Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

IFJ. DR. KAÁN MIKLÓS

A FOGGYÓGYÍTÁS MAGYAR HAGYOMÁNYAI A FORRÁSOK ÉS A SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN

Néprajztudományi Doktori Iskola
Vezető: Dr. Voigt Vilmos DSc

Magyar és összehasonlító folklorisztika program

A bírálóbizottság tagjai:

A bizottság elnöke	Dr. Verebélyi Kincső DSc, egyetemi tanár
Hivatalosan felkért bírálók:	Dr. Voigt Vilmos DSc, professor emeritus
	Dr. Juhász Katalin PhD
A bizottság titkára:	Dr. habil. Bárth Dániel
A bizottság további tagjai:	Dr. Kótyuk Erzsébet PhD
A bizottság póttagjai:	Dr. Vincze Kata Zsófia PhD, Dr. Bősze Péter DSc
Témavezető:	Dr. habil. Deáky Zita

Budapest, 2012

Köszönöm Voigt Vilmos Professzor Úrnak és témavezetőmnek Deáky Zitának, hogy volt türelmük foglalkozni velem, és segítettek eligazodni egy számomra sok szempontból ismeretlen szakterület rejtelmeiben.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés – A munka célja 4
2. Kutatástörténeti áttekintés – A felhasznált régi források és a feldolgozott szakirodalom ... 16
2.1. 16. századi kéziratok 18
2.2. 16. századi nyomtatványok 22
2.3. 17. századi kéziratok 24
2.4. 17. századi nyomtatványok 29
2.5. 18. századi kéziratok 35
2.6. 18. századi nyomtatványok 37
2.7. 19–20. századi kéziratok 47
2.8. 19–20. századi könyvek, cikkek, tanulmányok 48
3. A foggyógyítás általános története 66
3.1. Foggyógyítás az őskorban 66
3.2. Foggyógyítás az ókorban 66
3.2.1. Foggyógyítás az ókori Keleten 67
3.2.2. Az etruszk és a görög-római fogorvoslás 71
3.3. Az antik kultúra utóhatása a foggyógyításban Keleten és Nyugaton 75
3.4. A fogászat újkora 78
4. A foggyógyítás története Magyarországon 80
5. A fogfájás okai a néphit szerint 96
6. A fogfájás gyógyítása 102
6.1. A fogfájás gyógyítása növényi eredetű gyógyító szerekkel 104
6.2. A fogfájás gyógyítása állati (ritkán emberi) részekből nyert orvosságokkal, valamint állati és emberi testnedvekkel 123
6.3. A fogfájás gyógyítása ásványi eredetű anyagokkal és vegyi anyagokkal 133
6.4. Más testrészen alkalmazott gyógyító szerek 137
6.5. Fogeltávolítás, foghúzás és más sebészeti beavatkozások 144
6.6. A fogfájás gyógyításának egyéb módszerei: tömés, gőzfürdő, lábáztatás, hashajtás, diéta 158
7. A gyermekek speciális fog- és szájproblémái 159
8. A íny és a szájüreg betegségeinek gyógyítása 175
8.1. Az íny és a szájüreg gyulladásának okai 182
8.2. Az íny és a szájüreg panaszainak gyógyítása felnőtteknél 183
9. Mágikus eljárások és elemek a fog- és szájbetegségek gyógyításában, valamint a fogak és a szájüreg betegségeinek megelőzésében 192
10. Az ingó fogak kezelése 214
11. A nyelv alatt való dagadás, a béka gyógyítása 217
12. A fekete fogak gyógyítása 221
13. A szájbűz megszüntetése 223
14. A nyelv problémáinak ellátása 227
15. A szájhigéné és a fog- és szájpanaszok megelőzése 231
16. Összefoglalás 236
17. A disszertációhoz felhasznált régi, 19. század előtti források 246
18. Szakirodalom 253
19. Mutatók 270

„Egy, a nép által könnyedén odavetett okoskodás után lehajolni nem szégyen, mert a nép észjárásától miért ne erősödhetnék a tudomány is, mint ahogy egyenlően nyeri tápláló erejét az édes anyaföldből a cserje, fű és a koronás tölgy."
(Mikszáth Kálmán: Az igazi humanisták. Népi észjárás a tudományban)

1. Bevezetés – A munka célja

A fogszuvasodás napjainkban népbetegség. Magyarországon a negyvenes korosztályban egy százaléknál is kevesebb azok aránya, akiknek egyetlen szuvas vagy tömött foguk sincsen. Az életkor előrehaladtával a foghiányok száma is egyre növekszik. Hiába a fogkefék, fogkrémek, szájvizek, fogselymek és egyéb, a fogápolást segítő „csodaszerek" tömege, hiába az írott és elektronikus sajtóban megjelenő reklámok dömpingje, az emberek többsége időről időre kénytelen fogorvoshoz fordulni különböző fogászati, szájüregi panaszok miatt.

Akadnak nyugat- és észak-európai országok, ahol a lakosság szájhigiénés és fogazati állapota (ahogy általános egészségi állapota is) kedvezőbb képet mutat a honi viszonyokhoz képest, de alapvetően a világ „civilizált", „nyugati típusú" országaiban mindenhol hasonló problémákkal, a fogszuvasodás és a fogágybetegség nagymértékű elterjedtségével kénytelen szembenézni a fogorvostudomány, illetve a társadalom. (A budapesti Fogpótlástani Klinika dolgozóinak 2004-ben publikált felmérése szerint a magyarok fogazati állapota az elmúlt 16 évben, a rendszerváltás kezdete óta, semmit sem javult.[1])

A 20. században számtalan olyan statisztika és kimutatás készült, amely egy-egy ország, országrész, város, korosztály, társadalmi csoport stb. fogazati állapotát mérte fel a legkülönbözőbb paraméterek, kritériumok alapján. Tudományos közlemények ezrei íródtak a különböző szájüregi betegségek kezelési lehetőségeiről, a legkorszerűbbnek, leghatékonyabbnak minősített terápiás megoldásokról. Ez a tendencia, ez a gyakorlat azonban legfeljebb 100–150 éves múltra tekinthet vissza. A fogfájás, az ínygyulladás, a fogszuvasodás következményeként kialakult gyulladásos betegségek stb. azonban a középkori és újkori Magyarországon élő embereket is kínozták. Ezekben az évszázadokban természetesen nem készültek epidemiológiai felmérések a lakosság fogazati állapotáról, nem készítettek statisztikákat, alig-alig dokumentálták az egészségügyi beavatkozásokat, és nem írtak közleményeket szaklapokban a gyógyító eljárásokról, így nem könnyű képet kapni arról, hogy

[1] Madléna M. – Hermann P. – Jáhn M. - Fejérdy P. 2008. 364–370.

milyen mértékben sújtották fogeredetű, illetve szájüregi betegségek őseinket. Arról, hogy ezeket a problémákat miként kezelték, már több adat áll rendelkezésünkre.

Vajon képet kaphatunk-e a régmúltban élt emberek fogászati problémáiról s ezek gyógyításáról?

Vajon a régi korokban – például – ugyanolyan gyakorisággal fordult-e elő a fogak megbetegedése, mint napjainkban? A Witten/Herdecke Egyetem professzora, Wolfgang Arnold[2] szerint a középkorban élőkről ma mindenki tudni véli, hogy „rohadtak" a fogaik. Ez a feltételezés azonban nem felel meg a valóságnak. A kutatók többsége arra az álláspontra jutott, hogy minél régebbi időkre tekintünk vissza, annál ritkábbak a fogbetegségek. Például Arnold a Kr. u. 5–7. századi temetőkben talált leletek alapján megállapította, hogy a legtöbb középkori sírban talált fogmaradvány kiváló állapotú. A kora középkori emberek tehát, bár szinte sosem mosták a fogukat, sokkal jobb fogazattal rendelkeztek, mint a modern kor embere. A magyarázat egyszerű: az akkor élők sokkal több zöldséget és gabonafélét, nyers vagy kevéssé puhára főzött ételt fogyasztottak – minimális édesség és finomított szénhidrát mellett. Ezeket az élelmiszereket pedig sokkal tovább kellett rágni, erősebb volt az abrasiv, fogtisztító hatásuk, ennek köszönhetően jóval kevesebb fogbetegség alakulhatott ki.

Grynaeus Tamás orosházi gyűjtése során is azt tapasztalta, hogy a népi felfogás szerint a „régi öregek" egészségesebbek voltak, s a fogaik sem okoztak olyan sok problémát, mint ma.[3] Szeged környékén voltak olyan régi vágású öregek, akik kihullott fogukat zacskóba összegyűjtötték, és meghagyták hogy koporsójukba téve, velük együtt temessék el.[4]

Gyakorló fogorvosként nap mint nap szembesülök a fogászati beavatkozások nehézségeivel, bonyolultságával. Még a mai korszerű technika, illetve az alkalmazott anyagok, gyógyszerek rohamos fejlődése mellett sem egyszerű olyan (fájdalommentes) beavatkozások kivitelezése, amelyek eredményeképpen hosszú távon is minden szempontból (esztétika, funkció, fogágy épsége stb.) kielégítő, panaszmentes állapot érhető el. A fogorvos kis területen, sokszor „rossz látási viszonyok" mellett dolgozik, ráadásul a panaszok egy része nem is a fog szájüregi, koronai részéből, hanem a gyökerekből, csontállományból ered, amelyek még röntgenfelvételek és egészen finom, aprólékos kidolgozású műszerek alkalmazása mellett is nehezen érhetők el, és bizonytalan hatásfokkal gyógyíthatók.

Éppen ezért érdekes kérdés, vajon hogyan tudta kezelni a fertőzött, érzékeny, fájós, gyulladt, bedagadt stb. fogakat a középkor vagy újkor embere falun, városban, főúri

[2] Arnold, W. 2005. 1.
[3] Grynaeus T. 1965. 361.
[4] Bálint S. 1980. 170.

kastélyokban, az adott kor tudományos ismeretei, technikai feltételei – illetve azok hiánya – mellett. Kik voltak azok, akik vállalkoztak ilyen jellegű gyógyító beavatkozásokra? Milyen anyagokat, gyógyszereket, eszközöket alkalmaztak? Mi volt a kimenetele a fogazati betegségeknek, illetve kezeléseknek? Milyen volt a „racionális", illetve „irracionális, mágikus" beavatkozások aránya? Mennyire tekintették fontosnak korábban a fogazat esztétikai, az archarmóniát jelentősen befolyásoló szerepét? Tettek-e azért valamit az emberek, hogy fogaik szabályosak és szép fehérek maradjanak?

Érdekes kérdés az is, hogy a régi gyógymódok közül milyen elemek kerültek be vagy esetleg kerülhetnének még be (akár megváltozott formában is) a mai, orvosilag elismert gyógymódok közé. Ilyen és ehhez hasonló kérdésekre szeretnék válasz kapni munkám során.

A szép, egészséges, jól működő fogsort az emberiség történetének minden korszakában értéknek tartották. A fogak szerepe és a hozzájuk kapcsolódó elképzelések, hiedelmek felbukkannak a Bibliában, kulturális emlékeinkben, sőt a frazeológiában is. A fog, illetve a fogak működése, egészsége, betegsége fontos helyet foglalt el a magyar (népi) kultúrában is.

A fogakhoz, illetve a fogak működéséhez tapadhatnak sajátos jelentések. Már a **Bibliában** és más ókori könyvekben is gyakran említik a fogakat vagy az emberi fogsort, mint valamilyen tulajdonság vagy állapot kifejezőjét. Gyakran utal a fogcsikorgatás *haragra*. Jóbnál is szerepel a fogcsikorgatás mint a harag példázata: *A gonosz haragja széttépett és üldöz engem. Fogait csikorgatta rám.* Jeremiás siralmában pedig ezt olvashatjuk: *Feltátották ellened szájukat minden ellenségeid; süvöltenek, csikorgatják fogukat*.[5]

Máskor a fogcsikorgatás a szenvedésre utal. *És bevetik (az angyalok) őket a tüzes kemencébe: ott lészen sírás és fogcsikorgatás.*[6]

Érdekes és élettani szempontból is helyes megállapítást tartalmaz Rabbi Meir mondása: *Rágd meg jól az ételt fogaiddal, és viszontlátod lépteidben!* Vagyis az alapos rágás segíti a jó emésztést (Sabat 152a). A rabbi azt tanácsolja fiának: *Ne engedd, hogy bármelyik fogadat kihúzzák* (Peszahim 24b).[7]

Fogak a történelmi eseményekben. Adatok vannak arra vonatkozóan, hogy régen a harctéren a fogukat vesztett katonákat gyakran pénzbeli kárpótlásban részesítette az udvari kamara. Eger vár ostroma kapcsán Czeglédi Bordán Bálint 2 fogát két forinttal „ellentételezték", Nemes Gálházi Miklós 16 forintot kapott az orvosi kezelése költségeire (nyílvessző találta el állkapcsát), míg Nemes Wass Miklós, aki kődobástól vesztette fogát –

[5] Forrai Gy. 2003. 94.
[6] Máté evangéliuma 13: 42. In: Forrai 2003. 94–95.
[7] Forrai Gy. 2003. 95.

egyéb harctéri érdemeivel együtt – 100 forintot kapott sóban.[8] A fog kihúzása büntetésként is szerepelhetett. Szokás volt például a török időkben, hogy ha tehetős, főrangú urakat váltságdíj fejében szabadon engedtek, maguk helyett kezeseket kellett állítaniuk. Ha a váltságdíj késett, a kezeseket megkínozták. A kínzások közé tartozott a foghúzás is. A kezes átadásakor már pontosan rögzítették, hogy milyen kínzások alkalmazhatók. Balassi Bálint írta: *Felette igen kérem kegyelmedet….. hogy azoknak, az kik Hasszán agáért kezesek, alól az harmadik zápfogakat vonassa ki kegyelmed és mindenkinek 75 az farán üttessen kegyelmed.”*[9]

A fogakhoz számos frazeológiai egység, szólás és szállóige kapcsolódik a magyar nyelvben: *Beletörik a foga valamibe* ’nem sikerül neki valami, kudarcot vall vele’; *fáj valakinek a foga valakire/valamire* ’nagyon vágyik valamire, szeretne valamit megszerezni’; *a fél fogára sem elég* ’olyan kevés, hogy az éhségét sem verheti el vele’; *feni a fogát valamire/valakire* ’szeretne valamit megszerezni’; *a fogához veri a garast* ’takarékos, fösvény, zsugori’ (a kifejezésben az a régi elképzelés bújik meg, hogy az ember mágikus egységben van mindazzal, amihez a nyála hozzáér, azaz a foghoz koccintással a valakihez hozzákapcsolt és csak ezután kiadott pénz, remélhetőleg vissza fog térni a tulajdonosához); *a fogai közt szűri a szót* ’halkan és lassan beszél’; *fogakat és körmöket kap* ’megkapja egy feladat végrehajtásához a megfelelő segítséget’; *a fogára való* ’tetszik neki valami’; *fogas kérdés* ’nehéz kérdés’; *foggal-körömmel küzd valamiért/ragaszkodik valamihez* ’minden áron ragaszkodik valamihez’, *kimutatja a foga fehérjét* ’megmutatja az igazi énjét’; *nem fűlik a foga valamihez/valakihez* ’nincs kedve valamihez’; *olyan szívesen/úgy tesz/csinál (meg) valamit, mintha a fogát húznák* ’nagyon nehezére esik neki valami, nagyon nem szívesen végzi a dolgot’. *otthagyja a fogát* ’(erőszakos halállal) meghal, odavész’. A kifejezés részben a verekedésben kitört fogakra, részben a régi kínzó-, illetve büntetőmódokra vonatkozhat: szokásos volt ugyanis a kínvallatásban az ép fogak kitörése. Ezt támogatja a szólás eredeti jelentése is: ’rajta veszt valamin, pórul jár’. Ma már inkább a harcban, esetleg verekedésben elesettekre, meghaltakra értik ezt a kifejzést, ugyanis a verekedésnek, harcnak gyakran ez volt. az eredménye.[10]

További példák: *összeszorított foggal/fogakkal csinál valamit* ’makacs elszántsággal, szívós elltökéltséggel csinál valamit’; *szívja a fogát* ’bosszankodik valami miatt, kelletlenül tesz valamit’; *foga van az időnek* ’csípős, hideg idő van; csípős, hideg szél fúj’, *szemet szemért, fogat fogért* ’amilyen sérelmet, kárt okoz nekünk valaki, ugyanazzal fizetünk vissza

[8] Wertner M. 1882. 172.
[9] Részlet Balassi Bálint 1577. szeptember 29-én kelt leveléből. In: Eckhardt Sándor (szerk.) 1951, 1955. I. 315.
[10] Forgács T. 2003.

neki’[11]; *Akinek foga fáj, tartsa nyelvét rajta!* ’akinek problémája van, segítsen magán’[12].

Bálint Sándor[13] Szeged vidékéről a következő szólásokat gyűjtötte: *olyanokat mond, hogy a kutya sem vönné a fogára* (sértésként mondják); *ehányta a fogát* ’kihullottak a fogai’; *evásta a fogát* ’elmet a kedve valamitől’; *megolvasi a béka a fogadat* (szájtátó gyereknek szokták mondani).

A népi **fogorvoslás történeté**t hazánkban eddig nem dolgozták fel. Születtek olyan munkák (Oravecz Pál[14], Huszár György[15], Forrai Judit[16], Péter Mihály[17]), melyek a magyar fogorvoslás történetével foglalkoztak, ezek a dolgozatok azonban elsősorban az általános, „hivatalos” fogorvoslás történetét kutatták, és csak elszórtan tartalmaztak adatokat a hagyományos foggyógyítással kapcsolatban. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a különböző források és a néprajzi szakirodalom bőven tartalmaz a népi foggyógyítással kapcsolatos feldolgozásra váró adatokat.

Mindezek alapján úgy gondoltam, hogy időszerű a magyar hagyományos, népi, foggyógyítás múltjának – egyúttal jelenének is – teljes körű feldolgozása. A munka hiánypótló; érdekes lehet az etnomedicina-kutatás számára, és egyúttal saját szakterületem történetének, múltjának teljesebb megismerését is szolgálná.

Célom az volt, hogy feltárjam a magyar népi foggyógyítás tudásanyagát, nyomon kövessem történetét, helyzetét, a honfoglalás korától egészen napjainkig, kiterjesztve a kutatást a Kárpát-medencei magyarság egészére. Vizsgáltam a népi foggyógyítás ismereteinek viszonyát a hivatalos orvosláshoz, valamint a népi foggyógyítás és a hivatalos orvoslás kölcsönhatásait is.

A népi gyógyítás a néphitnek az a része, amelyben keverednek a tudáselemek és a mágikus, transzcendentális (hiten alapuló) elemek. A hitt dolgok a hagyománynak empirikusan nem ellenőrzött elemei, ugyanakkor a népi tudás igen sok elemét az évszázados gyakorlat megerősítette (pl. a gyógynövények hatását egyes betegségek és gyógyító eljárások során; sőt bizonyos esetekben még értelmetlennek tűnő előírások, például a gyógynövények leszedésének helyére, idejére, vagy a gyógyítás helyére, körülményeire vonatkozó utasítások is igazolást nyertek a hatóanyag-kutatások során). A népi gyógyítás olyan összetett szabálysorozat, amelyben nagyon nehéz elválasztani a hiedelmeket a tényszerű és hasznos

[11] Forgács T. 2003.
[12] T. Litovkina A. 2005.
[13] Bálint S. 1980. 170.
[14] Oravecz P. 1958.
[15] Huszár Gy. 1965.
[16] Forrai J. 2005.
[17] Péter M. 2006.

tudástól, ráadásul (mint sokszor kiderült) a hit vagy a hiedelmek gyógyító erejét sem lehet lebecsülni. A népi gyógyításhoz kapcsolódó tudásanyag önmagában is kétrétegű: egyrészt a betegségekről szóló ismereteket, másrészt a gyógyításhoz felhasznált szereket, illetve a gyógyító cselekvésekre vonatkozó utasításokat tartalmazza[18].

A szakirodalomban váltakozva használják a *népgyógyászat, népi orvoslás, népi gyógyítás* és újabban az *etnomedicina* kifejezéseket a terület megnevezésére. Hoppál szerint[19] a legszerencsésebb ezek közül a *gyógyítás* elnevezés, mert ez kifejezi a régi falusi életforma jellegzetes öngyógyító gyakorlatát, szemben a hivatalos orvoslással.

Voigt Vilmos is[20] a népi gyógyítás fogalomkörébe tartozó kifejezések közül a *népgyógyászat, népi gyógymód, népi gyógyító, népi gyógyszer vagy gyógyító szer* elnevezéseket tartja helyesnek, szemben a hivatalos *orvoslás, orvos, orvosság* szavaival.

A népi gyógyítás a hagyományos köznapi kultúra részeként működött. A köznapiság fontos kritérium itt, hiszen régen szinte minden családban volt valaki, többnyire az asszonyok, akik ismerték a népi gyógyító tudásnak legalábbis egy jelentős részét. Természetesen minden nagyobb közösségben akadtak gyógyító specialisták is.

A népi gyógyítás ismeretanyaga egyrészt az általánosan ismert köznépi, másrészt a csak specialisták által ismert, de eredendően népi, harmadrészt egy, eredetét tekintve a tudományos orvoslásból évszázadok során a nép közé leszállt, félig megértett vagy félreértett gyógyító gyakorlat töredékeiből állt össze. Minden kultúrában és minden népnél e három réteg aránya más és más. Mint ahogy különbözik a gyógyító hagyományok viszonya az írásbeliséghez is. Nálunk a szóbeli hagyományozás volt a döntő, míg Európa más részein a „specialisták” inkább az írásbeliséghez folyamodtak tudásuk továbbadásakor. Kétségtelen azonban, hogy a nép számára mindig érthetővé tették, a népi hiedelemrendszer elemeivel kiegészítették a felülről alászálló gyógyászat elemeit.[21]

A „népi orvoslás [tehát] rendkívül összetett és bonyolult tudásanyaggal rendelkezik. Több hatás, több réteg rakódik egymásra, minden időszakában a közösségi és egyéni tapasztalat és tudás egyaránt árnyalja, ugyanakkor folyamatosan változik. Gyakorlatilag csak folyamatában, változásaiban vizsgálható, amelyben bármely adott időben egyszerre és egymás mellett, egymásra épülve létezhetnek több évezredes és legújabb elemek is.[22]

Kremzir Moises érdekes megállapításokat tett a 19. században a nép által használt

[18] Hoppál M. 1990. 693–694.
[19] Hoppál M. 1990. 693–694.
[20] Voigt V.-tól id. Deáky Z. 2002. 20.
[21] Hoppál M. 1990. 694.
[22] Deáky Z. 2002. 8.

gyógyszerekről:

1.§ A' nép-gyógyszer név alatt azok, a' köz népnél – többnyire sokévi szokás által – némiképen megörökösödött szereket értem, a' mellyeket ez, orvos tanátsával és patikai szerekkel élni nem szeretvén, nyavalyái orvoslása végett használ. Akár mindenkitől esmértessenek [házi orvosságok], *akár rejtekélyképen kurutyolók (javós, javósné s.t.eff.) kezén legyenek.*

2. §. […] *a magyar nép-gyógyszerek száma nagy, nagy a vélek való élés kiterjedése és befolyása az egészség köz-állapotjára. Ennél fogva az orvos figyelmét meg érdemlik, sőt egyenkénti esmérések a' pórnép orvoslásával foglalatoskodó orvosra nézve, műve sikeres űzésére el kerülhetetlenül szükséges.*

3.§. Eredetekre nézve: Némellyek a' rendszeres gyógyműből mentek által a nép szerinti orvoslásba […]*. Mások nem-orvos egymi által feel találvák divatoznak több vagy kevesebb idő óta* [….]*.*[23]

Évszázadokon keresztül keveredett egymással a „hivatalos" és a népi orvoslás ismeretanyaga, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy felfedezhetők különbségek is a „hivatalos" orvostudomány és a népi gyógyítás eljárásai között. „Amit mi népi orvoslásnak nevezünk, az nemcsak eszközeiben és módszereiben, hanem főként alapelveiben különbözik a természettudományos orvostantól. Különbözik még akkor is, ha egy-egy gyógyító műveletnek keresztülvitele, például fürdő, kötés, borogatás külsőségeiben azonos vagy hasonló a tudományos orvostan hasonló műveleteivel. Más benne a szellem. Más a betegség eredetéről és lényegéről vallott felfogás, más a gyógymódok és gyógyeljárások hatása felől vallott hit…".[24]

Tulajdonképpen már a 18. század közepétől előrehaladt az a folyamat, amely a hivatalos orvoslás és a hagyományos gyógyítás elkülönüléséhez vezetett, szemben a kutatott időszak első részével, melyben az orvostudomány és a népi orvoslás határai nem váltak el élesen egymástól[25,26] (azaz az „arisztokratikus" és a népi kultúra között termékeny, kétirányú kölcsönhatás volt[27]), mégis Robert Jütte Hamburgban, az orvosi rendszerről tartott vitán, még 1790-ben is azt állította, hogy az orvos és a kuruzsló között nem éles a határ.[28]

Hogy még a 18. és a 19. században is fontosnak tartották a népi gyógyszerek alkalmazását, mutatja Lange (18. sz. vége) és Diószegi (19. század eleje) véleménye is.

[23] Kremzir M. 1837. 13.
[24] Berda Károlytól id. Kótyuk E. 2000. 90–91.
[25] Vö. Hoffmann-Axthelm, V. 1973. 14.
[26] Deáky Z. 2002. 9–11.
[27] Ginzburg, C. 1991. 290.
[28] Jütte, R. 1996. 20.

Lange, aki összegyűjtötte a népi gyógyítás hasznos szereit[29], a következőket írja műve előszavában[30]: „Szerintem senki sincs, aki tagadná, hogy orvostudományunk mennyi kiváló orvosságokra lelt már a népi gyógyászok jóvoltából. Másfelől pedig az sem lenne helyes, ha mindenfajta házi szerekre vonatkozó ismeretet eleve lenéznénk. Hiszen alkalmazásuknak – különösen vidéken vagy falun, ahol a környéken egyetlen patika sem található – jó hasznát veheti az ember, legalább is addig, amíg a városból a rendes orvosság meg nem érkezik. Néha ugyanis meg is szüntethetik vagy legalább enyhíthetik a betegségeket, így meghosszabbítják az életet is. Szegények esetében pedig minden gondot megoldhatnak, hiszen semminél még a kezdetleges és hatástalan szer is többet ér."

Diószegi pedig az *Orvosi Füvészkönyv Bérekesztés*ében ezt írja: „A' Házi Orvosságoknak tartása, és az azokhoz való folyamodás, a' Nép közt elkerűlhetetlenűl szükséges; mert bátrann lehet mondani, hogy tanúlt Orvosok segedelmével és Patikai szerekkel, alig él a Nemzetnek ötvened része: a' többi vagy tsak a' Természetre bízza magát, vagy a' Házi orvosságokhoz nyúl, vagy Kuru'slókat keres, vagy, a' mi gonoszabb, valami eggyűgyű Borbélytól kérd tanátsot, a' ki a' borotválásnál és sebkötözésnél egyebet nem tanúlt. Mert hogy tudós és tapasztalt Orvoshoz folyamodjon, abbann vagy módja nints, vagy akaratja sints reá, mert nem bízik, a' Patikai orvosságoktól iszonyodik, a kőltségtől fél."[31]

A 19. századig a hivatásos orvosok foglalkoztak ugyan a fogak betegségeinek gyógyításával, de ez többnyire gyógyszerek, gyógynövények felírását, javaslatát jelentette.

Vérrel járó beavatkozásokat, úgymint foghúzást, a fogak kiégetését kizárólag sebészek, borbélyok, falusi foghúzók (esetleg fürdősök, kovácsok) végeztek.

A fogászat, a fogorvostudomány különválása, illetve önálló tudományágként történő megjelenése a 19. században zajlott. Ezt megelőzően sem fogorvosok, sem fogorvosképzés nem létezett Magyarországon. És bár a 19. század elejétől dolgoztak fogorvosok hazánkban, sok helyen, elsősorban vidéken, fennmaradt, tovább élt a 19–20. században is (sőt egyes helyeken napjainkig) a különböző betegségek – így a fogszuvasodás, fogfájás, szájbetegségek – házi módszerekkel, főleg gyógynövényekkel, történő kezelésének hagyománya.

Deáky szerint az orvostudomány és a népi gyógyítás határai még ebben a korban sem választhatók el élesen egymástól. Laza kapcsolatuk még hosszú ideig megmaradt, egymásra hatásuk kimutatható mind a régi forrásokban, mind a recens adatokban.[32]

[29] Lange, M.: Recensio remediorum praecipuorum Transylvanicis domesticorum. Offenbach, Ex officina U. Weiss. et C.L. Brede, 1788.
[30] Lange, M. 1788. In: Deáky Z. 2002. 37.
[31] Diószegi S. 1813. 341.
[32] Deáky Z. 2002. 10.

A népi gyógyítás kutatásával kapcsolatban Voigt Vilmos fontosnak tartja az antik, a középkori, a reneszánsz és az iszlám gyógyító hagyomány továbbélésének vizsgálatát, valamint a közös európai gyógyítási rendszerek és a magyar hagyomány kapcsolatának kimutatását is[33]. A kutatás során én is arra törekedtem, hogy a magyar adatokat európai összefüggésben dolgozzam fel, a külföldi könyvekben, közleményekben fellelhető adatokat összevessem az etnomedicina-kutatás hazai eredményeivel.[34] Feltételezhető volt ugyanis, hogy a jelenkori, valamint az elmúlt évszázadok magyar foggyógyítási gyakorlata hasonló az európai szokásokhoz, eljárásokhoz, sőt a hagyományos, népi orvoslás az ókori, kora középkori orvostudományban gyökerezik.

Munkámban többször olvashatók a kuruzslás (kuruzsló), illetve a babona kifejezések. Nem állt szándékomban a hagyományos gyógymódok alkalmazóit és magukat a gyógymódokat negatív minősítéssel illetni, hiszen a falusi gyógyítók, foghúzók, vándorsebészek stb. sok esetben hasznos, eredményes munkát végeztek; nagy tapasztalattal, hozzáértéssel végezték munkájukat, és az alkalmazott gyógyító eljárások között is számos hasznos és jótékony hatású szer vagy beavatkozás szerepelt. A „kuruzslás” és a „babona” kifejezések inkább a hivatalos, iskolázott orvosok és különféle hivatalos szervek minősítéseiben szerepelnek. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a néprajzi szakirodalomban – főleg a 19. század második felében és a 20. század első felében – is találkozhatunk ezekkel a megnevezésekkel, arról nem is beszélve, hogy a köznyelv milyen széles körben alkalmazza (alkalmazta) ezeket a kifejezéseket a bizonytalan eredetű és kimenetelű gyógyító beavatkozásokkal kapcsolatban.

A munka felépítése

Munkám 2. fejezete a felhasznált forrásokkal és a szakirodalommal foglalkozik. Az elmúlt évszázadok – a középkor, az újkor – gyógyító gyakorlatáról, orvoslásáról elsősorban az orvostörténeti munkák és a néprajzi kutatások szolgáltathatnak adatokat. Ezen kívül természetesen szinte bármilyen forrás (levél, peranyag, receptgyűjtemény, házi használatra készült orvosló könyv, hivatalos irat, orvosi topográfia, megyei főorvosi jelentés, orvosi disszertáció, regény stb.) tartalmazhat hasznos adatokat.

Az orvostörténettel foglalkozó kutatók elsősorban a „hivatalos” orvoslás történetét írták és írják meg, a néprajz viszont inkább a hagyományos, népi orvoslás emlékeit gyűjti össze és dolgozza fel. A néprajznak a népi gyógyítással foglalkozó fejezete a népnek a

[33] Voigt V. 1988. 585–592.

[34] Az európai szakirodalom hatalmas, szinte áttekinthetetlen volta miatt azonban csak néhány ismertebb, illetve számomra hozzáférhető munka felhasználására vállalkozhattam.

betegségekről való felfogását és azok gyógymódjait tárgyalja. Foglalkozik a népi egészségtan különböző részeivel, így a test felépítésére vonatkozó tudással, az emberi test normális működésével és betegségbeli állapotával, valamint a betegségek gyógyításával, éppen ezért a népi gyógyítás anyagainak feldolgozásában érvényesíteni kell orvostudományi szempontokat is, sorra véve a népi tünettan (a betegségek jelei), a népi kórélettan és kóroktan, s végül a gyógymódok tudásanyagát is.

A 16. században láttak napvilágot az első olyan magyar nyelvű kéziratok, könyvek, receptgyűjtemények, amelyek alapján képet alkothatunk a magyar nép gyógyító szokásairól, eljárásairól, az alkalmazott gyógyszerekről. Már az első orvosi könyvek, füveskönyvek, receptgyűjtemények anyagában is találhatók fogászati vonatkozású adatok. A 17., 18. században aztán folyamatosan növekedett az orvoslással, gyógyítással kapcsolatos kéziratos és nyomtatott munkák száma. Figyelembe véve azt, hogy az orvosi irodalomba is beépültek az eredendően népi elemek, természetesen meg kellett vizsgálnom mindenféle típusú munkát, mely gyógyítással foglalkozott. A 19. századtól kezdve azonban a fog- és szájüregi panaszokkal (is) foglalkozó tudós orvosi munkákból fokozatosan eltűntek a népi gyógyítás módszerei.

Hoppál Mihály az 1990-ben megjelent a *Magyar Néprajz* VII. kötetének a *Népi gyógyítás* fejezetében felhívta a figyelmet arra, hogy a történeti kutatások a sok fontos tanulmány és forrásközlés ellenére is esetlegesek, különösen a 16–19. századra vonatkozóan[35]. Ez a megállapítás fokozottan érvényes a fog- és szájüregi panaszok népi gyógyításának történeti kutatására.

A 19. század közepétől ugyanakkor fokozatosan megjelentek a néprajzi kutatások eredményei is. Ezeket elsősorban folkloristák, néprajztudósok gyűjtötték össze, dolgozták fel és publikálták, de a 19–20. század fordulóján jellemző volt, hogy orvosok, tanárok, s más „civilek” is lelkesen gyűjtötték egy-egy tájegység kulturális, tárgyi, orvosi stb. emlékeit, hagyományait. Természetesen az orvostörténeti kutatások is folyamatosan szolgáltak újabb és újabb adatokkal. (Így a foggyógyítással, fájdalomcsillapítással, a szájbetegségek kezelésével stb. foglalkozó írásos emlékek is.)

A disszertáció első két fejezetét: a *Bevezetés*t és a *Forráskutatás*t követi a foggyógyítás általános történetét feldolgozó (3.) rész. Az általános fogorvoslás történetét részletesen kidolgoztam, munkámba azonban csak azokat a részleteket vettem be az ókori, középkori stb. fogorvoslás történetéből, amelyek valamilyen módon közösek vagy összefüggésbe hozhatók a

[35] Hoppál M. 1990. 693–724.

magyar foggyógyítás hagyományaival.

A disszertáció 4. fejezete a magyar fogorvoslás történetét tárgyalja.

Az 5. fejezet a fogfájás (feltételezett) okairól szól.

A disszertáció második része (6–14. fejezet) a fog- és szájbetegségek gyógyításával foglalkozik. Munkám legterjedelmesebb fejezete (6. fejezet) a fogszuvasodásról, a fogfájásról, illetve annak gyógyításáról szól. Az alkalmazott gyógymódokat a fogfájás kezelése kapcsán a gyógyszerek minősége, természete alapján veszem számba: növényi gyógyszerek (a népi gyógynövényhasználat sajátosságaival egyetemben), állati eredetű szerek, vegyi és ásványi anyagok, olajok stb. (Természetesen számos olyan népi „orvosság" ismeretes, amely többféle összetevőt is tartalmaz, sok esetben pedig a gyógyszerek és a mágikus elemek keverednek.).

Külön foglalkozom azokkal a szerekkel, amelyeket nem a szájüregben vagy az arcon kell alkalmazni, hanem más testrészeken (csukló, nyak, fül stb.; 6.4.). A 6.5. fejezet szól a foghúzásról és más sebészeti beavatkozásokról. Érdekesek a fogfájás gyógyításának egyéb gyógymódjai is (6.6.), amelyek a korábbi fejezetek egyikébe sem sorolhatók be, például: köpölyözés, fürdő stb.

A 7. részben a gyermekek fog- és szájüregi panaszait, illetve azok kezelését dolgoztam fel. A gyerekkori fog- és szájbetegségek és a hozzájuk kapcsolódó terápiás megoldások ugyanis számos, a felnőttekétől jelentősen különböző sajátossággal, jellegzetességgel bírnak. Így például a fogak áttörésével, a fogváltással, a szájpenésszel stb. kapcsolatos adatok sok érdekes információt tartalmaznak.

Dolgozatom következő fejezete a szájüregi betegségek másik nagy csoportjáról, az ínygyulladásról és a száj egyéb lágyrészeinek gyulladásáról szól (8.).

Külön fejezetet szenteltem (9.) a fog- és szájüregi betegségek mágikus, szakrális gyógymódjainak. Itt azokat az eljárásokat igyekeztem összegyűjteni, amelyeknél elsősorban a szavak, imák, cselekedetek, cselekvéssorok, szentelmények stb. jelentették a gyógyítás fő eszközét, még akkor is, ha esetleg valamilyen (gyógy)szer is szerepel a „receptekben".

A disszertáció további fejezeteiben más, ritkább fog- és szájüregi betegségekről esik szó, így a mozgó, „ingó" fogakról (10.); a nyelv alatti béka gyógyításáról (11); a fekete, elszíneződött fogakról (12.); a szájbűz megszüntetéséről (13.) és a nyelv betegségeiről (14.).

A 15. fejezetben arra a kérdésre kerestem választ, vajon miképpen gondozták, s tisztították-e egyáltalán fogaikat az emberek az elmúlt évszázadokban? Mit tettek a száj és a fogak hosszú távú egészsége érdekében?

Munkám záró fejezetében a magyar népi foggyógyítás sajátosságait, jellemző vonásait foglalom össze, mintegy szintézisét adva mindannak az ismeretanyagnak, tudásnak, amely a

magyar nép körében a szájüreggel, fogakkal kapcsolatban felhalmozódott, és amely tudás – úgy tűnik – napjainkban egyre inkább feledésbe merülni látszik.

2. Kutatástörténeti áttekintés – A felhasznált régi források és a feldolgozott szakirodalom

Munkám készítésekor megpróbáltam az eredeti források: a kéziratok, a házi orvosságos és patikakönyvek, a füveskönyvek, a levelek, a kódexek, a régi nyomtatványok, a reprintkiadások (l. a bibliográfiában), az orvosi topográfiák, a megyei főorvosi jelentések, az orvosi disszertációk, a hivatalos orvosló könyvek, valamint a 18. század közepétől egyre szaporodó néprajzi gyűjtések alapján a lehető legalaposabban feldolgozni a magyar népi fogorvoslás történetét. Munkámat nehezítette egyrészt az, hogy a 16. századot megelőző időszakra vonatkozóan alig állnak rendelkezésre források, másrészt az, hogy tekintettel a (különösen a 18. század végétől megszaporodó) hatalmas anyagra, a szerteágazó tudományterületekre és a bonyolult növénytani, gyógyszertani, kémiai, orvosi, nyelvészeti, folklorisztikai részletekre, nem könnyű feladat (sőt lehetetlen) a kezdetektől napjainkig teljes egészében áttekinteni minden forrást és szakirodalmat. A disszertáció hiányosságának tűnhet, hogy több ismertebb, fontos 18–19. századi forrást nem említek. Ennek oka azonban az, hogy bár a bibliográfiában felsoroltaknál sokkal több 19. és 20. századi forrást átnéztem, nagyon sokban nem találtam számomra hasznos adatot.

Feladatom egy része forráskutatás volt. Felhasználtam (elsősorban) az Országos Széchenyi Könyvtárnak, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának, illetve a Kézirattár és régi könyvek gyűjteményének; a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárnak; az ELTE Egyetemi Könyvtárának; a Semmelweis Egyetem Központi Könyvtárának; a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárnak, az ELTE Folklore Tanszék Könyvtárának és a Néprajzi Múzeum Könyvtárának anyagait, s igen kis hányadban a Magyar Országos Levéltárnak a dokumentumait is. Törekedtem egyúttal az etnomedicina szakirodalmának minél teljesebb körű áttekintésére, feldolgozására is.

A népi foggyógyítással és általában véve a fogakkal kapcsolatos adatok ugyanakkor nem kizárólag a népi gyógyítással kapcsolatos munkákban lelhetők fel. Sok esetben egy-egy tájegység néprajzát, szokásait, jellegzetességeit leíró tudományos munkák vagy a néprajz más területeivel foglalkozó dolgozatok (igézések, hiedelmek, babonák, mondókák, szólások stb.), esetleg a hétköznapi falusi élettel, (gyógy)növényekkel, állatokkal, háztartási szokásokkal kapcsolatos kutatások is szolgálhatnak értékes adalékokkal.

Az első értékelhető írásos emlékek a magyar foggyógyítással kapcsolatban a 16–17. századból származnak. Ezek a kézírásos és nyomtatott emlékek általában tanult, „tudós

emberek” munkái: vagy ismeretterjesztő célú, a köz számára készült kiadványok vagy házi receptgyűjtemények, amolyan házi „mindentudók”; amelyek ugyanakkor nemcsak az ország jobb módú, műveltebb társadalmi rétegeinek tudását tükrözik, hanem a falvakban élő népesség ismeretanyagát is tartalmazzák[1].

A fent említett könyvek, kéziratok, füzetek, akár házi használatra, akár a nyilvánosság számára készültek, tartalmazták az adott korra, tájegységre jellemző gyógymódok és orvosságok leírását, összegzését, az adott – tágabb – közösség gyógyításra, gyógyszerekre vonatkozó tudását, egyúttal a tudományos orvoslás nép közé „leszállt”, „leszivárgott” ismeretanyagának számtalan elemét is. A papok, a bábák, a nemesi udvarházak asszonyai például gyakran foglalkoztak gyógyítással, rendelkeztek házi patikával is, s házuk népén kívül nem ritkán a környék lakosságának is segítséget nyújtottak. A hagyományos módszereken kívül sok mindent ellestek az udvarházakban megforduló orvosoktól, ugyanakkor igénybe vették olykor a környék gyógyító specialistáinak, füveseinek, csontkovácsainak, falusi doktorainak segítségét is, s gyakran össze is foglalták kis, kéziratos házi orvosló füzetekben, könyvecskékben, receptgyűjteményekben a különféle eredetű tapasztalatokat, a mindennapi életet megkönnyítő orvosságokat, gyógyító eljárásokat.

S. Sárdi Margit ezt írja erről a 17–18. században élt *Főrangú hölgyek gyógyító könyvei*ről készült tanulmányban: „A gyógyító, orvosságos könyvecskék szerzői – úgy tűnik – jó viszonyt ápoltak orvosokkal is, receptjeiket beírták saját gyűjteményeikbe, ugyanakkor tisztában voltak a doktorok beavatkozásának korlátaival, sőt időnként káros hatásával is”.[2]

A folyamat azonban kétirányú volt: a hivatalos, tudományos orvoslás munkái is tartalmazták a népi gyógyítás ismeretanyagának sok elemét, hiszen például a külföldön beszerzett vagy a külföldi szerzők munkái alapján összeállított könyvekbe felvették a népi recepteket, gyógymódokat.

Mint a fentiekből kiderül: bőven volt mód és lehetőség arra, hogy a különböző társadalmi osztályok gyógyítással és gyógyszerekkel, orvosságokkal kapcsolatos tudása összekeveredjen, és kiegészítse egymást. A régi gyógyítás gyakorlatát tehát valami sajátos egymásra rétegződés jellemezte. Tulajdonképpen ugyanezt mondhatjuk el a későbbi forrásokkal kapcsolatban is. Deáky Zita így ír erről: „a magyarországi közegészségügy területén a hagyományos és a hivatalos orvoslás egymás mellett, egymással konfrontálódva élt, és ez a folyamat más arányokkal ma is tetten érhető”[3].

[1] Deáky Z. 2002. 201.
[2] S. Sárdi M. 2004. 203–221.
[3] Deáky Z. 2002. 13.

Mindez azt jelenti, hogy a régi orvoslással foglalkozó emlékek mind hasznosak munkám számára, hiszen a maguk komplexitásában tartalmazzák a népi gyógyítás tudásanyagát (is). Munkámban éppen ezért egyaránt felhasználtam a tudós orvoslás és a népi gyógyítás kéziratos és nyomtatott munkáit.

A legkorábbi kéziratos magyar nyelvű orvosló könyvek és receptkönyvek a 16. századból származnak. A hazai szerzők által kiadott nyomtatott tudós munkák jelentős része azonban ezidőtájt nem magyar nyelvű, a tudomány nyelve ekkor egyértelműen a latin, esetleg a német volt. Magyar nyelven igen kevés orvosi témájú művet adtak ki, a magyar nyelvűség ugyanis bizonyos értelemben tartalmi minősítést is jelentett. Egynémely – mind korabeli, mind későbbi – vélemény szerint a magyar nyelv használata a szerző alacsonyabb szintű műveltségének a bizonyítéka; ezek a munkák ugyanakkor a kor szellemétől vezérelt tudatosságot, az anyanyelvű ismeretterjesztés szándékát támasztják alá.[4]

A társadalmi fejlődés elsősorban Erdélyben (aztán a Felvidéken, és az ország nyugati peremén, tehát a török által meg nem szállt területeken) jutott el arra a szintre, hogy természettudományos munkák írásos formában is megjelenhessenek. Erdély nagyobb városaiban, a fejedelmi udvarban, a püspöki székhelyeken művelődési központok jöttek létre, itt teremtődtek meg a nemzeti nyelvű irodalom és tudomány művelésének bölcsői. Az erdélyi fejedelemség humanista műveltségű köreiben a 16. század második felében igen sokan voltak, akik érdeklődtek az orvostudomány iránt, s külföldi egyetemi tanulmányaik idején ilyen irányú stúdiumokkal foglalkoztak. A természettudományi gondolkozás ébresztésében bizonyára jelentékeny részük volt azoknak a fejedelmi és főúri udvarokban működő külföldi orvosoknak (Servetus, Blandrata stb.) is, akik számára mindennapos tapasztalat volt, hogy az egyszerű emberek mennyi szenvedésnek vannak kitéve a megfelelően képzett orvosok, patikusok hiánya miatt.

Nem véletlen tehát, hogy itt születtek meg az első, segítő szándékkal írt, ismeretterjesztő és felvilágosító jellegű, gyógyítással foglalkozó munkák. Ezeket szerzőik elsősorban nem saját tapasztalataik alapján írták, hanem más szerzők tudását, ismereteit összegyűjtve szerkesztették meg, s bele-beleszőtték a hétköznapi, népi gyógyító tudás ismeretanyagát is.

2.1. 16. századi kéziratok

A humanizmus és a felvilágosodás légkörében ez idő tájt született meg Erdélyben (a

[4] Kapronczay K. 2009. 157.

jelenleg a Teleki Tékában őrzött) az orvoslás tudományának az első magyar nyelvű, szakszerű összefoglalása, az *Ars Medica*[5]. A kor színvonalán álló, tudományos rendszerezésű, elég részletes orvos-gyógyszerészi műre először Gulyás Károly hívta fel a figyelmet 1913-ban, majd Varjas Béla (ezen munka szerzőjének szegről-végről rokona) tette közzé nyomtatásban, betűhív átiratban 1943-ban[6]. A kézirat először címlap nélkül került elő, és XVI. századi Magyar Orvosi Könyv néven vált ismertté. Később megkerült a fedőlap is, melyen szerepelt a szerző neve (Lentsés György), a mű eredeti címe (Ars Medica), valamint a szerző szándéka a könyv elkészítésével kapcsolatban.

Lentsés, ha nem is tartozott az úttörők közé, a humanizmus által újjáélesztett orvosgyógyászat számára ókori doktorok és az újabb tapasztalatok tudásanyagának falhasználásával írta meg munkáját. Az ókori és középkori orvosok és filozófusok közül idézi Aeschriont, Aetiust, Antonius Musát, Archigenest, Aristotelest, Avicennát, Dioscoridest, Galenust, Hippocratest, Mesuet, Nicandert, Platearіust, Platont, Paracelsust, Bayrust (Pietro de Bairo); III. Károly savoyai herceg orvosát, Matthiolus császári orvost stb.[7]

A kódexben közölt gyógymódok eléggé közismertek, egy részük már megtalálható Hippokratésznél, s a régi orvosi íróknál is ugyanezek bukkannak fel a kéziratos orvosló könyvekben vagy a nyomtatott házi tanácsadókban, sőt sokat ma is megtalálhatunk a népi orvoslásban.[8]

A kódex anyaga meglehetősen hasonlít a többi 16–17–18. századi népszerűsítő, házi szerekkel gyógyítgató orvosló könyv, kézirat tartalmához; az utóbbiaknál csak annyiban nevezhető tudományosabbnak, amennyiben az egyes betegségek leírását, kóroktanát is megadja.

A munka mindenki által könnyen hozzáférhető, egyszerű gyógyszereket tartalmaz, ezért a könyv használható praktikum lehetett a mindennapi életben; jól forgatható receptgyűjtemény laikus emberek kezében, mint ahogy Lentsésnek is ez volt a célja vele: „az „ARS MEDICA az az olly Könyv, melljben minden féle nyavallyák ellen; mellyek szoktanak történni az emberi testben; sok hasznos és gyakorta meg próbált orvosságok találtatnak. Mellyet először öszve szedegetet tudós embereknek observatiojokbol Lentsés György […] A szegény tudatlanoknak […] nem a Bölcs embereknek…” – olvashatjuk az erdőszentgyörgyi másolati példány címlapján (l. az ábrát), illetve az Elöljáró Beszédben.

[5] Lentsés Gy. 1577.
[6] Varjas B. 1943.
[7] Varjas B. 1943. XV.
[8] Vajkai A. 1942. 258.

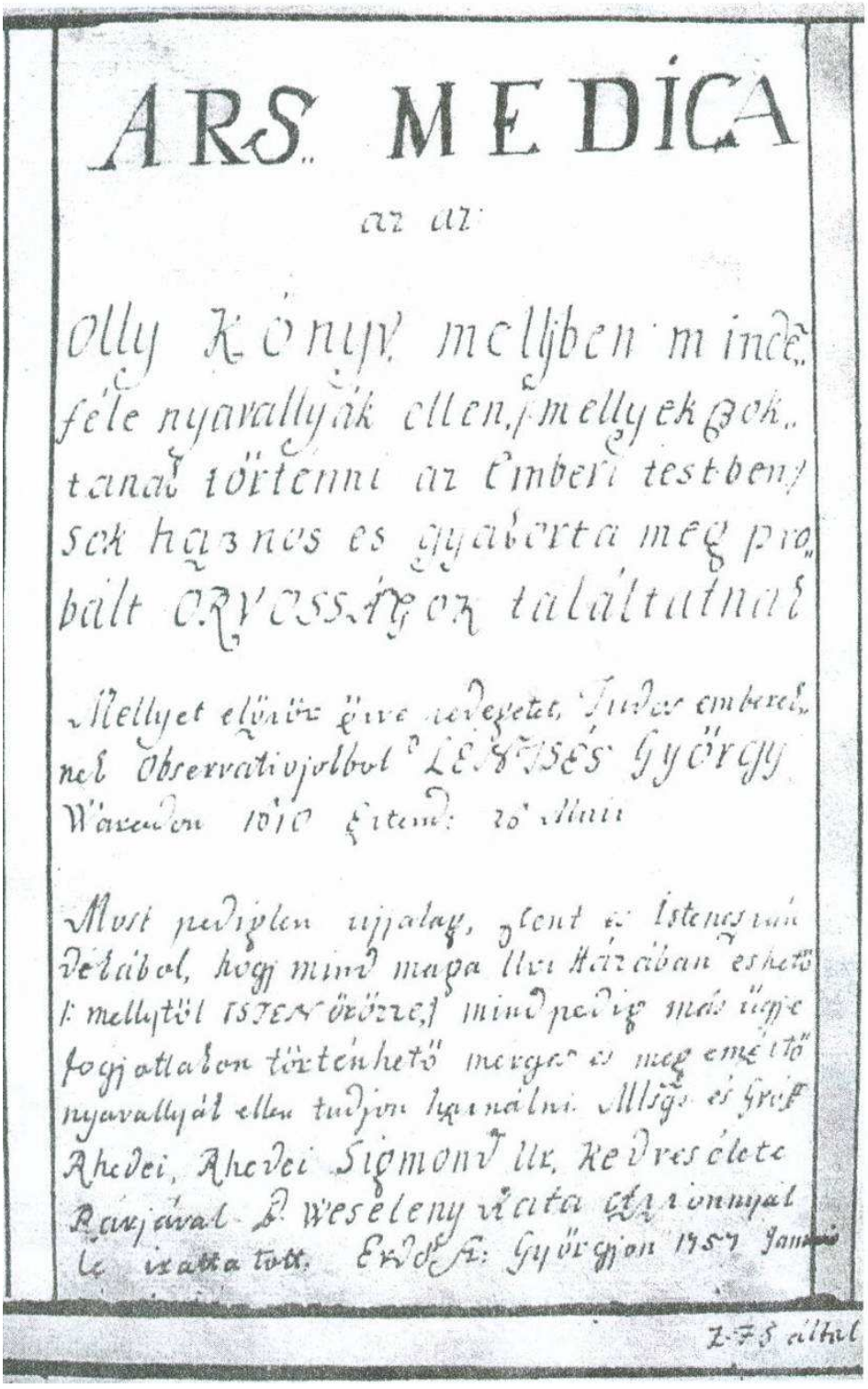

ARS MEDICA

az az

Olly Könyv mellyben minde-
féle nyavallyák ellen, (mellyek gyok-
tanak történni az Emberi testben)
sok hasznos es gyakorta meg pro-
bált ORVOSSÁGOK találtatnak

Mellyet elöröl öre redegetet, Tudos emberek-
nek Observatiojokbol LENTSÉS György
Wáradon 1610 Eztend: 26 Maii

Most pediglen ujjalag, Lent es Istenes rán-
dékából, hogy mind maga Uri Házában eshető
(: mellytöl ISTEN örözze,) mind pedig más ügye
fogjottakon történhető mérges es meg emétő
nyavallyák ellen tudjon használni. Mlsgs és Gróf
Rhedei, Rhedei Sigmond Ur, Kedvesélete
Párjával D. Weseleny Kata Asszonnyal
le iratta tott. Erdő Sz: Györgyon 1757 Jan

Z. F. S. által

Ars medica. Az erdőszentgyörgyi másolati példány címoldala[9]

[9] Lencsés Gy. 1557. In: Péter M. 2006. 18.

Valószínű, hogy az ilyen és hasonló jellegű ismeretterjesztő könyvek elősegítették – ha nem is épp közvetlen módon, a lakosság jelentős részének írástudatlan volta miatt – az ókori vagy középkori orvostudományból leszivárgó és még most is élő tudásanyag elterjedését a nép körében. Általában azonban csak a gyógyítás – legalábbis részbeni – átvételéről beszélhetünk, mert – ahogy Vajkai[10] megállapítja – a kóroktanról már alig; az elméleti okoskodások ugyanis a népet nem érdekelték, ahogy ma sem érdeklik. Természetesen e könyvek is átvettek népi eljárásokat, illetve azok szemléletének egyes mozaikdarabjait.

A 16. században (a levéltári adatok szerint 1598-ban) keletkezett a *Medicinae variae* címen számon tartott *Melius Herbariumához kötött recipék*[11]. A kézirat átirata megtalálható a Hoffmann Gizella által szerkesztett (s Radvánszky Béla gyűjtéséből összeállított) régi kéziratos orvosló könyveket tartalmazó *Medicusi és borbélyi mesterség* című kötetben is[12].

Hasonló lehetett Balsaráti Vitus János (1529–1575) kéziratos műve is. Ennek a terjedelmesebb, négy részből álló *Magyar chirurgia, az az a seb gyógyításának mesterségiről* írt négy könyvnek azonban csak a hírét őrizte meg a véletlen, Balsaráti munkája ugyanis elveszett vagy lappang valahol.[13]

A fent említett munkákon kívül több kisebb-nagyobb jelentőségű hazai, kéziratos, jórészt latin nyelvű orvos-gyógyszerészi emlék is maradt ránk a 16. századból.

A kor szokása szerint a tudósok egy-egy orvosi problémáról olykor levél formájában fejtették ki véleményüket. Sokszor a nagy távolságok és utazási nehézségek miatt levél útján is gyógyítottak a doktorok. A leveleket a szerzők időnként összegyűjtött formában is kiadták. Rendkívül érdekes II. Ulászló, majd később II. Lajos udvari orvosának az olasz Manardusnak (1462–1536) *Epistolae medicinales* című orvosi levélgyűjteménye. Manardus[14] leveleit nem képzeletbeli, hanem élő személyekhez címezte, s leveleinek fogorvosi vonatkozásai is akadnak. Levél formában írt orvosi kérdésekről Dudith András[15], a 16. századi kiváló humanista is. A nagy műveltségű Dudith a püspöki székről mondott le, hogy lelkiismerete szavát kövesse. Józanul gondolkodó ember volt, igazi polihisztor, aki elítélte a babonákat, amuletteket, szembeszállt a csillagjósokkal, támadta a merev, dogmatikus felfogást, sürgette az orvosi elmélet és gyakorlat összekapcsolását. Az elsők között volt hazánkban, aki elvetette a fogféregelméletet. Levelei keltezése 1577-től 1583-ig terjed, összegyűjtött változatát 1598-ban adták ki.

[10] Vajkai A. 1943. 258.
[11] Medicinae variae. 1598. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 11–52.
[12] Hoffmann G. (szerk.) 1989.
[13] Varjas B. 1943. VII.
[14] Manardus J. 1514. In: Huszár Gy. 1965. 19–20.
[15] Dudith A. 1598. In: Huszár Gy. 1965. 20–21.

2.2. 16. századi nyomtatványok

Bár az első európai nyomtatott füveskönyv 1477-ben jelent meg[16], csak a 16. századtól vált divatossá a füveskönyvek írása. Ezek elsősorban a növények gyógyhatását tárgyalták. A botanika reformátorainak is nevezik az első három legjelentősebb szerzőt: Otto Brunfelst[17], Hieronymus Bockot[18] és Leonhart Fuchsot[19]. Természetesen az ókori Keleten, a görögöknél, a rómaiaknál, a középkori kolostorokban stb. is keletkeztek már antidotáriumok, herbáriumok és olyan orvosló könyvek, melyek a gyógynövények hasznával is foglalkoztak, s melyek a későbbi herbáriumokhoz mintául szolgáltak. Ezeknek igen jó összefoglalását adja Grabarits István *A magyar orvosi nyelv* című tankönyvben.[20] Magyarországon az első, már nyomtatott formában megjelent, s az egyszerű emberek számára írt hasznos házi tanácsadó volt Melius Juhász Péter, debreceni református püspök Kolozsvárt 1578-ban kiadott *Herbárium*a (mely nem eredeti mű, hanem kompiláció; más szerzők műveiből kiválogatott részletek önálló művé szerkesztése) és a kálvinizmusa miatt heves vitákba sodródó Beythe Andrásnak, a Batthyány-család udvari papjának 1595-ben Németújvárt megjelent *Fives Könyv*e. Szerzőik magasabb tudományos ismeretekkel nem rendelkeztek, de ezek a munkák a 16. században korszerűnek számító gyógyászati ismeretek hordozói voltak. Melius Juhász Péter *Herbárium*a csak a szerző halála után jelent meg Kolozsváron. Heltai Gáspár műhelyében nyomtatták, de már Heltai halála után, özvegye irányításával. A mű pontos címe: *HERBARIVM. AZ FAKNAK FVVEKNEK NEVEKRÖL, TERMÉSZETEKröl és hasznairól, Magyar nyelwre és ez rendre hoszta az Doktorok Könyueiből az Horhi Melius Péter*. A címből is látszik, hogy a szerző elsősorban külföldi orvosok munkáiból merített, de az itthoni növényvilághoz igazította tanácsait, illetve itthon megismert gyógymódok is bekerültek a könyvbe. Huszár György szerint a Herbarium legfőbb forrása egy Frankfurtban megjelent orvosi, botanikai mű a *Historiae naturalis opus novum*, de a könyv tartalmazza a szerző saját tapasztalatait, gyűjtését is.[21]

[16] Cowen, D. L. – Helfand, W. H. 1990. 66.
[17] Brunfels, Otto: Contrafayt Kreüterbuch. Schott, Hans, Strassburg, 1532.
[18] Bock, Hieronymus: Kreüter Buch. Strassburg, 1539.
[19] Fuchs, Leonhart: New Kreüterbuch. Isengrin, M., Basel, 1543.
[20] Grabarits I. 2009. 119–145.
[21] Huszár Gy. 1965. 25.

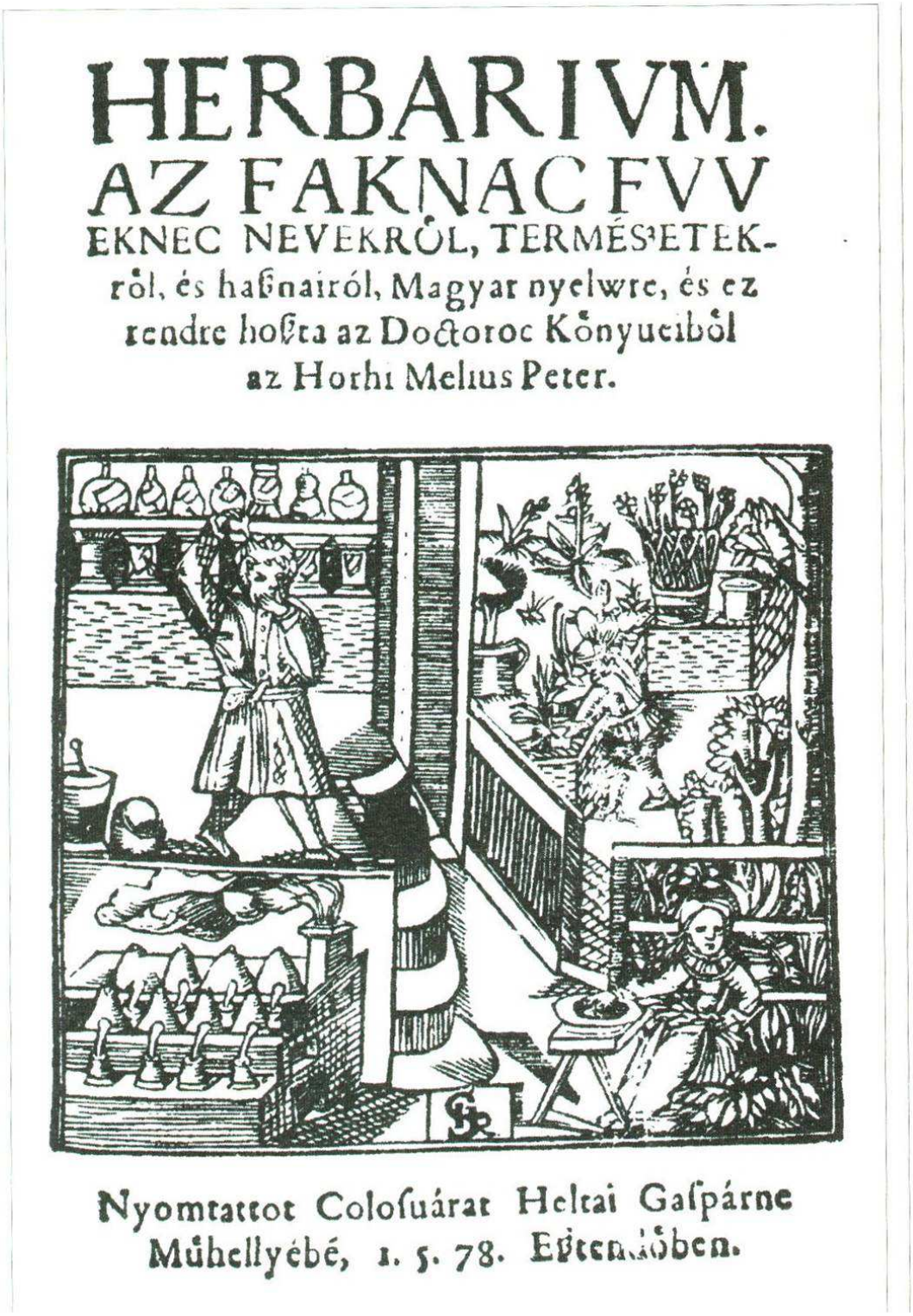

HERBARIVM.
AZ FAKNAC FVV
EKNEC NEVEKRÓL, TERMÉSZETEK-
ről, és haßnairól, Magyar nyelwre, és ez
rendre hoßta az Doctoroc Könyueiből
az Horhi Melius Peter.

Nyomtattot Coloſuárat Heltai Gaſpárne
Mühellyébé, 1. 5. 78. Eſtendőben.

Melus *Herbárium*ának belső címoldala a reprint kiadásból[22]

[22] Melius P. 1578/2002.

Gyakorlati szempontból még a maga idejében is teljesen hasznavehetetlennek bizonyulhatott – Varjas Béla szerint – Frankovith Gergely Monyorókeréken 1588-ban megjelent *Hasznos és fölötte szükséges könyv, az … hiveknek lelki vigasztalásokra és testi épületökre* című, nagy naivsággal és tudálékossággal egybeszerkesztett, félig vallásos, félig orvosságos könyve. Aligha akadt benne gyógyszer, amelyet a leírása nyomán valaki el tudott volna készíteni.[23]

2.3. 17. századi kéziratok

A 17. században megszaporodtak a kéziratos orvosló és patikakönyvek. Ezek egy része (melyek báró Radvánszky Béla több évtizedes kutató- és gyűjtőmunkájának köszönhetők, s részei az Országos Levéltárban megtalálható, a *Régi magyar orvosságos könyvek* másolatai című gyűjteménynek) Hoffmann Gizella szerkesztésében jelent meg Szegeden. A gyűjtemény anyagát – amennyiben sikerült megtalálni az eredeti példányt – a szegedi egyetem munkatársai ellenőrizték, s a szegedi *Adattár a XV–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozat részeként adták ki 1989-ben.[24]

A kötetben a következő 17. századi orvosló és receptkönyvek találhatók: Máriássy János: *Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok*[25]; Török János: *Orvoskönyv. Lovak orvoslása*[26]; Szentgyörgyi János: *Testi orvosságok könyve*[27]; Váradi Vásárhelyi István: *Kis patika*[28]; *Házi patika*[29]; *Orvosságos könyvecske*[30]; Révay István: *Próbálós bizonyos orvosságok*[31]; Újhelyi István: *Orvosságos könyv.*[32]; *Próbált orvosságok*[33]; Becskereki Váradi Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség*[34]; *Gyógyszerek* I.[35]; *Gyógyszerek* II.[36]; *Orvosságoknak rendszedése*[37]; *Orvoskönyv. Némely füveknek használról*[38]. A fentieken kívül a következő 17. századi orvosló könyvek kéziratát (illetve ezek későbbi másolatát) találtam meg

[23] Varjas B. 1943. VII.
[24] Hoffmann G. (szerk.) 1989.
[25] Máriássy J. 1614–1635. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 53–75.
[26] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 77–172.
[27] Szentgyörgyi J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 173–210.
[28] Váradi Vásárhelyi I. 1663 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 211–225.
[29] Házi patika 1663 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 227–246.
[30] Orvosságos könyvecske 1665 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 247–266.
[31] Révay I. 1662. (Pekler György 1693-as másolatában). In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 267–294.
[32] Újhelyi I. 1677. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 295–334.
[33] Próbált orvosságok. 1684. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 335–339.
[34] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 341–434.
[35] Gyógyszerek I. 17. sz. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 435–445.
[36] Gyógyszerek II. 17. sz. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 447–457.
[37] Orvosságoknak rendszedése 17. század. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 460–472.
[38] Orvoskönyv. Némely füveknek használról. 17. sz. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 473–495.

az OSZK kézirattárában: *Miscellanea*[39]; *Miscellanea Medica*[40]; Illyésházy József: *Mindenféle Orvosságoknak Rend Szedése és Orvossaghos Könjveczke*[41]; Mathiolus Petrus Andreas: *Hazij Patica*[42]; *Orvoskönyv*[43]; *Gazdasági tanácsok és orvosi receptek*[44]; *Orvosságos könyv*[45].

A kéziratos orvosi könyvek – a köztük lévő tartalmi és formai eltérések ellenére – több szempontból különböznek a nyomtatott könyvektől. Az alapvető eltérés nem a felölelt ismeretanyag vagy a tárgyalás módja, színvonala közti különbségben, hanem létrejöttük, megírásuk indítékaiban van. Míg a nyomtatott könyvek nagy részénél tetten érhető a tudatos „ismeretterjesztő" szándék, a kéziratos könyvek esetében nem ez a döntő, bár ilyenre is akad példa. Többségük az úgynevezett házi orvosságos könyv, házi patika, receptkönyv kategóriájába sorolható, s inkább tűnik egyéni, saját használatra vagy szűk kör használatára szánt feljegyzésnek, semmint nyomtatásra váró, ismeretterjesztő jellegű munkának [46]. Általánosságban elmondhatjuk ezeknek a könyveknek a gyógyítással kapcsolatos részéről, hogy hiányzik belőlük minden elméleti megfontolás.

A kéziratos orvosló könyvek színvonalában igen nagy különbségek mutatkoznak. A pogány elemekből álló ráolvasásoktól, a zavaros hiedelmektől kezdve a hasznos házi mindentudókon keresztül a tudományos jellegű, klasszikus szerzőktől (Galenos, Plinius, Avicenna, Dioszkoridesz, Magnus Albertus stb.) eredő, középkori közvetítéssel átvett tudásanyagot őrző, valamint a kor legjobb gyógyító gyakorlatát tükröző receptekig sokféle típust találunk e kéziratok között. Ezek a könyvek is jól példázzák azt a tényt, hogy miként hatott és rétegződött rá a korabeli orvostudomány a régi néphagyományokra. A hivatalos orvoslásból „leszivárgott" ismeretek keveredtek az ismert magyar gyógymódokkal, melyeket a szerzők saját megfigyeléseikkel is kiegészítettek.

A kéziratok általában nem egyetemet járt orvosdoktorok munkái, bár találunk közöttük iskolázott, latinos műveltségű szerzőket is. A szerzők (amennyiben meg lehet állapítani a szerző kilétét) különböző társadalmi helyzetű, foglalkozású emberek. Becskereki Váradi Szabó György például latinos műveltségű borbély- és chirurgusmester volt, Újhelyi István másoló, íródeákként dolgozott. S akadnak a kéziratok között fordítások is.

[39] Miscellanae. 17. sz. eleje. Oct. Hung. 1063.
[40] Miscellanea Medica. 17. századi kézirat 1740 körüli másolata (a továbbiakban: 17. sz./1740 kör.). Quart. Hung. 440.
[41] Illyésházy J. 17. század. Oct. Hung. 87.
[42] Mathiolus Petrus A. 1628. (18. sz.-i másolat; a továbbiakban: 1628/18. sz.) Quart. Hung. 2247.
[43] Orvoskönyv. 1690. 19. századi másolat (a továbbiakban: 1690/19. sz.). Quart. Hung. 1969.
[44] Gazdasági tanácsok és orvosi receptek. 17. sz. Oct. Hung. 946.
[45] Orvosságos könyv. 1603. 1761. évi másolat (a továbbiakban: 1603/1761). S 729.
[46] Szlatky M. 1977. 28–29.

Az *Orvosságos könyv* (17. század) kéziratának címlapja[47]

[47] Orvosságos Könyv. 17. század. Quart. Hung. 279.

Az egyes receptes könyvek felépítése eltérő. Zömmel orvosságos recepteket tartalmaznak, bár tisztán orvosságos könyv nincs közöttük. Ha nem is rendezetten, itt-ott rábukkanunk az állattartás és növénytermesztés, kertészeti ismeretek mellett kozmetikai, fodrászati és egyéb szépségápolási javallatokra is. A könyvek típusukat tekintve is többfélék: vannak abc-rendbe szerkesztettek, amelyek vagy betegségek szerint vagy gyógyszerek, gyógynövények alapján rendezettek; de akadnak rendezetlen szerkezetű munkák is. A kéziratok, nyomtatványok egy része fejezetekre van bontva, tartalommutatóval van ellátva, máshol ilyesmivel nem találkozunk. Vannak főként emberorvosló, s főként állatorvosló (elsősorban lovakról szóló) könyvek. De az embert gyógyító receptek között is előfordulnak elszórva állatgyógyászati, kertészeti és más „vények".[48]

A régi kéziratos orvosló könyvek receptjeinek szerkezete is változatos. Az egyik leggyakoribb típus három szegmentumra bontható. Az első rész a kezdő tartomány, az iniciátor, mely általában csak a betegség vagy valamilyen gyógyhatású készítmény nevét tartalmazza, minden kóroktani, monográfiai jellegű leírás nélkül. A második, az instrukciós rész, az összetevőkről és az elkészítés módjáról ad felvilágosítást. A harmadik rész pedig (ez azonban gyakran el is maradhat) tartalmazza az úgynevezett meggyőzést, „reklámot[49]", ami olykor a recept hasznosságát, kipróbált voltát hangsúlyozza, de olykor tudósokra vagy a recept kitalálójára való hivatkozást, például: *Az kinek szája fáj. Az hunyor levelét, beléndfű gyökerének haját főzd meg eczetben, avval mossad fájdalmas szájadat, igen jó ez egyben.*[50] *Fogh faias ellen orvossagh. Vegj harom gerezd fog hagjmat, törd meg erössen taneron, kes hegjen haromszor temjent, a' szerjnt sot, liztet, szép fejer tiztat haromszor, es harom czep rosa vizet, es ezeket czjinald egjüve, mint egj pagaczat, ted egj tizta papirosra, közd kjvül füle ala, az honnat fogad faj. Isten utan hasznal.*[51] Az iniciátor rész különféle nyelvi formákban jelenik meg: *fogfájásról, fogfájás ellen, az kinek foga fáj, ha fáj az fogad, fogfájás ellen jó, fogfájás ellen orvosság* stb. Néha előfordul, hogy az iniciátor latin nyelvű, maga a szöveg pedig magyar: *Dentium curatio. Ha akarod, hogy egy fogad se huolion ki es ne faion: minden esztendöben ketczer vagi haromszor kend megh az fogadat mind küuül belöl az keserü fü leueleuel, es mikor az iz esz, aszaly megh benne, s-ted porra s-azzal dörgöljed az fogadat es husat.*[52] Máskor éppen fordítva: az iniciátor magyar nyelvű, maga a szöveg pedig latin: *Szaia*

[48] Hoffmann G.: Utószó. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 503.
[49] Kuna Á. 2008. 332.
[50] Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 416.
[51] Orvosságos Könyvecske. 1665 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 252.
[52] Medicinae variae. 1598. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 27.

az kinek megh vesz. Saliam et rutam equali modo, alumen, laureabaccam eadem modo coq[ue] simul et lauetur inde os[53]. S vannak a magyar receptek között teljesen lati nyelvűek is.

Előfordul, hogy a három rész sorrendje más, s a „reklám" a második vagy az első helyre kerül, például: *Ittem mas fogh fajas ellen. Zeor Mjhalj Vram oruosaga. Az angelicanak az gjukeret mosak meg, feozek megh kenjerhj alat borban uagj eczetben, azt tarcza zajaban, es aual mosa fogajt*[54]*. Penjgej Nagj Peter fokfajas ellen magan es masokon probalt oruosak. Uegj keresetlen fejer eb zart, saluo honore (id est album grecum), azt teort megh, es zjtalt megh, ahoz teorj megh kjlencz zem borsot .* […] *Ezeket egj mezeljes czuporban borban ereosen megh kel feoznj vgj, hogj job reze az bornak el forjon* […] *aual mosa gjakorta az zajat, es az zajaban tarcza, mjnd adik mosa, mégh megh nem keonjebedjk.*[55]

Ha egy betegségre több receptet is felsorol a szerző, akkor a további recepteket a betegség megnevezése helyett a következőképpen vezeti be: *vagy, item, más azonról, ismét azonról, ugyanarról, megis azonról* stb.

A receptek másik fajtája vagy egy gyógynövény vagy valamilyen folyadék megnevezésével kezdődik, majd ezt követi a szer hasznainak felsorolása, például: *Momordicáról. Ha a' momordicának levelét porrá tészik és akar minémő sebet véle meghintenek, nagy hamarsággal gyógyul. Ha a' levének vizét veszik, és embernek fogát mossák véle, meg-gyógyul.*[56] *Rosa uize hasznaj. Az möli emberböl uer folina, megh giogittia, az kinek szaia büdeös, megh giogittia, embörnek hasat megh keönniebitj, fü faidalmat el ueszi, rut sebeöket megh tisztit, fogh faidalmat el ueszi*.[57]

Vannak olyan receptek is, melyek mágikus elemeket tartalmaznak, például: Juhász[58]: *Szent György és pünkösd között szedett, megszárított kakukkfüvet borban, kenyérhéj alatt kell főzni, melegen szájba venni kilencszer, tizszer egymás után. Három este és reggel kell ismételni. Jó fogfájás ellen.*

A szedés időpontjára vonatkozó megkötések mellett, mágikus számok is szerepelnek a fenti receptben.

[53] Medicinae variae. 1598. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 26.
[54] Máiássy János 1614–1635 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 64.
[55] Máiássy János 1614–1635 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 69.
[56] Orvoskönyv némely füveknek hasznáról. 17. század. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 488.
[57] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 89.
[58] Juhász M. 1761. 116.

2.4. 17. századi nyomtatványok

A 17. századtól egyre szaporodott a magyar nyelvű orvosi könyvek száma. Tudománytörténeti szempontból igen jelentős mű Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaedia*[59] című híres, Utrechtben nyomtatott munkája, mely elsősorban nem orvosi könyv, hanem „minden igaz és hasznos böltsességnek szép rendbe foglalása és Magyar nyelven világra botsátása". A kötet hetedik, *A földi dolgokról* című részében azonban a szerző leírja az emberi test felépítésével, működésével, valamint a betegségek felismerésével és kezelésével kapcsolatos ismereteit. A fogak és a száj betegségeire külön nem tér ki, bár a későbbiekben a fák (XLII.), a bokrok XLIII.) és a füvek (XLIV.) leírásánál említi ezek gyógyászati alkalmazását is, s ajánl egy-két növényt az ínygyulladás, a szájbűz és a nyelvgyulladás gyógyítására.[60]

Az orvostörténet és a népi orvoslás szempontjából is lényeges Nadányi János *Kerti dolgoknak le-irása*[61] című munkája (Nadányi Hollandiában, Londonban, Bécsben tanult református lelkész és orvos volt[62]), melyet a szerző Mizald Antal monluciai orvos latin nyelvű könyvéből fordított magyarra. Mint ahogy a címlap is mutatja, a *Kerti dolgoknak le-írása* négy könyvre tagolódik. Ezek közül főleg a harmadik foglalkozik gyógyászati kérdésekkel. A szerző korának szokványos kezelési módjait ajánlja száj- és fogbetegségek ellen, ezek többnyire (harminckétszer) növényi eredetű anyagok. Az állati eredetű anyagok közül csupán a mézet, az ásványi eredetűek közül pedig a timsót írja elő. Sokszor azonban (mint általában a régi munkákban) nehéz eldönteni, hogy milyen betegségre is való a gyógyszer, például, mikor „a száj nyavalyái"-ról beszél.

Nadányi a könyvben foglaltakat nemcsak szolgai módon fordította, hanem a fogalmak, mint maga is írja: „sok helyeken továbra-is értelmesebben magyaráztattak". Tehát kiegészítéseket, magyarázatokat fűzött az eredeti szöveghez. Sőt azt is megjegyezte, hogy a sok hasznos tanács mellett „vadnak itt nem kevés dolgok, a' mellyek magamnak is nem igen teczenek[…], minden okosság kívül lenni láczanak […], nem egyebek babonaságnál; mindazáltal tetszet énnékem azt a részit-is éppen ki-irnom, hogy az könyvem valami módon csonkául ki-bocsáttatnak lenni ne lássék."[63]

[59] Apáczai Csere J. 1658.
[60] Péter M. 2006. 37.
[61] Nadányi J. 1669.
[62] Péter M. 2004. 158.
[63] Nadányi J.-tól (1669) id. Péter M. 2006. 43–45.

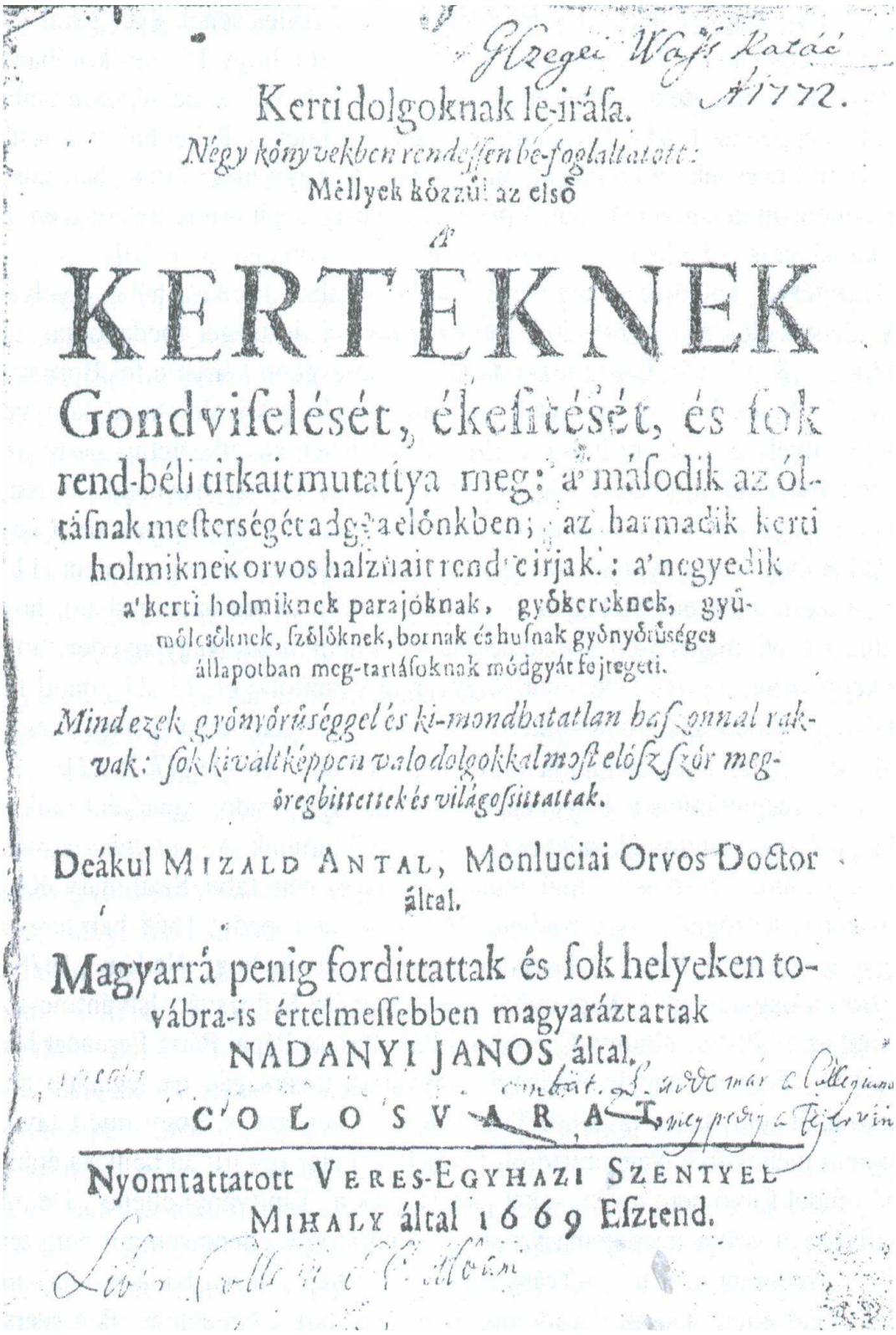

Kerti dolgoknak le-irása.

Négy könyvekben rendessen be-foglaltatott:

Mellyek közzül az első

A

KERTEKNEK

Gondviselését, ékesitését, és sok rend-béli titkait mutattya meg: a' második az oltásnak mesterségét adgya elönkben; az harmadik kerti holmiknek orvos halzsait rendel irjak: a' negyedik a' kerti holmiknek parajóknak, gyökereknek, gyümölcsöknek, szőlőknek, bornak és husnak gyönyörüséges állapotban meg-tartásoknak módgyát fejtegeti.

Mind ezek gyönyörüséggel és ki-mondhatatlan hasznnal rakvak: sok kivált képpen való dolgokkal most elöször megöregbittettek és világosittattak.

Deákul Mizald Antal, Monluciai Orvos Doctor által.

Magyarrá penig fordittattak és sok helyeken továbra-is értelmessebben magyaráztattak NADANYI JANOS által.

COLOSVARAT,

Nyomtattatott Veres-Egyhazi Szentyel Mihaly által 1669 Esztend.

Nadányi János: *Kerti dolgoknak le-irása* című munkájának címlapja[64]

[64] Nadányi J. 1669. In: Péter M. 2006. 42.

Az első nyomtatott magyar nyelvű orvosi könyv szerzője Pápai Páriz Ferenc. Pápai Páriz Ferenc Erdélyben, Désen született, s németországi tanulmányai után a nagyenyedi kollégium tanára lett. A lipcsei, heidelbergi és bázeli egyetemeket látogatta, főleg orvosi tanulmányokat folytatott, s tudós professzorok előadásait hallgatta, majd hazatérve az erdélyi fejedelem udvari orvosa lett. 1690-ben adta ki Kolozsvárott *Pax Corporis*[65] című összefoglaló munkáját, mely az első nyomtatott magyar nyelvű, gyakorlati orvosi mű.

A Pax Corporis első két kiadása 7, a későbbiek 8 könyvből állnak. Pápai Páriz „de capite ad calcem", a főtől a sarokig tárgyalja az emberi test „nyavalyáit". A 8. könyv a test külső nyavalyáiról szól, szemben az első héttel, amelyek a belsőkkel. Fog- és szájbetegségekről a második és a nyolcadik könyvben olvashatunk. Előbbiben a fogfájásról, a száj büdösségéről, az íny és a foghús nyavalyáiról: a békáról és egyéb dagadásokról, az utóbbiban a szerző a gyermekfogászati kórképeket részletezi: szájfájás, rothadás, foghasadás, béka.

A Pax Corporis egész címlapot kitöltő címe így kezdődik: *PAX CORPORIS. Az-az: Az emberi Test Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről 's azoknak Orvoslásának módgyáról való TRACTA.* A könyv második, lőcsei kiadásának címében az is benne van, hogy *Mellyet mind élő Tudós Tanítóinak szájokból, mind a' Régieknek tudós Irásokból, 's mind pedig maga sok Betegek körül való Tapasztalásiból summáson öszve-szedett, 's sok ügye-fogyott szegényeknek hasznokra,"* A címből világosan kitűnik, hogy a fejedelem orvosa a szegény népre is gondolt, hiszen nekik ajánlotta művét. A munka 2. (Lőcse, 1692.) kiadásának címlapján pontosan meg is mondja, hogy *a Házi-Czelédes gazdáknak és Gazdasszonyoknak* [szánja], *kik Városokban és Falukon laknak.* – Pápai Páriz Ferenc munkája szintézis. Fellelhetők benne a 16–17. század orvostudományi ismeretei, mindaz a tudás, amit akár Apáczai, akár Melius munkái csak részletekben tartalmaznak. Pápai Páriz Ferenc rendszerezte az empírián alapuló ismereteket, és megadta a gyakorlathoz elengedhetetlenül szükséges alapvetést. Útmutatást adott nemcsak a betegségek gyógykezeléséhez, hanem felismerésükhöz, egymástól való elkülönítésükhöz is. Nagy hangsúlyt fektetett a betegségek okainak felderítésére, és ezzel új szemléletet közvetített.[66, 67] – Pápai Páriz sok úgynevezett „paraszt-orvosságot" is közöl (pl. bárány faggya, szarvas szarvának reszeléke, kakas taréjának a vére, lúdgané stb.), s bár nem hitt az igézésben, de megemlítette, hogy milyen gyógyerő van a holt ember koponyájában,

[65] Pápai Páriz F. 1690/1747.
[66] Deáky Z. – Krász L. 2005. 28.
[67] Hoppál M. – Törő L. 1975. 28.

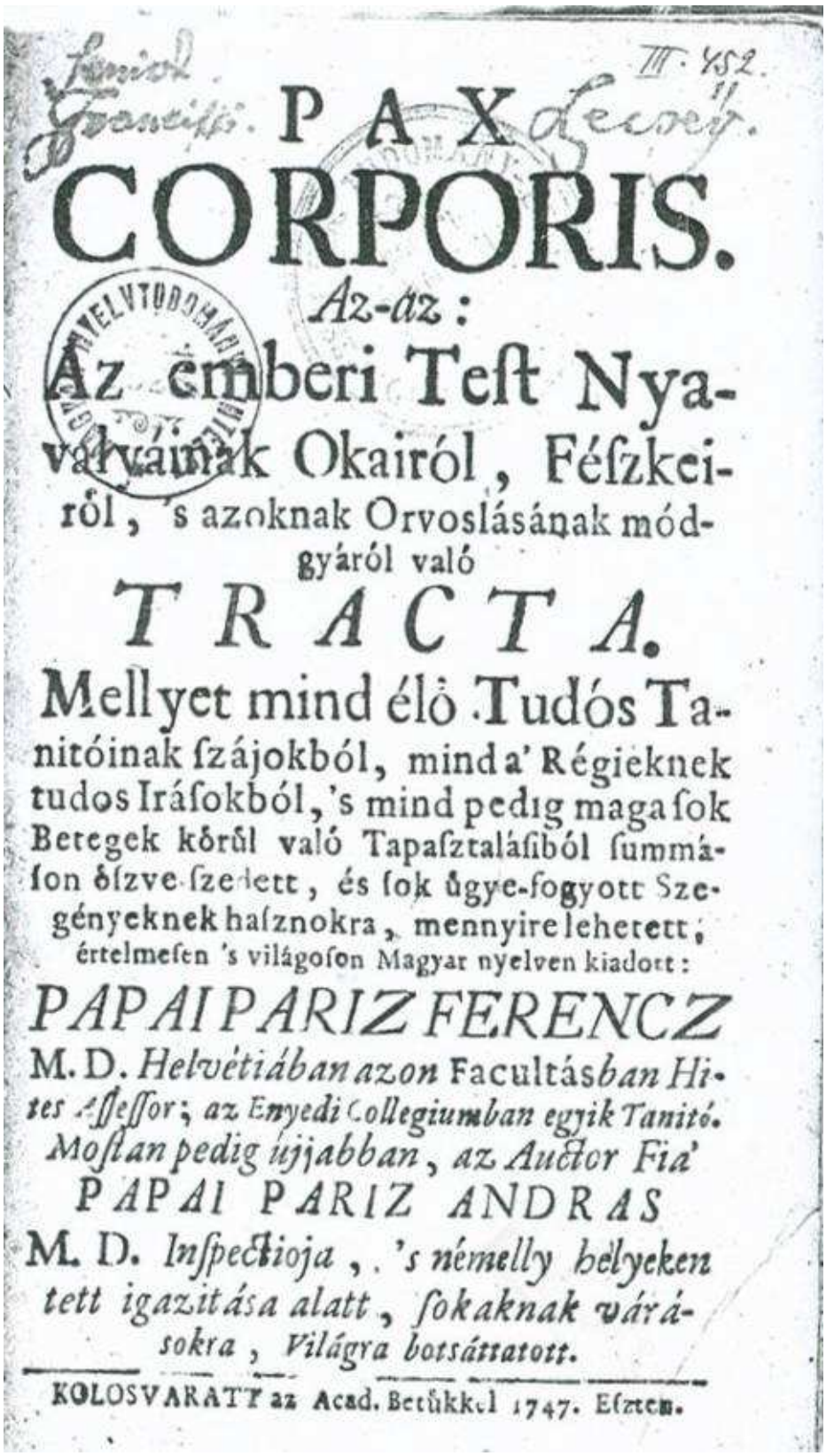

PAX
CORPORIS.
Az-az:
Az emberi Test Nyavalyáinak Okairól, Féſzkeiről, 's azoknak Orvoslásának módgyáról való
TRACTA.
Mellyet mind élő Tudós Tanitóinak ſzájokból, minda' Régieknek tudos Iráſokból, 's mind pedig maga ſok Betegek körül való Tapaſztaláſiból ſummáſon öſzve-ſzedett, és ſok úgye-fogyott Szegényeknek haſznokra, mennyire lehetett, értelmeſen 's világoſon Magyar nyelven kiadott:
PAPAI PARIZ FERENCZ
M. D. Helvétiában azon Facultásban Hites Aſſeſſor; az Enyedi Collegiumban egyik Tanító.
Moſtan pedig ujjabban, az Auctor Fia'
PAPAI PARIZ ANDRAS
M. D. Inſpectioja, 's némelly helyeken tett igazitása alatt, ſokaknak várásokra, Világra botsáttatott.
KOLOSVARATT az Acad. Betűkkel 1747. Eſztend.

A Pax Corporis 1747-es kiadásának címlapja[68]

[68] Pápai Páriz F. 1690/1747. – Az eredetiről készült másolat

s hogy a fogféreg a fogromlás egyik okozója. Munkájában tehát a gyógyítás több évezredre visszanyúló szokásai ütköznek a bontakozó, racionális tudományokra alapozott medicínával. A szerző a múlt béklyóiból nem tudott szabadulni, de igyekezett megszűrni azt, amit a múlt örökségéből átvett.

Pápai Páriz nem állt egyedül, amikor a népi és a hippokratikus hagyományokat követte. A reneszánsz és a humanizmus korának többi jelentős orvosa is, mint például a lengyel Miechowi Mátyás (1456–1523), a spanyol Laguna (1499–1523), az angol Sydenham Tamás (1624–1680) hasonló elméletet és gyakorlatot folytatott[69].

Ugyanígy keverednek a népi hiedelemmel összefüggő gyógymódok a korabeli orvostudomány „eredményeivel" az alábbi könyvekben is: Tseh Márton *Lovak orvosságos könyvecskéjé*ben[70] (Tseh a lovak betegségei között említi az embereknél is előforduló békát, és foglalkozik annak gyógyításával), Zey András orvosdoktor és bölcseleti mester *Olajoknak Declaratiojá*ban[71] és Lippay János *Pozsonyi kert*jében[72]. Lippay János Pozsonyban született és élt, a jezsuita rend tagja volt. Műveiben a híres pozsonyi érseki kertben szerzett tapasztalatait írta le.

Érdekes alakja ennek a kornak Felvinczi György színműíró, költő és színházigazgató is, aki a magyar hivatalos színjátszás első ismert kezdeményezője. Felvinczi nem bírt semmiféle orvosi végzettséggel. Szegény szülőktől származott, Erdélyben tanult, Tordán és Kolozsvárott az unitárius kollégiumban, s innen a torockói iskolába ment tanítónak. 1671-ben visszatért a kolozsvári kollégiumba, ott egy évig tanár volt, de egy szerelmi kaland miatt el kellett hagynia a kollégiumot.

Felvinczi György lefordította angolból magyar nyelvre a salernoi orvosi iskola népszerű *Regimen sanitatis Salernitanum* című, versbe szedett egészségügyi szabályait, s 1693-ban kiadta Kolozsváron az alábbi címen: *De conservanda bona valetudine Liber Scholae Salernitanae, azaz: Az Angliai országban lévő Salernitana Scholanak Jó Egésségről való Meg-tartásnak módgyáról írott könyve. Melly most Magyarra fordíttatott es Rhytmusokban alkalmaztatott Felvinczi György.* Az eredeti latin szöveg első sorát Felvinczi tévesen értette, a Nápolytól délre fekvő Salernót Angliába helyezte.

A kötetben két helyen is találunk a fog- és szájbetegségek gyógyítására és megelőzésére vonatkozó utalásokat.

[69] Oláh A. 1986. 204.
[70] Tseh M. 1676.
[71] Zey A. 1608.
[72] Lippay J. 1664., 1667.

ANGLIAI ORSZÁGBAN
lévő
SALERNITANA SCHOLANAK
JO EGÉSSÉGRŐL
való meg-tartásnak módgyáról
irott.
KÖNYVE,
Mellyet a' Nemes, és Hires
ANGLIAI *SALERNITANA SCHOLA*
irtt vólt régen *Déák nyelven.*
Az után pedig Magyarra *fordit-*
tatott, és Rhytmusokba alkalmaztatva
MÁSODSZOR.

NYOMTATTATOTT

Kolosvárat az Academiai Betűkkel 1768.
Esztendőben.

Felvinczi *Az Angliai országokban levő Salernitana Scholanak Jó Egésségről való Meg-tartásának módgyáról írott könyvé*nek (1768) címlapja[73]

[73] Felvinczi Gy. 1693/1768. In: Péter M. 2006. 58.

Felvinczinek van még egy egészségügyi tárgyú írása, ez azonban már a XVIII. században jelent meg.[74]

2.5. 18. századi kéziratok

A 18. századtól kezdve jelentősen megszaporodtak a gyógyítással, orvoslással kapcsolatos kéziratok és nyomtatványok, és megkezdődött a „népi", valamint a hivatalos orvoslás szétválása. A 18. század végétől kezdve már kezdenek megjelenni a 19. és 20. századra jellemző recepttípusok is. (L. a *Nyavalyák orvoslásának nemei* című kéziratrészletet: 36. o.).

Számos házi orvosságos könyv, receptgyűjtemény, füveskönyv maradt fenn ebből a századból. Összesen 19 ilyen kéziratos munkát vizsgáltam meg: egyet Halászné Zelnik Katalin közlésében[75], egy megtalálható a Hoffmann szerkesztette gyűjteményben[76] is, 17 pedig az OSZK Kézirattárában (az utóbbiak listáját l. a Mellékletben a 18. századi kéziratoknál). Ezek közül kiemelném a következőket:Váli Mihály *Dictionellum Hungarico Medicum, az az Bötű rendi szerint magyarul mondo orvos Könyvetskéje, mellyet Az Hasznos Fáknak és Füveknek tulajdonságibul, és erejébűl sok számu tulajdon szerencsés Orvoslásibul Nemzetének Kedviért sok jo akaroinak javaslásibul őszvő szedett és világosságra adott Nedeliczy Váli Mihály Császári és Királyi Decretummal Erősétetett Botanicus Doctor… 1759. (Miháczy Joannes másolta Leczky Joannes gyarmati plébános példányából 1784. jan. 12–17.*[77]) Egy másik *Orvosságos könyv* tetején a következőket olvashatjuk: *Ezen következendő orvosságok irattattak egy Erdélybül került igen szakadozott irásbul, mellyben egy helyen ez volt feljegyezve Andreas Varanay iratta ez könyvet Anno Dom. 1603 évén Tkes Vattai Pál uramnál reá akadván irtam ki ez következendöket. An 1761. Lossontzon.* Nagyon érdekes az a 18. századi *Orvosságos könyv*[78] is, melynek bizonyos részei szó szerint megegyeznek Juhász Máté *Házi különös orvosságok* című munkájával. A legismertebb 18. századi kézirat azonban Zay Anna *Herbárium*a 1718-ból.

Zay Anna főúri családból származott, ősei a török hódítás elől szorultak a Felvidékre. Báró csömörei Zay Anna 1696-ban feleségül ment Vay Ádámhoz, Szabolcs vármegye egyik legrégibb családjának fiához, II. Rákóczi Ferenc kuruc generálisához. Esze Tamás

[74] Felvinczi Gy. 1714.
[75] Halászné Zelnik K. 1992. 15–44.
[76] Megpróbált dolgok 1607–1758. In: Hoffmann G.. (szerk.) 1989. 497–501.
[77] Váli M. 1759/1784. Fol. Hung. 1029.
[78] Orvosságos könyv. Quart Hung. 754.

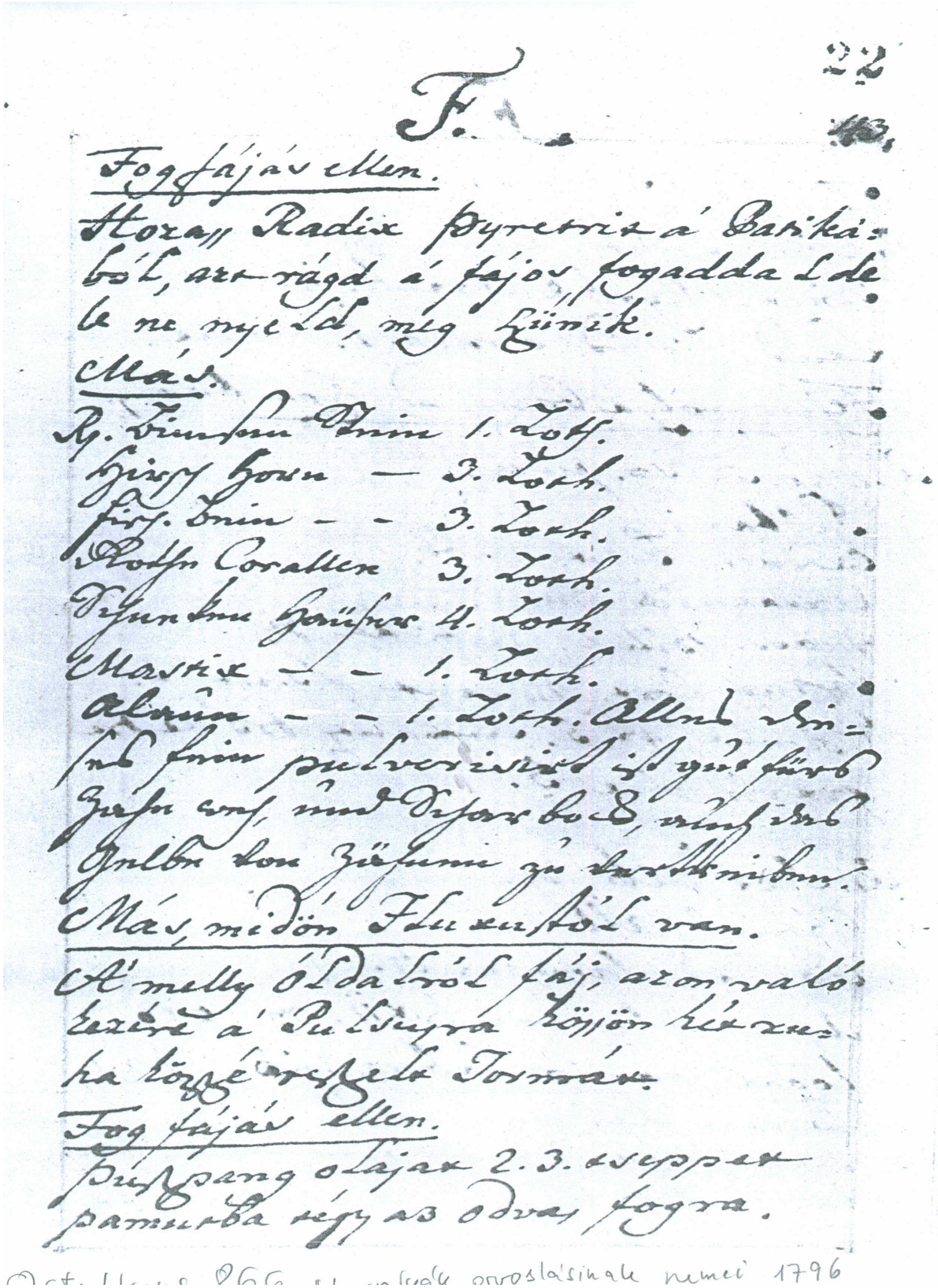

Részlet a *Nyavalyák orvoslásának nemei* című kéziratból[79]

[79] Nyavalyák orvoslásának nemei. 1796. Oct.Hung. 866. – Az OSZK. kézirattárában őrzött eredetiről készíttetett másolat

hadtörténész szerint a Rákóczi szabadságharc bukása után a bujdosó Vay Ádám egyetlen vigasza a felesége volt, aki az emigráció évei alatt írta meg a füveskönyvet, a *Herbárium*ot. Amikor férje halála után évekkel később végre visszatérhetett gyermekeivel Magyarországra, legféltettebb kincse két kézirata volt, a *Herbárium* és a *Nyomorúság iskolája*. Zay Anna munkája több másolatban is fennmaradt (néhány megtalálható az OSZK kézirattárában is). A Marosvásárhelyen őrzött (Rhedeiné báró Wesselényi Kata által készített) másolatnak a hasonmás kiadása 1979-ben jelent meg Magyarországon. Zay Anna a *Herbárium* anyagát más füveskönyvekből és más doktorok írásaiból szedte össze. A *Herbárium*ban 470 recept található, melyek egy része még ma is használható a házi gyógyításban. Rátz Elek[80], aki szintén készített másolatot Zay Anna Herbáriumáról, ezt írta kéziratának tetejére: *HERBARIUM ORVOSKÖNYV, mellyet Néhai Tudós és igen híres DOCTOR MATHIOLUS tseh nyelvre fordíttatott 's bővíttetett HERBARIUMÁBÓL A nyavalyáknak rendi szerint: DANSZKAI keserves bujdosásában maga, és Gyermekei számára öszve szedegettetett és Magyar nyelvre fordított Néhai I. VAY Ádám Uram Árva Özvegye Tsömöri ZAY ANNA Mostann pedig maga számára le írt RÁTZ ELEK*.

2.6. 18. századi nyomtatványok

A 18. századi nyomtatványok egy része már tudós orvosi könyv, de vannak már e korból orvosi disszertációk, valamint (részben fordítás útján keletkezett) egészségügyi felvilágosító könyvek is, melyeket az olvasni tudó gazdák, családanyák, orvosban szűkölködő szegények számára készítették. Nagy szükség volt ezekre, hiszen ebben az időben jóval ritkábban volt alkalma még a módosabbaknak is a kevés orvosdoktor valamelyikéhez fordulnia testi panaszával, s a járhatatlan sáros utak miatt gyakran még a helybéli javasasszonyoktól is el voltak vágva az emberek.[81]

A 18. században az állami egészségügyi törekvések középpontjában a magas gyermekhalandóság visszaszorítása, a helyes csecsemőgondozás, a gyermeknevelés és az egészséges életmódra nevelés állt. Ennek a törekvésnek első úttörője Weszprémi István volt, aki 1760-ban megjelentette *A kisded gyermekek nevelésekről való rövid oktatás* című munkáját. Ezzel a könyvvel indult meg egy magyar nyelvű, a köznép egészségügyi állapotát is figyelembe vevő egészségügyi felvilágosító, ismeretterjesztő sorozat.[82] Weszprémi keveset

[80] Rátz E. 1765. Quart. Hung. 3296.
[81] Deáky Z. 2002. 29.
[82] Deáky Z. 2002. 30.

foglalkozott a fog- és szájbetegségekkel, csupán a fogzásról fejtette ki a korábbi népi hiedelmekkel szemben korszerű véleményét: a fogzást nem tartotta betegségnek, hanem természetes folyamatnak.

Jelentős orvosi könyv ebben a korban Miskóltzy Ferentz győri főorvos *Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai úti-társ* című munkája[83], mely már „tudós orvoskönyv", s akad benne néhány foggyógyítással kapcsolatos megjegyzés is.

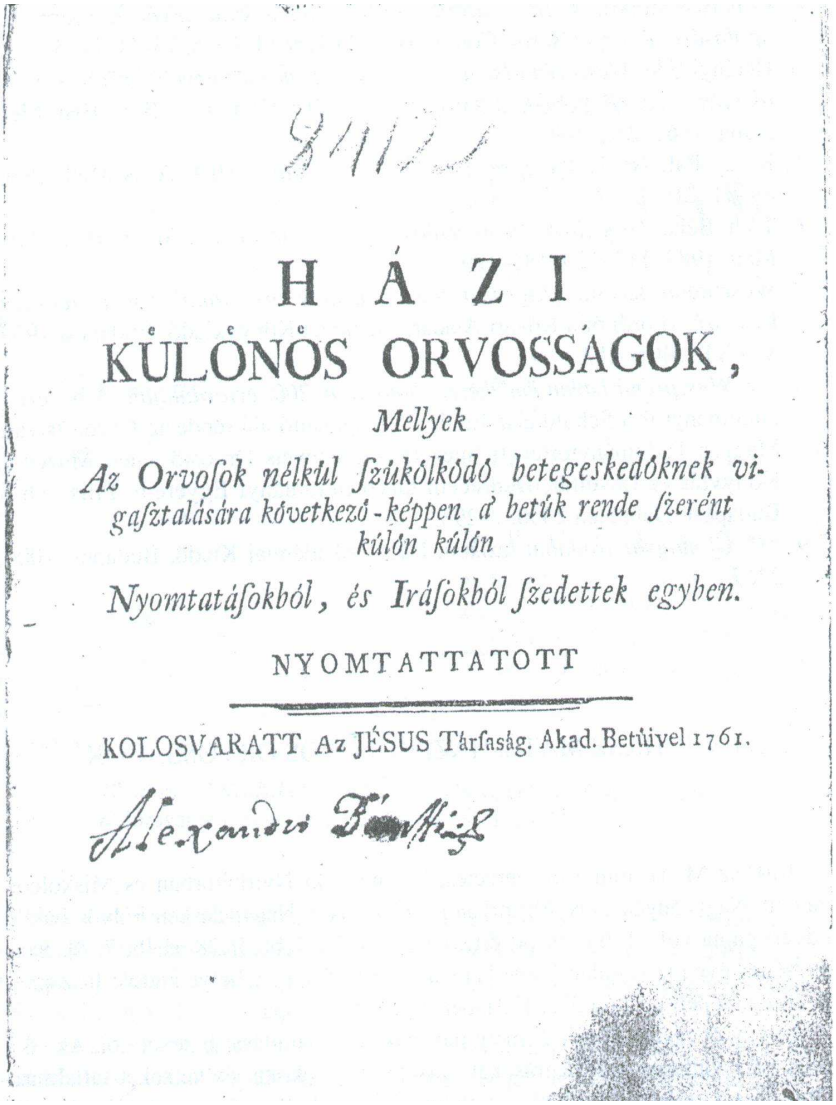

H Á Z I
KÜLÖNÖS ORVOSSÁGOK,
Mellyek
Az Orvoſok nélkül ſzúkólkódó betegeskedóknek vigaſztalására kövétkező-képpen a' betük rende ſzerént külón külón
Nyomtatáſokból, és Iráſokból ſzedettek egyben.
NYOMTATTATOTT
KOLOSVARATT Az JÉSUS Társaság. Akad. Betűivel 1761.

Juhász Máté *Házi különös orvosságok* című könyve első kiadásának címoldala[84]

[83] Miskóltzy F. 1742.
[84] Juhász M. 1761. In: Péter M. 2006. 68.

Az ismeretterjesztő munkák közé tartozik Juhász Máté *Házi különös orvosságok*[85] című könyve (mely betűrendben, kis enciklopédiaként sorolja fel a legkülönbözőbb betegségeket és házi gyógymódjaikat), valamint Csapó József *Kis gyermekek isputalja* című összefoglalása.

Juhász Máté munkája több kiadást is megért. Mindegyik kiadás névtelenül jelent meg. A munkában a kórfolyamatok között több fogorvosi vonatkozást is találunk: a békáról, a büdös szájról, a fogfájásról, a fog húsának fájásáról, a foghús megneveléséről, az ingó fogakról, az íny fájdalmáról, az íny rothadásáról, a meglazult fogakról, az ízről, a szájfájásról, a száj kiveséséről, a sülyről. Csak fogfájás ellen 28 növényi eredetű anyagot ajánl. A munkából kiderül, hogy hitt még a fogféregelméletben. Könyvében szerepel a humorálpatológia mint kóroki tényező, de a koproterápia és babonás elemek is jelentkeznek nála. Gyakran furcsa, népi hiedelmen alapuló gyógyszereket is ajánl, például ló ganéját, leveli béka zsírját (fájó fog kiejtése céljából) stb.

Tagyosi Csapó József debreceni főorvos és botanikus volt. Alsóbb iskoláit szülőhelyén, Győrben, a felsőbbeket Németországban és Svájcban végezte, s 1759-ben lett orvos. Hazatérte után Debrecen városa megválasztotta rendes orvosául, s e hivatalában 32 évet töltött. Fő munkái: *A kis gyermekek isputálja*[86], az *Új füves és virágos magyar kert*[87], valamint az *Orvosló könyvecske*[88], mely betegeskedő szegény sorsú emberek számára és hasznára készült.

A kis gyermekek isputalja foglalkozik az ajak- és szájpadhasadékkal, a fogak nehéz növésével, a repedezett szájjal, a fogakkal született gyermekekkel, a békával, a nyelv zabolácskájával, a száj apró kelevényeivel (oralis candidiasis), a száj rothadásával (gingivostomatitis) és a fogak nehéz növésével. Csapó József tudós orvos volt, de olykor elbizonytalanodott, s például a ranula (béka) okaként a dajka rossz tejét említette. Olykor ásványi anyagokat és állati eredetű anyagokat is előírt: tojást, mézet, csiga porát, nyúl fejének velejét, borjú lábának velejét, kakastaréj vérét stb.[89]

Csapó József *Új füves és virágos magyar kertje* egyrészt a betegségekről való felfogása miatt érdemel figyelmet, másrészt azért, mert ajánl bizonyos növényeket fog- és szájbetegségek ellen. Fogfájásra tizenkettőt, ínyrothadásra hármat, szájrothadásra tizenhatot s a száj apró hólyagocskái ellen egyet.

A *Rövid beszédek az bötsös olvasóhoz* című előszóban kifejti, hogy „Mindenféle

[85] Juhász M. 1771.
[86] Csapó J. 1771.
[87] Csapó J. 1775.
[88] Csapó J. 1791.
[89] Péter M. 2006. 79–82.

Országokban és Tartományokban az Földnek, a' levegő Égnek és Napfénynek külömbözése és mivolta szerént különös [= különféle] nyavalyák-is uralkodnak […], de mindenütt olly Fü-is terem, melly épen azt a' Betegségnek Nemét az ollyatén helyben meg-gyógyitja".[90]

A népszerűsítő könyvek sorába tartozik a nagy-tornyai Marikowzki Márton által kiadott *A' néphez való tudósítás* című munka[91], melyet Marikowzki a londoni tudós, Tissot úr munkájából fordított franciából magyarra. Marikowzki külföldön szerzett orvosi diplomát. Eleinte szülővárosában, majd Pozsonyban folytatott orvosi gyakorlatot. Innen Vácra került a püspöki udvarba, azután Zemplén, majd Szerém megye fizikusi tisztségét töltötte be. Nyugtalan természete miatt itt sem maradt sokáig. Életének következő állomásán Szatmár megye tiszti orvosaként működött. A szervezés alatt álló nagyszombati tudományegyetemen szeretett volna tanszéket kapni, de ez nem sikerült. Végül Pesten telepedett le, ahol 1772-ben csalódottan és betegen hunyt el.[92]

Munkájában foglalkozik a fogfájás okaival s a kezelés módjaival is. A fogfájdalmat kiváltó tényezőknél a rágó, évő nedvességekhez, a nedvkórtanhoz tér vissza. Az okoknak megfelelően sorolja fel a szuvasodás kezelésének korabeli lehetőségeit: hőkezelés, vegyszeres maratás, tömés, fogeltávolítás. – A 27. fejezetben *A kisded gyermekek betegségei*ről ír, s itt egy oldalnyi terjedelemben szól a fogzás kérdéseiről. – Munkája az orvosi felvilágosítás, a népoktatás terén számos új szempontot vet fel, közegészségügyi szempontból pedig úttörő jelentőségű.

Népszerűsítő könyv volt Kömlei János evangélikus lelkész *Szükségben segítő könyv*e is[93], ebben azonban (hasonlóan sok más későbbi könyvhöz) disszertációm témájához semmit sem találtam.

Az egészségügyi felvilágosítás fontos munkái Perlitzi János Dánielnek, Selmecbánya, majd Nógrád megye európai hírű főorvosának *Medicina Pauperum*[94] és *A testi békességre vezérlő Utitárs* című könyvei[95]. Mindkét munka a korban elterjedt házi patikák összeállításához szükséges tanácsokat tartalmazta.

A 18. század végének egyik legérdekesebb, néprajzi szempontból is nagyon fontos kiadványa Kiss Józsefnek, Széchényi Ferenc udvari orvosának először 1794-ben, majd 1796-ban megjelent munkája, melynek teljes címe összefoglalja a könyv tartalmát is: *Egésséget tárgyazó Katechizmus vagy-is Kérdésekbe, és Feleletekbe foglalt Oktatás Miképpen Kellessék*

[90] Csapó J. 1792. A3r.
[91] Marikowzki M. 1772.
[92] Péter M. 2006. 84.
[93] Kömlei J. 1790.
[94] Perlitzi J., D. 1740.
[95] Perlitzi J., D. 1740.

Az Egésséget betsülni, és őrizni, Derék, s egésséges Gyermekeket nevelni, A Betegekkel okossan bánni, és némelly közönségesebb Betegségekben főképpen A hirtelen való Veszedelmekben magán segíteni. Minden Nem-Orvosnak de kiváltképpen a Köz-Népnek és az Oskolába járó Gyermekek számára.

A kor egyik kiemelkedő orvos egyénisége kibédi Mátyus István volt, aki oklevelét Utrechtben szerezte. Göttingenben, Marburgban és Bécsben folytatott orvosi gyakorlatot, 1757-ben hazatért és Marosszék főorvosa lett. Könyvtárát (1326 kötet), nyomdáját és házát a marosvásárhelyi kollégiumra hagyta. Foglalkozott a testedzéssel és a mai értelemben vett testneveléssel is. Fő munkái a *Diaetetika*[96]*, azaz a jó egészség megtartásának módját fundámentomosan elö-adó könyv,* valamint az *Ó és új Diaetetica*[97]. A munkákat a szerző magyar nyelvű orvosi felvilágosító kézikönyveknek szánta, de a mű terjedelme, tartalma, színvonala miatt csak a műveltebb olvasókra számíthatott. Ismeretét nem nélkülözhetjük, mivel hatalmas néprajzi forrásanyagot is tartalmaznak a kötetek.[98] A könyvek több helyen is foglalkoznak a fog- és szájbetegségek okaival és gyógymódjaival, több népi gyógymódot is megemlítve.

A tudós orvosok sorába tartozik Rátz Sámuel, a magyar nyelvű tankönyvirodalom megteremtője, aki az *Orvosi tanítás* című munkájának Elöljáró beszédében a következőket írta: "Nem tudom, melly titkos tűz nyughatatlankodik szívemben, hogy miólta létemet kezdettem esmérni, eltökéllett szándékom Édes Nemzetemnek hasznára szentelni tsekély tehetségemet?" Orvosdoktori oklevelét Bécsben szerezte, majd Nagybányán lett királyi kamarai és városi főorvos, illetve az 1777-ben Nagyszombatról Budára költöztetett egyetemen rendkívüli egyetemi tanár. Ő volt az első, aki előadásait magyar nyelven tartotta, és vállalva a királyi megintést is, már az 1800-as évek elején kiállt az orvostanhallgatók magyar nyelvű képzése mellett. A tanítás és az orvosi praxis mellett sorra adta ki könyveit, az utókor joggal tekinti a magyar nyelvű orvosi tankönyvirodalom megalapítójának. 25 tudományos munkát írt, ebből 12-t magyar nyelven. Az orvoskaron tanuló sebészhallgatók, borbélyok, a latinul nemigen értő falusi és katonai kirurgusok rá voltak utalva a professzor úr magyar nyelvű előadásaira. Témánk szempontjából a fent említett könyvön kívül fontos munkája *A borbélyságnak eleji*[99], amely egy másik híres kolléga, Joseph Plenk művének magyarítása; ezt követte egy újabb tankönyv sebészhallgatók számára, valamint *A borbélyi tanításoknak első és második darabja*[100].

[96]Mátyus I. 1762., 1766.
[97]Mátyus I. 1787–1793.
[98] Deáky Z. 2002. 30.
[99] Rácz S. 1782.
[100] Rácz S. 1794.

Könyveit hihetetlen lelkesedéssel fogadták. A kor legjobb költői ódákkal ünnepelték, mint Csokonai Vitéz Mihály is *A híres Rácz Sámuel úrhoz* intézett versével, 1794-ben, *A borbélyi tanítások* megjelenésekor:

"Uram! örvendez a magyar
Haza, hogy a mostani
Eskuláp fiait hallja
Magyar hangon szólani;
Hogy görög-módi ruháit
Hippokrates letette
S magyar köntösre váltotta
S már azt is megszerette."

Nem a gyógyászati munkák sorába tartozik a nagyenyedi gyakorló orvos, Vásárhelyi Sámuel könyve *Az Egésséges HOSZSZÚ ÉLETRŐL való szabad ELMÉLKEDÉSEK. Mellyeket Minden Egésségeket Szeretőknek Praeservativául ajánl Egy Felebaráttya' bóldogulhatásában magát gyönyörködtető Orvos*[101]. Ennek ellenére található a könyvben *A' nevelésnek Hibáiról* szóló részben egy fejezet, amely a szerzőnek a fog- és szájbetegségekkel kapcsolatos nézeteit, felfogását tükrözik, ugyanakkor rávilágítanak a korabeli népi szokásokra is.

Említést érdemel Felvinczi György *Bellum Morborum, az-az A' nyavalyáknak Egymás között való vetélkedések. Arról tudni-illik: Mellyiknek tulajdoníttassék az elsőség*[102] című munkája is, mely verses formában, tréfás stílusban íródott. A könyv arról szól, hogy a nyavalyák királyt akarnak választani, ennek érdekében céhük április elsejére Pozsonyba összehívja őket. Minden nyavalya szót kap, így a fogfájás is, s azt erősítgeti, hogy mennyire meg tudja gyötörni az embereket:

„Tsak tsóvállya a fejét az erős Fog-fájás,
Haragszik, hogy nálánál előbb kérkedik más,

[101] Vásárhelyi S. 1792.
[102] Felvinczi Gy. 1714.

203390

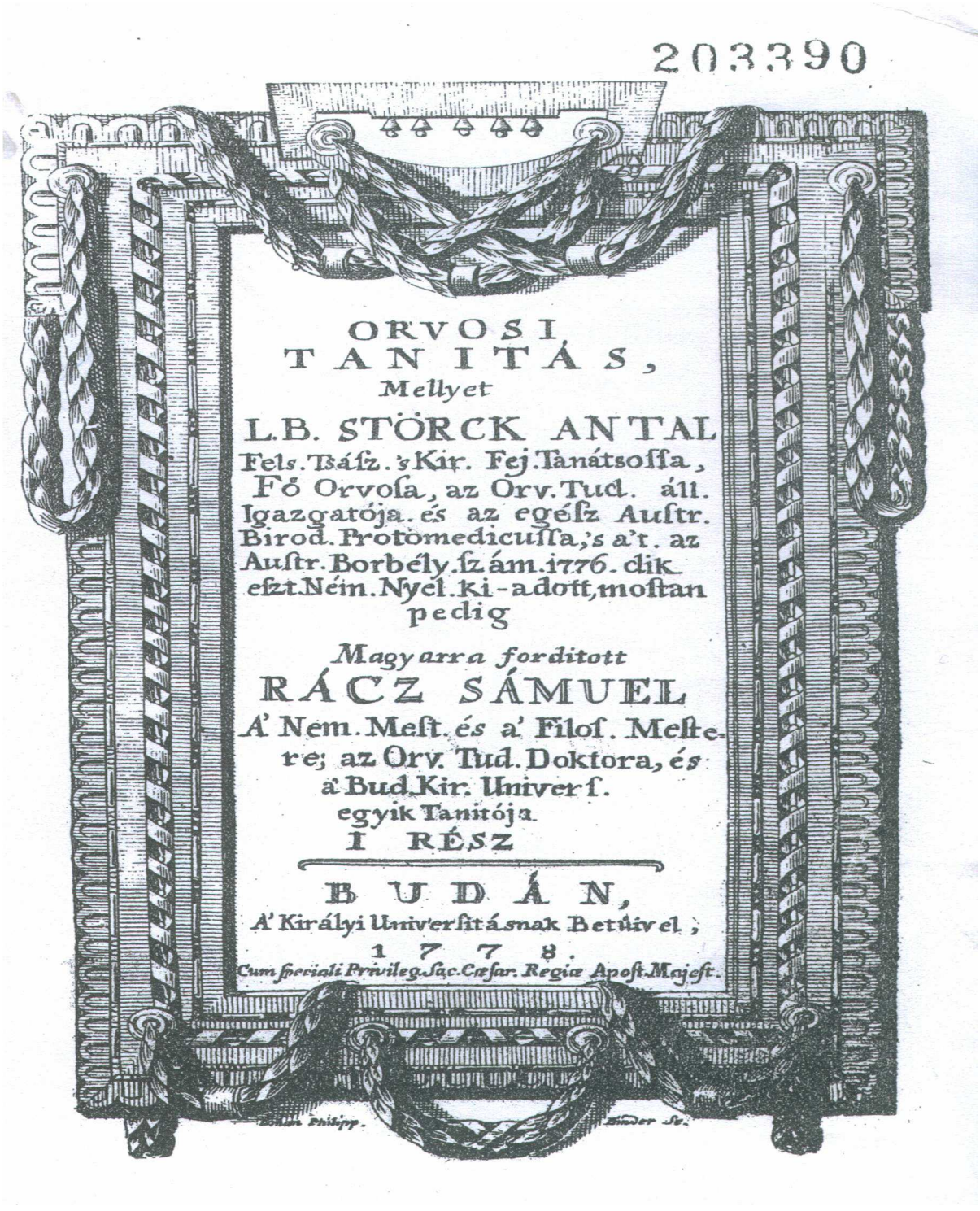

Rácz Sámuel *Orvosi tanítás* című könyvének címlapja[103]

[103] Rácz S. 1778. – Az eredetiről készült másolat

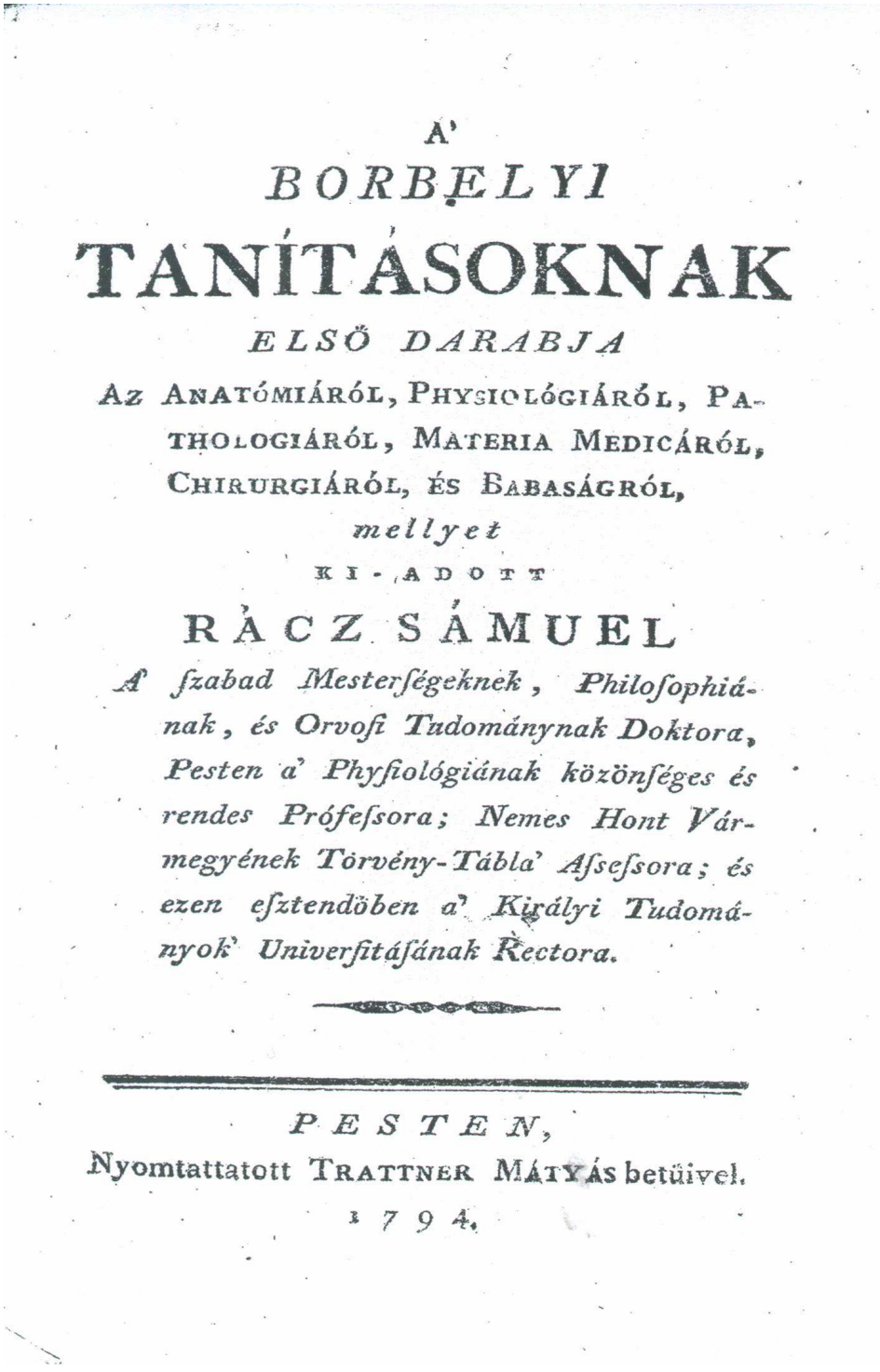

A'
BORBELYI
TANÍTÁSOKNAK
ELSŐ DARABJA
AZ ANATÓMIÁRÓL, PHYSIOLÓGIÁRÓL, PATHOLOGIÁRÓL, MATERIA MEDICÁRÓL, CHIRURGIÁRÓL, ÉS BABASÁGRÓL,
mellyet
KI-ADOTT
RÁCZ SÁMUEL
A' ſzabad Mesterſégeknek, Philoſophiának, és Orvoſi Tudománynak Doktora, Pesten a' Phyſiológiának közönſéges és rendes Prófeſſora; Nemes Hont Vármegyének Törvény-Tábla' Aſſeſſora; és ezen eſztendöben a' Királyi Tudományok' Univerſitájának Rectora.

PESTEN,
Nyomtattatott TRATTNER MÁTYÁS betüivel.
1794.

Rácz Sámuel *Borbélyi tanítások első darabja* című művének címoldala[104]

[104] Rácz S. 1794. – Az eredetiről készült másolat

Igen várja, hogy őt is szóllítsa a Prímás,
Azért illyen rendel lön tőle is szólás:
Nyavalyákul, meg-vallom.
Bizony sokan vagytok,
Halállal-is embernek ártani tudtok,
De ha böltsen felőlem érteni akartok,
Erőtökben ellenem fel nem fúvalkodtok.
Mert midőn én erőmet emberre vetem,
Még eszét-is egy cseppig mind el-felejtetem,
Maga kinnyához képest arra-is ráveszem,
Hogy a maga ganéját fogára tétetem.
Ki miattam kinlódik az még nem-is úgy megy,
Mint egyéb nyavalyákban lévő nehéz beteg,
Hanem hátán, vagy hasán, vagy fején fentereg,
Ordít, kiált és futkos, kíntól ugyan részeg.
Mikor szájokban vóltam, hallottam elégtől,
Hogy halálok így kérték a szent Teremtőtől,
A' kinek én meg-halnék éles fegyverétől,
Bő jutalmat venne az, az élő Istentől.
Még sem szüntem semmit-is, Borbélyhoz tsaltam,
'S ott nem azt mútattam-meg a' melly fogán vóltam,
De a mellette-valót el-ki-fatsartattam,
'S két kárával embernek én tsak ben maradtam.[105]

A 18–19. századi források felkutatásában segítséget jelentettek Deáky Zita forrásfeltáró munkái[106], melyek olyan műveket tárgyalnak, melyek elsősorban szakmai közösségeknek, szerveknek szóltak, s kevésbé volt céljuk az ismeretterjesztés, a felvilágosítás. Ezek között vannak idegen nyelvűek (német, szlovák, szláv, latin nyelvűek) és magyar nyelvűek egyaránt. Típusukat tekintve: megyei főorvosi jelentések, orvosi helyiratok (melyek egy-egy megye vagy város egészségügyi viszonyairól adnak képet), orvosi disszertációk[107] stb. Egy részükben szó esik a népi gyógyításról, hol elítélő módon[108, 109], hol dicsérve hasznos

[105] Felvinczi Gy. 1714. 62.
[106] Deáky Z. 2002., 2004., 2008.
[107] Deáky Z. 2002. 28.
[108] Vö. pl. Hoffinger, J.G. 1791. In: Deáky Z. 2004. 105.
[109] Vö. pl.Weitzenbreyer, F. 1846. In: Deáky Zita 2004. 208.

BELLUM MORBORUM,

Az-az:

A'

NYAVALYÁKNAK

Egymás kőzőtt való

VETÉLKEDÉSEK.

Arról tudni-illik:

Mellyiknek tulajdoníttaſsék az

E L S Ő S É G,

És mellyiknek vagyon hatalmasb és hathatósb ereje az Embereken, a' ki az Elsőséget és Királyságot meg-érdemlené.

Mille modis morimur mortales, naſcimur uno:
Sunt hominum morbi mille; ſed una ſalus.

Ex Bibl. Com. F. Szécheniana

A' Halálnak

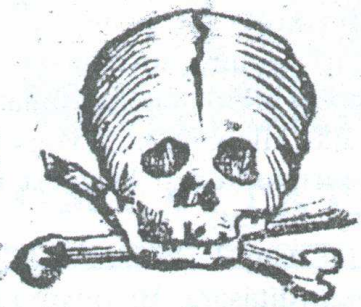

Elől-járói a' Nyavalyák.

Nyomtattatott 1714-dik Eſztendőben.

Felvinczy György munkája 1714-ből

módszereiket és orvosságaikat[110], foggyógyításra vonatkozó adat azonban csupán elvétve fordul elő bennük.

Az első magyarországi orvosi topográfia írójánál, Torkos Justus Jánosnál (1699–1770), Pozsony város főorvosnál[111] találunk azonban egyetlen fogászati vonatkozást a *IV. A levegőről* szóló fejezetben. A fejezet mottójául Hippokratésznek *A szelekről* című könyvéből idéz: „A levegő a legnagyobb úr és hatóerő minden, a szervezetre ható tényezők között. Nemcsak a halandók életének fenntartója, hanem a betegségek oka is egyben." [112] Hippokratész felfogása tükröződik Torkosnak abban a megállapításában is, hogy „A napéjegyenlőségi napkelte felől érkező keleti szél este […] eléggé viharos és […] fogfájást […] okozhat."[113] Ez a munka és más korabeli munkák is azt bizonyítják, hogy ebben az időben Európa-szerte még mindig Hippokratész *A levegőről, a vizekről és a vidékekről* írt könyvét tekintették alapnak.[114]

2.7. 19–20. századi kéziratok

A tizenkilencedik században megszaporodtak a kéziratok, de ezekben már a hagyományos gyógynövényeken kívül egyre gyakrabban jelentek meg a patikaszerek, például: *Fog fájás ellen márts Pamukot Paraguaj Tinktúrában tedd a fogadra egynehanyszor*.[115]

A 19. századból összesen 16 kéziratos munkát vizsgáltam meg (ezek jegyzékét l. a Mellékletek. Levéltári anyagok. 19. század című fejezetben). Ezek közül egyet Barna Gábor közlésében[116]. A Barna Gábor által közölt *Orvoskönyv* is a Hippokratészi kóroktan alapján állt, s a fogfájás okaként a hideget nevezte meg. A kéziratok közül az *Uj füves és Virágos Kert* című szövege szó szerint megegyezik Csapó József hasonló című könyvének szövegével[117]. A kéziratok egyike egy svéd orvos munkája, melynek fordítója ismeretlen[118]. A mű ajánl egy receptet, mely nemcsak fogfájás ellen hatásos, hanem a szerző szerint – akinek családtagjai, állítása szerint, mind száz évnél tovább éltek – a hosszú élet titka is egyben.

[110] Vö. pl. Lange, M. 1788. In: Deáky Z. 2002. 34.
[111] Torkos Justus János 1764. Bericht von der königlichen des Königreichs Hungarn Frey-Stadt Pressburg Lage, Wassern und Luft. Pozsony.
[112] Torkos Justus J. 1764. In: Deáky Z. 2004. 53.
[113] Torkos Justus J. 1764. In: Deáky Z. 2004. 57.
[114] Deáky Z. 2004. 9.
[115] Jegyzőkönyvecske 1782–1832. Oct. Hung. 486. 113r.
[116] Barna G. 2002.
[117] Csapó J. 1775.
[118] Hatalmas recipe Melly az ember élet továb való megtartására egyé szerkesztetett. 1815. Fol. Hung. 1231. 45–52.

2.8. 19–20. századi könyvek, cikkek, tanulmányok

Deáky Zita feldolgozott számtalan 19. századi orvosi iratot, dokumentumot. Foglalkozott többek között a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlése*ire [119] készített munkákkal is, melyek nagy jelentőségűek a történeti néprajz szempontjából, s melyek 1840-től hosszú évtizedeken át a magyarországi tudományos élet legfontosabb, szinte egyetlen fórumai voltak.[120] A fent említett forráscsoport tartalmaz számos néprajzi és művelődéstörténeti adatot is, ennek ellenére a dokumentumok nem tartoznak népi és/vagy honismereti irodalomhoz, hanem inkább a tudományos igényű orvosi szakirodalom kialakulásának fontos dokumentumaiként tartjuk őket számon. [121] Ezek között a források között megjelenésük formája és helye szerint három nagy csoportot találunk. Az első csoportba az önálló könyvek, iratok tartoznak, a másodikba a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléséhez kapcsolódó munkák, végül a harmadikba a különböző folyóiratokban (*Zeitschrift für Natur- und Heilkunde, Orvosi Hetilap, Gyógyászat* stb.) közölt kisebb helyiratok.[122]

A tizenkilencedik század első évében látott napvilágot Kolozsváron Benedeki Enyedi János sebészorvos *Falusi emberek patikája* című munkája. A könyv a falusi embereken kívánt segíteni, de nem közvetlenül, hanem orvos hiányában a falusi papokon keresztül, mint ahogy azt a címlapon is olvashatjuk: *Falusi emberek PATIKÁJA a' falun lakó minden keresztyén valláson lévő tisztelendő papokhoz, melyben a' falusi embereknek leg-nevezetesebb nyavalyáinak orvoslások irattak meg. A' parajdi Tsászári és Királyi tekintetes nemes Só-Tisztség mellett levő királyi seb-orvos BENYEDEKI ENYEDI Ó JÁNOS által*. A szerző felsorolja a leggyakoribb betegségeket, tünetegységeket, a betegségek okairól azonban igen ritkán ír. A könyv fogorvosi vonatkozásai igen szegényesek. A scorbut leírásánál foglalkozik a foghús és az íny pirosságával, a 223. oldalon pedig a *Hideglelés ellen való tészta* cím alatt egy fogfájás elleni receptet is közöl.

A 19. század folyamán megszaporodtak a nyomtatott füves- és orvosló könyvek. Ezek azonban néhány füveskönyv kivételével már alig-alig tartalmaznak népi gyógymódokat.

A füveskönyvek közül ebben a korban a legnevesebb Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály *Magyar Fűvészkönyv*e. Ennek a füveskönyvnek az a sajátossága, hogy eltérően a korábbi füveskönyvektől, ebben a növények orvosi hasznáról nem esik szó. Ennek okát a

[119] Deáky Z. 2002., 2004., 2008.
[120] Deáky Z. 2008. 19.
[121] Deáky Z. 2004. 8.
[122] Deáky Z. 2004. 12.

szerzők az *Előljáró Beszéd*ben fogalmazzák meg: „Kétféle Tudományt öszvezavarni mindenkor káros”.

De megjegyzik: „Átaljában pedig ezen Hazánk fiai úgy itéltek, hogy a Fűvész könyvnek, soha se leszsz addig kedvessége és kelete, míg annak praktika része a’ Füveknek előadása, ki nem adódik.”[123] Diószegi ezért megírta az *Orvosi Füvész Könyv*et[124] is.

Az orvosi füvészkönyvben van néhány recept ínygyulladás és fogfájás ellen, ezek közül a legérdekesebb a „Bolondító Tsalmatok”-kal való füstöléssel foglalkozó rész (a Bolondító Tsalmatok kifejezés a beléndekre utal):

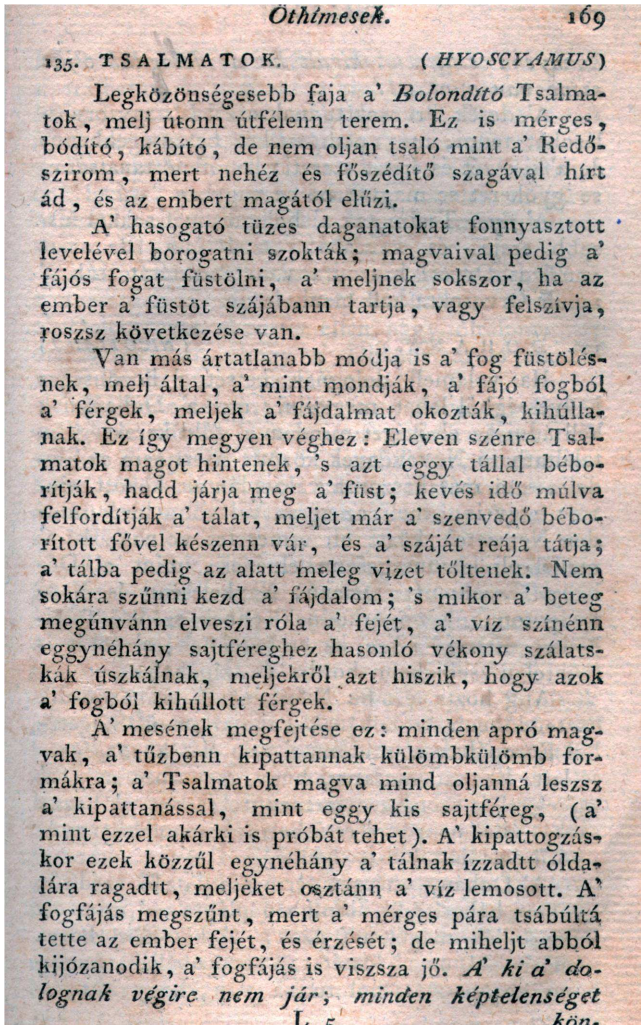

Öthímesek. 169

135. TSALMATOK. (*HYOSCYAMUS*)

Legközönségesebb faja a’ *Bolondító* Tsalmatok, melj útonn útfélenn terem. Ez is mérges, bódító, kábító, de nem oljan tsaló mint a’ Redőszirom, mert nehéz és főszédítő szagával hírtád, és az embert magától elűzi.

A’ hasogató tüzes daganatokat fonnyasztott levelével borogatni szokták; magvaival pedig a’ fájós fogat füstölni, a’ meljnek sokszor, ha az ember a’ füstöt szájábann tartja, vagy felszívja, roszsz következése van.

Van más ártatlanabb módja is a’ fog füstölésnek, melj által, a’ mint mondják, a’ fájó fogból a’ férgek, meljek a’ fájdalmat okozták, kihúllanak. Ez így megyen véghez: Eleven szénre Tsalmatok magot hintenek, ’s azt eggy tállal béborítják, hadd járja meg a’ füst; kevés idő múlva felfordítják a’ tálat, meljet már a’ szenvedő béborított fővel készenn vár, és a’ száját reája tátja; a’ tálba pedig az alatt meleg vizet tőltenek. Nem sokára szűnni kezd a’ fájdalom; ’s mikor a’ beteg megúnvánn elveszi róla a’ fejét, a’ víz színénn eggynéhány sajtféreghez hasonló vékony szálatskák úszkálnak, meljekről azt hiszik, hogy azok a’ fogból kihúllott férgek.

A’ mesének megfejtése ez: minden apró magvak, a’ tűzbenn kipattannak külömbkülömb formákra; a’ Tsalmatok magva mind oljanná leszsz a’ kipattanással, mint eggy kis sajtféreg, (a’ mint ezzel akárki is próbát tehet). A’ kipattogzáskor ezek közzűl eggynéhány a’ tálnak ízzadtt óldalára ragadtt, meljeket osztánn a’ víz lemosott. A’ fogfájás megszűnt, mert a’ mérges pára tsábúltá tette az ember fejét, és érzését; de miheljt abból kijózanodik, a’ fogfájás is viszsza jő. *A’ ki a’ dolognak végire nem jár; minden képtelenséget*

L 5 kön-

Részlet Diószegi Sámuel *Orvosi Fűvész Könyv*éből[125]

[123] Diószegi S. – Fazekas M. 1807. VII.
[124] Diószegi S. 1813.
[125] Diószegi S. 1807. – Az eredetiből készült másolat

Az ismeretterjesztő fog(orvosi) irodalom terén is alapvető változás ment végbe. Ezeket a munkákat már nem polihisztor tanárok, papok, lelkészek vagy általános orvosok írták, hanem többnyire szakképesített fogászmesterek, fogászmesteri oklevéllel is rendelkező orvosdoktorok, majd fogorvosok. Ennek következtében az ismeretterjesztő munkák szakmai színvonala is gyökeresen megváltozott: már többnyire a kor tudományos színvonalának megfelelő ismereteket tartalmaztak, s így csak ritkán használhatók fel a népi foggyógyítás vizsgálatához. A számtalan ilyen munka közül csupán néhányat sorolok fel:

Nagy János: *Nincs fogfájás többé. Csalhatatlan útmutatás*. (Fordítás Maurice, párizsi fogorvos munkájából.) 1842.

Bikfalvi Máthé Domokos: *A népszerű fogorvos.* Budapest, 1875.

Bikfalvi Máthé Domokos: *A legszükségesebb tudnivalók a Fogak és a Száj ápolásáról*. Budapest I. és II. kiadás1876., III. kiadás 1879., IV. kiadás 1885.

Jékel László: *Az ép és beteg fogak gondozása*. Nagykároly, 1892.

Höncz Kálmán: *A száj és a fogak ápolásáról*. Ajtai K. Albert Magyar Polgár Könyvnyomdája, Kolozsvár. 1902.

Ezek közül dr. Nagy János *Nincs fogfájás többé!* című munkája[126] azonban még jó példa a népi és a tudós orvoslás összefonódására. A szerző hivatkozik német, olasz, francia, norvég orvosokra, akik úgy tűnik, hogy ugyancsak nem tudtak még megszabadulni a népi hiedelmektől. A munkában a betegségokok között megtalálhatók a nedvkórtan elemei, a fogféregelmélet; a hőmérséklet és a rossz gyomor befolyása a fogak és a száj állapotára; a gyógyszerek között a kamilla, a szegfűolaj, a fokhagyma, a só, a kukac, a kőrisbogár, az ecet stb. Ugyanakkor azonban Nagy János komoly érvekkel vet el bizonyos népi hiedelmeket, például, hogy a fog eltávolítható húzás nélkül, sőt előfordul, hogy a gyógyításban érdekes pszichoterápás megoldásokat javasol.

A 19. században is keletkeztek topográfiai munkák, pályamunkák, disszertációk, s gyakran esett szó bennük a népi gyógymódokról is; szerzőik általában kritikus szemmel nézték a hagyományos gyógymódokat. Az ilyen jellegű munkák közül (ha igen szerényen is) néhánynak van foggyógyítási vonatkozása is, például: Cselkó Ignác: *Rudimenta physiographiae comitatus Trenchiniensis*[127]; Kremzir Moizes: *Disquisitio critika… Némelly magyar nép-gyógyszerek bíráló vizsgálása*[128], Balogh József pályamunkája: *A magyarországi*

[126] Nagy J. 1842.
[127] Cselkó I. 1939.
[128] Kremzir M. 1837.

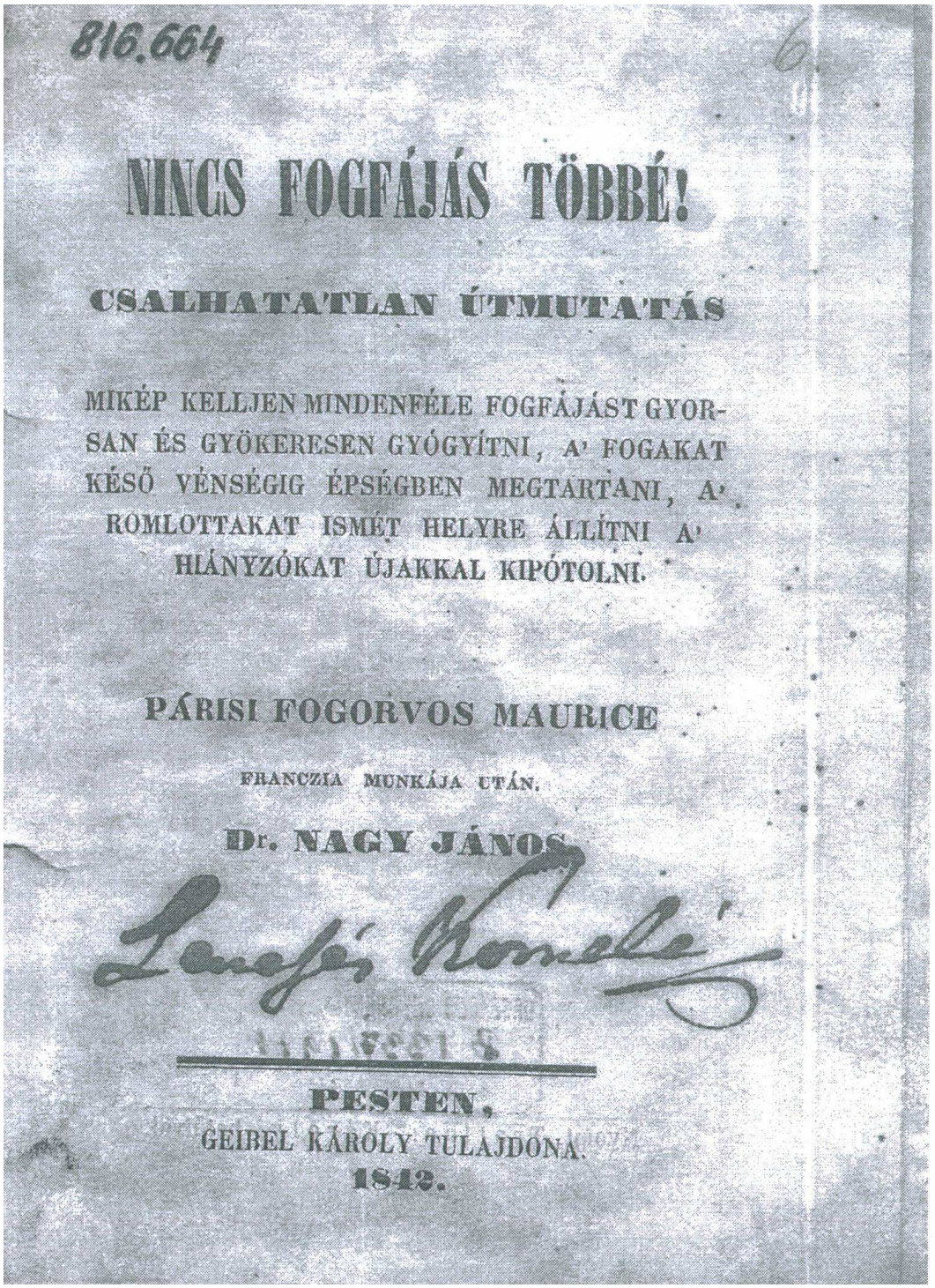

Dr. Nagy János munkájának címlapja [129]

[129] Dr. Nagy J. 1842. Az eredetiről készült másolat

szikes vidékek természettudományi tekintetben[130], Török János: *A Gömör megyei népies gyógymódok*[131], Arányi Lajos: *A Visegrád környéki lakosság babonás gyógyító eljárásai*[132] (a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 15. nagygyűlésén hangzott el) és Orbai Antal, jászkerületi főorvos értekezése: *Népgyógyászat és kuruzslás a Jászságban* [133] (a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 17. nagygyűlésére készült munka).

Cselkó Ignác munkájában arról számol be, hogy a megyében gyakori a fogfájás[134], s általában a keléseket úgy próbálják megérlelni, hogy fokhagymát, sült hagymát, gennyes fekélyekre pedig útilapu- vagy mályvalevelet tesznek, vagy viaszt, a bűzaszt ragacsos gyantáját, faggyút és lenolajat gyertyaláng fölött vagy egy papírlapon kenőccsé főznek, amit aztán puha ruhára kenve helyeznek a fekélyre.[135]

Kremzir disszertációját Hippokratésztől vett idézettel kezdte: „Ne szégyenljük az egyszerű emberektől megtanulni mindazt, ami a gyógyításra hasznos", s tulajdonképpen ezzel adta meg disszertációjának alapgondolatát.[136] Fontosnak találta a nép között való szerek megvizsgálását, s pontokba szedve értekezett is a „népgyógyszerek"-ről[137]. Egyébként Kremzir volt az első orvos, aki nálunk a népi gyógyítás pszichikai erejét és annak pozitív hatását észrevette és megjegyzésre méltónak találta.[138] Kremzir értekezésének második felében betűrendben felsorolta azokat a betegségeket és gyógymódjaikat, amelyeket maga is látott, s mindegyiket orvosi megjegyzéssel látta el.[139] A fogfájással kapcsolatban megállapította, hogy *A' fog odvát mai napig féreg vájásától származtatja a' köznép. A' mellyet füstöléssel vagy csípős szerrel elkábítani vagy megölni vél.*[140]

Balogh József ír a füstölés szokásáról, de egyben figyelmeztet is annak veszélyeire is: széttöredezhetnek és kihullhatnak a fogak.[141]

Török felsorol néhány fogfájás és zsebre elleni gyógymódot és gyógyszert, olyant is, melyet más testrészen kell elhelyezni, s felhívja a figyelmet arra, hogy a bürök leve és a méz keveréke zsebre ellen veszélyes lehet.[142]

---

[130] Balogh J. 1840.
[131] Török J. 1856.
[132] Arányi L. 1872.
[133] Orbai A. 1875.
[134] Cselkó I. 1839. In: Deáky Z. 2004. 119.
[135] Cselkó I. 1839. In: Deáky Z. 2004. 122.
[136] Kremzir 1937-ből id. Deáky Z. 2002. 142.
[137] Kremzir M. 1937. 13.
[138] Deáky Z. 2002. 143.
[139] Deáky Z. 2002. 145.
[140] Kremzir M. 1937. 12.
[141] Balogh J. 1840. 12.
[142] Török J. 1867. 171–178.

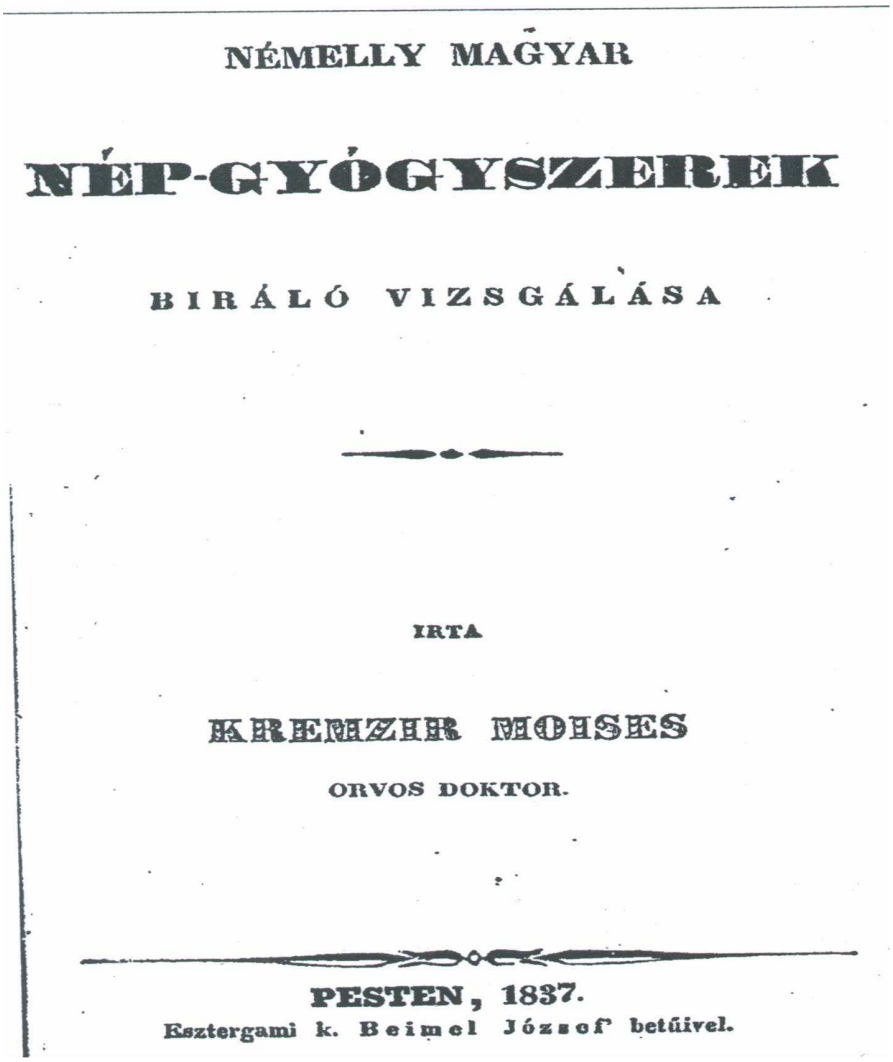

NÉMELLY MAGYAR

NÉP-GYÓGYSZEREK

BIRÁLÓ VIZSGÁLÁSA

IRTA

KREMZIR MOISES

ORVOS DOKTOR.

PESTEN, 1837.

Esztergami k. Beimel József betűivel.

Kremzir Moise munkájának magyar címlapja [143]

Orbai a szemveréssel kapcsolatos fogzási panaszok mágikus gyógymódjáról ír.[144]

Arányi pedig közöl egy a visegrádi és nagymarosi németajkú lakosság körében végzett gyűjtőmunkája során feljegyzett érdekes fogfájás elleni mágikus gyógymódot.[145]

A 19. századtól kezdve az orvoslással és az orvosi felvilágosítással foglalkozó könyvek már többnyire a kor tudományának megfelelő ismereteket tartalmaznak, így nem használhatók fel a hagyományos orvoslással kapcsolatos vizsgálatokhoz. Disszertációmhoz azonban a 19.

[143] Kremzir M. 1837. In: Deáky Z. 2002.
[144] Orbai A. 1875. 180–181.
[145] Arányi L. 1872. 174.

századtól kezdve hatalmas ismeret- és adathalmaz található a különböző egészségügyi folyóiratokban, s később a különféle önálló néprajzi kiadványokban is.

A magyar népi orvoslással kapcsolatos adatok tudatos gyűjtése, vizsgálata az etnográfiai kutatás más ágaival (a népmesék, néptáncok, népballadák, hiedelmek gyűjtésével) együtt a 19. század első felében, a reformkor légkörében indult meg, a nyelvi, kulturális és társadalmi megújulással párhuzamosan. A kor legjelentősebb tudományos folyóirata, a *Tudományos Gyűjtemény* (1817–1841) volt az egyetlen, mely az *Orvosi Tár* és *Tudománytár* (1831) megjelenéséig helyet adott orvosi tanulmányoknak és cikkeknek. Ezekben azonban disszertációmhoz nem találtam adatokat.

Bugát Pál szorgalmazta először (nyelvújító munkássága mellett) a magyar népi orvoslás adatainak gyűjtését az Orvosi Tár 1838-as évfolyamában közzé tett felhívásában. A ma néprajzinak nevezhető adatok megörökítésére buzdító felhívásnak azonban csak évtizedek múlva lett eredménye, de az indítás ekkor történt meg.[146] Az Orvosi Tár a legrégebbi orvosi szaklap, 1831-ben indította Bugát Pál és Toldy Ferenc. Anyagi nehézségek miatt egy ideig szünetelt a lap megjelenése, majd 1838 és 1848 között Bugát és Flór szerkesztette.

A Bach-korszakban, az abszolutizmus korában ezt a kezdeményezést is igyekeztek elfojtani. A menekvés útját a néprajzkutató Ipolyi Arnold püspök (1823–1886) mutatta meg. A *Magyar mythologiá*ban[147] próbált lelket önteni a nemzetbe, s arra buzdított, hogy a nemzet kezdje előről a szellem építésének a művét. Ez a korszak a mélybe (múltba, magyarságba) merülés kora volt, a néprajzi gyűjtés és ezen belül a népi orvoslás kutatása lassú beindulásának időszaka.

E buzdításoknak köszönhetően a 19. század második felében, egyre több népi gyógyítással kapcsolatos gyűjtés, tanulmány, megfigyelés eredményét is közzétették különböző folyóiratokban, kiadványokban, s önálló munkákban.

Az *Orvosi Hetilap* 1857-ben indult Markusovszky Lajos szerkesztésében, később párhuzamosan jelent meg *Gyógyászat*tal (1861–1944). Mindkettőben sok népi gyógyításra, népegészségügyre vonatkozó közlést, elemzést, adatot találtam disszertációmhoz, például Zemplényi Imre: *Palóc kuruzsló babonák*[148], Liszt Nándor: *Népies gyógyító szokások Hajdú megyében, Babonás és népies gyógymódok Hajdú megyében*[149], Szántó József: *Bababona a gyógyítás terén*[150], valamint Bencze József: *Kuruzslások és gyógyító népszokások a Dunántúlon*[151] című munkájában.

[146] Oláh A. 1986. 31–32.
[147] Ipolyi A. 1854.
[148] Zemplényi I. 1927.
[149] Liszt N. 1903., 1905.
[150] Szántó J. 1900.
[151] Bencze J. 1923.

A *Századok* című folyóirat indulásától, 1867-től kezdve, több alkalommal is közölt az ősvallással kapcsolatos adatokat, valamint ráolvasásokat, a *Magyar Nyelvőr* pedig (1872-től) a népi orvoslás körébe tartozó népnyelvi szövegeket, betegségneveket stb. tett közzé.

1890-től az *Ethnographia*ban is egyre több népgyógyászati adat és értekezés látott napvilágot, de a babonákkal, hiedelmekkel foglalkozó írásokban is lehet időnként fogorvosi vonatkozású adatokat találni. Az *Ethnographiá*ból mintegy 30 közleményt tudtam felhasználni. A 19. századból a következőket: Nagy József: *Bács megyei babonák*[152], Istvánffy Gy.: *Felvidéki tót babonák*[153] és *Liptói tót babonák*[154], Veres Samu: *A nép hajdani orvosi tudománya*[155], Wlislocki Henrik: *Fákra aggatott rongyok a magyar néphitben*[156], Wlislockiné Dörfler Fanni: *A kalotaszegi néphit köréből* és *Kakas, tyúk és tojás a magyar néphitben.*[157]

A 19. század végi Magyarországon – köszönhetően főként két neves orvosnak, Fodor Józsefnek és Markusovszky Lajosnak – az addigi ismeretterjesztő, felvilágosító "népnevelő" munka kiszélesedett, és szervezettebbé vált. Megteremtették a magyar köz-, munka-, iskola- és népegészségügy alapjait. Ők bocsátották útjára az *Egészség* című folyóiratot, és megalapították az Országos Közegészségügyi Egyesületet. Az *Ethnographia* mellett az *Egészség* című folyóiratban is megjelentek munkámhoz felhasználható közlemények: Edelmann Menyhért 1889-ben *Babona és kuruzslás*[158], Wieder Gyula: *Paraszt házi orvosságok* (Csíksomlyó)[159], Balogh Irma pedig: *Babona és kuruzslás Sáros vármegyében*[160] címmel publikált.

Wertner Mór *Csodahit, mystika, s népgyógyászat* címmel írt az *Államorvos* című folyóiratban[161].

A huszadik században megszaporodott a népi orvoslással kapcsolatos tanulmányok és cikkek száma az *Ethnographiá*ban. Ezek közül a következőket emelném ki: Barla Sz. Jenő: *Régi babonás gyógymódok*[162], Benkóczy Emil: *Eger vidéki babonák*[163], Berze Nagy János:

[152] Nagy J. 1896.
[153] Istvánffy Gy. 1894.
[154] Istvánffy Gy. 1902.
[155] Veres S. 1892.
[156] Wlislocki H. 1894.
[157] Wlislockiné Dörfler F. 1892., 1895.
[158] Edelmann M. 1889.
[159] Wieder Gy. 1890.
[160] Balogh I. 1891.
[161] Wertner M. 1882.
[162] Barla Sz. J. 1907.
[163] Benkóczy E. 1907.

Babonák, babonás alakok és szokások Besenyőtelken[164], Gönczi Ferenc: *Az emberi betegségek és gyógyításaik a göcseji népné*l[165], Istvánffy Gyula: *Liptói tót babonák*[166], Moór Elemér: *Kuruzslások Rábagyarmaton*[167], Németh Károly: *Régi házi orvosságok*[168], Páll István: *A torma felhasználása Magyarországon*[169], Szendrey Ákos: *Füstölés a magyar néphitben*[170], Szendrey Zsigmond: *A halottak, szentelmények és eljárásmódok a varázslatokban*[171], Vajkai Aurél: *Adatok a Felföld népi orvoslásához*[172], Vajkai Aurél: *Az ősi javasember*[173].

További fórumot jelentett a *Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője*. Az ebben megjelent tanulmányok közül többek között az alábbiakat emelem ki: Csippék János: *Adatok a felvidéki „olejkárok", házaló gyógyszerárusok történetéhez*[174], Gönczi Ferenc: *A villámlás, mennydörgés és mennykő a göcseji nép hiedelmében*[175], Hegyi József: *Betegségek és gyógyításuk*[176], Madarassy László: *Népies gyógyászat a Kiskunságból*[177], Némethy Endre: *Népi hiedelmek és szokások Muraszemenyéről*[178], Semayer Vilibáld: *Bánffy-Hunyad magyar lakosságának stomatológiai vázlata*[179], Tömörkény István: *Tanyai orvosságok*[180].

*A Gyógyszerészi Hetilap*ban is napvilágot láttak írások az ország különböző területeinek gyógyító szokásairól, eljárásairól. Ezt a folyóiratot Schédy Sándor gyógyszerész alapította 1862-ben. A lapban 1905-ben *Mikor a nép a doktor* címmel Gajda Pál a Nagy-Kunság népies gyógyszereiről és babonás gyógymódjairól írt[181]. A *Gyógyszerészi Szemle* is közölt időnként népi gyógyászattal kapcsolatba hozható írásokat. Így például Kiss Vilmos *Boszorkányok, javasasszonyok gyógyászata*[182] című munkája itt jelent meg. A húszas évek elejétől megjelenő *Népegészségügy* című folyóiratban is találhatunk a témához kapcsolódó értékes adatokat, 1929-ben pédául Hoffer József írt *A magyar nép körében elterjedt néhány babonáról*[183].

[164] Berze Nagy J. 1910.
[165] Gönczi F. 1905.
[166] Istvánffy Gy. 1902.
[167] Moór E. 1935.
[168] Németh K. 1902.
[169] Páll I. 1985.
[170] Szendrey Á. 1935.
[171] Szendrey Zs. 1938.
[172] Vajkai A. 1937b.
[173] Vajkai A. 1938.
[174] Csippék J.1907.
[175] Gönczi F. 1902.
[176] Hegyi J. 1932.
[177] Madarassy L. 1904.
[178] Némethy E. 1939.
[179] Semayer V. 1901.
[180] Tömörkény I. 1904.
[181] Gajda P. 1903.
[182] Kiss V. 1918.
[183] Hoffer J. 1929.

Az országos folyóiratok mellett számtalan helyi kiadvány (*Déli Hírlap*, *Makói Friss Újság* stb.) közölt néprajzi tárgyú, ezen belül népi gyógyítással kapcsolatos írásokat. Ezek szerzői nem feltétlenül „néprajzosok", hanem sokszor orvosok, tanárok vagy más foglalkozási ág művelői voltak. Liszt Nándor Hajdú megyei tisztiorvos, majd megyei főorvos például saját szűkebb pátriájából származó adatokat közölt a *Hajdúföld* és a *Honismeret* lapjain, illetve a *Tisza István Tudományos Társaság Orvos-természettudományi Osztályának munkái* között. Orient Gyula Kolozsváron 1927-ben *A köznép gyógyszerei és miszticizmusa* címmel írt, magyarul a *Revista Farmaciei* hasábjain stb.

Említést érdemel még a *Budapesti Orvosi Újság*, amelyből Kácser Mór *Népgyógyászat és babona a Trencsén megyei tótoknál*[184] című munkáját használtam fel. – Ezeken kívül még több mint húsz folyóiratban, napilapban és sorozatban találtam anyagot disszertációmhoz.

A megjelent cikkek, tanulmányok többsége egy-egy tájegység népi gyógyító gyakorlatával, kuruzslásaival, babonáival, javasaival (mint például a *Gömör megyei népies gyógymódok* vagy *Sárréti javasok*, vagy *Adatok a népi gyógyítás kisteleki hagyományaiból*, vagy *Bács megyei babonák* stb.) foglalkozik. Ritkábbak a nagyobb, összefoglaló munkák ezeknek a folyóiratoknak a hasábjain.

A századforduló hazai néprajzi irodalma gazdag a rokon finnugor népek hitvilágát, elsősorban a samanizmust elemző értekezésekben, gyűjtésanyagokban. A kutatásoknak a magyar etnomedicina szempontjából is fontos megállapítása, hogy a sámán inkább gyógyító ember, mint pap.[185]

A két világháború közötti időben az igazi, kreatív nemzeti önismeret és a nemzeti identitástudat fejlődése is teret kapott. A népi írók életműve és mozgalma is kedvező légkört teremtett a néplélek és a népélet bensőséges és reális megismerésére, tehát az etnológiai kutatás számára is. Ekkor hangzott el Karácsony Sándor ösztönző felhívása, hogy „gyűjtsétek össze a néptudomány kincseit, mert csak az a nép vált és válhat igazán műveltté és szabaddá, amely magas kultúráját a néptudományból mint alapból eredeztette, sarjaztatta.[186]

A két világháború közti időben érte el első csúcspontját az etnomedicina-kutatás Magyarországon. Ebben az időben tett kísérletet Szendrey Zsigmond és Ákos a szerteágazó adatok és szempontok összeegyeztetésére *A magyarság néprajza Betegség, gyógyítás*[187] című fejezetében.

[184] Kácser M. 1906.
[185] Oláh A. 1986. 33.
[186] Oláh A. 1986. 33.
[187] Szendrey Zs. – Szendrey Á. 1937.

Ebben az időszakban bontakozott ki Vajkai Aurél tevékenysége is. A magyar népi gyógyítás első teljességre törekvő kutatástörténeti áttekintését és fogalmi meghatározását Vajkai Aurélnak köszönhetjük. Az ő, *A népi orvoslás kutatása* című munkáját vehetjük kiindulópontnak a néprajztudomány oldaláról.[188]

E munkán kívül számos tanulmányt írt egyes helységek és tájegységek népi orvoslásáról, gyógyító emberekről, vallásos, irracionális és racionális népi gyógyító eljárásokról; bibliográfiai összefoglalást és útmutatást adott a magyar népi orvoslás, természetismeret és táplálkozás kutatásához. Kiemelkedő monográfiája a *Népi orvoslás a Borsa völgyében*[189], de témám szempontjából hasznosíthatók a *Falusi foghúzók*[190], a *Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken*[191], *A magyar népi orvoslás vallási és egyházi vonatkozásai*[192], *Adatok a Felföld népi orvoslásához*[193], valamint a *Népi gyógyászat*[194] című munkái is. Mindenképpen úttörő munkát végzett az orvosi és az etnológiai szemlélet, szempont összeegyeztetése érdekében.

Művelődéstörténeti, orvostörténeti és néprajzi szempontból is rendkívül fontos Magyary-Kossa Gyula négy-, illetve ötkötetes munkája, a Magyar orvosi emlékek[195].

E korszak magányos óriása Róheim Géza (1891–1955), akinek a népi orvoslás kutatása szempontjából is fontos két műve, a *Magyar néphit és népszokások*, valamint *A csurunga népe* (1932) visszhangtalan maradt.[196]

Foglalkozott orvostörténettel a népszerű történeti munkáiról ismert Ráth-Végh István is.[197]

Ebben az időben az Alföld, a Dunántúl, a Felvidék és Erdély tájegységeiről számtalan adatközlő és értékelő tanulmány látott napvilágot különböző folyóiratok hasábjain vagy önálló kiadvány formájában. Termékeny időszaka ez a magyar etnomedicina-kutatásnak tematikai sokoldalúsága szerint is.

Az ötvenes évek második felében ismét fellendült a népi gyógyítás történetének kutatása. Ennek egyik legjobb fóruma máig az 1955-től megjelenő *Országos Orvostörténeti*

[188] Vajkai A. 1948a.
[189] Vajkai A. 1943.
[190] Vajkai A. 1937c.
[191] Vajkai A. 1942.
[192] Vajkai A. 1937a.
[193] Vajkai A. 1937b.
[194] Vajkai A. 2003.
[195] Magyary-Kossa Gy. 1929, 1931, 1940. ; az I–V. kötet reprint kiadása 1994–1995.
[196] Oláh A. 1986. 33–34.
[197] Ráth-Vég I. 1943.

Könyvtár Közleményei (1968-tól *Orvostörténeti Közlemények* címmel). Az orvostörténeti folyóiratban számos, a disszertáció témájához kapcsolódó cikk, tanulmány, adatközlés található.

A *Magyar Orvostörténeti Társaság*on belül megalakult a Népi gyógyászati szakosztály, amelynek tagjai részt vállaltak két Supplementum kötet létrehozásában, mindkettőnek címe és témája: *Népi gyógyítás Magyarországon.*[198] E kötetek gazdag és változatos tematikájukkal felölelik a hazai kutatások széles területeit az orvostörténettől az etnobotanikán át a népi gerontológián keresztül a betegségnevek (*íz* és *fene*) kultúrtörténetének etnolingvisztikai feltárásáig. Bennük a téma jeles képviselői a magyarországi népi gyógyítás kutatásának problémáiról, feladatairól, legfontosabb kérdéseiről értekeznek, összefoglalják az eddigi eredményeket. Az első kötet bevezetőjében Hoppál Mihály megfogalmazta a népi gyógyászat definícióját. A következőkben Hoppál Mihály és Törő László áttekintette a magyar népi gyógyítás nagy történeti korszakait, s munkájukban igyekeztek a néprajzi és a történeti szempontokat is érvényesíteni. A néprajzi anyag mellett néhány orvosi, orvostörténeti forrást is ismertettek. A második kötetet Gémes Balázs *A népi orvoslászkutatás aktuális problémái Magyarországon* című tanulmánya nyitja meg. Fontos kitétele a tanulmánynak, hogy a hivatalos és a népi gyógyítás közötti kapcsolatot állandónak és kölcsönösnek tekintette. Elvetette a Hoppál- és Törő-féle véleményt, amely szerint a népi gyógyítás már kihaló jelenség, sőt szorgalmazta e téren is a jelenkutatást és a változásvizsgálatokat.

A századforduló után fél évszázaddal újabb nagy lendületet vett a samanizmus-, az őshitkutatás. A szibériai samanizmust a helyszínen tanulmányozta Diószegi Vilmos (1923–1972). Ötször járt Ázsiában – „kurgános pusztákon", „csörgő ösvényeken" – tanulmányúton: Törökországban (1954), Szibériában (1957, 1958, 1964) és Mongóliában (1960). Gyűjtésével párhuzamosan hatalmas elméleti összehasonlító munkát végzett, idehaza is elmélyülten kutatta a samanizmus nyomait. Létrehozta Budapesten a Sámánhit Archívumot, 15 000 darabot számláló tárgyi anyaggal és 1100 kötettel. Nagy műve: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*[199] a magyar népi orvoslás alapvető forrásmunkája. Kutatószenvedélyéért sajnos egészségével és életével fizetett.[200]

Azt az űrt, ami Diószegi Vilmos korai halálával támadt, Hoppál Mihály próbálta betölteni. Folytatóként mégis a maga útját járva, a samanizmus- és mítoszkutatás mellett többek között a népi orvoslás vizsgálata is munkásságának része. Rendkívül gazdag

[198] Antal J. – Buzinkay G. 1975., 1979.
[199] Diószegi V. 1958.
[200] Oláh A. 1986. 37.

életművéből számomra *A népi hagyomány medicinális vonatkozásairól*[201], a Törővel együtt írt *Népi gyógyítás Magyarországon*[202] és a *Magyar néprajz* hetedik kötetében található *Népi gyógyítás*[203] a legértékesebbek (az utóbbiról l. még lejjebb is). Ebben igyekezett minden olyan ismeretet, jelentősebb kutatást és irodalmat megemlíteni, amelyek népi gyógyítással is foglalkoznak a honfoglalás korától napjainkig.

Közben elkészült az ország múzeumaiban található népi gyógyászattal kapcsolatos tárgyak felmérése, leltára[204], valamint értékelése (Anda [205], Sergő[206], Lóránd N.[207]).

A múlt század 60-as éveiben, még orvostanhallgató korában kezdett foglalkozni a népi gyógyítás kérdéseivel Grynaeus Tamás, aki mindig előítélettől mentesen, tiszta szemmel ítélve, a megértés szándékától vezérelve kutatta – Bács-Kiskun és Békés megyében éppúgy, mint Szeged környékén, Szeged piacain és a bukovinai székely telepesek között stb. – a „legendát és a valóságot" az egész magyar népi orvoslással kapcsolatban. Kutatta, mit mondanak róla, és milyen valójában a füves asszonyok, nadályosok, halottlátók, köpölyöző borbélyok, parasztorvosok észjárása és gyakorlata. Mindig térben és időben vizsgálta, mit jelent mindez, történeti fejlődésben és kelet-európai szomszédaink, valamint távoli rokon népeink népi orvoslásához hasonlítva. Amíg Vajkai Aurél még úgy vélte, hogy a „népi gyógymódok, népies szerek orvosi értékének megállapítása igazában tárgykörünkön kívül esik", ő – éppúgy, mint e korszak többi orvosetnológusa – a népi orvoslás értékét a modern orvostudomány szempontjából is, s nem az eleve elutasítás, lebecsülés szemszögéből vizsgálta.[208] Munkái közül kiemelkedik az Árpád-kori magyarság betegségeiről és gyógyító gyakorlatáról készült monográfiája[209], de a *Magyar Néprajzi Lexikon Népi gyógyászat* szócikkét is Grynaeus Tamás, valamint Hoppál Mihály írta[210].

Közben komoly fejlődésnek indultak az etnobotanikai kutatások is. Ezek közül kiemelkedik Kóczián Géza[211], Babulka Péter[212], Rab János[213], Péntek János – Szabó T. Attila[214] munkássága.

---

[201] Hoppál M. 1972.
[202] Hoppál M. – Törő L. 1975.
[203] Hoppál M. 1990. 693–724.
[204] Sergő E. 1979.
[205] Anda T. 1960.
[206] Sergő E. 1974.
[207] Lóránd N. 1975.
[208] Oláh A. 1986. 36.
[209] Grynaeus T. 1996.
[210] Grynaeus T. – Hoppál M. 1980. 725–726.
[211] Kóczián G. 1984.
[212] Babulka P. 1989.
[213] Rab J. 2001.
[214] Péntek J. – Szabó T. A. 1985.

A 20. század végén újabb összegzési kísérlet vált aktuálissá, erre Oláh Andor vállalkozott *Új hold, új király! A magyar népi orvoslás életrajza* című munkájában.[215]

Voigt Vilmos a magyar és külföldi kutatások eredményeit példának állítva mutatott rá a magyar hagyományos gyógyítás történeti rétegeire, és ezzel kapcsolatban a művelődéstörténeti kutatások hiányosságaira. Fontosnak tartotta az antik, a középkori, a reneszánsz és az iszlám gyógyító hagyomány továbbélésének vizsgálatát, valamint a közös európai gyógyítási rendszerek és a magyar hagyomány kapcsolatának kimutatását.[216]

1990-ben jelent meg a *Magyar Néprajz* VII. kötete. A *Népi gyógyítás* fejezetben Hoppál Mihály igyekezett minden ismeretet, jelentősebb kutatást és irodalmat megemlíteni, amelyek a népi gyógyítással (is) foglalkoznak a honfoglalástól napjainkig. Rámutatott arra is, hogy a történeti kutatások a sok fontos tanulmány és forrásközlés ellenére is esetlegesek, különösen a 17–19. századra vonatkozóan.[217]

Az elmúlt egy-két évtizedben új lendületet kapott a határon túli magyarság népszokásainak, hagyományainak, ezen belül a népi orvoslásnak a kutatása is. Az erdélyi, felvidéki, délvidéki és burgenlandi kisebbségben élő magyarság népi orvoslása a hetvenes évektől szorgos kutatás tárgyát képezte, nemcsak hazai, hanem helybeli magyar tudósok révén is. Aumüller István Burgenland[218], Magyar Zoltán Zobor vidéke[219], Magyar Zoltán és Varga Norbert Szlovákia[220], Csáky Károly a középső Ipoly mente[221], Jókai Mária Nyitra vidéke[222], Danterné Tóth Izabella Csallóköz (Csilizköz)[223], Jung Károly Gömör[224]; Bosnyák Sándor[225], Csoma Gergely[226], Halász Péter[227], Kallós Zoltán[228] Csángóföld; Antalné Tankó Mária a Gyimes-völgye[229], Kovács Soma[230] és Vasas Samu[231] Kalotaszeg, Mészáros Ágnes Székelyföld[232], Spielmann József Erdély[233], Ferenczy Imre Bánság[234], Penavin Olga a

[215] Oláh A. 1986.
[216] Voigt V. 1988. 585–592.
[217] Hoppál M. 1990. 693–724.
[218] Aumüller I. 1979.
[219] Magyar Z. 2002.
[220] Magyar Z. – Varga N. 2008.
[221] Csáky K. 2001.
[222] Jókai M. 2008.
[223] Danterné Tóth I. 1982., 1986., 1994.
[224] Jung K. 1978.
[225] Bosnyák S. 1973.
[226] Csoma G. 2000.
[227] Halász P. 2006.
[228] Kallós Z. 1966.
[229] Antalné Tankó M. 2003.
[230] Kovács S. 1976.
[231] Vasas S. 1985., 2009.
[232] Mészáros Á. 1998.
[233] Spielmann J.1978.
[234] Ferenczi I. 1973–1974., 1977.

Délvidék[235], Kótyuk Erzsébet Kárpátalja[236] népi gyógyításával kapcsolatban publikált értékes adatokat.

Az elmúlt másfél évtizedben bontakozott ki Deáky Zita sokoldalú munkássága, aki a kutatók számára igen hasznos hatalmas mennyiségű történeti néprajzi forrást dolgozott fel. Kultúrtörténeti, orvostörténeti és néprajzi szempontból is rendkívül értékesek a következő munkái: *A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban (a 18. század végétől a 19. század közepéig)*[237], *Felső-magyarországi orvosi helyiratok. Történeti-néprajzi források a 18–19. századból*[238], *Erdély orvosi szemmel a 18–19. században. Történeti-néprajzi források*[239].

A foggyógyítás szempontjából értékes adatokat tartalmaz a Gryneus Tamás 70. születésnapja alkalmából megjelent köszöntő kötet is: *Test, Lélek, Természet*[240].

A hagyományos orvoslás gyógyszereinek és gyógyító eljárásainak elemzése mellett nem hanyagolták el a kutatók a „mágikus" gyógymódok vizsgálatát sem. Az utóbbi évtizedekben többen foglalkoztak például az „igézés" hiedelemkör és egyéb mágikus gyógyító technikák ismertetésével.

A ráolvasások kutatásának régi hagyománya van a hazai folklorisztikában (pl.: Istvánffy Gyula[241], Bolgár Ágnes[242]) stb., de míg korábban elsősorban a szövegekkel foglalkoztak, az újabb kutatások a gyógyító rítus teljes kontextusában, szöveg- és cselekvéskörnyezetében vizsgálják a kimondott szó „varázserejét"[243].

Alapos anyaggyűjtő és feldolgozó munka után elkészült a magyar ráolvasások típusbeosztása, valamint az egyes szövegtípusok funkció szerinti elemzése[244]. A *Magyar Néprajz* című kiadvány I. kötetének is része a *Ráolvasás* című fejezet.[245]

Új fejezetet nyitott a ráolvasások kutatásában az archaikus népi imádságok műfajának felfedezése, a középkori motívumok és a pogány elemek kimutatása ezekben a szövegekben.[246] Mint ismeretes, az imaszövegek gyakran összeolvadtak a ráolvasásokkal, vagy pedig ilyen funkcióban használták az archaikus imákat.[247]

[235] Penavin O. 1971.
[236] Kótyuk E. 2000.
[237] Deáky Z. 2002.
[238] Deáky Z. 2004.
[239] Deáky Z. 2008.
[240] Barna G. – Kótyuk E. (szerk.) 2002.
[241] Istvánffy Gy. 1902.
[242] Bolgár Á. 1934.
[243] Pócs É. 1968., 1988., 1997.
[244] Pócs É. 1985-1986.
[245].Pócs É. 1988.
[246] Erdélyi Zs. 1971., 1976.
[247] Kallós Z. 1966. 164.

Ráolvasásokkal és népi hiedelmekkel ezen kívül még természetesen sokan foglalkoztak, többek között a határon túli területeken végzett gyűjtések alapján, például: Csáky Károly[248], Fazekas István – Székely Sz. Magdolna[249], Ferenczy Imre[250], Halász Péter[251], Magyar Zoltán[252], Magyar Zoltán – Varga Norbert[253], Polner Zoltán.[254]

Disszertációmhoz találtam adatokat a fogorvos-történeti munkákban is, bár ezek nem foglalkoznak a népi foggyógyítás, fogorvoslás történetével, vagy legfeljebb csak egy-egy szórványos adat erejéig. A legjelentősebb fogorvos-történeti munkák: Oravecz Pál: *A fogorvoslás rövid története*[255], Huszár György: *A magyar fogászat története*[256], Forrai Judit: *Fejezetek a fogorvoslás és eszközeinek történetéből*[257], valamint Péter Mihály: *Az erdélyi fogorvoslás történetéből.*[258]

Oravecz tanulmánya nem az elvárható tudományos igényességgel készült. Alig jelöli adatai származását, a bibliográfiában csupán a szerzői neveket és a művek címét közli, s nem támaszkodik régi, eredeti forrásokra (füveskönyvekre, házi orvosló könyvekre, levelezésekre stb.) sem. A munka egyébként is nagyrészt a fogorvoslás általános történetével foglalkozik, akárcsak a Huszár György által megjelentetett *A magyar fogászat története*.

Forrai Judit könyve úttörő munka. Részletesen feldolgozza az ókori fogászat történetét, s a kora középkor és a reneszánsz fogászatát is összefoglalja (gazdag képanyaggal illusztrálva azt), majd a 17. és a 18. század fogászatával és műszereinek fejlődésével foglalkozik. A könyv azonban jellegénél fogva, természetesen, nem tartalmazza a népi foggyógyítás történetét.

Péter Mihály kitűnő könyve 2006-ban jelent meg a Mentor Kiadónál Marosvásárhelyen. A munka öt részből áll: 1. A fogorvoslással kapcsolatos magyar nyelvű irodalom kezdetei Erdélyben; 2. Erdélyi származású neves fogorvosok;

[248] Csáky K. 2001.
[249] Magyar Z. – Székely Sz. M. 2001.
[250] Ferenczi I. 1977.
[251] Halász P. 2006.
[252] Magyar Z. 2002.
[253] Magyar Z. – Varga N. 2008.
[254] Polner Z. 1978.
[255] Oravecz P. 1958.
[256] Huszár Gy. 1965.
[257] Forrai J. 2005.
[258] Péter M. 2006.

3. A fogorvostudomány oktatása Erdélyben; 4. A magyar nyelvű vagy magyar nyelven is közlő fogorvos-tudományi szakfolyóiratok Erdélyben 1919 és 1940 között; 5. Függelék.

A szerzőnek és munkatársainak a célja az volt, hogy a magyar vonatkozású és még nem közölt vagy kevésbé ismert adatokat megmentsék az enyészettől. Az adatmentésen kívül azonban gondos, bőséges bibliográfiát is találunk minden fejezet végén. A könyv legérdekesebb része az első, mely az Erdélyben keletkezett vagy ott megjelent olyan munkákat veszi számba, melyeknek fogorvosi vonatkozásuk is van.

Péter Mihály könyve nem nyelvészeti és nem néprajzi jellegű, de a szaknyelvek, sőt a néprajz kutatói is haszonnal forgathatják. Bár részletesen nem foglalkozik a népi hiedelmekkel és a népi gyógymódokkal, több helyen mégis utal olyan jelenségekre s a népi gyógyításnak olyan sajátosságaira, „megmosolyogtató receptekre, gyógyító eljárásokra", melyek igen tanulságosak, hiszen jól tükrözik a népi hiedelemvilágot, s pontosan megmutatják a népi gyógyító eljárások jellemző sajátosságait.

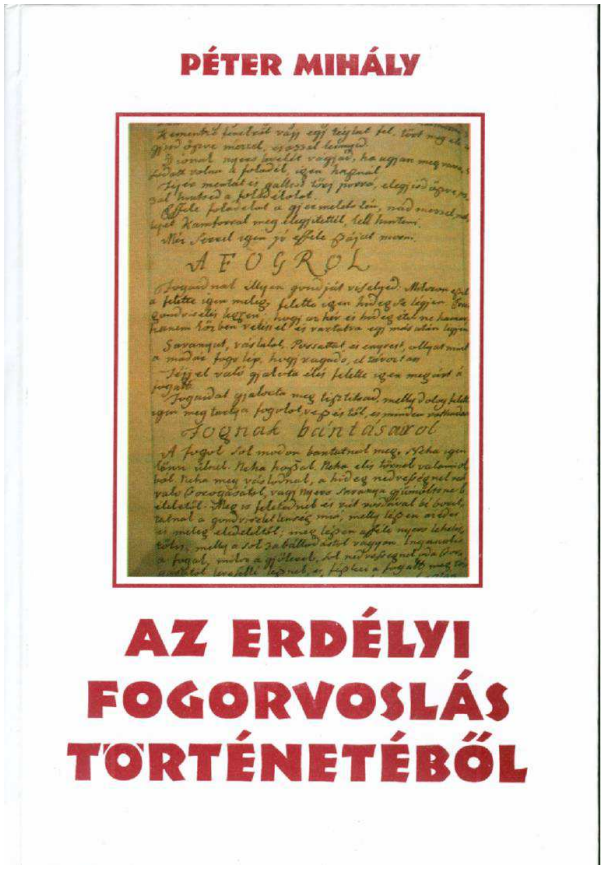

Péter Mihály *Az erdélyi fogorvoslás történetéből* című munkájának címlapja[259]

[259] Péter M. 2006. Az eredetiről készült másolat

Ebben a könyvben a következő szerzőkről és munkákról találunk gazdag, sok újdonságot is tartalmazó adatot: Lecsés György: *Ars medica* (1577; a továbbiakban AM.); Meliusz Juhász Péter: *Herbarium* (1578); Apáczai Csere János: *Magyar encyclopaedia* (1653); Nadányi János: *Kerti dolgoknak le-írása* (1669); Pápai Páriz Ferenc: *Pax corporis* (1690); Felvinczi György: *Angliai országokban levő Salernitana Scholanak jó egésségről való megtartásának módgyáról írott könyve* (1693); Weszprémi István: *A' kisded gyermekeknek nevelésekről való rövid Oktatás* (1760); Juhász Máté: *Házi különös orvosságok* (1760); Mátyus István: *Diaetetica I., II*. (1762, 1766), *Ó és Új Diaetetica I-VI.* (1787 és 1793 között); Csapó József: *Kis gyermekek isputalja* (1771), Marikowzki Márton: *A' néphez való tudósítás. Miképpen kellyen a maga egésségére vigyázni* (1772); Vásárhelyi Sámuel: *Az egésséges hoszszú életről* (1792); Benedeki Enyedi Ó János: *Falusi emberek patikája* (1801).

Munkám szempontjából hasznosak voltak az idegen nyelvű fogorvos-történeti munkák (Geist-Jakobi, G. P.: *Geschichte der Zahnheilkunde* [260], Hoffmann-Axthelm, W.: *Die Geschichte der Zahnheilkunde*[261], Ring, Malvin, E.: *Geschichte der Zahnmedizin*[262]), valamint a magyar és idegen nyelvű általános orvostörténeti munkák is (Farkaslaki Hints Elek: *Az orvostudomány fejlődése az emberiség művelődésében* [263], Pólya Jenő: *A magyar orvostudomány regénye*[264], Schott Heinz: *A medicina krónikája*[265], Duin, Nancy – Sutcliffe, Jenny: *Az orvoslás története*[266], Ebstein Wilhelm: *Die Medizin im neueren Testament und im Talmud*[267]).

A bemutatott szakirodalom csupán része az áttanulmányozott kéziratoknak, cikkeknek és könyveknek. Sok forrásban ugyanis hiába kerestem munkámhoz adatokat, nem találtam. Természetesen teljességre nem törekedhettem, hiszen a hatalmas, szerteágazó szakirodalmat szinte lehetetlen volt áttekintenem.

[260] Geist-Jakobi, G. P. 1896.
[261] Hoffmann–Axthelm, W. 1973.
[262] Ring, Malvin, E. 1997.
[263] Farkaslaki Hints E. 1939.
[264] Pólya J. 1941.
[265] Schott, H. 1993.
[266] Duin, N. – Sutcliffe, J. 1993.
[267] Ebstein W. 1903.

3. A foggyógyítás általános története

Részletesen áttanulmányoztam az orvoslás és a foggyógyítás általános történetét, itt azonban csupán olyan népek szokásaival és gyógyítási eljárásaival foglalkozom, melyeknek hagyományai közvetve vagy közvetlenül hatással lehettek a magyar foggyógyítás gyakorlatára, tehát – bármennyire érdekes is – nem tárgyalom a Távol-Kelet, a Kolumbusz előtti Amerika, valamint az iszlám fogorvoslás-történetét. Az iszlám ugyanis a görög-római enciklopédisták tudását vette át, s amennyiben továbbfejlesztette, akkor is inkább a tudós orvoslás területén ért el eredményeket.

3.1. Foggyógyítás az őskorban

Hogy tisztán lássuk a régi népi foggyógyítás jellegzetességeit s a különféle gyógyító eljárások gyökereit, meg kell vizsgálnunk, hogy az idők folyamán kik és hogyan foglalkoztak foggyógyítással, s milyen módszereket alkalmaztak az őskortól kezdve a modern fogászat kialakulásáig.

A paleopatológiai kutatások szerint az ember már az őskortól kezdve számos betegségben (ízületi gyulladás, daganat, tébécé, tályog, fogszuvasodás stb.) szenvedett[1], és változatos módszerekkel próbálta helyreállítani egészségét: növényi, állati, ásványi eredetű készítményekkel, füstöléssel, párolással, érvágással, köpölyözéssel, beöntésekkel, a beteg vagy fertőzött testrészek eltávolításával, vagy babonával, ráolvasással, szellemekhez, istenekhez küldött gyógyulást kérő imákkal.

Az őskori sebészeti tudományból, az akkori sebészek ügyességéről és bátorságáról csak a csontmaradványok alapján vonhatunk le következtetéseket. Ezek a leletek sejtetik, hogy a lágyrészeken és egyes csontokon is nagy ügyességgel végeztek műtéteket[2].

Az ősemberi koponyaleletek és az őslényleletek azt bizonyítják, hogy a fogszuvasodást okozó mikroorganizmusok már ősidők óta pusztították az állati és az emberi fogazatot, s hogy az ősember már értett a fogeltávolításhoz is[3].

3.2. Foggyógyítás az ókorban

A nagy kultúrák Ázsiában, Afrikában és Európában is Kr. e. 4000 táján kezdtek

[1] Schott, H. 1993. 7.
[2] Farkaslaki Hints E. 1939. 41.
[3] Pólya J. 1941. 12.

kialakulni. Ázsiában a sumeroknál, az asszíroknál és a babilóniaknál, Afrikában az egyiptomiaknál, Európában a keltáknál, etruszkoknál, görögöknél és rómaiaknál. – Minden magas kultúrában foglalkoztak gyógyítással is.

Az emberek (már az őskorban is) rájöttek arra, hogy egyes növények, gyökerek, bogyók hatással vannak az emberi szervezetre. Az ezekhez értő úgynevezett füves emberek voltak a belgyógyászoknak, a csontrakók pedig a sebészeknek az ősei.

Az ókorban a gyógyításnak főként mágikus és vallásos jellege volt, illetve a mágikus és az empirikus gyógyítás erősen összefonódott. Ahol a gyógyító ismeretek nem voltak kielégítőek, ott segítségül hívták az isteneket, szellemeket, démonokat. A gyógyítók pedig varázslók, papok, királyok voltak (gyakran egy személyben)[4]. Az egyiptomiaknál (a görög Hérodotosz leírása szerint) minden betegségnek külön (pap)orvosa volt: szemorvos, fülorvos, fogorvos stb

A varázslás, gyógyítás sámánokhoz, főpapokhoz, törzsfőnökökhöz, királyokhoz kötése sokáig fennmaradt. Angliában még a 18. században is fennállt az a szokás, hogy a király kézrátevéssel gyógyított[5].

3.2.1. Foggyógyítás az ókori Keleten

Mezopotámiában, a Tigris és az Eufrátesz völgyébe Kr. e. 3500 és 3000 között költöztek a sumérok. Az ékírásos agyagtáblák a Kr. e. 18. századtól sok mindent közvetítenek ebből a kultúrából.

A fogféregelméletről is (mely egészen a 18. századig tartotta magát) először a mezopotámiaktól hallunk még a Kr. előtti 2. évezred elején[6], akik úgy gondolták, hogy a fogak fájdalmát a szuvasodást okozó (fogakban lévő) démonok, férgek idézik elő.

Az asszír Asszurbanipal király könyvtárában két agyagtáblán is találhatók receptek és ráolvasások fogfájás ellen.

Az egyik, még valószínűleg a babilóniaiktól (kb. Kr. e. 1800-ból) származó ráolvasásból, mely a fogféreg démonát igyekszik elűzni, kiderül, hogy hogyan képzelték a féreg megszületését: „Amikor Anu a mennyboltot teremtette, amikor a mennybolt a Földet teremtette […], amikor a mocsár a férget teremtette, zokogva járult a féreg a napisten, Samas színe elé: […] »Emelj fel engem, hadd lakozzak az ember fogában-foghúsában! A fogíny vérét szeretném inni, a fog gyökerét szeretném rágni!« Ezt követi a féreg kiátkozása: »Mert így

[4] Schott, H. 1993. 22.
[5] Pólya J. 1941. 31.
[6] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 27.

beszéltél, féreg, sújtson rád az isteni Ea haragja és erős keze!«" Ezt a szöveget háromszor kellett elmondani, majd különböző orvosságokból kevert fájdalomcsillapítót kellett helyezni a lyukas fogba vagy a fájós fog felületére[7].

Egy másik recept: „Ha egy embernek a foga fáj, mert a féreg rágja, finom olajban keverj el bizonyos porrá tört vízinövényt. […] Ha a fog jobb oldalon beteg, öntsd a bal oldalon levő fogra; ha a fogad bal oldalon beteg, öntsd a jobb oldali fogra; a beteg meggyógyul."[8]

A fogféregelméletnek empirikus alapja van, hiszen a természetben (gyümölcsben, növényben, romló szerves anyagban), emberben és állatban (bélféreg, sebekben elszaporodó férgek) az ember gyakran láthatott és látott férget.[9]

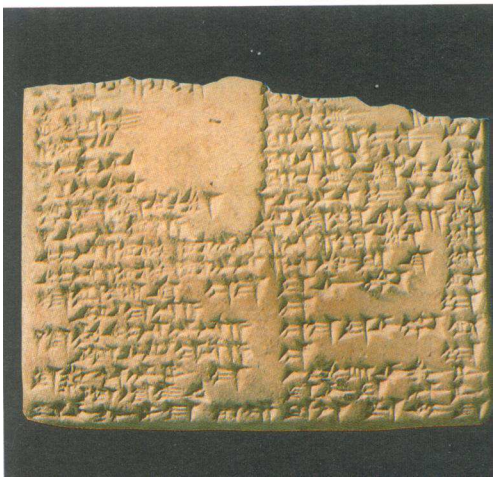

Fogféreg elleni orvosság (babilóniai ékírás Kr. e. 2000 körül)[10]

Egyiptomban ősi mesterség volt az orvoslás. Itt különféle szervek szerint specializálódtak a gyógyítók: gyerekorvos, szülész, szemorvos, fogorvos stb.

Tudomásunk szerint gyakran húztak fogakat az egyiptomiak, s arra is van bizonyíték, hogy tályog esetén gyakran megfúrták az állkapcsot, hogy a gennyet levezessék (több koponyán is találtak ilyen lyukakat!), tehát gyakorlottak voltak a fúrásban[11]. A fogakat viasszal, ronggyal, fával, később ólommal és arannyal tömték be.[12]

Sok adatot szolgáltatnak az egyiptomi foggyógyítással kapcsolatban az ún. Ebers-papíruszok, melyek Kr. . 1550-ből származnak. Ezek szólnak ínygyulladásról, ínysorvadásról,

[7] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 28.
[8] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 28.
[9] Ring, M. E. 1997. 27.; Oláh A. 1986. 149.
[10] Schott, H. 1993. 32.
[11] Ring, M. E. 1997. 33.
[12] Farkaslaki Hints E. 1939. 224.

pulpitisről stb. A gyógyszerek között szerepel például: mandragóra, ópium, római kömény, tömjén, alkohol tartalmú italok és hagyma őrleményéből készült paszta, melyet a fogra kellett kenni.[13]

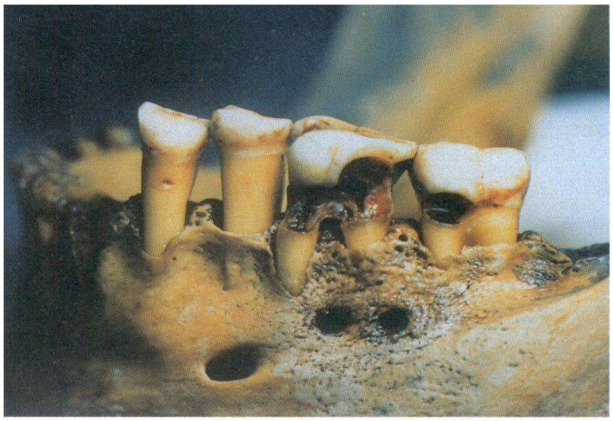

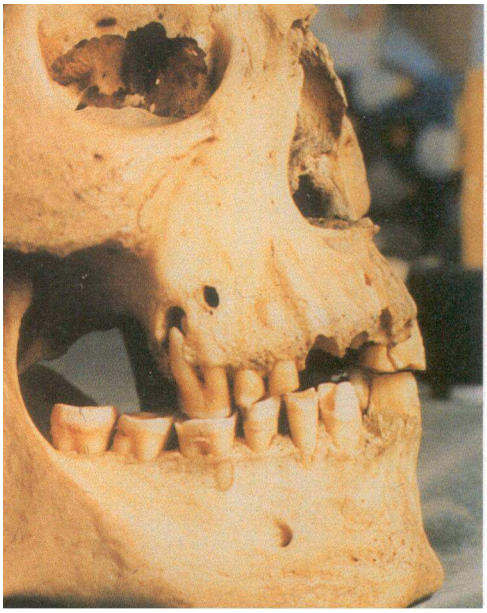

Egyiptomi koponyaleletek tályogmegnyitó fúrásokkal[14]

A receptekben felül az okot, a betegséget írták fel, amire a rendelés szólt, azután következtek az összetevők és mennyiségük, a gyógyszerek elkészítésének módja, valamint a használati utasítás. Például: *Szer, mely a fogtályogot elmulasztja, az íny dagadását megállítja. 1 rész tehéntej, 1 friss datolya, 1 rész hüvelyes. Ezt egy éjszakára ki kell tenni harmatra, majd jól megrágni, és kiköpni.*[15]

[13] Ring, M. E. 1997. 34.
[14] Ring, M. E. 1997. 33.
[15] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 20.

A gyógyszer elkészítésénél fontos volt az istenek segítségét igénybe venni a következő mondatokkal: *Oh, Isis! Nagy varázslónő! Szabadíts meg engem minden rossztól, gonosztól, az isten és istennő lázaitól, az ő halálaiktól, a szenvedéseiktől, mely rám jöhetne*.[16]

Ezekben az imádságokban szerepel a mágikus erőkben való hit, de talán még fokozottabban az a mély vallásosság, mely őket áthatotta. A vallásosság volt az oka, hogy igen sok amulettet viseltek, melyek mindegyikének különleges véderőt tulajdonítottak. A gyógyszer alkalmazásánál gyakran szerepelt a négyes szám. A gyógyszereket naponta négyszer adták, és a kúrák négy napig tartottak. Ha nem volt elegendő a négy nap a gyógyuláshoz, négyszer megismételték.

Hittek a fogféregben is. Az Anastasi papiruszon (Új Birodalom Kr. e. 1550 és 1070 között) ez áll: *Írnok volt nálam… fene-féreg harapott a fogába*.[17]

Ismerték a gőz gyógyhatását, sőt volt inhaláló készülékük is, melyet izzó kőre tettek, az orvossággal telt edényt leborították, s az abban összegyűlt gőzt csövön át lélegezték be. A gyógyszereket a papok maguk készítették mindenféle alakban, úgy, hogy ők tekinthetők a gyógyszerészek őseinek. A gyógyszerek általános elterjedését bizonyítja az, hogy sokaknak volt kis gyógyszerszekrénykéje, mely mintegy házi gyógyszertárnak volt tekinthető.

Ügyes műfogakat is készítettek. Több múmia szájában találtak elefántcsontból faragott műfogakat.[18]

A **zsidók** ősei Ur város környékéről vándoroltak Palesztinába. A héberek 10–12 törzsét az Izrael törzs egyesítette, és alapította meg országukat. Kr. e. 2500 körül rövid időre elfoglalták Babilont, melynek műveltsége hatással volt rájuk, majd az egyiptomiak rabságába kerültek a Nílus völgyébe, ahonnan Kr. e. 1335-ben szabadultak ki.

A Mózes előtti és utáni századokban virágzó orvosi tudásukat az Ótestamentumban fektették le. A későbbi időkben kifejlődött tudásukat a Talmudban örökítették meg.[19]

A zsidók egészségügyi törvényeiket isteni törvényekként alkalmazták. Sokra becsülték a jó fogakat, és az egészség szimbólumának tekintették. Az egészséges, ép fogakat az erő, a foghiányt és a gyenge fogakat a gyengeség jelének tartották[20]. Fogaikat kis fadarabbal tisztították. A Talmud többféle tanácsot is ad a fog- és szájbetegségekkel kapcsolatban, például: nem jó a sok ecet a fogaknak, a fogínysorvadásra azonban jó az ecet és a bor. A sok gőz a fürdőben és a mértéktelen böjtölés feketíti a fogakat. Jó a fogaknak a lép rágása.

[16] Schott, H. 1993. 32.
[17] Schott, H. 1993. 32.
[18] Farkaslaki Hints E. 1939. 72.
[19] Farkaslaki Hints E. 1939. 88.
[20] Ring, M. E.1997. 29.

A póréhagyma és az éretlen szőlő azonban a rabbik szerint ártalmas. Bar Rab Huna rabbi kommentárja a következő receptet ajánlja fogfájás ellen: fokhagymát kell összetörni olajban, és ezt sóval kell vegyíteni, majd a hüvelykujj körmére kell kenni, azon az oldalon, ahol a fog fáj; ezt be kell fedni tésztával, de úgy, hogy az a bőrhöz ne érjen, mert különben leprát okoz. – A Talmudban egyébként egész listája van a fogfájás elleni recepteknek Ezek alkotóelemei: bors, gyömbér, fokhagyma, aloe vera; az elromlott fog üregébe pedig rezet, aranyat, masztixot tettek. – A zsidók féltek a foghúzástól. A Talmudban van olyan tanács is, hogy igyekezz elkerülni a foghúzást. Volt egy olyan elképzelés is, hogy a szemfog kihúzása ártalmas a szemre.[21]

3.2.2. Az etruszk és a görög-római fogorvoslás

Az **etruszkok** már 900 évvel Krisztus előtt készítettek fogpótlásokat ökör- és borjúfogból, arany pántokkal. A meglazult fogakat pedig arany dróttal rögzítették az ép fogakhoz. Az etruszk fogászati kultúra később nagy hatással volt a görög és római fogászat fejlődésére.[22]

A **görögöknél** a Kr. előtti 6. században komoly fejlődésnek indult a természettudomány. Kos szigetén és Knidoson orvosiskolák alakultak. Ezek virágkora az 5. századra tehető. Itt a hippokratészi racionális tanok a szerzetesek orvosló tevékenysége mellett alakult ki.[23] Ennek kiindulópontja az ember megfigyelése volt. A fogak romlásának első tudományos magyarázata is Hippokratész nevéhez fűződik. Hippokratész a betegségek okát a testben lévő nedvek kóros elváltozásában (diszkrázia) látta. Ez a szemlélet a humánpatológia alapjait képezte. Véleménye szerint a négy alapnedv: a vér, a sárga epe, a fekete epe és a nyál. Ha ezeknek a nedveknek egyensúlya megbomlik, az betegségben nyilvánul meg. E szerint az elmélet szerint a fogmegbetegedéseket is a rossz nedvek termelődése okozza[24], s különösen káros, ha a nedvek a foggyökér alá kerülnek.[25] Hippokratésznél sok egyéb utalást is találunk a fogakra. Például: a hideg árt a fogaknak, az étkezés befolyásolja a fogak alakulását, a rágás jót tesz az ínygyulladásnak. Ha egy fog korhadt és lötyög, ki kell húzni (bár a sebészi beavatkozást nemigen kedvelte, annak ellenére, hogy másokkal ellentétben egyszerű és könnyű műveletnek tartotta).[26]

[21] Ring, M. E. 1997. 30–31.; Forrai J. 2005. 49.
[22] Farkaslaki Hints E. 1939. 224–225.
[23] Farkaslaki Hints E. 1939. 225.
[24] Forrai J. 2005. 54.
[25] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 59.
[26] Ring, M. E. 1997. 39–45.

Etruszk aranyhíd behelyezett ökörfoggal (Kr. e. 700 e.)[27]

Hippokratész hitt abban, hogy a sok fog hosszú életet jelent, a szabálytalan fogazat pedig egyéb fejlődési rendellenességekkel függ össze.[28]

A görögök a fogfájás csillapítására mák, beléndek és mandragórafőzetet, castoreum- és borsfőzetet, tömjénoldatot, lencsefőzetet, öblítő gyantát, ecetet, borsot, szegfűszeget, gyömbért és rágógyökeret alkalmaztak, vagy a fogba mustármagot tettek. Az ínyre timsót, gubacsot helyeztek[29], de ajánlották az alsó kar megcsapolását is.[30] Hittek a fogféregelméletben is. A fogférget izzó vassal égették ki.[31] A női betegeknek, ha az ínye sötét és rossz szagú volt, akkor a következő receptet ajánlották: egy nyúlfejet és három egérfejet el kell égetni, fehér követ vagy márványt szét kell morzsolni, mindezeket egy mozsárban jó megtörni, e ezzel kellett a fogakat és az ínyt dörzsölni.[32]

A görögök gondot fordítottak a fogak tisztítására is. Ezt mentás folyadékba mártott ujjal vagy gyapjúdarabbal végezték. Scribonius fogporreceptet is kitalált. Ez égetett szarvasagancsporból, ammónium-sókból, masztixból, illatanyagokból és illatos olajból állt[33].

A görögök a jó fogakat az egészség jelének tekintették, a nagy fogakat viszont a vadság szimbólumának.

Rómában az orvoslás kezdetben a görög néphit, a primitív mágia és az etruszk papok tudományának a keveréke volt. A testrészek közül a fogakkal még számos téves elképzelés tartotta magát. Az idősebb Plinius például úgy tartotta, hogy a nőknek kevesebb foguk van,

[27] Ring, M. E. 1997. 45.
[28] Hoffmann–Axthelm, W. 1973. 59.
[29] Forrai J. 2005. 55.
[30] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 60.
[31] Forrai J. 2005. 54.
[32] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 60.
[33] Forrai J. 2005. 55–56.

mint a férfiaknak, ugyanő ír le például egy módszert fogfájás ellen: teleholdnál békát kell fogni, a száját fel kell nyitni, bele kell köpni, s azt kell mondani: *Menj béka, és vidd magaddal a fogfájásomat!*[34] Más módszer: kétszer egy hónapban le kell harapni egy egér fejét. E módszer hasznosságát azonban a szerző – mint írja – nem tudja garantálni.[35]

Az orvosi hivatást egyébként egy ideig nem született rómaiak űzték, hanem görögök, rabszolgák, bevándorlók és felszabadítottak.

A rómaiak az első orvosi iskolát Kr. után 14-ben alapították. A görög eredetű orvosi ismereteket Aulus Comelius Celsus (Kr. e. 25 – Kr. u. 50) foglalta össze Artes (= művészetek) című munkájában. A VI. kötet 9. fejezete a fogfájásról szól. Kevés evést és a bortól való tartózkodást javasolja, valamint mustárpakolást a vállra, meleg borogatást az állkapocsra, máklevet tartalmazó pasztát a fogra. Fogfájás ellen különféle módszereket ajánl: borogatás, öblögetés, párolás, hashajtó szerek, izzasztás, alvókúra; forralt bor, ópium, mustár, mirha és ecet használata, valamint lisztből és fügéből készített meleg kataplazma. A foghúzást csak a legutolsó esetben javasolja, s akkor is ajánlja, hogy a lyukat ólommal vagy lentépéssel töltsék meg, hogy a fogótól le ne törjön a fog; a meglazult fogak körül pedig mindenképpen égessék le az ínyt. A tályogot azonban mindig megnyitotta, mivel azt vallotta, hogy a genny jó és dicséretre méltó, megnyitás előtt azonban javasolta a gőzzel való érlelést. – Foglalkozik egyéb kérdésekkel is, például a fekete fogak fehérítésével (rózsalevél, gubacs és mirha porával kell dörzsölni, majd borral öblögetni)[36]. Az aphtáról is először Celsus írt.[37]

Claudius imperátor orvosa fogfájás (s egyben fogféreg) ellen a következőt ajánlja: beléndekfüstölés, majd forró vízzel való öblögetés.[38] A fogak romlását Scribonius is a fogféregnek tulajdonította. A férgeket füstöléssel és forró olajjal igyekezett kipusztítani, majd a fog odvát kikaparta és flastromszerű anyaggal betömte.[39]

Rómában a legnevesebb orvos Galenus (kb. 166–201-ig) volt, aki Septimus Severus császár orvosa volt, s igen nagy tekintélynek örvendett. Galenos összegyűjtötte Hippokratész tanait, és közre adta, evvel hosszú időkre meghatározva a betegségek leírását és gyógyítását.[40] Munkájában az orvostudomány minden ágával foglalkozott. Ez a munka egészen a reneszánsz koráig dogmának számított.[41]

Galenus szerint a fogfájás két helyről indulhat ki: vagy a fogból (pulpitis =

[34] Ring, M. E. 1997. 47.
[35] Ring, M. E. 1997. 47.
[36] Ring, M. E.1997. 46–47.
[37] Forrai J. 2005. 55.
[38] Ring, M. E. 1997. 47.
[39] Farkaslaki Hints E. 1939. 225–226.
[40] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 61–62.
[41] Ring, M. E. 1997. 47.

fogideggyulladás), vagy az állkapocs és a gyökér találkozásánál. Galenus magának tulajdonította a fogreszelő feltalálását. A fog anatómiai szerkezetének leírása is az ő nevéhez fűződik.[42] A rómaiak egyébként készítettek már aranykoronákat is (oly módon, mint az etruszkok), s pótolták a hiányzó fogakat is. A mozgó fogakat ők is sínezték. Időszámításunk kezdetekor már részleges és teljes fogpótlások is készültek náluk[43] .

Az arany fogpótlásokat az aranyművesek készítették, de orvosok helyezték szájba. A szatírikusok sokszor emlegették munkáikban a hamis fogakat. Rómában nagyon elterjedt volt a fogtisztító szerek használata. Ezek összetevői például: égetett csontpor, tojás, osztrigahéj. Ezeket el kellet égetni, majd mézzel összekeverni. Néha mirhát és salétromsavat is kevertek ezek közé, hogy a mozgó fogakat ezzel erősítsék meg.[44]

Archigenes sebész találta fel a kézi fogfúrót, mely forradalmasította a fogkezelést. Ezzel a fogfúróval nyitotta meg a beteg pulpát (fogbelet).[45] Tömőanyagot először Andromachos állított össze. A tömőanyag egyben szagtalanításra is szolgált. Ez az anyag sokáig volt használatos, de már a legkorábbi időkben is kezdte a használatát kiszorítani az ólom (a mai napig plombának nevezzük a fogtömést) és az arany.[46]

Egy érdekes fogfájás elleni recept Marcellus Empyricustól: Fájós fog esetén be kell kenni az orrot epheulével és zöld olajjal, vissza kell tartani a lélekzetet; követ kell tenni a szájba, rá kell harapni, majd kinyitni a szájat, ekkor kifolyik a fájdalmat okozó folyadék, és elmúlik a fogfájás.[47]

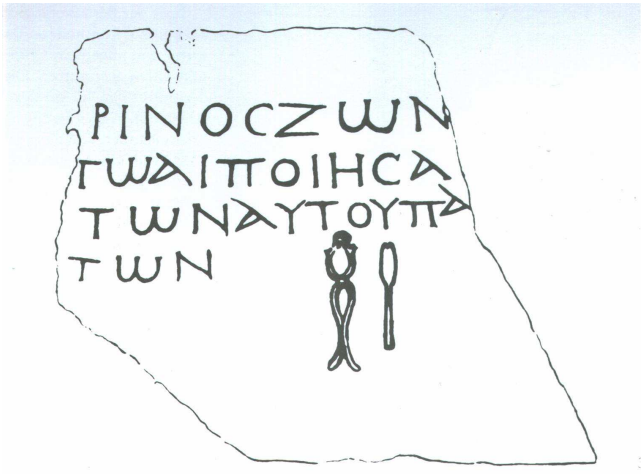

Római görög orvos sírköve foghúzó fogóval és kihúzott foggal a 4. évszázadból[48]

[42] Forrai J. 2005. 57.
[43] Ring, M. E. 1997. 47.
[44] Ring, M. E. 1997. 51.
[45] Geist-Jacobi, G. P. 1896. 38.
[46] Farkaslaki Hints E. 1939. 226.
[47] Geist-Jacobi, G. P. 1896. 54.
[48] Ring, M. E. 1997. 47.

A római birodalomban a keresztények kínzásakor előfordult a fogak kitörése is. A mártírhalált halt Apollóniának is kitörték a fogait 249-ben, azóta őt tisztelik a fogfájósok védőszentjeként[49], ezért a keresztény kultúrkörben az imák jelentős része Szent Apollónia vértanúhoz szólt (sokszor egy fog által érintett szöget egyidejűleg bevertek az ajtófélfába vagy egy gerendába, esetleg egy fába; s az imádságot a betegség átvitelével kombinálták[50]).

Szent Apollónia a III. század első felében élt Alexandriában, a helyi keresztény közösség tagja volt. Fogait kiverték, illetve kihúzták, majd miután hitét nem volt hajlandó megtagadni, és elismételni a csőcselék istentelen átkait, belevetette magát a máglya tüzébe. [51]

Érdekesség, hogy Apollónia több mint egy évezreddel legenda szerinti halála után vált csak a fogfájósok védőszentjévé; először a 13. században esik róla szó ebben a kontextusban. Petrus Hispanius orvos, a későbbi XXI. János pápa *Thesaurus pauperum* (1277) című művében ajánl egy imát Apollóniához fogfájás ellen. Relikviáit – a hamvaiból megmaradt csontokat és fogakat – Európa-szerte nagy becsben tartották.[52]

Európában számtalan legenda maradt fenn Szent Apollóniáról, s számtalan hozzá szóló imát is feljegyeztek a franciáknál, a bajoroknál stb.

3.3. Az antik kultúra utóhatása a foggyógyításban Keleten és Nyugaton

A nyugati világban Róma bukása után gyógyító tevékenységet az egyház védelme alatt a kolostorokban végeztek. Az orvostudomány ebben a korban nagyon lassan fejlődött. A régi szerzőket olvasták, sőt kompendiumokat is készítettek belőlük. A „legtudósabb ember” ebben a korban Isidor von Sevilla püspök volt, aki hatalmas lexikont készített *Etymologia* címen. A 4. kötet tartalmazza az orvosi terminológiát is. (Azt a téves arisztotelészi felfogást vallotta, hogy a férfiaknak 32, a nőknek 30 foguk van.[53]) Sebészek nemigen voltak. A foghúzástól is tartottak, többen meghaltak ugyanis sebészi beavatkozás vagy foghúzási következtében (ilyenkor előfordult, hogy a sebészt kivégezték). Nem véletlen, hogy második György pápa inkább az imádkozást, mint a kést ajánlotta.[54] A korból a legértékesebb dokumentum

[49] Ring, M. E. 1997. 51.
[50] Bouteiller, M. 1966. 318–319.
[51] Huszár Gy. 1968. 84.
[52] Ring, M. E. 1997. 51.
[53] Ring, M. E. 1997. 55.
[54] Ring, M. E. 1997. 55.

Hildegard von Bingentől (1099–1179) származik. A hippokrátészi nedvkórtan alapján született *Okok és gyógymódok* című munkája foglalkozik a fog- és szájbetegségek okaival és gyógymódjaival. Szövegéből kiderül, hogy hitt a fogféregelméletben is. Ezt írja: „Ha pedig

Apollónia megkínzása. Illusztráció Étienne Chevalier 15. századi könyvéből[55]

féreg rágja az ember fogát, vegyen egyenlő mennyiségű aloét és mirrhát, és keskeny nyakú cserépedényben, eleven bükkfaparázson izzítsa fel őket, majd az így keletkezett füstöt egy vékony nádszálon keresztül eressze rá a fájós fogára, miközben az ajkait széthúzza, de a fogát összeszorítja – evvel a módszerrel ugyanis megakadályozhatja, hogy túl sok füst jusson a torkába. Mindezt ismételje meg naponta kétszer-háromszor, öt napon át, és meggyógyul. Ha ugyanis az izzó szénben rejlő egyenlő melegség és hidegség az aloé és a mirha hevét felszítja, a keletkező füst ereje a fogférgeket kipusztítja."[56]

Tulajdonképpen a fenti, Bingentől származó nézetek (rossz vér, fogféreg, füstölés)

[55] Ring, M. E. 1997. 52.
[56] Ring, M. E. 1997. 56.

önmagukban is nagyon jól érzékeltetik a középkori emberek fogbetegségekről és azok gyógyításáról alkotott elképzeléseit.

A középkorban az orvostudomány haladása később is igen lassú volt. A tours-i zsinat 1163-ban született döntése, az „Ecclesia abhorret a sanguine" elv véget vetett a papság és az egyetemet végzett orvosok sebészkedésének, ami alaposan visszavetette az orvostudomány fejlődését. Hiába alakultak meg a 12. században Salernóban, majd Montpellier-ben az első orvosi iskolák[57], az orvosképzés szinte csak elméleti oktatást jelentett, és jóformán abból állt, hogy a tanár klasszikus szerzők – Galenus, Avicenna, esetleg Hippokratész – műveit ismertette és magyarázta[58]. Bár a 12. századtól kezdve több orvosi és sebészeti munka (kiemelkedő például ebben a korban Ambrosie Parénak (1516–1590), a kor legnagyobb sebészének munkássága)[59] előre mutató megállapításokat tett a fog- és szájbetegségek gyógyítása terén, a foggyógyítás receptjeinek nagy része az ókori recepteken alapult, melyek igen sok mágikus elemet is tartalmaztak. Igen sokáig hittek például a fogféregelméleteben, még azután is, hogy a párizsi professzor, Jacques Houllier 1543-ban s kortársa a spanyol Martinez[60], valamint később (1584) a freiburgi Johann Schenk von Grafenberg[61] is mesének nyilvánította a fogférget. Alkalmazták a beléndekkel és más szerekkel való füstölést, az érvágást, a piócázást, a fog kiégetését, a különféle szerek fogba, fülbe vagy csuklóra helyezését, az amulettek alkalmazását, valamint a ganéjterápiát is. Szívesen elkerülték a foghúzást, és megpróbálták többféle szerrel is meglazítani és kiejteni a fogakat. Ez a módszer sokáig tartotta magát, bár a Monntpellier-i Guy de Chauliac (14. század)[62], és Giovanni Michele Savonarola, páduai professzor a 15. század közepén[63] is már kételkedett az erősen roncsoló szerek hasznosságában

A fogászat kialakulásának fontos állomása az első, nemzeti (német) nyelven írt, gyógyító fogászattal foglalkozó munka, amely először 1530-ban jelent meg Lipcsében (névtelenül) *Artzney Buchlein wider allerlei kranckeyten und gebrechen der tzeen* címmel, s mely több mint tíz kiadást ért meg. A szerző az elmúlt idők kiváló orvosainak a fogak gyógyítására vonatkozó nézeteit gyűjtötte össze, de munkája tele volt mágikus, babonás elemekkel.[64]

Nagy siker volt ebben a korban az eisenachi Christian Franz Paullini udvari orvos fekália-patikájának, a *Heilsame Dreckapotheke*-nek is, mely először 1696-ban jelent meg, majd később hat kiadást is megért.[65]

[57] Duin, N. – Suctliffe, J. 1993. 56.
[58] Ring, M. E. 1997. 119–123.
[59] Ring, M. E. 1997. 56.
[60] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 141.
[61] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 164.
[62] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 124.
[63] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 127.
[64] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 153–158.
[65] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 171–171.

3.4. A fogászat újkora

A 18. század elején a nagyobb európai városokban már működtek magukat fogorvosoknak nevező foggyógyítók. Először a francia fogászat alakult ki. Ennek egyik oka az 1699-ben kiadott francia edictum volt, amely a fogorvosi foglalkozást mint a sebészi hivatás alosztályát hivatalosan megteremtette, és képesítéshez kötötte.[66] A sebészi munka még ebben az időben is alacsonyabb rendű foglalkozás volt, mint az orvosi.

A fogászjelölteket a College de St. Come sebészei tanították és vizsgáztatták. Francia volt az első nagy jelentőségű fogászati szakkönyv szerkesztője is Pierre Fauchard (1678–1761) párizsi fogorvos. Műve a „*Le chirurgien dentiste on traite' des dents*". – Az orvostudomány Fauchardot tekinti a tudományos fogászat megalapítójának[67]. Véglegesen ő döntötte meg a fogféregelméletet is.[68]

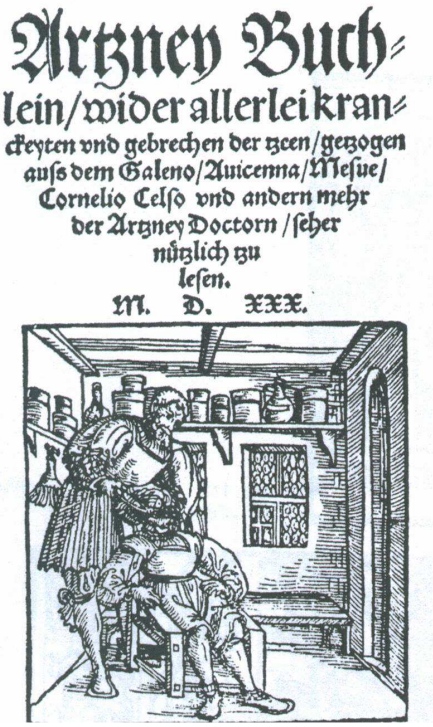
Artzney Buch-
lein/wider allerlei kran-
cheyten vnd gebrechen der tzeen/gezogen
auss dem Galeno/Auicenna/Mesue/
Cornelio Celso vnd andern mehr
der Artzney Doctorn/seher
nützlich zu
lesen.
M. D. XXX.

Az Artzney Buch címlapja[69]

A Heilsame Dreck Apotheke címlapja[70]

[66] Huszár Gy. 1949. 39.
[67] Huszár Gy. 1949. 39–40.
[68] Oravecz P. 1958. 56.
[69] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 153.
[70] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 171.

Az újkorban a sebészetet és a fogászatot is visszafogadta az orvostudomány. Európában 1875-ben szüntették meg a sebészképzésnek nevezett, alacsonyabb fokú orvosképzést, és orvos-fogorvos képzést vezettek be, azaz med. univ. alapú fogorvosképzést. Az Egyesült Államokban 1839–1840-ben kezdték meg a fogorvosképzést.[71]

[71] Ring, M. E. 1997. 209.

4. A foggyógyítás története Magyarországon

A honfoglaló magyarok nomád életmódot folytattak, törzsi keretek között éltek. Az orvosi segítséget elsősorban családtagok, vadásztársak, a törzs tagjai nyújtották egymásnak. Ha egyikük-másikuk kitűnt ügyességével, akkor a család vagy a törzs tagjai később az ő segítségét kérték. Így történhetett, hogy a törzsi élet kialakulásával presztízs és gyakorlat folytán gyakran egyes családtagokra vagy a közösség bizonyos tagjaira hárult a gyógyító funkciók egy része vagy akár a gyógyító funkciók összessége. A régmúlt korok embere tehát szerzett bizonyos tapasztalatokat a gyógyításban – jellemző erre a korra az öngyógyítás gyakorlata is –, bizonyos betegségek esetében azonban a közösség „specialistáihoz" fordult.[1]

Kik voltak, kik lehettek a honfoglalás és Árpád-kori magyarság gyógyítói? – tette fel a kérdést Grynaeus Tamás *Gyógyítók* című tanulmányában.[2] Diószegi munkássága és az ezt követő kutatások eredményeképpen magától értetődőnek tűnt a válasz: a sámánok. A magyar nép hitvilágának kutatása során Diószegi Vilmos kimutatta, hogy az urál-altaji népek sámánizmusa közel állhatott a honfoglaló magyarok hitvilágához[3].

Kétségtelen, hogy napjainkban is elég széles körben elfogadott ez a nézet. Ugyanakkor kritikai és ellenvélemények is megfogalmazódtak azzal kapcsolatban, hogy vajon a honfoglalás korában jelentős szerepe volt-e még a sámánoknak, illetve, hogy nem minősítettek-e számtalan olyan jelenséget is sámánizmusnak, amely talán sosem volt az.[2]

Grynaeus lelkesedésből és divatból született jelenségnek tartja, hogy az „ősmagyarokat" sokan egyértelműen sámánhitűnek vagy táltoshitűnek minősítették.

Voigt Vilmos közelmúltban megjelent tanulmányában szintén rámutatott, hogy nyelvészeink, régészeink, történészeink és főként néprajzosaink axiómának szokták tekinteni a honfoglalás előtti (sőt olykor utáni) sámánizmus meglétét.[4] Ő is arra figyelmeztet azonban, hogy felmerülhetnek kételyek ezzel a leegyszerűsítő általánosítással kapcsolatban; nem lehet mindent (a betegségnevektől és rendellenes temetésektől a „dupla" fogsorig és trepanációig) sámánizmusként minősíteni.

A *sámán* (táltos) egyszerre (volt) szellemi vezető, pap, jós és gyógyító. Valószínű, hogy a honfoglalás korában a betegségeket megszemélyesítették, és létrejöttüket a „rossz szellemek megszállásának", démonoknak tulajdonították. Így a *nyavalya gyötörte, guta ütötte, a fene ette, a hideg lelte, az íz ette* a magyarokat. Ezeken a megszemélyesített

[1] Pólya J. 1941. 22.
[2] Grynaeus T. 1996. 169.
[3] Diószegi V. 1958. 339–340.
[4] Voigt V. 2010. 669.

betegségokozókon kívül is voltak „rosszak”, akik lehettek antropomorf lények (boszorkány, ördög) vagy bizonyos állatok (farkas, medve, suta)[5], akik szemmel verték (nézés, *igézés-ígízis*), megbűvölték, elvarázsolták, megrontották az illetőt.[6] A rontás valamilyen cselekvés vagy tárgy segítségével, illetve speciális szöveg elmondása révén történt. (Bencze József érdekes, egyedülállóan magyar orvostörténeti motívumként említi, hogy a betegséget átok is okozhatt,.[7] a fog- és szájbetegségek okai között azonban az utóbbiak nem szerepeltek.) Részben a betegségdémonokkal, részben azzal a hittel, hogy állat kerülhet az emberbe, összefügg a fogféregelmélet is, mely az ókortól napjainkig tartja magát. (A kérdésről l. még lejjebb és *A fogfájás gyógyítása* című fejezetben).

A gyógyítást különböző (állati, növényi) szerekkel és varázslás útján végezték. A sámán sajátos szertartás, a révülés vagy extázis során űzte ki a betegség szellemét a testből. Az extázis során a sámán (jelképesen) bejárja a másvilágot, ott lelkekkel, szellemekkel, istenekkel találkozik, és végül is megtisztítja a szertartások során a negatív behatásoktól a pácienseket, akiknek testi és/vagy lelki egyensúlyuk megbomlott.

Az is lehet – írja Grynaeus – hogy a nagyobb hatalmú, „mindentudó” sámánok mellett léteztek kisebb tudású gyógyítók, „specialisták” is.

A táltosok mellett például javasasszonyok, füvesek (néhol egyéb specialisták: kenő, gyúrogató, csontrakó, füstölő, fürösztő[8]) is működtek. (Vata a pogányságra való visszatérésekor táltosokkal és javasasszonyokkal vette magát körül.)

Voigt véleménye szerint a javas eredetileg „javakat gyűjtő” vagy a gyógyításhoz szükséges kellékeket gyűjtő, esetleg valamilyen „javakat” felhalmozó, birtokló személy volt és a *javas* csak később válhatott egyértelműen *„gyógyító személlyé”*. A *jós* szó eredeti háttere pedig a „jövőbe látás”, illetve a gyógyítás kimenetelének látása lehetett.[9]

A honfoglalás kori és az Árpád-kori magyarok fogazati állapotáról elsősorban a temetkezési helyeiken fellelt koponyaleletek feldolgozása szolgáltat adatokat. Írásos vagy tárgyi emlékek nem maradtak fenn a honfoglaló magyarok foggyógyító tevékenységéről, így szinte minden számunkra értékes adatot a paleodontológia szolgáltat erről a korról. A fogbetegségek kezeléséről azonban szinte egyáltalán nincsenek adataink, éppen ezért szokták nagy jelentőségűnek tartani azt a Krím-félszigeten talált arany vázát, amelynek reliefje a(z egyesek szerint a magyarokkal rokon népnek tartott) szkíták fogkezelő tevékenységét

[5] Grynaeus T. 1996. 171.
[6] Farkaslaki Hints E. 1939. 37–38.
[7] Bencze J. 1960. 72.
[8] Földes V. 1960. 128.
[9] Voigt V. 2010. 673–674.

ábrázolja. A véset két alakja egymással szemben térdel, és egyikük kézzel a másik szájába nyúl, feltehetőleg fogat húz.

A paleodontológiai vizsgálatok tanúsága szerint az élet során elvesztett fogak aránya elég magas volt a honfoglalás korában, illetve az Árpád-korban. Tóth szerint az ép környezetben és az elsősorban fiatalabb embereknél kialakult foghiányok oka inkább trauma lehetett – különösen a frontfogaknál –, míg őrlőfogtájékon elsősorban fogszuvasodás volt a foghiányok oka. Trauma elsősorban csaták, harcok, verekedések során érhette a középkori emberek fogait[10], Vámbéry[11] azonban közzétett még egy érdekes megfigyelést távol-keleti utazásai nyomán. Arról számolt be, hogy a nomád, lovas népeknél nem ritkán előfordul, hogy a hosszú lovaglás során elalvó lovasok, a nyeregben előrebukva, a nyereggombba ütik fogaikat, amelyek ily módon letörnek vagy kiesnek.

A honfoglalás kori temetők koponyáinak fogain sokszor látható szuvasodás, s magas az életben elvesztett (eltávolított vagy kihullott) fogak száma is.[12]. Tóth Károly összefoglaló monográfiája szerint (amely 1481 avar, 115 honfoglalás kori és 2054 Árpád-kori koponya vizsgálatán alapul) a caries előfordulása az avar, illetve Árpád-korban hasonló nagyságrendű, de a megelőző valamint rákövetkező korokhoz képest is igen magas.[13] Huszár és Schrancz adatai némileg eltérnek ettől. Dunántúli lelőhelyek vizsgálata alapján úgy találták, hogy az Árpád-kori koponyák fogazata az avar kori és a honfoglalás kori leletek foganyagához képest rosszabb képet mutat. (A honfoglalás korában tehát egészségesebb fogúak voltak a magyarok, mint néhány évszázadal később.) A fogak 4,3 %-a volt szuvas. Leggyakrabban az őrlőfogak approximális oldalán alakult ki caries, de megjelentek a fognyaki és a frontfogakat érintő szuvasodások is. A szájban maradt gyökerek száma csökkent, ugyanakkor az életben elvesztett fogak száma nőtt, ami arra utal, hogy viszonylag nagy biztonsággal távolítottak el fogakat az Árpád-korban.[14] Bruszt vizsgálata, amely szintén erre a korra vonatkozik, a fogak 5,7 %-ának szuvasodását mutatta.[15]

Tóth megállapítja azt is, hogy területeként elég jelentős különbségek mutatkoztak a fogszuvasodás előfordulási gyakoriságát illetően, amit a szerző az ivóvíz fluoridtartalmának különbségeivel magyaráz. Hozzá kell tennem, hogy a táplálkozási és fogtisztítási szokások (ha voltak), illetve ezek különbözősége is közrejátszhatott a cariesintenzitás változásában az

[10] Tóth K. 1970. 20–21.
[11] Vámbéry Á. 1966. 314.
[12] Huszár Gy. 1965. 11.
[13] Tóth K. 1970. 72.
[14] Huszár Gy. – Schranz D. 1952. 171., 200., 233.
[15] Bruszt P. 1952. 72.

ország különböző tájegységei között (a szerző).[16]

Tályogok, fisztulák is gyakran kialakultak fogszuvasodás és következményes betegségei nyomán; ilyen kórformákról több vizsgálat is beszámolt az ország különböző területeiről (Keszthely–Fenék, Tiszavárkony, Szeged–Fehértó, Vedresháza, Kunágota, Tengelic, Budapest–Kőbánya, Pusztaszentlászló, Gerendás, Lajmér, Zalamér, Zalavár–Kápolna .)[17]

Éry[18] úgy találta a 10. századi sárbogárdi temetők vizsgálata során, hogy a nőknél magasabb a cariesfrekvencia és magasabb az életben elvesztett fogak aránya is, ami a terhességekkel hozható összefüggésbe. Tóth ezt az összefüggést kétségbe vonta. Éry megállapította azt is, hogy a gyermekkoponyák tanúsága szerint a tejfogak is gyorsan és nagy számban romlottak (6,2%).

A caries és a trauma mellett a parodontitis (fogágybetegség) kiváltotta atrófia is pusztította az emberek fogait. Regöly-Mérei[19], Nemeskéri[20] és Kissné Korompai[21] is beszámol ilyen esetekről. Nemeskéri szerint a felnőtt populáció 65%-át érintette a fogágy betegsége, Kissné szerint nőknél gyakoribb az ilyen típusú elváltozás.

A fogbetegségek kezeléséről azonban szinte egyáltalán nincsenek adataink, csupán Trogmayer Ottó[22] a békési 10–12. századi temető 34. sz. sírjában lelt tudatos fogászati beavatkozás nyomaira. Egy szülésben elpusztult fiatalasszony jobb alsó első őrlőfogára bordázott S-végű karikát húztak, s azt a fog alakjához idomították.

A fenti adatok alapján arra lehet következtetni, hogy a honfoglalás kori magyarok már szenvedtek fogkövektől, fogszuvasodástól, fogágybetegségtől és elég nagy biztonsággal távolítottak el fogakat.

Ipolyi Arnold írja a pogányságból a kereszténységbe vezető folyamatról: „Igen természetes jelenség azután ebben, hogy mire a pogány vallás kiirtásával ezen ősvallási hiteszmék s alakzatok [……] kivesztek, és többé már értelmök nem volt ismeretes, vagy hogy azok a keresztyénekre nézve botrányosakká lőnek: úgy helyökbe keresztény hiteszmék, a keresztyén vallás megszentelt alakjai és ezek történetei tétettek.” Ugyanakkor megállapítja azt is, hogy bizonyos rítusok, „pogány szövegek és szokások”, ráolvasások tovább éltek, fennmaradtak és az írás megszületésének időpontjáig használatban voltak: „Jelenleg ezek

[16] Tóth K. 1970. 73.
[17] Grynaeus T. 1996. 40–41.
[18] Érytől id. Grynaeus 1996. 37.
[19] Regöly-Mérei Gy. 1962. 127.
[20] Nemeskéri J. és mts-tól id. Grynaeus T. 1996. 36.
[21] Kissné Korompaitól id. Grynaeus T. 1996. 36.
[22] Trogmayer O. 1960. 36.

többnyire már csak összefüggetlen, értelemvesztett vagy elferdített szavakból és mondatokból állanak, de melyeknek egykor megvolt jelentőségteljes mély értelmök. Szívós fönmaradásuk és használatuk egyaránt tanusítja, mily mélyen gyökereznek azok a nép eszmélyében és szokásaiban."[23] A táltos-sámáni hit részben tehát átment a honfoglaló magyarság keresztény világába is.[24]

A honfoglalást követő évszázadokban, a kereszténység felvételét követően is sok esetben valamilyen transzcendentális, rossz hatásnak tudták be egy-egy betegség kialakulását. A leggyakoribb okok (okozók) között megjelent az Isten (egy legfőbb égi hatalom, mint sorsirányító), de továbbra is megmaradtak a korábban már említett „rosszak": az éjszakai nyomásérzetet okozó lidérc, a boszorkány, a démonok stb. vagy pedig természetfölötti erővel rendelkező emberek.[25]

Az egészségügy történetében nagy jelentőségű volt a **kereszténység felvétele**. Az új hitet terjesztő szerzetesek gyógyító munkát is végeztek, kolostoraik mellé kórházak épültek.[26] A korai középkorban a szerzetesi élethez szorosan hozzátartozott a betegápolás, gyógyítás. A rendi szabályzatok (regula) külön pontokban tárgyalták nemcsak a betegápolás, hanem az egészséges életmód módozatait is. Az újonnan alapított kolostorokhoz pedig kert csatlakozott, ahol különféle gyógynövényeket termesztettek. Kolostori kórházat működtettek a pannonhalmi Benedek-rendiek, a bácsi ciszterek, az ispotályosok vagy János vitézek, a Szentlélekrend keresztesei, a Margit-szigeti apácák stb. A kolostorokban alapvető gyógyászati olvasmányok voltak Hippokratész, Dioszkoridész és Galenus művei, illetve ezek kivonatai, melyek ismertették az egyes gyógynövények hatását. A szerzetesek ezt a tudásanyagot feltehetően közvetítették az alsóbb néprétegeknek.[27] A szerzetes orvosok nemcsak belső betegségek kezelésével, hanem sebészettel is foglalkoztak.

Az „Ecclesia abhorret a sanguine" elv azonban később véget vetett a papság sebészkedésének, az 1163-as tours-i zsinat ugyanis megtiltotta az orvosoknak (és a papságnak) a vérrel járó sebészeti beavatkozásokat. Nálunk 1279-ben a budai zsinat mondta ki, hogy a papoknak nem szabad olyan beavatkozást végezniük, amely vágással vagy égetéssel jár. Mivel az étrenden és a fürdőn kívül a gyógyítás leggyakoribb módja az érvágás és a klistély volt, e műveleteket a papi orvosok, de a világiak is, a társadalmilag és műveltségileg egyaránt alacsonyabb helyzetben levő sebészekre, borbélyokra és fürdősökre bízták, akik korábban a

[23] Ipolyi A. 1872. 6. 1–7.
[24] Farkaslaki Hints E. 1939. 110.
[25] Hoppál M. 1990. 707.
[26] Vida M. 1973. 100.
[27] Hoppál M. 1990. 701.

szerzeteseknek segítettek. Ezek gyakran az orvos utasítása szerint és esetleg jelenlétében, de legtöbbször önállóan gyakorolták mesterségüket. Bizonyos, hogy a gyakori és sürgős fogorvosi beavatkozást: a szuvas fogak kiégetését és a foghúzást is ők végezték.[28]

A seborvosok, azaz a kirurgusok, borbélyok (s egyben foghúzók) csak kézműveseknek számítottak, és ennek megfelelően Európában céhekbe tömörültek. A kirurgusság és az egyetemi orvostudomány efféle szétválasztása hét évszázadig tartott, kivéve a salernói, a montpellier-i, a nápolyi és a pármai iskolát, ahol Roger Frugardi és Arezzói Guido tanított, valamint a bolognait, amelynek tanárai Luccai Roland és Hugo voltak.[29]

Hogy fogfájásban szenvedtek a középkorban a magyarok, azt a levéltári adatok és a kódexek is bizonyítják. Békefi Remig, zirci apát *Orvosok, betegségek és gyógyítások Magyarországon az Árpádok korában* című munkájában számol be sokféle betegségről és gyógyító eljárásról a magyar királyság első néhány évszázadából. Ő említi meg a magyar középkor első fogászati adalékát, amely 1276-ból származik: Árpád-házi Margit szentté avatásakor Péter, dominikánus tartományfőnök tett tanúvallomást arról, hogy a királylány csodás beavatkozása szabadította meg fogfájásától.[30]

Ugyanebben a munkában olvashatunk arról a valószínűleg szintén fog eredetű arcdaganatról, amely Somogyi Gergely úr lányát, Ágnest kínozta, olyannyira, hogy a leány jobb szeme ki sem látszott. „Margit hajával dörgölte a daganatot". A kezelés eredményességéről ez esetben semmit sem tudunk. Az eredeti adatok a Veszprémi oklevélben lellhetők fel. [31] De nemcsak az említett adatok alapján következtethetünk a korabeli fogpanaszokra, hanem a középkorban kialakult s igen elterjedt Apollónia-kultusz alapján is, melyet a régi templomok szobrai, oltárképei, a legendák és az Apollónia-imádságok is tanúsítanak.

Magyarországon az Árpád-háziak közül Árpád-házi Szent Erzsébetet tartották a fogorvosok és fogbetegek védőszentjének. A kassai dóm egyik kapuja felett levő dombormű Erzsébetet egy beteg szájának vizsgálata közben ábrázolja.

Az Árpád-korban és az ezt követő néhány évszázadban (külföldön a 11. századtól vannak orvosi iskolák, sőt Mátyás király 1465-ben megalapította a pozsonyi egyetemet orvosi tagozattal) elenyészően kevés orvosi vézettségű szakember működhetett, s az egy-egy „fehér

[28] Ring, M. E. 1997. 109.
[29] Schott, H. 1993. 64.
[30] Békefy R. 1912. 4–15.
[31] Békefy R. 1912. 4–15.

Kassa, a Szent Erzsébet pébániatemplom északi kapuzatának domborműve[32]

holló” is főúri, királyi udvarokban élt és működött. Kulcsár Imre Moson megye egészségügyi történetéről szóló munkájában, az 1300-1400-as évekből mindössze egy (feltételezhetően) orvosi végzettségű gyógyítóról talált adatot, aki a Hédervváryak szolgálatában állott.[33] Kétségtelen, hogy ebből az időből kevés forrás áll rendelkezésünkre, de valószínűsíthető, hogy a sebészek, borbélyok és egyéb gyógyítók (füvesek, vándorló gyógyítók, falusi csontrakók, foghúzók stb.) foglalkozhattak a szélesebb néptömegek gyógyításával, illetve természetesen jelentős volt az ön- (vagy családokon belül zajló) gyógyítás (köz)ismert szerekkel, eljárásokkal.

Bruszt és Kőhegyi[34] vizsgálták meg az egri vár „csontfülkéjében” talát csontvázak fogmaradványait. A leletek nagy valószínűséggel a vár 1552-es ostroma idején elesettek csontmaradványai. A kutatók összesen 1721 fogat (vagy foghelyet) találtak. Ezek 4,8 %-a volt szuvas, 4,7 %-a gyógyult alveolus; ez összesen 9,5 %. A frontfogak közül mindössze egy nagymetsző és egy kismetsző volt szuvas, a „rossz fogak” többsége első vagy másodikmoláris volt; felül egyenlő arányban, alul viszont a második őrlők szuvasodása gyakoribb, mint az elsőé. Jóval kevesebb kisőrlőnél találtak carieses laesiót, felül többet, mint alul.

[32] Köszeghy P. (szerk.) 2006. 151.
[33] Kulcsár I. 1963. 85–86.
[34] Bruszt Á., Kőhegyi M. 1963. 46.

Összességében a felső fogak 7,8 %-ánál, az alsó fogak 10,7 %- ánál volt megfigyelhető valamilyen szuvasodással összefüggő elváltozás (esetleg extrakció).

A középkori orvostudomány eredményeit a különböző európai egyetemeken sajátíthatták el a magyar diákok. A 15-17. században már egyre több magyar diák tanult a nagyhírű észak-itáliai egyetemeken, így például a bolognai archygimnasiumban (ahol a 15. század hatvanas és hetvenes éveiben négy magyar diákból lett professzor is tanított), vagy az orvosképzésről híres Padovában (az egyetem alapítási éve 1222), melynek egyeteme három magyart is számon tart leghíresebb diákjai között (Janus Pannonius, Báthori István és Zsámboki János). Német, svájci, holland, sőt angliai egyetemek rektorai is lettek magyar diákokból. Csak a 15. század folyamán több mint ezer magyar diák szerzett diplomát Wittenberg híres egyetemén. A lengyelországi Krakkóban a 15–17. század folyamán több mint három és fél ezer magyar diák fordult meg, a szomszédos Bécs egyetemén pedig több mint kétezren tanultak ugyanezen két évszázad alatt. S közülük többről tudjuk, hogy orvostudománnyal is foglalkozott.[35]

Részben a külföldön szerzett orvosi ismereteknek is köszönhető, hogy a 16. század végétől kezdve rendszeresen jelentek meg gyógyászati tárgyú művek magyar nyelven is. Ennek ellenére a 17. században Magyarországon még igen kevés tanult, képzett orvos működött. Weszprémi és Demkó nyomán körülbelül száz orvosról tudunk, valójában számuk ennél több is lehetett, csak nem maradt feljegyzés róluk. Egyetemet végzett orvosdoktorok, elsősorban a királyi udvarokban, egyes gazdag főúri és főpapi várkastélyokban vagy nagyobb városokban működtek. A nép, a jobbágy- és szegényparaszt tömegek orvoson a gyógyító emberek minden fajtáját (a füvest éppen úgy, mint a kuruzslót, a csontrakót és foghúzót, a babonáskodót és a későbbi fürdősöket, céhbeli borbélysebészeket stb.) is értették.[36]

A félig-meddig orvosnak számító, kiterjedt orvosi gyakorlatot folytató borbélyok – kirurgusok – száma ugyancsak csekély volt, s működésük többnyire városokra, sűrűn lakott településekre korlátozódott. Az ország egyes vidékei krónikus orvoshiányban szenvedtek. Így válik érthetővé a nemesi, főnemesi családok asszonyainak kiterjedt gyógyító tevékenysége is, akik nemcsak a család tagjait, de az egész háznépet, sőt gyakran a környék betegeit is „kezelték”, ellátták különféle gyógyító tanácsokkal, gyógyszerekkel. Ebben a vonatkozásban folytatták az apátságok hagyományait, amelyek mindig termeltek gyógynövényeket, és amelyekből mindig kiindult némi orvosi tanítás, legalábbis, ami annak gyakorlati részét illeti. Udvarházaikból, kastélyaikból ritkán hiányzott a házi patika (gyógyszeres szekrény vagy

[35] Kosáry D. 1996. 198.
[36] Bencze J. 1961. 145–147.

láda), s a házi gyógyszertár mellett többnyire megtalálható volt a „használati utasítást" tartalmazó orvosságos könyvecske is, mely a betegek kezeléséhez, illetve a nekik szánt házi gyógyszerekről adott útbaigazítást. Előfordul azonban e könyvekben olyan figyelmeztetés is, amely a szakértelem hiányában rejlő veszélyekre utalt.[37]

A szakszerű orvosi segítség szélesebb körű kibontakozását akadályozták az utazás nehézségei is. Az utak többnyire rossz állapotban voltak, még kedvező időjárási viszonyok idején is; különösen nehéz volt egyik településről a másikra eljutni, ha esett, havazott. A 16–17. században nem is volt biztonságos útra kelni. Fennállt a veszélye annak, hogy portyázó török csapatok, betyárok, labancok stb. esetleg kifosztják az utazókat. Tehetősebb emberek ezért erős fegyveres kísérettel keltek útra[38]. Részben az említett nehézségek miatt került sor gyakran a levél formájában történő orvosi konzultációra, tanácsadásra is. A levél útján történő távgyógyításba nemcsak jóhírű magyar orvosokat vontak be arisztokratáink. Nem ritkán neves külföldi doktoroktól is kértek véleményt és receptet.[39]

A gyógyító munkában részt vettek még különféle vándorló vagy falusi gyógyítók, „specialisták" is. Előbbiek közé tartoztak például az *olejkárok*, a különböző *vándorsebészek* s a *vándor foghúzók* is[40], akik településről településre járva a vásárok színes világának részét képezték. Közöttük akadt számtalan foghúzó „specialista" is. Minden fontosabb vásáron hirdették magukat, és bemutatták tudományukat. Lényeges volt, hogy gyorsan, lehetőleg fájdalommentesen, látványosan, helyenként színpadias elemekkel átszőve dolgoztak. Sokszor tényleges anatómiai ismeretek nélkül, de bámulatos ügyességgel végezték a beavatkozásokat. A vándor kuruzslók bizonyos esetekben hívásra házhoz mentek. Egy-egy gyógyító híre szájhagyomány útján gyorsan terjedt.[41]

Az olejkárok vándor gyógyszerárusok voltak, akik elsősorban olajokat, balzsamokat árultak. Ezek közül világhírűvé a Túróc vidéki szlovák olejkárok váltak, akiknek száma 1786 körül elérte a 3000-et. Hírnevüket különösen a tűlevelűekből (pinus cembra) előállított, gyógyító hatású illóolaj-készítményekkel szerezték, melyek a középkorban nagyon népszerűek voltak. Készítményeik közül a legnagyobb keresletnek az úgynevezett *oleum carpathium* vagy *hungaricum* örvendett, amely a hivatalos osztrák és magyar gyógyszerkönyvekben szinte napjainkig fennmaradt.[42] Akadtak zsidó gyógyítók is, akik tanulmányaik, tapasztalataik mellett a Talmud tanításait is figyelembe vették tevékenységük során.[43]

[37] Szlatky M. 1977. 28.
[38] Sándor R. 1968.
[39] Krász L. 2007. 1069.
[40] Magyary-Kossa Gy. 1929. 75–92.
[41] Krász L. 2007. 1070.
[42] Ghitan T. 1961. 5–6.
[43] Deáky Z. 1997. 444–452.

Győri Tibor írja a Pázmány Péter Tudományegyetem történetéről megjelentetett munkájában, hogy az orvoskar felállítását megelőző időszakban számtalan „kuruzsló" árasztotta el az országot. Weszprémi keserűen jegyezte meg: „Mert úgy látszik minket illet a szomorú dicsőség Európa valamennyi népe közt, hogy e nyegle kontárok nálunk garázdálnak leginkább." Bél Mátyás pedig az alábbiakat írta a felvidéki olejkárokról: „...minden gonoszra kész nép ez."[44]

A kuruzslás veszélyeire 1751-ben a Nógrád megyei tisztiorvos is felhívta a figyelmet a királynőhöz intézett memorandumában, sőt 1755-ben a pozsonyi egészségügyi bizottság felsorolta a kuruzslás vállfajait is. Elsősorban vándorló szemorvosok, kő- és sérvmetszők, foghúzók (defranguli) és különböző betegségek specialistái fordultak elő a nagyszámú vándorló gyógyító között, de időnként hóhérok és pecérek is „rámerészkedtek" a gyógyításra, míg 1774. február 18-án udvari dekrétummal megtiltották tevékenységüket.[45]

A kuruzslás elleni harc egyik zászlóvivője Rátz Sámuel volt, aki a Nagyszombatról Budára költözött egyetemen sebészetet és patológiát tanított, s aki eképp üdvözölte Mária Terézia rendeletét: "Felséges Asszonyunk anyai szeretetétől indíttatván, az egésség dolgában szokott régi ártalmas tévelygéseknek elbontására kegyesen parantsolni méltóztatott, hogy: tudniillik a kalendáriumokból kihagyattassanak az orvosságokról s érvágásokról tett astrológiai javallások vagy tiltások s jövendölések, mivel ezek által tsak helytelen vélekedéseket költenek a nép előtt."

A 17–18. századot S. Sárdi Margit az orvostudomány nagy változása korszakának nevezi. Szerinte ebben az időszakban a középkori, Istenre hagyatkozó gyógyítással szemben, a szkeptikus, az empíriára építő, okokat kereső és felismerő, hatóanyagokkal operáló gyógyítás került előtérbe. [46]

Krász Lilla megfogalmazása szerint a 18. században „sokszínű, sokszereplős egészségügyi piac" alakult ki Magyarországon, amelynek a képzett orvosok csak egy kis részét képezték. Az orvosok tevékenysége az úgynevezett „cura internára", a betegségek belső, elsősorban gyógynövény alapú készítményekkel történő kezelésére és életmód-nácsadásra korlátozódott, és nem volt szabad olyan betegségek kezelését elvállalniuk, amelyek a sebészet körébe tartoztak.[47]

[44] Csippék J. 1907. 251.
[45] Győri T. 1936. 16.
[46] Sárdi M. 2004. 203.-221.
[47] Krász L. 2005. 1067.

A „cura externát”, a betegségek külső kezelését a többi gyógyító specialista végezte, akik egyszerű, egy összetevős gyógyszereket is rendelhettek. A hivatalosan működő, diagnosztizáló orvosdoktorok mellett működtek a vérrel járó beavatkozásokat végző, általában céhekbe tömörült „operatőrök”, sebészek, borbélyok. Ezt a szabályozást a Mária Terézia által 1770-ben kiadott egészségügyi normatíva rögzítette (Generale Normativum in Re Sanitatis).[48]

Deáky szerint a népi gyógyítóknak ebben az időben még a teljes skáláját megtaláljuk falvainkban, városainkban.[49] Az ország lakosságának nagy részét kitevő, falvakban, tanyákon, mezővárásokban élő közemberek betegségek esetén általában a környezetükben fellelhető

Bikessy Heimbücher József (1920–1930): Az olejkár[50]

nem hivatalos gyógyítóktól kértek segítséget.[51] (Persze a „gyógyítók” kuruzslóként történő megbélyegzése az esetek jelentős részében nem volt jogos, hiszen ezek az emberek sokszor apáról-fiúra átörökített nagy tapasztalattal, gyakorlott mozdulatokkal, empátiával, komoly gyógynövényismerettel végezték munkájukat.[52]

[48] Krász L. 2005. 1067.
[49] Deáky Z. 2002. 9.
[50] Vida M. 1994. 72.
[51] Krász L. 2005. 1070.
[52] Krász L. 2005. 1070.

Házi patika (1676 előtt). Vöröskővár. Pálffy kastély[53]

Mária Terézia 1769-ben elrendelte, hogy a nagyszombati érseki egyetemet bővítsék ki orvosi karral. Az új orvosi egyetemen az orvosképzés 1770-ben, a sebészképzés 1774-ben indult meg. Az egyetem 1780-ban Budára, majd 1784-ben Pestre költözött. A kolozsvári Orvossebészeti Tanintézetben 1775-ben kezdődött meg a sebészképzés. A sebészmesteri diploma a sebészet és a szülészet gyakorlására jogosított fel.[54] Ezek a diplomák azonban nem orvosi diplomák voltak, hanem inkább valamiféle felcserdiplomának feleltek meg.[55]

A sebészeti tanfolyam 2 éves tanrendjét a következőképp állapították meg: „Az elméleti institúciók folytatása, sebészeti kór- és gyógytan, sebészi klinika, szem- és fogbetegségek, belgyógyászati praxis, mindennapi életben előforduló betegségekre tekintettel.”[56]

Míg az egyetem Nagyszombatban, majd Budán működött, a tanfolyamon csak sebészmestereket (*magister chirurgae*) képeztek, a Pestre került egyetemen 1814-től úgynevezett polgári sebészeket (*patronus chirurgiae*) is. A polgári sebész a sebészmesternél alacsonyabb rangú volt, képzése „alsó sebészi tanfolyam”-on történt, és felvételekor csak háromévi borbélyműhelyi gyakorlatot és írni-olvasni tudást kellett igazolni. Az alsóbbrendű sebészi tanfolyam két évig tartott (a sebészmesteri három évig). A sebészet anyagában mindenütt szerepelt a fogbetegségek kezelése is.[57]

[53] Vida M. 1994. 69.
[54] Huszár Gy. 1968. 53., 61.
[55] Győri T. 1936. 191.
[56] Győri T. 1936. 191.
[57] Huszár Gy. 1968. 51.

Jelentős fejlődésnek tekinthetjük, hogy a bécsi, a prágai és a gráci egyetemeken az orvosok és a sebészek már a 18. század utolsó évtizedeiben tehettek fogászmesteri vizsgát. A mi első fogorvosaink Pest-Budán a 18. század nyolcvanas éveiben jelentek meg, és bécsi fogászmesteri oklevéllel rendelkeztek (Meyer, Aschner). Ők tulajdonképpen valójában sebészek voltak, akik bizonyos fokú orvosi tudással rendelkeztek, mert képzésüket már nem a céhekben, hanem az egyetem tanfolyamain szerezték.[58]

A Budára költözött egyetem először az 1799/1800-as tanévben adott ki fogászmesteri (magister artis dentariae) oklevelet. A fogászmesteri vizsga feltételeiről az 1806. évi *Ratio Educationis* a következőket mondja: *„Aki fogászati szigorlatra kíván bocsáttatni, annak két évi sebészi tanfolyamot első osztállyal kell bevégezni.*"[59] – „A szigorlat tárgyai voltak: a száj bonctana, a fogak és környező részek kór- és gyógytana, a fogászati eszközök alkalmazásának ismerete. A szigorlat és diploma díja 55 frt 54 kr-ra rúgott." Sok esetben magántanítók vállalkozásában folyt az oktatás. Az önálló tudománnyá lett fogászatból csakhamar kiváltak az egyes szakágak, elsősorban a fogpótlástan és az extrakciótan.[60]

Ennek ellenére azonban még a 19. században is az volt a jellemző, hogy a falvak orvoshiányban szenvedtek. Ehhez járult, hogy az orvos elérését a kívánt időben a közlekedés nehézségei is akadályozták. Az orvos- és sebészhiány miatt még ebben a korban is sokan fordultak népi (hagyományos) gyógymódokhoz és mágiához. A népi gyógymódokat alkalmazó egyszerű vidéki emberek mellett azonban továbbra is megtaláljuk a vándorkuruzslókat, füveseket, foghúzókat s a sokszor kényszerből házi orvosságokat, vényeket gyűjtő falusi papokat és a főrangú házi gyógyítókat is.[61]

A reformkori orvos társadalom egy része heves harcot vívott a kuruzslók, képesítéssel nem rendelkező gyógyítók ellen. Dr. Bugyi Balázs 1837-ből való orvosdoktori értekezése, a negatív véleményekkel szemben felhívta a figyelmet a népi gyógymódok sokszor hatásos voltára is: „5.§ … a ' nép-gyógyszerek …nagy részök babonás. E' babonás szerekről azonban meg kell jegyezni, hogy: 1-ször… egyes esetekben mégis gyógyíthatnak, azon nagy

[58] Huszár Gy. 1968. 51.
[59] Huszár Gy. 1968. 62.
[60] Győri T. 1936. 206.
[61] Deáky 2002. 12.

19. századi fogorvosi rendelő[62]

benyomásnál fogva, a' mellett a' képző tehetségre …a' betegben gerjesztett nagy bizodalom által töröltettek el. 2-ször a' babonás szerekkel együtt anyagos szerek is szoktak használtatni, a' mellyek többnyire magok viszik végbe a gyógyítást." Dr. Bugyi arról is ír, hogy minden népi orvosságot egyenként meg kell vizsgálni, vajon hatásos-e, ezen orvosságok egyértelmű elutasítását nem tarja helyesnek.[63]

1844-ben megindult a pesti egyetemen a fogászat oktatása, Nedelkó Döme irányításával.

Huszár is azt írja erről a korról: „A fogorvosok kis száma és kedvezőtlen eloszlása miatt a fogfájós emberek gyakran fordulnak kuruzslókhoz, népi gyógymódokhoz, és vesznek ún. titkos gógyszereket (arcanumokat)." A *Gyógyászat* című folyóirat 1871-es évfolyamának egyik tudósítását is idézi Huszár: „a kiskunhalasi vásáron kocsival idegenek jelentek meg, francia-olasz nyelven szónokoltak, és azt ígérték, hogy fájdalom nélkül fogat húznak, az első tíz fogat ingyen húzták ki, a többit 50 krajcárért."[64]

Az abszolutizmus évei alatt a fogak romlása és a fogkezelés igénye a fogorvoshiány miatt jóval meghaladta a gyógykezelés és a fogpótlás lehetőségeit. Nyilván ez is okozta a sokat ígérő fogtisztítószerek, fogfájáscsillapítók, arcanumok konjunktúráját.

A XIX. század végéig hazánk fogorvosellátása a fogászmesteri képesítés elnyerésének

[62] Forrai J. 2005. 213.
[63] Hoppá M. – Törő L. 1975. 26.
[64] Huszár Gy. 1965. 120.

útján haladt. 1875-ben megszüntették a sebészképzésnek nevezett, „alacsonyabb fokú orvosképzést". A főleg a sebészképzésre épített fogászmesteri intézmény, bár nem szűnt meg teljesen, de jelentőségét fokozatosan elvesztette. Orvosok és korábban sebészmesteri képesítést szerzett szakemberek tehették le a fogászmesteri vizsgát.

Kis számban orvosi diplomával rendelkező fogorvosok is dolgoztak már az országban – akik ezt a szakterületet választották működésük során –, de a fogászatot választó okleveles orvosok száma közel sem elégítette ki a fogorvosok iránt mutatkozó igényeket.

Árkövy a med.univ. alapú fogorvosképzést szorgalmazta, de az orvosi kar többsége az orvosi oklevéltől független fogászmesteri képesítés mellett foglalt állást.

Kevés fogorvos dolgozott az országban, viszont magas díjszabás mellett, így szélesebb néprétegek számára a szakszerű fogászati ellátás egyelőre elérhetetlen maradt.

Árkövy és mások kezdeményezésére a 19. század második felétől az iskolaorvosok feladatai közé tartozott a gyermekek fogainak ellenőrzése is.[65]

1890-ben, elsősorban Árkövynak köszönhetően, létrejött az Egyetemi Fogászati Intézet, amely már az egyetem falai között foglalkozott fogorvosok képzésével, de ettől függetlenül még sok, úgynevezett vizsgázott fogász működött az országban. A fogtechnikusok jelentős része is dolgozott szájban, 1911-1912-ben vizsgát is tehettek fogászatból, s ezután de jure is foglalkozhattak betegkezeléssel. – 1906-ban készült el a Stomatológiai Klinika új épülete a Mária és Pál utca sarkán (ma Szájsebészeti Klinika).

Az 1920-as években többször is szabályozták a fogszakorvosi képzést, illetve a cím használatát, két-, illetve hároméves képzéshez kötve azt.

Az elmúlt évtizedek kutatásai azt bizonyítják, hogy a hivatalos orvoslás mellett egyes helyeken, bár kisebb hatókörrel, de élt még a 20. században is a népi gyógyítás hagyománya, s az ország sok területén, településén működtek falusi gyógyítók, foghúzók, akiknek segítségét az emberek előszeretettel vették igénybe. Számos tanulmány számolt be a 20. században is tovább élő hagyományos gyógyító eljárásokról (Vajkai, Grynaeus, Gönczi, Liszt, Ferenczi, Maár stb.)

Madarassy 1904-ben kiskunsági kutatásai során leírta, hogy javasasszonyok, csodadoktorok, bábák, borbélyok, ügyes gyógyítók, kuruzslók egyaránt dolgoznak és gyógyítanak.[66]

[65] Kapronczay K. 2003. 182.
[66] Madarassy L. 1904. 242–243.

Kácser Mór a huszadik század elején azt állapította meg, hogy „A népgyógyászat az idő múlásával folyamatosan terét veszti, de a babonát a kultúra nem tudja kiirtani [...] Az orvos a paraszt betegnél azt hallja, hogy már mindenfélét használtak [...] Szomszédasszonyok, kuruzslók, varázslók, istenek gyógyítanak."[67]

Szűcs Sándor a 20. század harmincas éveiben Sárréten végzett vizsgálatai során azt állapította meg, hogy „ma már nem élnek javasok Sárréten"[68], de ez a megállapítása országos viszonylatban már nem állta volna meg a helyét.

Érdekesség, hogy 1928-ban Budapesten kuruzslás elleni kiállítást rendeztek, ami mindenképpen jelzi a probláma aktuális voltát és fontosságát ebben a korszakban. A kiállításon helyet kapott a foghúzó borbély figurája is.[69]

Az iskolafogászati rendszer kialakítása Budapesten kezdődött meg 1920-tól, Végh János irányítása alatt. Budapesten először 6 gyermekfogorvosi rendelőt alakítottak ki.

Később vidéki városokban is beindult a gyermekfogászat szerveződése. 1945 után új egészségügyi rendszer alakult ki, a rendelőintézetekben rendre helyet kapott a gyermekfogorvosi ellátás is. Oravecz Pál jelentős szerepet játszott az iskolafogászati rendszer szervezésében és kutatásában.[70]

Hazánkban 1955-ben született meg az a határozat, mely szerint különválasztották az orvosképzést a fogorvosképzéstől. Ekkor nyerte el valójában a fogorvoslás az igazi rangját.

A huszadik század második felében a fogorvosi ellátás országos hálózatának kialakítása következtében mind többen fordultak fogászati problémáikkal egyetemet végzett fogorvosokhoz. Kisebb, eldugott településeken, majd az ezredforduló tájékán inkább már csak a határon túli magyarlakta településeken azonban a mai napig fellelhetők és gyűjthetők a népi fogorvoslás bizonyos elemei (Danterné, Kótyuk, Antalné, Csáky stb.).

[67] Kácser M. 1906. 907.
[68] Szűcs S. 1936. 10. 63.
[69] Kölner L. 2007. 179.
[70] Kapronczay K. 2003. 183.

5. A fogfájás okai a néphit szerint

A recept inkább csak a gyógyítással és a tünetek enyhítésével foglalkozik, s kevésbé az okok tárgyalásával. Ezek az okok – ha mégis említésre kerülnek – hol a tudós orvoslásból szivárogtak le a néphitbe, hol az évszázadok óta öröklődő népi tapasztalatok vagy hiedelmek részei voltak.

A betegségek egyik leggyakrabban említett oka a vér megromlása, illetve a test bizonyos pontjain a rossz nedvek felszaporodása, a test nedvegyensúlyának megbomlása (diszkrázia) volt. A test nedvegyensúlyának megbomlása, mint betegségok Hippokratész korától (Kr. e. 5. sz.) egészen a kísérleti orvostudomány kialakulásáig (19. század) igen elterjedt volt. A népi kóroktanban évszázadokon keresztül meghatározó volt a nedvkórtan. A vér megromlását, a rossz nedvek felszaporodását a test bizonyos pontjain ennek megfelelően gyakran, köpölyözéssel, érvágással, nadály felragasztásával, tisztító kúrákkal, kenéssel stb. (masszírozás) próbálták gyógyítani.[1]

A hippokratészi nedvkórtan alapján született *Okok és gyógymódok* (1151–1158) című, Hildegard von Bingentől származó munka híven tükrözi az ókorból fennmaradt nézeteket, amelyekkel a fogfájást és az ínygyulladást magyarázták: „Azt a vékony bőrréteget, vagyis hártyát, amely az agyat körülveszi, olyan, hajszálvékony erecskék hálózzák be, amelyek egészen a foghúsig, illetve magukig a fogakig nyúlnak. Ha ezek az erecskék ártalmas, túlságos mennyiségű és rothadt vérrel telnek meg – és ha az agyból kitisztuló hab is károsítja őket –, a rothadást és a fájdalmat az agyból a foghúsig, sőt egészen a fogakig elszállítják. Ilyenkor a fogakat környező hús, illetve az ember állkapcsa megduzzad, így az íny fájni kezd. Ha pedig az ember nem öblíti át vízzel sűrűn, és nem tisztítja ki a fogait, a fogakat körülvevő húsban nyák termelődik, és szaporodik föl, és ettől a foghús beteg lesz. Abból a nyákból pedig, amely a fogak körül gyülemlik össze, olykor fogférgek is létrejöhetnek – a fogíny ezért megduzzad, és az embernek fájdalmai lesznek.”[2]

A humorális patológiai alapelv, illetve a nedvkórtan nemcsak Magyarországon, hanem világszerte egyik ősi jellemzője a hagyományos orvoslásnak.[3]

A fog- és szájbetegségek okairól magyarul először az 1577-es orvosi könyvben, az *Ars Medicaban* olvashatunk. Ez a leírás nagyon hasonlít a korábbi évszázadok hippokratészi-galénoszi elvek alapján íródott munkáira.

Fognak bantasyrol. *Az Fogak sok modon bantatnak megh: Neha ygön kyn wlnek:*

[1] Oláh A. 1986. 41., 43., 45.
[2] Bingen, H. 2004. 132.
[3] Oláh A. 1986. 48–49.

Neha hozzak: Neha elys törnek valamy okbol: Neha megh vaslodnak az hydegh Nedwessegnek rea chyorgasatul, vagy Nyers sawanyu gywmölchnek eteletwl: Megh is feketwlnek es ruth rosdaval be buryttatnak az gondviseletlensegh mya. Mely lezön az Edös es melegh eledelöktwl, Megh lezön affele Nyers lehelestwlis ky az sok zabalodasbol vagyon. Inognak is az fogak, mykor az györekök sok Nedwessegnek oda chyorgasatul lewesökke leznek, es fezkey az fogaknak megh tagulnak es megh lagyulnak. Nagy fayassal ozthon megh bantatyk az rea chyorgo Nedwessegerth, ky nyha vekony, Nyha hydegh, Mely vagy az Aal kapchyaknak hartyayra (vagy az also vagy az fölsö Aal kapczanak) vagy az fogaknak ynayra, vagy zynthe az fogakra chyorogh. Es ha mely fogh ferges, az olyanra legh ínkab vtha vagyon es rea chyorogh. Az hydegh chyorgastul megh dagad az pofa. De az vekeontul igen rytkan, Az hydegnek faydalma lassub. Az vekonnak kegyötlenb. Ozton az gyakorta valo chyorgas az fogakat megh ezy, megh odwasyttia, megh rothaztya, es neha az Agyabol ky bontakoztattya.[4]

Máshol: *Fognak fayasarol. Az fogh fayas lezön vagy hydegh vagy Melegh Mertekletlensegtwl, Neha az Nedvessegöktwl, kyk az Föböl az Fogaknak töweyre le chyorognak, kyk az w chypködö erössegökkel megh odwasyttyak, awagy valamy hasonlo nyawalyat zöröznek az w sokasagokkal, mynemw az Fognak husos felen az megh twzeswles.*[5]

Ahogy látjuk, Lencsés is a nedvtan alapján képzelte el a fogbetegségek kialakulását, és Bingenhez hasonlóan a fejből lecsorgó nedvességeket (is) a fogfájás okának tartotta. Említette a fogférget is, mely szerinte ezekben a káros nedvességekben alakul ki. Ugyanakkor – valószínűleg tapasztalat és megfigyelés alapján – azt is megállapította, hogy az édes eledelek, a hideg és meleg hőhatások, a „zabálás" rossz hatással vannak a fogakra. (A meghűlés egyébként mint betegségok gyakran megtalálható a népi orvoslás kóroktanában is, ugyanúgy, mint a helytelen étkezés[6].)

Melius *Herbárium*ára is a hippokratészi–galénoszi nedvkórtan szemlélete jellemző: Melius is a testben felhalmozódott rosszindulatú nedveknek tulajdonította a betegségek okát. A könyvben ugyan betegségleírásokat nem találunk, de a „növények természeti"-nek leírásából (hidegítő, melegítő, nedvesítő, szárasztó) kirajzolódik ez a szemlélet.[7]

Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis*ában (1690) is – bár tudós orvosi könyvnek számít – élnek a fogfájással és annak gyógyításával kapcsolatos, a nedvkórtanból eredő téves orvosi elképzelések és a népi hiedelmek is. A fogfájás okairól például ezt olvashatjuk: [az] *inatskákat (nervusokat) hol hév, hol hideg, hol sós, hol savanyú, évő és erős nedvességek, mellyek az*

[4] AM I. 82a és 82b.
[5] AM I. 82b.
[6] Oláh A. 1986. 134–155.
[7] Deáky Z. – Krász L. 2005. 21.

agyvelőről 's egyébünnenis reájuk folynak; hol pedig a' fogban való rothatt nedvességekből termett férgek keservesen érdeklik és kibeszélhetetlenül kínozzák; amint a mindennapi példa taníttya. Mind ezeket pedig külső okok-is szokták fel-gerjeszteni: a szelek; hol hév, hol hideg idők…[8] Az idézett sorok azt bizonyítják, hogy a nagy hírű tudós is a nedvkórtan, illetve a fogféregelmélet alapján képzelte el a fogszuvasodás kialakulását.

Pápai Páriznak azonban már széles körű ismeretei voltak a fogak felépítéséről, ér- és idegellátásáról: *A fogak egyéb tsontoktól ebben különböznek, hogy ők hártyával bé nem boríttatnak, mint egyebek; még-is mindazáltal érzés vagyon bennek. Oka ez, mert ha külső részekkel érzenének, a tsiklandás és fájdalom miat vélek nem rághatnánk; hogy pedig éreznek, oka ez, mert belöl az ő gyökereken, a mint apró eretskék, úgy a vékony inatskák is (nervusok) beléjük bé hatnak. Minthogy semminémű érzés, sem fájdalom nintsen semmi részben, mellyben inatskák nem agazódtanak volna-le* […] *úgy itt-is minden fájdalom a benne való inatskáktól függ*.[9]

Nadányi, annak ellenére, hogy a betegség okaival és tünetivel nem foglalkozik, egy helyen megemlíti, hogy: *Ha fogad sok savanyú vagy hideg holmi étele miatt megfogyatkozik*… Felveti tehát a szokványos humorálpatológiai magyarázat mellett az exogén tényezők szerepét is a fogszuvasodás kialakulásában.[10]

Mátyus szerint[11] a nádméz és minden egyéb édesség árt a fogaknak. Mátyus azonban felhívja a figyelmet arra is, hogy a vas csikorgása (a rezgése miatt) kirontja a fogakat.[12] Hasonló okról Nagy János is ír. Szerinte is okozhat fogfájást az éles rezgő hang (például a reszelő hangja, az üveg késsel való kaparása).[13] Mátyus Istvánnál[14] a következő „okról" is olvashatunk: *A' Tős-répa nyersen, vagy jól meg-nem főve, igen nehéz emészthető; és míg meg-emésztődnék a' gyomorban gyakron meg rothad, és puffadást, szelet, has-fájást 's a' t. tsinál; sőt néha onnan a' szájba fel-jövő veszett gőzivel a' fogakat is meg-rontja.*

Lange kétféle eredetű fogfájásról beszél: reumatikus fogfájásról és fogszú miatti fájdalomról. A reumatikus fogfájás okát a nedves, hideg időjárásban látja.[15]

1772-ben Marikowzki Márton fordította le a „Londoni Királyi Tudósok" tagjának, Tissot úrnak a könyvét[16], amely már pontosabb leírását adta a fogfájás okainak, s nem említi a

[8] Pápai Páriz F. 1690/1747. 79.
[9] Pápai Páriz F. 1690/1747. 79.
[10] Nadányi J. 1669. 294.
[11] Mátyus I. 1787. 183.
[12] Mátyus I. 1793. 104.
[13] Nagy J. 1942. 46.
[14] Mátyus I. 1787. 255.
[15] Lange M. 1788-ból id. Deáky Z. 2008. 47.
[16] Marikowzki M. 1772. 141–146.

fogférget: *A' fog fájás, melly néha olly rettenetes kínnal gyötri az embert, hogy miatta nem alhatik, hanem ollykor esze nélkül-is beszél, forrózik, annak felette tüzes daganatot okoz, kelevényt és túrt, csontoknak meg-veszéséket, kórságot és ájulásokat, kiváltképpen három rendbéli okoktúl származik. A fogak odvasságától* .[…] *A fogakhoz tartozandó idegetskéknek (nervus) vagy pedig az inynek meg-gyuladásától, melly a fogakat alól bé-buritó hartjától ered.*
§. 137. Meg-odvasodván 's lyikasodván a fog, a benne lévő inetskét szabadon érdekli mind a levegő ég, mind az étel 's ital, mind pedig magát a fogat rágó évő nedvesség is, mellyeknek mértékekhez képest kisebb vagy nagyobb a' fájdalom. Valami azért a test mozgását nagyobban inditja, ezt is neveli, úgy a melegség-is, ha hirtelen éri, hasonló kínt szerez.
§. 138. Második oka a' fog-fájásnak, vagy a' fogba bé menő vagy azt kívül bé-takaró hártjában lévő idegetskének meg tüzesedésétől ered; ezt a testnek, kornak, és az élet rend tartásának állapotjából lehet meg-itélni. Ifjú, vérrel bővölködő személyek és azok ki magokat erös munka tétel által, vagy mértéktelen étel 's ital által, egyszer 's mind járulván ezeknek szűnés nélkül való álomtalan nyughatatlanság; meg-erőtleníteték azok-is kiknek bizonyos időben vagy természet szerént, vagy mesterségesen vérek botsáttatik, leg-inkább vetettek e' nyavalya alá.
§. 140. A hideg nyálas nedvesség, midőn az emlitett részekre szál, hasonló fájdalommal jár ugyan, de a pulzus ebben nem olly gyors erös és teellyes, szája nem olly forró, sem daganatja nem olly nagy, mint amaban.
§. 142. Ezen három fő okoktól, mellyeket már elő számláltam, származó fog fájásoknak nemein kívül, vagyon még egy igen keserves és hoszszú ideig tartó-is, melly az egész test nedvességeinek rágó és évő mivóltától vészen eredetét, nem is orvosoltathatik meg másképen, hanem ha azok ismét tellyességgel meg tisztittatnak 's édesittetnek… Gyakorta a' köszvény is a fogakba üti-ki magát, és keserves fájdalmat okoz.

A szerző – helyesen – megállapítja, hogy nem minden fogfájás egyforma, és a kezelések gyakori sikertelensége arra vezethető vissza, hogy a háttérben álló okokra nincsenek tekintettel: *E pedig onnan vagyon hogy a' fog-fájásnak külömböző okaira nem tekint a' nép, az orvosság ajánlásában, meg-sem gondolja azt, hogy annak külömb külömbféle nemei legyenek. Példának okáért ha a' fognak rothadásától származó fájdalmat, úgy orvoslod, mint azt a' melly tüzes daganattól ered, vagy ezt úgy mint a' melly hideg phlegmától támadtt, ismét ezt úgy mint a' mellyet a' vérnek sós tulajdonsága okoz, nem tsuda ha el hibázod* […]

Tissot megállapítja azt is, hogy kávé vagy bor fogyasztása felerősítheti a fogfájást (vérbőséget okoz – a szerző). Viszont enyhülnek a panaszok a mértékletes étkezés által, ha valaki mellőzi a hús és bor fogyasztását.

Vásárhelyi Sámuel a szépítőszerek, festékek káros hatásáról is ír, melyek a száj-, fog- és ínybetegségek kiváltó okai lehetnek.[17] Egy 19. századi kéziratos orvosló könyvecske szerint: *A fogfájás minden személy valogatás nélkül akár mikor, demég is inkáb tavaszkor és a nedves hideg öszkor dühösködhetik, mások elöt a nádra görtsösöket, a viselöseket, a dajkákat és azokat gyakorolja, kik ki tudja mi kárhozatos porokkal kefékkel, és fog piszkálokkal fogokat tisztityák, és az által a fogakat ama kemény máztul amely öket a sokféle csipös étkektül, italoktul, és a levegőnek változó viszontagságaitul ojja meg fosztyák. – Kezdete. A fog sokaknál sokszor tsak lassan, türhető fájásal kezd sajogni, holot még másoknál hirtelen nyíl gyanánt ütközik bele a fájás; néha a fájdalom ki áll kevés időre máskor meg szüntelen dühösködik, és majd utolsó kétségbe ejti a beteget.*[18]

Ugyanebben a munkában másutt ezt találjuk: *Valamint sokaknál a gondatlanság rontya meg a fogakat, ugy töbek az igen is nagy szorgalomal s rosz szokásal rongálják meg azokat a töbféle savanyu, fanyar, tsipős és éles fog piszkálokal, a férfiak az erös rövid szártul szokot dohányzásal. Ezekre meg sárgulnak s ki töredeznek a fogak, későbre meg avasodnak, meg fenésednek tsuda e ha azután fájnak.*[19] Több munka említi azt is, hogy az *íz eszi a fogat* (még gyakrabban esik azonban arról szó, hogy az *íz eszi a szájat*). Az *íz* azonban nem azonosítható a fogféreggel. Ez minden recept esetében világosan ki is derül. Az *íz* eredetileg rontó szellem volt, lehetséges azonban, hogy a 16. századi munkákban már nem konkrétan rontó szellem jelentésben használták a szót, hanem csupán 'baj, betegség' jelentésben.[20] – A foghiányok, a fogak elvesztése nemcsak fogszuvasodás és gyulladások következtében alakulhatott ki. Vida hittudományi doktori értekezésében a kolostorok mellett feltárt temetők csontvázainak vizsgálatából vont le következtetéseket. Az Esztergom-Alsószigeten állott kolostor falain belül feltárt sírokban többnyire fogatlan vagy erősen hiányos fogazatú csontvázakat találtak, amit a szerző az A-vitaminban szegény táplálkozásnak tulajdonított.[21]

A 18. században a humorális patológia mellett fokozatosan megjelent a szolidáris patológia is, mely a 19–20. században érte el teljes fejlettségét és egyeduralmát, de még ma is nagy hatással van az orvosi közgondolkodásra, jóllehet ma már inkább a pszichoszomatikus szemlélet népszerű. A szolidáris patológiai nézet testközpontú (szomatikus) kórbonctani szemlélet, a betegségek okát és lényegét a szervezet anyagi (szövet- és szerv-) elváltozásaiban látja, kórokozó tényezőkként is anyagi faktorokat

[17] Vásárhelyi S. In: Péter M. 2006. 91.
[18] Barna G. 2002. 59.
[19] Barna G. 2002. 59.
[20] Keszler B. – Kaán M. 2006. 62.
[21] Vida T. 1973. 100.

tesz felelőssé a baktériumoktól és piszoktól kezdve a táplálkozásig és az időjárásig. Az etnomedicina kutatói szerint azonban a 19. században még mindig jelentős szerepet játszott a nedvkórtan (áttételesen a humorális patológia) a nép betegségek okairól alkotott elképzeléseiben. Erre rárakódva, ebbe beépülve azonban a szolidáris patológia is helyet kap, részben mint leszivárgott tudás, a népi eszmerendszernek és észjárásnak megfelelően átdolgozva; részben mint ősi ismeret, hiszen ha nem is uralkodó nézetként voltak jelen, de az ókorig követhetően az orvostudomány és a népi orvoslás is ismert bizonyos szolidáris patológiára utaló tényeket.[22] – A rossz véren, rossz nedven kívül, valamint a fogféreg mellett az erőltetést és a kihűlést is gyakran emlegették kórokként, mely a vért, a testnedveket megrontja, és megindítja a rossz nedv felszaporodását.[23] A meghűlés és a nagy hőmérsékletváltozás (melegben hideg folyadék; forró után hideg étel vagy ital; áthűléskor meleg ital és huzat stb.)[24], valamint a felhevülés (munkától, hevítő italtól, kicsapongástól, vérfolyás elmaradásától, rossz gyomortól stb.)[25] mint betegségok sokáig megtalálható a későbbi népi orvoslás kóroktanában is[26], ugyanúgy, mint a helytelen étkezés.[27] – Az említett elképzelések közül több a 19–20. században is tovább élt a néphitben, például a moldvai csángók hite szerint a fogfájás oka a huzat: *huzatot kap, s akkor lesz szökész a fogába, ott a tövinél, s akkor az megkel*[28], vagy Kárpátalján még az 1990-es években is úgy gondolták, hogy a fog huzattól, széltől, hűléstől fájhat és dagadhat meg.[29] – Az ókortól kezdődően szinte napjainkig, évszázadokon keresztül tartotta magát a fogféregelmélet – igaz egyre szűkebb körben; az elmúlt egy-két században már legfeljebb csak a népi gyógyászatban, s a nép körében is inkább elszórtan, elszigetelt jelenségként. (Ennek ellenére szép számmal akadnak adatok arról, hogy a fogféregelmélet még a 20. században is élt a néphitben egyes magyarlakta területeken.) Nem is elsősorban a kóroktani leírásokban, inkább a fogbetegségek kezelése kapcsán olvashatunk sok helyen a fogféreg kiűzésére szolgáló gyógymódokról. (A kérdésről lásd bővebben A fogfájás gyógyításával foglalkozó fejezeteket).

A **fogfájás eredeté**t tehát (mint fent láttuk) többféle okra vezették vissza: a főből lecsorgó nedvek káros hatása, a vér megromlása, hideg és forró levegő vagy étel, savanyú vagy édes étel fogyasztása, meghűlés, megerőltetés, hiánybetegség, valamint a fogféreg[30];

[22] Oláh A. 1986. 50–51.
[23] Oláh A. 1986. 51.
[24] Sebestyén Á. 2008. 48., 50–51.
[25] Nagy J. 1942. 34–35.
[26] Oláh A. 1986. 146–147.
[27] Oláh A. 1986. 134–155.
[28] Bosnyák S. 1973. 288.
[29] Kótyuk E. 2000. 67.
[30] Oláh A. 1986. 146–147.

illetve bizonyos káros anyagokkal történő kontaktus, esetleg a fogak felesleges piszkálása hegyes, éles szerszámokkal. Ugyanakkor egészen a legújabb korig jelen van a nép betegségek okairól alkotott elképzelései között számtalan hiedelem: Isten büntetése, rontás, szemmel verés, átok stb.; bár a foggyógyítással kapcsolatban viszonylag ritkán találtam ilyen jellegű adatot.

6. A fogfájás gyógyítása

2006 áprilisában a Múlt-kor című internetes folyóiratban jelent meg egy érdekes írás. Címe: *A fogorvosok már az újkőkorban is rendeltek.* A cikk tanúsága szerint már 9000 évvel ezelőtt is végeztek fogászati beavatkozást, foglalkoztak a fogak „fúrásával". Egy pakisztáni temetőben 11 darab olyan fogat találtak a tudósok, amelyeken fúrás, vésés nyomai láthatók. A helyszínen talált őskori „fúrófejek" csontból, kagylóból, gyöngyből, kőből készülhettek. Arra nincs bizonyíték, hogy fúrás után be is tömték a fogakat. A franciaországi Poitiers Egyetem tanára elmondta: kutatócsoportja kovakőből egy olyan célszerszámot készített el, amellyel maguk is pillanatok alatt a most felfedezettekhez hasonló lyukakat tudtak fúrni. Ezeknek a leleteknek a tanúsága szerint a fogászati kezelések gyakorlata legalább 4000 évvel korábban alakult ki, mint azt eddig feltételezték.[1]

Később a maják is tudtak fogat fúrni, hiszen bizonyítható, hogy színes drágakő inlaykkel díszítették a fogakat[2], s mint ahogy korábban láttuk, már az ókortól kezdve gyógyították a fog- és szájbetegségeket különféle módokon. Hazánkban a koponyaleletek, majd később a levéltári adatok, a kódexek és a különféle orvosló könyvek is tanúsítják, hogy már a régi magyarok is küszködtek a fogszuvasodás és a fogfájás problémájával, s megpróbálták azt orvosolni – a maitól gyökeresen eltérő módszerekkel.

[1] Múlt-kor Történelmi Portál 2006. 04. 30. 1.
[2] Ring M. E. 1997. 15.

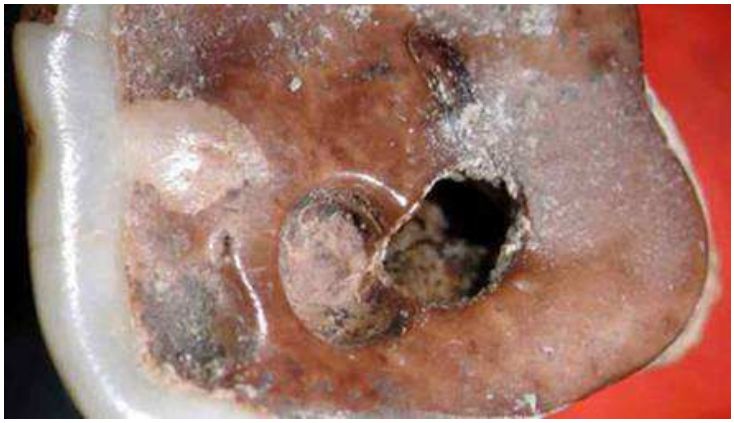

9000 éves pakisztáni temetőben talált trepanált fog[3]

A fog- és szájbetegségek gyógyításához szükséges szereket a legújabb időkig, amíg a gyógyszerek tudományos, kémiai alapon való gyártása meg nem indult, a kertek, mezők, erdők termékei szolgáltatták, és ezek gyógyító hatására a természetben élő emberek, földművesek, pásztorok stb. jöttek rá. Azt mondhatjuk, hogy a szükség rávitte, a leleményesség, a természetszeretet és természetismeret hozzásegítette, a hagyományos tudás arra ösztönözte a régi korok emberét, hogy környezetében mindenütt a legkönnyebben megszerezhető, legalkalmasabb orvosságot keresse, illetve találja meg. Éhségtől és kíváncsiságtól indíttatva nyilván megkóstolt mindent, amit csak erdőn-mezőn talált: gyümölcsöt, bogyót, virágot, füvet, levelet, gyökeret, és így rájött némelyiknek hánytató, hashajtó, izzasztó, bódító, mérgező hatására. Ezeket azután részben méregként (pl. curare, strophantin stb.), részben azonban gyógyszerként vagy élvezeti cikk gyanánt használta fel.[4] Így vált és válik „patiká”-vá a falusi ember számára az őt körülvevő világ: a ház, a kamra, a virágos és a veteményes kert, a méhes, a szőlészet, a mező, a tó, a folyó, a vízpart stb

A fogfájás gyógyításakor gyakran figyelembe vették a fogfájás feltételezett okát is, például Nadányinál[5] ezt olvashatjuk: *Ha fogad sok savanyú vagy hideg holmi étele miatt fogyatkozik, ennek* [kövér pocsin] *etele….* Vagy: *A’ fejér borban háromszor meg-főtt száraz rosaval, ha szüntelen mosod fogadat, nyavalyáját meg-gyogyittya, kiváltképpen, ha meleg okbul származot.*[6] Juhász Máté[7] a következőt írja: *Fluxusról. Ha ettől fáj a fog, és ortza is megdagad, jó meleg borban aztan gyenge ruhát, és a’mint el-állhatni, melegen kell az ortzára*

[3] Múl-kor Történeti Portál 2007. 05. 30. 1.
[4] Kótyuk E. 2000. 90.
[5] Nadányi J. 1669. 294.
[6] Nadányi J. 1669. 356.
[7] Juhász M. 1763. 38.

kötni, amelly felöl meg-dagadott. Mátyus szerint[8]: *…mikor a' hideg sós takony a' testben elszaporodik, és a' főre rohanván* […] *fog-fájást* […] *okoz, a' pipázást igen hasznosnak mondja BOERHAAVE.*

Egy-egy orvosló szer alkalmazása több-kevesebb mágikus elemmel párosult.[9]

Oravecz Pál tanulmányában a következőképpen dolgozta fel és osztályozta a fogfájás ellen alkalmazott népi gyógyító orvosságokat: A) növényi szerek alkalmazása; B) állati anyagok felhasználása; C) fogfájás kezelése emberi szervekkel, váladékokkal; D) szervetlen anyagok alkalmazása; E) írott és szóbeli varázslások; F) a fogfájás „átvitele."[10]

Felosztásom hasonló lesz Oravecz rendszeréhez, kiegészítve néhány egyéb gyógymóddal, mint pl. az érvágás, köpölyözés, piócázás stb. Mivel a népi foggyógyítás során alkalmazott mágikus gyógymódokat külön fejezetben foglalom össze, az E és F pontokkal kapcsolatos adatok a könyvnek ebben a (6.6.) fejezetében szerepelnek.

6.1. A fogfájás gyógyítása növényi eredetű gyógyító szerekkel

Felnőttek fogfájásának kezelése növényi eredetű gyógyszerekkel

A régi orvosló és patikakönyvekben számtalan olyan recept található fog- és szájbetegségek ellen, melynek hatóanyaga növény vagy más egyéb anyagok mellett **növény is** volt. A gyógynövényeket leggyakrabban papok, bábák, az udvarházak szolgáló személyzete és füvesek stb. gyűjtötték, de e tekintetben nehéz pontosan meghatározni a „szakértők" körét, akár azt is mondhatjuk, hogy mindenki gyűjtött, aki értett hozzá. A régi kor embere általában közvetlenebb kapcsolatban élt az őt körülvevő természettel és többet tudott a hagyományos gyógyításról, gyógyszerekről, mint a mai ember.

Idővel azért a gyógynövények felismerésének és gyűjtésének kialakultak a specialistái, akik egy adott közösséget kiszolgáltak, elláttak. Iványi a vízégetésről szóló írásában említ egy számadáskönyvekben felbukkanó „fűszedő asszonyt" 1645-ből, akinek egyedüli feladata a gyógyfüvek felkutatása és gyűjtése volt.[11]

A népi gyógyászat növényhasználata – eredetét tekintve – többféle lehet: 1. megfigyelés, tapasztalat; 2. mágikus eredet; 3. átvétel a) a környező népektől vagy b) a hivatásos orvosi gyakorlatból.

Kremzir Moises közöl egy érdekes felosztást a fogfájás kezelésére alkalmazható

[8] Mátyus I. 1787. 542.
[9] Kótyuk E. 2000. 90.
[10] Oravecz P. 1958. 63.
[11] Iványi B. 1956. 16.

gyógyszerekről. 1. Kábítószerek: dohányzás, füstölés beléndek magvával. 2. Csípős szerek: gyömbér rágása, törpeténolaj szájban tartása. 3. Elszármaztók: kettévágott fokhagymagerezd vagy reszelt torma kötése a kéztőre 4. A' fog kihúzása.

A szerző ír a várható eredményről is: 1. Enyhítnek, de csak rövid időre. 2. Könnyen árthatnak. 3. Ritkán használnak. 4. Sokszor elegendő ok és minden haszon nélkül valók.[12]

A közelmúltban Babulka Péter foglalta össze a népi gyógynövényhasználat sajátosságait és értékelésének szempontjait.[13]

A növények, növényi eredetű drogok használata a magyar népi gyógyászatban a **felhasználás módját** illetően többféle lehetett:

1. A **növények** leg**különböző**bb **részei**t használták fel: gyökér, levél, virág (például az Ars medica szerint a farkasalmának, erdei vad köménynek, fehér mályvának a gyökerét, a levendulának, székfűnek a virágát, a cser-, eper- és tölgyfának a levelét), néha a növényt teljes egészében.

2. A **gyógyszerformák**at illetően a növényeket bizonyos esetben nyersen használták tapasz céljaira, foggyógyítás esetében megrágatták, esetleg le is nyelették. Néha a nyers növényt szárították, porrá törték. Bizonyos esetekben a növények kifacsart „vizét", „levét", „succusát" alkalmazták.

A természetes állapotban alkalmazott növényekkel szemben azonban sokkal inkább használták a növények főzetét, forrázatát. Vízben, borban, csigerében, ecetben, tejben, főzték a növényeket. Ritkábban borban, pálinkában vagy más alkoholtartalmú folyadékban áztatva (alkoholos kivonat) helyezték a fájós részre, vagy ilyen oldattal öblögettek, szájat mostak.

A Lencsés-féle Ars medicaban a felsorolt gyógyszereket – zömmel gyógynövényeket – 9 esetben borban, 5 esetben ecetben, 1 esetben borban vagy ecetben, 1 alkalommal szőlő levében, 2-szer vízben, 3-szor pedig meghatározatlan közegben kellett főzni. Melius Herbariumaban az 56 fogorvoslás céljára ajánlott növénynek 15-ször ecetes, 13-szor boros, 1 esetben mézserben készült főzetét javasolja a szerző. 7 esetben succusát, 16-szor „vizét", 4 alkalommal levét írja elő. Ahogy Grabarits írja, a bor leggyakrabban segédanyagként, oldószerként szerepelt, javította a gyógyszerek ízét és hatását is: „hathatósabb orvosi erőt szerez".[14]

Például: *Bakfweth o borban föz megh, es melegön az fogon, azth tarchya*[15]; *Bakfweth, vthy fweth, forraly megh borban hogy harmad reze el apaggyon, tarch zayadban melegön es*

[12] Kremzir M. 1837. 13.
[13] Babulka 2002. 152–166.
[14] Grabarits I. 2005. 231.
[15] AM. I. 83a

gyakorta ky pökyed[16]; *Isopoth forraly megh eczetben, azzal parolyad az fayo fogath*[17]; *Buza lyztöth, fyge lewelenek teyewel habary özwe, az fayo fogra azt tegyed*[18]; Vér-fü. *Deák: Tormentilla. Külső hasznai: 1.) Fog-fájás szünik, ha ezt a' gyökért etzetben főzik és azt az etzetet a' fájos fogon tartják melegen*[19].

Időnként gyártottak kenőcsöt, szirupot, julepet.

3. A **gyógyszer bevitelének módjá**t illetően használtak növényeket **belsőleg**, amikor a növényt vagy valamelyik részét vagy a kisajtolt levét elfogyasztották, lenyelték. (Ezt a terápiát „szisztémás" alkalmazásnak neveznénk napjainkban.) Az emésztőcsatorna másik felén alkalmazott beöntés szájüregi betegségek esetében elvétve fordult csak elő.

Alkalmaztak növényeket **külsőleg** is (mai kifejezéssel élve lokálisan**)**, mégpedig többféleképpen. Az egyik lehetőség az volt, hogy a természetes állapotban lévő növényt, illetve annak valamely részet (a 18–19. századtól alkoholos italt: bort, pálinkát) csak a szájüregbe juttaták, vagy ráhelyezték a sebre, kelésre, daganatra, fájós fogra vagy az arc meghatározott részére, időnként más testtájra (esetleg tapasszal dunsztkötéssel), például: a nyakra, csuklóra, tarkóra stb, majd a kezelés végén eltávolították onnan.

A lokális alkalmazás módszere volt a füstölés is, aminek eredetileg a fogféreg kiűzése volt a célja; (a füstölésről l. még a Mágikus eljárások… fejezetben is), valamint a párolás, gőzölés is.

4. Természetesen a növényeket nemcsak önmagukban (tehát egy fajtát) alkalmazták, hanem igen sokszor **több növény keveréké**t készítették el meghatározott módon gyógyszernek. A növényeken kívül nem ritkán ásványi anyagok, állati adalékok vagy testnedvek hozzáadásával állították össze a gyógyszereket, flastromokat. Péter Mihály[20] az Ars medicaban, a fogorvoslással kapcsolatos fejezetben összesen 209 konzervatív kezelést szolgáló orvosságot számolt össze, ezek 125 esetben egy, 49-ben két, 18-ban három, 5-ben négy, 4-ben öt, 3-ban hat és ötben 7 hatóanyagot tartalmaztak a vivőanyagon kívül.

5. A népi fitoterápiának is vannak **mágikus elemei**. A mágikus-kozmikus erőtér biztosításának fontos tényezője többek között, hogy a gyógynövények alkalmazásába a magyar folklór **számszimbolikáj**a is beleilleszkedik. A növényi szereket meghatározott számú (három-, hét- vagy kilencféle stb.) növényből vagy a növénynek kilenc darabjából, szeméből állították össze, illetve a gyógyszert meghatározott számban (pl. háromszor) kellett naponta

[16] AM. I. 84a.
[17] AM I. 84b.
[18] AM I. 85b.
[19] Csapó 1775. 280–285.
[20] Péter M. 2006. 28.

beszedni vagy meghatározott napig (három, hét) szedni stb. Ha a szertartásban hármas vagy kilences szám szerepel ennek pszichoterápiás jelentősége is van. A tudattalanban ugyanis – ez elsősorban az álomfejtés lélektana alapján állapítható meg – a dualitást, harcot, ellentétet kifejező kettes számmal szemben a hármas szám a szintézist, az integrációt képviseli. Az „egy" kilép önmagából, megduplázódik, majd ismét egységgé zárul össze a „három"-ban, amint egy az atya–fiú–gyerek (a család akárhány gyerekkel) is, egy a Szentháromság. Ősi képzet ez az emberi lélekben. A „három" a hatalom és a nagyság jelképe, jele is (Szentháromság, Triszmegisztosz). A 3-szor vagy 3 x 3 = 9-szer végrehajtott cselekvés, a 3 részből álló gyógyszer stb. tudattalan hatás révén pszichoterápiásan a betegben és környezetében létrehozza az egység, az „egész"-ség helyreállításának, a gyógyító aktus erejének és hatalmának tudattalan tudatát.[21] – *Vy Apiom magoth ky megh eerth, töry megh kylenz Nehezeköth, vesd egy korsochka Mustban, azzal mossad*[22]; *Medicinae variae*[23]: *Kilenczi szem borsot töry megh, es egini'hany petrosoliumal timporald öszue, es ted az faio fogad uduaban*; Török[24]: *Huszon het* [3x9] *borsot, es egi görözd fokhagimat teöry megh, elegicz eczetbe, es teöd az faio fogra* […] *Elsö nap nem hoznal. Masodnap keweseth. Harmadnap yol meg erzöd. Negyed nap yobban. Eoteodyk Nap telyesseggel el mulyk. Smegh giogyul*[25]; Újhelyi:[26]: *Kilencz szem borsot törj meg jól, egy néhány petrezselyem gyükerével temperáld egyben, tedd az fájó fogadra, használ*. Misztikus számok alkalmazása figyelhető meg az alábbi receptben is: *Orvosságos könyvecske*:[27] *Vegj harom gerezd fog hagjmat, törd meg erössen tanéron, kes hegjen haromszor temjent, a' szerjnt sot, liztet, szep fejer tiztat haromszor, es harom cszep rosa vizet, es ezeket czjnald egjüve, mint egj pagaczat, ted egj tizta papirosra, közd kjvül füle ala, az honnat fogad faj. Isten utan haznal*; *torma gyökerének darabját kell kifacsarni egy kanálba, majd, az bal kezeden valo nevetlen ujoddal harom czeppet czeppencz az kanalban, masfelöl valo füledben tölczed az orvossagot.*[28]

Száj büdössége ellen – Lebenye vagy Lebesdikon fű levelei vagy gyökere, a mennyit három ujjaid közt el fér egy findzsa Herbathénak meg fözvén, azt reggel dél elött es estve három Hónapig igyad hogy bajodtol megszabduljál.[29]

6. Különleges **vetési vagy gyűjtési előírás-, szabályrendszer**nek is gyakran eleget

[21] Oláh A. 1986. 161–162.
[22] AM. I. 79a.
[23] Medicinae variae. 1603 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 45.
[24] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 101.
[25] AM. I. 86a.
[26] Újhelyi I. 1677. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 318.
[27] Orvosságos könyvecske . 1665 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 252.
[28] Orvosságos könyvecske . 1665 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 253.
[29] A magyar nép […] 19. sz. Quart. Hung. 2940. 52r.

kellett tenni a gyógynövények beszerzése során. A növényeket meghatározott helyen és módon kellett szedni (temetőben, sírról, útszélről, keresztútnál, árokpartról, akasztófa tövéről stb.), és sokszor csak meghatározott időben (teliholdkor, újholdkor, valamelyik jeles napon: György napja, május elseje, pünkösd, Iván napja, úrnapja, Nagyboldogasszony napja, két asszony köze, áldozócsütörtök, Szent János napja, apostolok oszlása, péntek stb.) szedett növényt használtak fel. A meghatározott időben és helyen való gyűjtés még ma is él a néphitben. Példák a szedés időpontjára. Frankovich[30]: *Ha a böjt máas auagy zent György hauaban el közdöd az gyökereknek es fiweknek zedeset*; Becskereki: *Mártiusban az nyírfa míg ki nem levedzik, addig vedd vizét egy fúrúval, fúrd meg az ódalát, tedd egy tiszta edényben, mert sok haszna vagyon. Az kinek […] szája rothad*[31]; Váli Mihály[32]: *Fagyal fa virágjának és leveleinek vizit Pűnkősd havábon kölly venni;* [fog fájás ellen] *kaláris füvet Sz Iván havának 19dik napján igen idein regvel jó szedni harmatosan*[33]; Váli Mihály: *Ha Sz Iván havábon a pipacs virágát megszeded…*;

A napszakokra (éjszaka, hajnal) vonatkozó népi – babonásnak vélt – szabályokat esetenként igazolni, illetve magyarázni látszanak az újabb hatóanyag-kutatások, a hatóanyag-felhalmozódásban kimutatható napszakos változások.

7. Lényeges az orvosság **elkészítés**ével kapcsolatban is bizonyos szokásokat, szabályokat betartani, például: milyen módon kell feldolgozni az anyagokat, hol, hogyan kell főzni, elkészíteni stb. Például: AM.[34]: *Isopot, zeekfwnek az vyragath, Fay Bozzanak az belsö zöld heat, de oly agnak a ky azon eztendöben neweködöth, ezöket erös eczetben födel alath feozd megh*; Frankovich[35]: *De az fiueket es gyökereket vizben meg ne mossad, hanem chyak ruhaual töröld el az sariat roluk mert a víz elvezij az ereiket. És a mellyik gyökernek a' belsö reze faas azt el ne vesd. Az fiunek a gyenge zaratis bele törhetöd de az faasat el vesd. Ha chak egy fele giökeret föl assodis, auag fiuet föl zakazt az mikor ereiben vagyon chyak annak is nagy hazna vagyon. Menijvel inkab mikor ennij sokasag eggyöt vagyon merték zerint, nagyob hazna es ereie vagyon? Im elödben adom megis es meg tanijtlak reia mikeppen kely meg chijnalnod az Serapium kenyetöt: Két képpen is chijnalhatod meg. Eggyijk keppen imigj: Hogy mikor á fiuek viragoznij kezdenek, mind gyökerestöl, leuelestöl, viragostul zedgyed es ugy törd özve a' haiakkal az fél funtos fiueknek es gyökereknek fele reze a' gyökere legyen, azaz, nyolcz lattya: Nyolcz latos fiueknek is fele reze gyökere legyen, azaz negy latt. Masik keppen ismeg*

[30] Frankovich G.. 1588. 19.
[31] Becskereki Váradi Szabó Gy. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 355.
[32] Váli M. 1759/1784. 7.
[33] Váli M. 1759/1784. 104–105.
[34] AM. I. 86a.
[35] Frankovich G.. 1588. 19–20.

illyen modon chijnalhatod meg: Hogy mikor a' fiuek gyöngen viragoznij kezdenek, es a' fölsö rezekben vagyon az ereiek akkor zedd chyak az fölsö rezeket es törd: nem iö. De mégis akkor zeded az fiueket, mikor ereiekben vannak az utan a' gyökereket es vgy chijnalod meg sokkal iob lezön. Hogy kedig az fiueknek merteket illyen modon rendöltem, az az oka: Hogy Isten altal mind az betegsegeknek termezetit es allapottyat meg esmertem, mind kediglen gyakorta valo zorgalmatos munkamal az fiuek allapottyat is czimbe vettem. Frankovich[36]: *Ez viragokat a momortecaual, fenyö maggal es safrannyal egyetemben, hand ezekben a tiz fele olaiok köziben es tarch vero fenyeen harmad napig… Ez az utan töried fabul chinalt bottal egy nap estig, es ragd az utan olly edenben, ki onbul chynalt legyen, mert a fa edénen altal megyen az ereie, es az rezedeny meg veztij* […] *Mikor el vegezed az olaiokat es meg chijínalod, mindnyaiokat tölch iuegben, ha eggijkbe nem fer, hát másikbais, es hand bele az viragokat, de az elöt meg eztendöuel legyenek kezon nalad az olaiok.* Szentgyörgyi[37]: *Feozd meg* […] *kenier hei alatt.* Török: *eörüenj fű éhgyomorra*[38] (A fenti receptekben is találkozhatunk számmisztikával.)

8. Bizonyos esetekben a néphagyományban jelentősége van a **gyógyítás helyé**nek vagy **idejé**nek is. Ilyen helyek a tűzhely és a küszöb; mindkettő a külvilággal való kapcsolata révén képez átmenetet a belső és a külső világ között, ezért különösen alkalmas a gyógyítás színhelyéül is. Ilyen helyek voltak még: a keresztút, az árokpart és a temető; ezeken az átmeneti helyeken lehetett megszabadulni a betegségektől, vagy átadni azt másoknak.[39]

Példák a gyógyítás idejére nézve: 17. század[40]: *Kinek az szaja ki vesz. Nincs job, mint husvet napjan ebed elött ehomra keszoczet egel;* A Gyimes-völgyben a szájpállást pénteken szokták gyógyítani. „Napkőte előtt az illető felhajtotta a csángó inget, és háromszor megdörzsölte vele a szája szélét.[41]

A régi orvosságos és receptkönyvekben előforduló fogfájás ellen használt gyógynövények.

A legtöbb régi orvosságos és gyógyszerkönyv számtalan gyógynövényt (és egyéb szert) sorolt fel fogfájás ellen.

Az *Ars medica* például fogfájásra egymaga több mint ötven gyógyszert említ[42]. Nagyon tanulságosak ezek a receptek, mert jó áttekintést nyújtanak a kor foggyógyító

[36] Frankovich G. 1588. 22.
[37] Szentgyörgyi J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk) 1989. 207.
[38] Török J. 1619. In: Hoffmann G. (szerk) 1989. 124.
[39] Hoppál M. 1990. 713.
[40] 17. század. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 462.
[41] Antalné Tankó M. 2003. 65.
[42] AM I. 82b–I. 86a.

eljárásairól és az alkalmazott növényi anyagokról, így az AM. által ajánlott recepteket a maguk teljességében szeretném áttekinteni: Tört fokhagymát kell a pulzusra helyezni; bakfűvet borban kell megfőzni és melegen a fogon tartani a főzetet; bakfüvet és útifüvet borban kell forralni és melegen a szájban tartani, gyakorta kiköpni; fehér belénd magvát szénen kell tüzesíteni, ennek a (parayath) füstjét kell a fogra ereszteni, ez megöli a férget; ebtejfű tejét búzaliszttel kell keverni, meg kell főzni, és a fog odvába tenni; ebtej gyökerének boros főzetével kell a szájat mosni; erdei tököt megtörve, megfőzve és ecettel méz sűrűségűre összekeverve, a foghús tágításával egyidejűleg a fogra kell helyezni; borsot, szedergyökérnek a faragott héjával, nadragulyának gyökerével, kőrontó fűvel, fehér beléndfű magjával kell vörös borban megfőzni, a főzetet leszűrni és szájban tartani, míg az elegy ki nem hűl, akkor aztán ki kell köpni; borostyánfán található enyvet, kocsjordnak gyökerét, borsot, barackmag belsejét összetörve kell a fogra helyezni; fenyőolajat a fájós fogon tartani; nyers vörös káposztát kell rágni; ötlevelű füvet gyökerestül borban vagy ecetben kell megfőzni és azt a fogon tartani, míg el nem olvad; nyers köményt kell rágni vagy kifacsart levét melegen a fogon tartani; tömjént, Laurus magot borban kell forralni, és ameddig csak lehet a szájban tartani; puszpáng és kapor levelét ecetben kell főzni és melegen a fogon tartan; konkolylisztet kell az odvas fogba helyezni; szőlő levében kell szeder gyökerét főzni, avval kell a szájat és a fogakat mosni; porcsinfű gyökerével gyakorta meg kell törölni a fájós fogat; kék violát borban kell főzni és melegen a fogon tartani; izsópot ecetben kell forralni, és azzal a fogat párolni (gőzölni ?); fekete beléndfű gyökerét melegen kell a fogra helyezni; spárga gyökerét megtörve, ebbe gyapotot mártva és a fogra helyezve ki”vonzza” a fogat fájdalom nélkül; eperlevelet kell rágni; nagy lapu gyökerét melegen kell a fogra helyezni, és a fog kiesik; erdei tök gyökerét kell a fogba helyezni, a fogat kitöri helyéből; fekete mákot, fehér tömjént kell összefőzni vízben, azzal kell párolni a fogat; búzalisztet füge levelének tejével kell összehabarni, a fogra tenni, azon felül porcsin levelét is rá kell helyezni, és a fog ki fog esni; szaporafű gyökerét megtörve kell a fogra tenni; száraz violát borban megfőzve melegen kell a szájban tartani, és ha a főböl szállott alá a nedvesség, meggyógyítja a fogat; mustármagot összetörve, borral és mézzel elegyítve jó melegen a szájat mosni (öblíteni); papmonyafű golyóbisából nyolcat kell venni, összeolvasztani, összetörni és 3 részre osztani, fazék fenekén főzni, és a gőzét tölcséren keresztül a szájba vezetni; fagyal héját fazékban főzni és a fogra hullatni; székfű virágát izsóppal, friss bodzának belső zöld héjával ecetben meg kell főzni és melegen a fogra tenni.

Az *Ars Medica* Péter Mihály szerint támogatta „a kézzel való gyógyítást” – ennek ellenére a fájó, ingó vagy odvas fogak eltávolítását Lencsés nem hozta szóba. Ugyanígy nem

esik szó az *Ars Medica*ban a fogak töméséről vagy pótlásáról sem. Péter Mihály szerint a könyv szerzője jól tudta, hogy Erdélyben abban az időben mire volt lehetőség, hiszen a foggyógyítást elsősorban füvesek, borbélyok és kovácsok végezték.[43]

Az *Ars Medica*val közel egyidős a Melius-féle *Herbárium* (1578). Melius könyvében 56 növényi készítmény közül 29-et fogfájás ellen javasol, ezek közül 26-ot fogfájást gyógyít, hármat pedig fogat gyógyít megjelöléssel.[44]

Frankovits saját készítésű serapiumkenettel átitatott ruhamohát javasolt a fogban elhelyezni. A serapiumkenetet 123 különféle növényből és 16 állati (pl. róka-, töviskés borz, hód-, vidra- stb.) hájból készítette. A gyógyszert kitisztított fog odvába kellett helyezni, és a szerrel az arcot is meg kellett kenni.[45]

A 16–19. századi munkák (l. a Mellékletekben a régi nyomtatványok, a reprint kiadások, az egyéb kiadások és a levéltári adatok jegyzékét) több mint 160 olyan növényt említenek, melyeket alkalmasnak tartottak a fogfájás gyógyítására: alma, angelikagyökér, aloé, babakalács, bakfű, barackmag belseje, bazsalikom, beléndfű magva, besztercei szilva, bogáncskóró, boglárvirág, bolhafű, békavirág, borostyánfa enyve és magva, bors, bodza, búza, cékla, celidónia, azaz fecskefű gyökere, cikóriafű vagy a gyökere, csalán, cserfa, csipke magva, (fiatal) diófa gyökere, disznóperje, disznórépa, disznótövis (babakalács), ebszőlő, egérfarkkóró, eperjfű, eperlevél, erdei tök és gyökere, fagyal héja, fahéj, farkasalma gyökere, fehér bors, fehér ebtejfű teje, fehér fenyőviasz, fehér mályva, fehér tövis levele, fehér üröm, fekete beléndfű gyökere, fekete gyopár, fekete nadály, fenyőfa, fenyőszurok, fenyősás, fokhagyma, földfű, földi bodza gyökere, füge, fürdőfű, fülfű, galagonyagyökér, galles, gomba bele, gyömbér, gyűrűvirág, hunyor, iglice, izsóp, jávorfa héja, kakukkfű, kámfor, kapor levele, katángkóró gyökere, kék liliom gyökere, kék viola, kendermag, keserűfű, keserűmandula olaja, kígyófű (paptöke), kígyóhagyma, kígyótrang, kocsord gyökere, komló, konkoly, korpa, kökény, kömény, kőrontó fű, kutyafűtej, lapu, laurusmag, lencsefa enyve, lenmag, levendula, liliom, lúdpázsit, mastrixmag, madársóska, mák, menta, mirha, modordica gyökere, mustármag, nád, nadály, nadragulya gyökere, nagy lapu és gyökere, napraforgófű, nyírfalevél, nyúlláb, olajfű, ópiummag, ökörfark levele, örvényfű, ötlevelű fű gyökerestül, pápafű, papmonyfű, petrezselyem, póla, polét, pomagránát héja, porcsinfű gyökere, puszpáng, retek (érdekes, hogy – mint ahogy Nadányi írja – Plinius szerint a retek

[43] Péter M. 2006. 28–29.
[44] Péter M. 2006. 33–34.
[45] Frankovich G. 1588. 14–22.

árt a fogaknak[46]), réti fű, rozmaring, rozs, rózsa, ruta, sáfrány, sarkantyúfű, somfalevél, somkóró, sóska, spárga, szaporafű gyökere, száraz viola, szeder, szedergyökér, székfű, szegfűszeg, szekfűvirág, szerecsendió, szőlő, szömörkefa forgácsa, szurokfű, tabak, tarkafű, tárkony, temondádfű, torma, tormentilla (vérfű), tök, tölgyfa levele, tömjén, törökbúza gyökere, tüdőfű, üröm, vadmályva virágos szára, zászpa leve, útifű, viola, vörös káposzta.

Az orvosi könyvek között akadnak olyanok, amelyek külföldi szerzők munkáinak fordításai, így például Nadányi a francia orvos, Antonius Mizaldus művét ültette át magyarra. Ebben a kiadványban 50 recept van fog vagy szájbetegségek ellen, ebből 10 fogfájás ellen: spárga gyökere, fokhagyma, kék liliom, napraforgó, füge, cékla, rózsa, mustár méhserben, valamint fenyő olaja, gyantája, füstje.[47]

Felvinczi György megemlékezik verses formában íródott könyvében[48] a torma fogfájást gyógyító enyhítő hatásáról:

Hulló hajat meg-tart Tormának a' leve:
Fogfájástól meg-ment ennek az ereje.

A leggyakrabban alkalmazott, széles körben elterjedt növények és növényi részek „népszerűsége" nem véletlen, hiszen többről bebizonyosodott, hogy gyulladásgátló (esetleg antibiotikus) vagy fájdalomcsillapító hatása van. A felsorolt növények között természetesen vannak olyanok is, melyek ugyan gyógyító hatásúak, de a száj- és fogpanaszokra hatástalanok, s akadnak olyanok is, melyek teljesen hatástalanok vagy éppen mérgező hatásúak.

A Nadányinál is említett fokhagyma széles körben elterjedt használata csak részben köszönhető az évszázadok (sőt évezredek során) megtapasztalt terápiás hatásának, gyakori alkalmazása a mágikus-babonás eredetű növényhasználat körébe is besorolható (l. még a Mágikus eljárások… című fejezetben is). A fokhagymának már egyes ókori népek is különös varázserőt tulajdonítottak, s gerezdjeit amulettként hordták a nyakukban. Később a különféle kuruzslószerekkel együtt orvosságként is használták. – K. Mátyus István idézi Galenust, aki a parasztok terjékjének nevezte a fokhagymát, majd Pliniust is, aki azt írta, hogy már az egyiptomiak is a fokhagymára esküdtek.[49]

Hogy mennyire beivódott a népi tudatba a fokhagyma foggyógyító hatásába vetett hit, azt bizonyítják a 19–20. századi néprajzi gyűjtések adatai is. Sok helyen Magyarországon, például, a fogfájós fülébe dugtak fokhagymagerezdet: a Tiszántúlon, Orosházán, Szeghalmon,

[46] Nadányi J. 1669. 318.
[47] Nadányi J. 1669. 318–319.
[48] Felvinczi Gy. 1693/1768. LXX.
[49] Hoppál M. – Törő L. 1975. 36.

Fenyőfőn, Tiszacsegén, Sümegen[50], a Nyitra vidékén[51]. (L. még A más testrészen használt gyógyszerekről című fejezetben is.)

A desztillálás elterjedésével növényi „drogokból" egyre többféle égetett szesz készült, amellyel nagy előszeretettel öblögettek az elmúlt két évszázadban.[52]

További 19-20. századi receptek a fogfájás gyógyítására:

A Gömör megyei Királyiban a növények közül a sáfrányt pamuton helyezték a fogba, de alkalmaztak sós „francziás" pálinkát is. Máskor az állkapocs mögé tormareszelékből és lisztből álló tapaszt helyeztek, valamint használtak hólyaghúzót is.[53]

A felvidéki tót babonák között lelt Istvánffy Gyula a következőre: „A kinek a foga fáj, nyers fenyőfát tegyen a tűzre, s a mi nedvesség akkor kicsepeg a fából, azt szívassa fel vattával, és tegye a fájós fogára."[54]

Hasonló módszerről számolt be Wieder Gyula is Csíksomlyóról, ahol égő mogyorófát helyeztek fejsze lapjára, s azt a vizet, ami kifolyt belőle, gyapottal felitatták, és a fájós fogba tették.[55]

Hajdú megyében a szuvas fogba tömjént, borsot, paprikát és kis darab kékkövet tettek.[56]

A Nagykunságból a 19. és 20. század fordulójáról származnak a következő gyógyszerek: atraczélgyökér (Rad anchusae tinctoriae) fenyőmaggal ecetben, száraz rozmaring fehér borban, bodzafa belső zöld héja édes tejben vagy komló vizében megfőzve, tárkonygyökér borban vagy ecetben főzve, örvénygyökér (R. Enulae), melyet szíjformára metszenek, s borban megfőzve tesznek a fájós fog ínyére. Ezen felül szegfűszeg, bors, majoránna, fokhagyma, rum, tömjén, melyek „beletétetnek" a fogba. A tömjén nemcsak a fájdalmat, de a fogat is „kiveszi", szinte darabokra törve azt.[57]

Trencsén megyében az 1900-as évek elején a beteg fogba fokhagymát, szegfűszeget, egy darab bagót, fahéjcseppeket vagy salétromsavat helyeztek, s abban hittek, hogy a salétromsav és a fahéjcseppek megölik a férget, és megszüntetik a fájdalmat.[58]

Gönczi Göcsejben végzett kutatásait több közleményben adta közre. A fájós fogat arrafelé nyers czinadónával (kutyatej) megkenik, esetleg mézzel kevert fokhagymával

[50] Hoppál M. – Törő L. 1975. 36.
[51] Jókai M. 2008. 51.
[52] Grabarits I. 2005. 229-234.
[53] Török J. 1867. 171.
[54] Istvánffy Gy. 1894. 346.
[55] Wieder Gy. 1890. 132–133.
[56]Liszt N. 1902. 109.
[57] Gajda P. 1903. 234–236., 246–252.
[58] Kácser M. 1906. 908.

dörzsölik (Szilágy), de kenik pálinka bakjával is (Bánokszentgyörgy, Szilvágy).[59]

Gönczi 1914-ben Göcsejről és Hetésről is közzétett egy munkát. Azt tapasztalta, hogy fogfájásra tejben zsályát főztek, s az arcnak a fájós fog felől való részét evvel borogatták (Páka). Más faluban a fájós fog felől eső oldalon a fülbe egy gerezd nyers fokhagymát dugtak, s hittek benne, hogy ettől a fájás eláll (Bucs). Kenték a rossz fogat pálinka bakjával is.[60]

Somló vidékén farkasbogyó termését tették a lyukas fogba.[61]

Borsod vármegyében gyakran raktak beléndekmagot a fogba fogfájás ellen.[62]

Bálint Nagy István 1929-ben a *hagyma* széles körű gyógyító célú alkalmazásáról számolt be. Azt írta, hogy már a mohácsi vész körüli időkből és a későbbi évszázadokból is vannak adataink arra nézve, hogy sokszor készítettek hagymát is tartalmazó orvosságokat. A nép használta fogfájás, bélférgek, kelések ellen, fiatalító kúrára stb.[63]

Udvarhelyszék környékén a fog odvába egy szem borsot vagy sót, vagy bagót helyeztek, vagy csomborral elegyítve tették a fogra. A nem odvas, épnek látszó fognak legjobb orvossága a tejben főzött „kökényfagyükér", amelyet egy tiszta rongydarabbal a fájós fog táján az arcra kötnek, oly melegen, ahogy csak a test elszenvedi.[64]

A szegedi Rotary Klub társas vacsoráján hangzott el egy előadás a Szeged környéki tanyavilág népi gyógyításáról, ahol rumot, pálinkát tartottak a fájós fogon (az előadó beszámol arról, hogy az egyik adatközlő sajnálta kiköpni a rumot), vagy pálinkában áztatott szegfűszeget nyomtak a fogba.[65]

A Tiszántúlon a második világháború idején a fájós fogba a legkülönbözőbb csípős vagy illóolaj-tartalmú anyagokat tették, pl.: egész borsot, bagót, beléndekmagot, szegfűszeget, szivarvéget, tömjént, fokhagymát. Az alkoholt pálinka, rum, égetett pálinka, denaturált szesz formájában szintén széles körben használták, úgy, hogy a szájba vették, és a fejet a fájós oldal felé hajlították. Tápén a csodafamag kivonatát fogfájás ellen is használták.[66]

Vajkai a Felföldön az alábbi növényi orvosságokat találta fogfájás ellen: fokhagyma, szegfűszeg.[67]

Maár Margit még a múlt század hatvanas éveiben is azt tapasztalta, hogy Sopron

[59]Gönczi F. 1905. 351.
[60] Gönczi F. 1914. 283–331.
[61] Relkovic D. 1928. 98.
[62] Budai J. 1924. 315.
[63] Bálint Nagy I. 1929. 4.
[64] Viski K. 1932. 124.
[65] Bedő I. 1936. 24.
[66] Greszné Czimmer A. 1943. 18. 9–10.
[67] Vajkai A. 1937b. 147.

környékén a fájós fogba nyers fokhagymát vagy reszelt tormát dugnak, melyek mindent – így a fájdalmat is – magukba szívnak.[68] (Ugyanerről a módszerről számol be Vasas Samu is Kalotaszegről 2009-ben.[69]) Sopron környékén pipabagót is dugtak a lyukas fogba. Pipabagó helyet újságpapír hamuja is megfelelt.[70]

Máshol szegfűszeget, fehéréremgyökeret tesznek a lyukas fogba (Tolna, Pest, Baranya), de a pálinkás, rumos öblögetés is közismert.[71].

Szatmárban tömjént, fenyőfa izzadását, mézszurkot, szemes borsot, szalicilt dugtak a fogba. Az első és az utolsó egyúttal roncsolta is a fogat. Sósborszeszes, erős pálinkás, kölnis, denaturált szeszes vattát szorítottak a fájós fogra. Hatásosnak tartották a szatmári szilvapálinkával történő többszöri öblögetést is, különösen, ha a beteg le is nyelte a pálinkát, melytől aztán el is álmosodott: „Reggel mikor felkel, kutyabaja a fogának."[72]

Kótyuk Erzsébet az 1990-es években Kárpátalján a vegyes lakosságú (magyar-ruszin) Rát községben végzett adatgyűjtést, s azt tapasztalta, hogy elterjedt volt a különböző alkoholos folyadékok használata fogfájás ellen: denaturált szesz, kölni, pálinka stb. Gyakran pálinkába mártott zsebkendőt tettek a fájós fogra.[73] Ritkán ugyan, de alkalmazták fogfájás ellen a „pipamocsok" odvas fogba gyömöszölését, illetve pipabagó rágását.[74]

Jókai Mária szerint Nyitra vidékén fogfájásra bagót rágtak, erős sósborszeszt és pálinkát használtak, vagy tömjénnel próbálták a fogat gyógyítani, az viszont kirohasztotta még a jó fogat is.[75]

A fogfájást a moldvai csángóknál derinmaggal[76], katángkóróval, vízben oldott őrölt paprikával, mézes rummal, nyírfahaj vagy cserfahaj levével, mézes pálinkával, szódabikarbónával és kamillával kezelték.[77]

Az ókortól kezdve elterjedt eljárás volt a száj és a fogak **füstölése és gőzölése** – elsősorban a fogféreg kiűzése céljából –, ami összefüggésben áll a gyógyítás egyik ősrégi módjával, **a pneumatizálás**sal is (lásd még a *Mágikus gyógymódok* című fejezetet).[78]

A fogféregelmélet a tudomány mai állása szerint a babilóniaktól származik, hasonlóképpen legelterjedtebb gyógymódja: a beléndekfüstölés is, mely a néphit szerint

[68] Maár M. 1956. 293.
[69] Vasas S. 2009. 34.
[70] Maár M. 1956. 293.
[71] Tarján J. 1965. 96.
[72] Makay B. – Kiss J. 1988. 44–47.
[73] Kótyuk E. 2000. 67.
[74] Kótyuk E. 2000. 67.
[75] Jókai M. 2008. 51.
[76] Diószegi V. 1960. 111.
[77] Sebestyén Á. 2008. 47–50., 52.
[78] Oláh A.. 1986. 73–74.

megöli a betegséget okozó férget (vagy a fog démonát). A fogféreg-hiedelmet erősíthette az, hogy a füstölés után visszamaradhattak a szenes serpenyőben fonalszerű, fehéres, férgekhez hasonló képletek; ezek azonban nem férgek, hanem a beléndek magjában lévő csírák, illetőleg a kunkorodott sziklevelek, melyek melegítés közben kipattannak a magvakból.

A füstölést és gőzölést használták a fogféreg kiűzésére, de ezen kívül alkalmazták más fog- és szájbetegségek esetében is, így például a száj különféle gyulladásaikor.

A 16–18. századi orvosló és patikakönyvekben sok helyen találunk arra utalást, hogy akár a beléndekmaggal, akár a más szerekkel való füstöléstől, akár a gyógyszerektől a fogféreg elpusztulását és kihullását remélték, például: AM[79]: *Feyer Belendek fwnek az magwath teod az Elewen zenre, chyweön annak az parayath bochyasd az fogadban, el vezy faydalmath. S ha ferögh lezön benne is, megh öly.* Egy másik érdekes recept az Ars Medica-ból[80], mely szerint fekete földet öreg fazékban kell forralni, majd fejünket a fazék fölé tartani és a fogat gőzölni (*paraya io melegen mennyen az Szayadban*). Orvosságos könyvecske[81]: *Vegjed pap monja füvet es szarazd megh, roncz porra, elegicz megh viaszal, es tegjed hev teglara, avagj meleg vasra, es töczeren avagj czivenek veget ted az faio fogadra, az közet boczasd faio fogadra, es kj hulnak férgek fogadbol es azutan soha nem fay.* 19. század eleji kézirat: *Száricsd meg a Vargányát, és tűzparást tégy Uj pohárba, tedd reá a Száritott vargányát ugy füstőld véle fájo fogaidat*[82]; *Sárga gyopárt, mely az oltáron lévő gyertyatartókra is applicaltatik, tedd az pipába, és dohány gyanánt Szívd egy fertál óráig leg alább, bizonyossan Sokszor próbált hasznos orvosság*[83].

A fájós fog gyógyítása füstöléssel. Könyvillusztráció a 14. századból[84]

[79] AM. I. 84a.
[80] AM. I. 85b.
[81] Orvosságos könyvecske. 1665 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 252.
[82] Orvosságos könyv II. 19. sz. eleje. Oct. Hung. 948. 52.
[83] Orvosságos könyv II. 19. sz. eleje. Oct. Hung. 948. 54.
[84] Baron, P. 1992. 51.

Felvinczi György[85] verses formában három dolgot ajánl a fájós fogak füstölésére: póréhagymát, pontosabban annak magját, valamint beléndeket és tömjént:

Hogy nagy fájdalomtól fogaid enyhíttsed,
Pár hagymának magvát, s' bilindnek meg-szedjed
Temjénnyel mind kettőt együtt meg-égessed,
Tölcsér csőjén ezzel fogaid füstöllyed.

Nadányi szerint a megfőtt **üröm** párája is gyógyítja a fogfájást.[86]

Csapó[87] a tejben főtt **fekete gyopár** gőzével való gőzölést tartotta jónak.

A 19-20. századi kutatások meglepő tapasztalata, hogy a legújabb korban is találkozhatunk a fogféregelmélet és a füstölés továbbélésével a magyarlakta területek különböző részein. Kremzir szerint[88]: „A' fog odvát mai napig féreg vájásától származtatja a' köznép. A' mellyet füstöléssel vagy csípős szerrel elkábítani vagy megölni vél."

Szendrey Ákos szerint is igen elterjedt a füstöléssel történő gyógyítás a magyarság körében. [89]

Kácser Mór a 20. század elején azt találta, hogy a Trencsén megyei tótok még hittek a fogféregelméletben, s a féreg elpusztítására törekedtek.[90]

Ezeket a megállapításokat számtalan 19–20. századi közlés igazolja. Leggyakrabban **beléndek**maggal füstöltek.

Zsipben a beléndfőzet páráját használták fogfájás ellen.[91]

Az Orvosi Hetilap 1889-es 44. számában egy ismeretlen szerzőnek *Apróbb jegyzetek az orvosgyakorlatra* című cikke a Hyosciamus niger magvának füstjét – amelyet papírtölcséren át vezetnek a foghoz – hatásos fogfájás elleni szerként említi. Állítja, hogy kétszeri alkalmazás után biztos a hatás.[92]

Berze Nagy János a következőt jegyezte fel Besenyőtelken. Ha valakinek a foga fáj, beléndekmagot kell izzó parázsra szórni, s ennek füstjét egy fazékban felfogni. A fazékba forró vizet kell önteni, s ha a fogfájós nyitott száját a párára tartja, fogából az ott rágódó pondró kiesik, s a fájás elmarad.[93]

[85] Felvinczi Gy. 1768. LXXX.
[86] Nadányi I. 1669. 376.
[87] Csapó J. 1775. 105–106.
[88] Kremzir M. 1837. 12.
[89] Szendrey Á. 1935. 42.
[90] Kácser M. 1906. 908.
[91] Török J. 1867. 171.
[92] Orvosi Hetilap 1889. 569.
[93] Berze Nagy J. 1910. 25.

Gönczi arról számol be, hogy beléndek magjával megkenik vagy füstölik a fájós fogat Pákán, vagy a fogat czinadonával (kutyafűtej) megkenik, és megizzított szénsalakkal gőzölik Lispén.[94]

Vajkai Aurél *Népi gyógyászat* című könyvében számtalan füstöléses és párolásos módszer van összegyűjtve: szénmurvagözölés, párolás beléndekkel, kamillával, forró vasra öntött ecettel és füstölés maszaláricával (fogburjány).[95]

A Tiszántúlon, a második világháború után Nagyrábén a fogférgeket beléndmagos füstöléssel igyekeztek kiirtani. Mikor a rőzsetűzből parázs lett, rászórták a magokat. A magok sülni, pattogni kezdtek, ekkor letakarták egy lavórral, majd miután elégtek, vizet öntöttek rájuk, és a kendővel letakart fejű beteg a gőzt beszívta. Azt állították a helyiek, hogy a víz tetején látni lehetett az apró kukacokat, melyek elbódultak, és kiestek a fogakból. Olyanok, mint a kis darab fehér cérnák, de a fejük fekete. „Még úriasszonyt is hallottam, aki megerősítette." Az adatgyűjtő szerint fantasztikus mese vagy önszuggesztió állhat a háttérben, de a fájdalomcsillapító hatást valósnak minősítette. Az egész eljárás szóról szóra egyezik a Diószegi–Fazekas fűvészkönyv 1813-as kiadásában leírt eljárással.[96]

Orosháza környékén Grynaeus fogfájás ellen beléndekmaggal történő füstölésről, törkölypálinkáról, gyufaszálra és vattára tett szekfűolajról számol be.[97]

Tarján Jenő[98] 1965-ben Tolna megyében a következőt jegyezte le. „Beléndekmagot parázsra dobni, a füstöt szájba (nem torokba) szívni. Még az éjjel kiemelhető a rossz fog. Vigyázni kell, nehogy sokat szívjunk be a füstből, mert az egészségesek is kihullanak."

Szűcs Erzsébet[99] a 20. század harmadik negyedéből idéz hasonló adatot Vajdacskáról.

A beléndekkel való füstölés szokása olyan helyeken is megmaradt, sőt számon tartják a népi gyógymódok között (például Ferencszálláson), ahol nem beszélnek fogféregről.[100]

Oláh[101] négy olyan helységet is említ, ahol hisznek benne.

Danter az 1980-as években a Csilizközben végzett gyűjtőmunkát. A fájós fogat székifű főzetével gőzölték, vagy égő parázsra szórt „bilindekmaggal" füstölték. A fájós ínyt rummal dörzsölték be.[102]

[94] Gönczi F. 1914. 297.
[95] Vajkai A. 2003. 61.
[96] Greszné Czimmer A. 1943. 18. 9–10.
[97] Grynaeus T. 1965. 16.
[98] Tarján J. 1965. 96–97.
[99] Szűcs E. 1966. 381.
[100] Ferenczi I. 1977. 341.
[101] Oláh A. 1986. 149–150.
[102] Danterné Tóth I. 1986. 23.

Kalotaszeg környékén még a nyolcvanas években is füstölték a fogat beléndekkel, vagy megfőzték és a gőzét papírtölcséren át vezették a foghoz. Gőzöltek szénamurvával (békasót is tettek bele) és bazsarózsával is, utóbbinak a levével bedörzsölték az ínyt és a megfelelő arcrészt is. A fogdaganatot zsályateával is öblögették. „Mindenik jó, de a sárga virágú veszi el a tüzit leginkább."[103]

1992-ben É. Kovács Judit Gömörmihályfalván, Kósik Ferenc Sajógömörön végzett kutatásai során találkozott beléndekmag felhasználásával, részben közvetlenül a fogba helyezve, részben füstölés formájában. Borsot és dohányt vagy pipamocskot is tömtek a fogakba .[104]

A moldvai csángó magyarok számos, a korábbi évszázadokban is alkalmazott gyógymódot használtak fogfájás ellen még a XX. század végén is. „Fájt a leánkámnak a foga, megdagadott az arca. Keresztanyám hozott belinmagot, aztán csináltunk meleg vizet, azt a belinmagot belehintettük, s a leánkát megpároltattuk. S ott, a fogban voltak valami kicsi nyüvecskék, s azok kijöttek arra a belinmagra. S aztán a foga is megjött." [105]

Sebestyén 1998-as gyűjtése szerint szénen hevített belénmagot alkalmaztak Csángóföldön, melynek füstjét lepedő alatt engedték a beteg fogra; „kihúzza a hernyót a fájós fogból."[106]

Füstölték a fájós fogat **tömjén**nel is. A tömjén roncsoló hatású anyag, mely veszélyt jelent az élő szövetekre. Ezzel a hatással a népi gyógyítók többsége tisztában volt, ezért általában felhívták a figyelmet arra, hogy csak a beteg foghoz jusson el a hatóanyag, a többi fogat védeni kell.

Wieder Gyula[107] Csíksomlyón tapasztalta a tömjénnel való füstölést. A tömjént izzó szénre vetették, ruhával vagy köntössel letakarták magukat, s kinyitották a szájukat, hogy átjárja a füst, vagy fejsze lapjára helyezett mogyorófa gyapottal felitatott nedvét helyezték a fájós fogra.

Orient Gyula a 19. század végén például tömjénes füstölésről szóló 18. századi receptet tett közzé 1927-ben, amikor is tiszta cserépben vagy edényben szénen izzították a tömjént, és füstjét a fejre borított ruha alatt kellett belélegezni.[108]

[103] Vasas S. 1985. 76.
[104] Kovács J. 1992. 89.; Kósik F. 1992. 69.
[105] Halász P. 2006. 251.
[106] Sebestyén Á. 2008. 48.
[107] Wieder Gy. 1890. 132–133.
[108] Orient Gy. 1927. 198.

A palócok a 20. század húszas éveiben szintén a tömjént ajánlották fogfájás ellen, de tudtak a tömjén roncsoló hatásáról is. Ezen kívül füstöltek karácsonyi morzsával, cukorporral, piros kukoricával is.[109]

Szentgálon[110] tejjel és belénmaggal gőzölték, valamint tömjénnel füstölték a fájós fogat.

Egyéb füstölő eljárások:

Nagy János tiszta, főtt vízzel való gőzölésről is hallott egy svéd orvostól (Ren'stroen).[111]

Balogh József kiskunsági orvos arról számolt be, hogy a szikes vidékeken gyakran alkalmaztak füstölést. A parázsra vetették a gyógyító anyagot, fölé hajolt a beteg, akinek fejére lepedőt terítettek, és belélegezte a füstöt. A füstölés veszélyeiről is szól a szerző: a fogak néhány nap alatt kihullottak vagy széttöredeztek. Az alkalmazott anyagok mibenlétére nincs utalás.[112]

A Szilágyságban töviskés disznófűnek (maszlagos csodafa) a magvát főzték meg, majd a csupor fölé hajoltak, hogy a gőz átjárja [a fogat], s „akkor a fogat rágó kis férgek, amitől a fogfájás van, kihullanak, s nem fog többé fájni a fog"[113] .

A Nagy-Kunságban a századforduló táján ecetet öntöttek 3-4 diónyi nagyságú, megtüzesített kőre, s ennek a gőzét tölcséren át a fájós foghoz vezették.[114]

Trencsén megyében az 1900-as évek elején a beteget különféle füvek (skarlát zsálya, kőrislevelű ezerjófű) forrázata felett párologtatták.[115]

Moór Elemér szerint Rábagyarmaton a fájó fogat sonkollyal füstölték, és újságpapírhamut tettek rá, kívülről pedig forrázott tyúktollal borogatták.[116]

Sopron környékén zsidócseresznye főzetével gőzöltek.[117]

A Gyímes-völgyben a napraforgó rózsájából főzött teával párolták a fájós fogat.[118]

Ritkán előfordult az is, hogy a füstöt, párát nem a fogba, hanem más testrészre bocsátották: Becskereki: *Polyét vagy szurokfüvet főzzék meg erősen ecetben, annak meleg páráját ereszszék a fülében; Szent György virágának az gyükerét kiásván, mosd és aszald*

[109] Zemplényi I. 1927. 507–509.
[110] Vajkai A. 1987. 160.
[111] Nagy J. 1942. 38.
[112] Balogh J. 1840. 114–116.
[113] Balázs M. 1891. 201–202.
[114] Gajda 1903. 248.
[115] Kácser M. 1906. 908.
[116] Moór E. 1935. 29.
[117] Maár M. 1957. 296.
[118] Antalné Tankó M. 2003. 63.

meg, azt eczetben áztasd meg, azt az ecetet vedd a tenyeredben, onnat szídd az orrodban, amely felől az fogad fáj.[119]

A múlt században a székelyvarsági hegyi tanyák népe is fogfájás esetén füstöléssel is próbálkozott, s ők sem a fogat füstölték, hanem az orrukon szippantották fel hirtelen a füstöt: gyufaszálra felcsavart és meggyújtott, majd hirtelen elfújt vatta füstjét kellett háromszor felszippantani. Amennyiben a fájdalom nem szünt meg, foghúzó specialistákhoz fodultak fájdalmukkal.[120]

Antalné Tankó Mária a Gyímesvölgyben a következő receptet hallotta egy asszonytól: „Amikor fájt a fogunk, édesanyám disznósalátát főzött essze kamillával. Evel a főzetével megpároljuk a fejünköt. Letakart lepedővel úgy gőzöltünk, és be kellett szípni a gőzt a szájunkba es, hogy a foghoz eljusson. Utána a füveket jó melegen reaborogattuk az arcunkra".[121]

A füstöléssel szoros kapcsolatban áll a **pipázás** is, ami nemcsak egyszerűen valamilyen gyógyító anyag alkalmazását jelentett, hanem a néphit szerint az elszálló füsttel a fájdalom is elszáll. Például: *Száraz 'Sálya levelet Szívj Pipából az az Pipázz meg Szünik a fog fájás*[122]; *Ass ki az Matska Tövisnek gyökerét* │: *melyet Barlangkórénak is hivnak* :│ *melyet Kaphatz a vetések között őszszel* │: *a Szél szokta hajtani*. :│ *Szárazd meg pipázd fel mint az Dohánt el illan a fogad fájdalma*.[123] A pipába tömtek természetesen dohányt vagy beléndekkel kevert dohányt is (amellett, hogy a dohányt olykor a lukas fogba tették)[124].

Udvarszékhelyen „árva csalányt" pipáltak.[125]

Szentgálon mákot pipáltak.[126]

Sokféle növényi (s egyéb alkotóelemet tartalmazó) **olaj** is szerepelt a régi receptekben, például: *Orvoskönyv némely füveknek hasznáról*. 17. sz.: *beléndfűolaj, büdöskőolaj, faolaj, fejérliliom-olaj, fenyőmagolaj, gyantaolaj, kapormagolaj, kendermagolaj, köménymagolaj, kőolaj, limbusolaj, mákolaj, olivaolaj, ónolaj, patikaolaj, rozmaringolaj, rózsaolaj, skorpió- vagy gyíkolaj, szekfűolaj, szemkőolaj, téglaolaj, terpentinolaj, ürömolaj, veres olaj, viaszolaj, violaolaj*.[127]

[119] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 383.
[120] Mészáros Á. 1998. 425–426.
[121] Antalné Tankó M. 2003. 64.
[122] Szilágyi M. 1805. Quart. Hung. 1830. 36v.
[123] Szilágyi M. 1805. Quqrt. Hung. 1830. 37r.
[124] Bálint S. 1980. 170.
[125] Visky K. 1932. 124.
[126] Vajkai A. 1987. 160.
[127] Orvoskönyv némely füveknek hasznáról. 17.sz. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 473–495.

Néhány példa gyógyolajhasználatra: AM.1577: *faolaj, fenyőolaj, rózsaolaj* [128] ; Orvosságos könyvecske. 1665 k.: *mogyorófának olaja*[129]*;* Becskereki: *faolaj*[130]. Gyapotra csepegtetett terpentinolaj fogra helyezését javasolja Juhász Máté a *Házi Különös Orvosságok*ban.[131] Lange[132] fogszú miatti fogfájás ellen hasznosnak találta a selyemben a fogra gyömöszölt citromfűszert, az édessalétromszert, a fahéjolajat és a szegfűszegolajat. Egyes szerzők a különféle olajok elkészítési módját is leírják, például Török: *Rosa olaj. Mint az czeöngeö olait, ugi keöl czinalni, de elöször olfacium olaiba keöl hanni, azt megh metelni, es töröt rosat uegi edenibe melegh heliön keöl tartanj heted napigh es abbol osztan szürd ki, es az utan ismegh ugi feözd megh es faczard megh, ismeth het napig tarczad, ismet maszszoris ugi czelekeödgiel, es azt ketseör feözd megh, es mind ketseör heted heted napig keöl tartanj. Virtusa ez: Elseö, giutio hidegeöt el tauosztat, ha penig kenik uele az nialas termeszetüket megh giogittia, es megh hevült giomrot megh hidegit, fog faiast megh giogit, ha uele mossa, bél ragast cristali modra megh giogit, kennj igeön io feö faiast.*[133] *Orvoskönyv némely füveknek használ*ól: *Szeg-fü olajt mint kell csinálni. A' szeg-füviragot tiszta fa olajban mind addig kell főzni, miglen mind el olvad benne. Annakutanna egy gyólcs ruha által egy üvegben kell facsarni, és azutan a' nyers viragot a' szeg-fünek kell belé hánni, és a' veröfényre ki-tenni, és meg érvén az has fajó embert azzal kell kenni.*[134] (A szegfűszeg kivonata ma is alkotórésze több fogászati anyagnak.)

Mint már szó volt róla, figyelemre méltó az olajokkal kapcsolatban az olejkárok munkája is. A 18. század Európáját több mint 3000 olejkár járta. Minden országban léteztek vándor gyógyszerárusok, de a Kárpát-medencében igazán híresek a Turóc-vidéki, szlovák olejkárok voltak, akik elsősorban tűlevelűekből állították elő gyógyító illóolaj-készítményeiket, s az olajok mellett maguk készítette csodagyógyszereket is árusítottak. Legismertebb készítményük az oleum carpathicum vagy hungaricum volt.[135] Az olajok egy részét fogfájásra is alkalmazták. Csippék szerint[136] Trebosztó környékén az olejkárok törpefenyőből készítettek igen hathatós olajat fogfájás ellen.

[128] AM. I. 83a.
[129] Orvosságos könyvecske. 1665k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 253.
[77] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 383.
[131] Juhász M. 1763. 32.
[132] Lange M. 1793. In: Deáky Z. 2008. 47.
[133] Török J. 1619e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 94.
[134]Orvoskönyv némely füveknek használ. 17.sz. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 489.
[135] Ghitán T. 1961. 20. 5–6.
[136] Csippék J. 1907. 258.

6.2. A fogfájás gyógyítása állati (ritkán emberi) részekből nyert orvosságokkal, valamint állati és emberi testnedvekkel

S. Sárdi Margit 17-18. századi, gyógyítással foglalkozó kéziratok feldolgozása során több érdekes megállapítást is tett.[137] Úgy vélte, hogy a 18. század folyamán megritkultak az állati és emberi anyagokat tartalmazó receptek, a négyszázhetven átnézett receptből mindössze tíznél talált ilyen jellegű összetevőt. Ez a megállapítás egyúttal arra is utal, hogy a korábbi évszázadok orvosi kéziratai, nyomtatványai még nagyobb számban tartalmaztak emberi-állati matériát.

Ugyanakkor az ártó-rontáselhárító, mágikus receptek között gyakrabban fordulnak elő állati vagy emberi származékok, ami megerősíti azt a feltételezést, hogy a gyógymódok mágikus jellege és az emberi-állati anyagok alkalmazása között egyenes az arányosság.

Már Pólya is leírta, hogy a népi gyógyászatban elsősorban a mágikus gondolkodásmóddal kapcsolatos a gyógyításnak az a módja, hogy különböző állatok különböző szerveit, főleg csontját, vérét, fogát, szívét stb. rendelték bizonyos betegségek ellen. (Például az anamiak a tigrisfogakat szamárköhögés ellen, az osztjákok a jegesmedve szívét és epéjét gyermekbetegségek ellen. Hátsó-Indiában úgy hitték, hogy a majomfej főzete gyógyítja legjobban a himlőt.[138])

Igen gyakori volt a magyar gyógyító eljárásokban is állati eredetű "gyógyszerek" alkalmazása, ilyenek voltak például*: egy aix nevű állat vére, bakfaggyú, bárány faggya, bakvér, béka epéje, borzfaggyú, csiga teknője, csuka álla, csukafog, csukamáj, ebháj, eb vére, egérfark, égetett halcsont, elefántcsont, erdei kecske epéje, farkas foga, farkas tüdeje, fecske fészke, fehér lúd olvasztott zsírja, fejér ebnek porrá tört feje, fekete ebnek porrá tört feje, folyóvízi hal kövérsége, hal epéje, halcsont, juhfaggyú, kos faggya, körösfabogár, légy, lócsont, lófog, medve epéje, medveháj, menyhal mája, nadály, nyúl epéje, nyúlháj, ökör epéje, ökör epéjében való kő, ökör szarva, ökör- vagy tehénfővelő, patkány, pióca, pipis madár, pók, porrá tört földi giliszta, porrá tört vakond, rák, rókatüdő, róka faggya, róka monya, sündisznó, szarka agyveleje, szarvas faggya, szarvasszarv, tört rák, tulok faggya, tyúk zúzája, vadkan agyara, vakond vére, varjú agyveleje, vízi csiga, vörös ártány hája, vizaszív, vakond mája stb.*

Ami a fogak és a száj gyógyításánál felhasznált állati (emberi) eredetű szerek előfordulását illeti, a 16-17-18. századi forrásokban található adatok mellett még a 19-20. századi forrásokban is lelhetünk állati eredetű anyagokat tartalmazó recepteket.

[137] S. Sárdi M. 2010. 534.
[138] Pólya J. 1941. 20.

Az állati eredetű szerekkel történő (fog)gyógyítás néhány sajátossága

1. Az állati eredetű szerekkel történő gyógyításban szerepe volt annak, hogy az állatok viselkedése, külső, belső alkatuk asszociációkat hoztak létre a népi gyógyászati gyakorlatban, illetve az egyes szervek, testrészek további szimbólumrendszerek megalkotását tették lehetővé. Így külön funkciója volt a májnak, a szívnek, a csontoknak, az epének, a fogaknak stb. Amikor például vakondlábat kötöttek a fogzással küszködő gyermek nyakába, akkor a vakond éles karma volt „hivatott" felhasítani az ínyt; máskor ugyanezt a funkciót viperafej töltötte be.[139]

2. Néhány állat, illetve azok egyes részeinek gyógyító célzatú felhasználása talán kapcsolódik a sámánizmushoz vagy más ősi szokásrendszerhez is. A „totemisztikus állatősöket" a finnugorok vallásos tisztelettel vették körül, így érthető, hogy a totemállatok, illetve testrészeik mindenható orvosságnak is számítottak egyúttal. A legismertebb totemállatok a medve, a szarvas (foggyógyításnál elég gyakran találkozunk vele), valamint a farkas (szintén szerepel fogászati receptekben), a menyét és néhány madár voltak.

Az állatok különböző részeivel sok esetben tulajdonképpen a rossz szellemet (esetleg férget) próbálták kiűzni a betegből a sámánok[140].

Ugyancsak ősi, világszerte tisztelt állat a kígyó is. A kígyó általános bajelhárító, rontás elleni óvó szerepe közismert, de konkrét betegségek gyógyítására is használták, mégpedig a bőrét. 1577: *Eczetben fözd megh az kegyonak bwreth, azzal mossad az fogakath es zayat, hogy az mely fluxus az föbül ala zal, az fogra, azth el ozlassa, igh az fogad fayasa hamar el mulyk.*[141] .

A kakast és a tyúkot a termékenység szimbólumának tartották, így egyes részeiket, illetve a tyúktojást szintén alkalmasnak tartották betegségek gyógyítására.[142]

3. Az egyértelműen mágikus eredetű állati szerek mellett a népi gyógyászatban használatosak voltak olyan állatok részei is, melyek elsősorban az **analógiás** és (mai kifejezéssel élve) homeopátiás gondolkodásmód miatt kerültek be a népi gyógyszerek közé.[143] Ilyenek például a férgek („ami elrontotta meggyógyítja"): a (fog)férget ugyanis féreggel, megölt féreggel (gilisztával, hernyóval) kívánták elpusztítani, vagy ilyen a csontok, csontreszelék vagy más szerves, kemény szövetek pora, amelyekkel a rossz fogat (egy másik kemény szövetet) próbálták gyógyítani.[144]

[139] Bouteiller 1966. 288–289.
[140] Hoppál–Törő 1975. 43.
[141] AM. I. 83a.
[142] Pólya J. 1945. 20.
[143] Hoppál M. – Törő L. 1975. 43.
[144] Hoppál M. 1990. 708.

Már az *Ars medica*ban[145] is vannak adatok féreggel való foggyógyításra. Lencsés György úgy vélte, hogy a *földi giliszta hamva* a fájós fogakat meggyógyítja. Hasonló receptet találunk Török munkájában is[146]: *Aszald megh az gelisztat, teöd porra, es az hamuabol tegy az oduas fogara*. Frankovich[147] a bogáncskóróban élő férget ajánlja fogfájás ellen: *Az bogach koroban ky ferög vagyon, meg kely törnij ennyhaniat es fogara kely tenny*.

A fogfájás féreggel való gyógyítása még a 19-20. században is szokásos volt.

Nagy János a szétzúzott napférget vagy a kőrisbogár porát javasolja; egy hannoveri orvosra (Hirschre) hivatkozva pedig a vadrózsabokor kinövésén található férgeket.[148]

Liszt szerint takácsmácsonya (Cardam. benedict.) érett, száraz tobozát felhasítva, az abban található pondrót ujjak között szétmorzsolva, s abból villanyos erőt nyerve kell két ujjal a fájós fogat összeszorítani (hajdú-bihari szokás).[149]

Gönczi egyik receptje szerint Göcsejben penészbograt sütnek vajban, s ezzel a zsiradékkal a fogat megkenik.[150]

Vajkai szerint istenátkozta tüske (Rosa canina) gubójában élő kukacot tesznek a fájós fogba, vagy füstölésre használják.[151]

Maár Sopron környékén azt hallotta, hogy a csipkebokron található darázsgubacsokból a kukacokat ki kell szedni és összenyomva az üres fogba helyezni.[152]

Szatmárban is alkalmaztak állati eredetű szereket fogfájás ellen. A földutak, árkok mentén növő gólyabugy szúrós gubójából kivett kis fehér férget nyomták a fájós fog lyukába, vagy fekete kutya szőrét főzték meg égetett borban, és öblögettek vele, vagy verébszart dugtak a fogba.[153]

Szintén az analógiás gyógyítás körébe tartozik, amikor a **fog szöveteinek betegségét foggal vagy más keményszövettel igyekeztek orvosolni**, például a fogfájást csukafoggal. *Medicinae variae*[154]: *Az cziukanak az fogat megh kel aszalni, megh kel törni, ket resz legien az törött petreseliem, harmad resze legien törött bors, egi keves mezben megh kel főzni, és*

[145] AM. I. 84a.
[146] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 123.
[147] Frankovich G. 1588. 35.
[148] Nagy J. 1842. 32.
[149] Liszt N. 1902. 109.
[150] Gönczi F. 1905. 351.
[151] Vajkai A. 1941. 240.
[152] Maár M. 1957. 291–293.
[153] Makay B. – Kiss J. 1988. 44–47.
[154] Medicinae variae. 1603. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 36.

ezzel kel a fogat törleni; Török[155]: *mezet, timsot, borsot, saphrant, szereczeön diot, fekete giopart, czukafagjat borban kenier hej alat keöl megh feöszni, azzal keöl mosni*; *Az czukanak fogat aszald megh, az temsot megh egesd, elegicz eöszsze mezzel, es az meli embörnek foga faina, auagi iz eszi, auagi ki omlot volna szaia, kenne uele*[156]; *Az czukanak fogat aszald megh, az temsot meg egesd, elegicz eöszsze mezul, es az meli embörnek foga faina, auagi iz eszi, auagi ki omlot volna szaia, kenne uele*[157]; *Timso, borkeö, giönber, czuka fog, nadmez, teörd ösze, dörgeöld ioll uele*[158].

A fogfájás csukafoggal történő gyógyítása Sárréten, a huszadik század első felében még fellelhető volt.[159]

A receptekben előfordulnak más keményszövetek is. A *Medicinae variae*[160] **szarvasszarv**at ajánl: *Az szaruasnak az szaruat fözd megh borban, es melegen mint eltürheted, ved az fogadra*. Vásárhelyi[161] is jónak találta a tört szarvasszarvat: *Az zaruas zaruat rezeld porra, egi kis uy begreben fozd megh borban, kenier hej alat, es melegen ved az fajo fogadra az bort.*

Az *Orvosi receptek*[162] című kézirat a következőt ajánlja: *Ló Fogat törj porrá és tedd Üszög tüzre tarcsa Füstére az Fogadat 4szer napjaban 4 nap alatt.*

Juhász Máté a következő receptet ajánlja[163]:

(33)
vért ki fzija. *vagy:* Egy dőglőt lónak ha tsak a' fzárasz tsontyából vagy kaponyájából-is huzz ki egy fogat, vesd a' tüzben hogy ugyan tüzes legyen, vesd azon tüzeſſen fél pohárni etzetbe (a' fzáját bé-tſinálván jól a' pohárnak, hogy az ereje el-ne mennyen) 's lágy melegen vedd a' fzádba-az etzetet. *pr. vagy:* Az Angélika gyökeret porrá törvén az odvas fogba kell nyomni, vagy tsak darabotskáját belé tolni, a' férget meg-öli, avaſságát meg-emészti, 's fájdalmat pedig azzonnal meg fzünteti. *vagy:* Három gyökér belindet törj meg, etzetbe fözd úgy, hogy tsak felforjék, végy háromſzor a' fogadra benne a' mint el-türheted melegen. *pr. Ha egyébb-képpen fáj a' fog:* A' kezed fején fellyül (a' melly felől fáj a' fog) a' kezed fzárán tſinály véſicktorlát, az az: vontas holyagot fokhagymával megdőrgölvén erőſſen, és oda fzáll a' fájdalom, ezt az után a' bőrét le-metzvén, meg-gyógyithatod irós vajjal kenvén, 's zöld kápoſzta levéllel raggatván. *Hogy a' fájó fog, fájdalom nélkül ki-eſſék.*
C Szent

Bencze József összefoglaló munkájában, melyet a füstölésről, gőzölésről írt, sokszor állati eredetű, kellemetlen szagú anyagok alkalmazásáról olvashatunk, mint például lópatapor, kosszarv pora.[164]

---

[155] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 84.
[156] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 105.
[157] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 105.
[158] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 150.
[159] Szűcs S. 1936. 61–63.
[160] Medicinae variae 1603 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 17.
[161] Vásárhelyi S. 1628. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 215.
[162] Orvosi receptek. 18–19. század. Fol. Hung. 1760. 1r.
[163] Juhász M. 1761. 33. – Az eredetiből készült másolat
[164] Bencze J. 1959. 28.

Ritkábban, de előfordult az is, hogy **emberi keményszövet**et, főleg csontot (fogfájás ellen például fogat) használtak gyógyításra. Természetesen ez is az analógiás gyógyítás körébe tartozik. Török:[165] *Az meöli giermöknek eleözeör foga kezd hullanj, az mellik eleöszeör ki esik, aszald megh, uesd mosarba, teörd megh, ad megh innia, es soha foga annak utanna nem faj*.

Vagy: Göcsejben „A nő fájós fogát holt nő, a férfiét holt férfi fogával kell meghúzogatni".[166]

Az állatok és az emberek (különösen a holt ember) fogának mindig mágikus erőt tulajdonítottak. Vajkai szerint az *AM.* megkötés ellen a holt ember fogával való füstölést ajánlja[167]. Hasonló receptet találunk az *Orvosságok rendszedése* című munkában: *Ha a uölegent megh kötik hazas[s]agaban. Vegied az holt ember fogát, és azal az uölegent füstöld megh, az utan Isten segetsegebül kedvet teheti az menjaszonnak.*[168] *Az Orvosságok rendszedése* többek között kecske fogát is javasolja süly ellen: […] *ha penigh alul uagion az sül, égesd megh az eb feyet, es ted porra, az utan keczke fogat melegecs meg és uiaz giertiarul töröllied uele az sult, az utan az porral porozd megh.*[169]

4. Egyéb állati eredetű szerek.

Szerepel a gyógyszerekben olykor a **béka** is. Juhász Máté *Házi Különös Orvosságok* című kiadványa Szent György nap előtt fáról szedett leveli béka megfőzését javasolja. Miután már csak a csont marad, a víz felszínén megjelenő zsírrétegbe mártott tollal kell a fogat kenegetni, s a fog fájdalom nélkül ki fog esni. Egészséges fogat nem szabad érinteni.[170]

Lóránd Klára[171] a 18–19. századi Bács Kiskun megyei orvosló feljegyzések között találta a következőt: *A ki varas békát kaphat, és megölheti, vegye bal hátulsó lába szára uszonyát, és mikor szükség, téggya* [!] *a fogára.*

Gajda Pál a Nagy-Kunságban alkalmazott népies gyógymódok között talált rá a 19. század végén az alábbi gyógymódra: „egy talált béka" bal hátsó lábát le kell vágni, és azzal kell a fogat kapargatni [nyilván a fogfájás elhúzása céljából].[172]

Csallóközben élt az a hiedelem, hogy nem szabad békát nyitott szájjal megbámulni, mert „kiszámolja" a fogakat.[173] Aki nyitott szájjal egy békára néz, annak kihullanak a fogai

[165] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 92.
[166] Gönczi F. 1905. 351, 1914. 297.
[167] Vajkai A. 1942. 257.
[168] Orvosságok rendszedése. 17. század. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 460.
[169] Orvosságok rendszedése. 17. század. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 462.
[170] Juhász M. 1761. 99.
[171] Lóránd K. 1982. 426.
[172] Gajda P. 1903. 248.
[173] Danter I. 1994. 69.

(Felső-Somogy, Balatonmellék, Hosszúfalu, Nagyvárad és környéke).[174]

Edelmann Menyhért arról a Tiszaszentendrén hallott babonáról számolt be, hogy aki a **kutya** eledelét megeszi ugyanígy jár, elveszíti a fogait.[122]

Vörös kaláris (vörös korál) porát fogfájás ellen használták, bár erősen roncsoló hatású anyag.[175]

Az állati eredetű szerek felhasználásának szokatlan, pneumatizálással összefüggő változata található egy 18. századi kéziratos orvosságos könyvben: *Mártiusban fogi egy* ***vakandok****at, vedd az bal kezedben addig szoritsd, az markodban még meg nem döglik, bizonyos lehetsz benne, azon esztendöben valakinek meg fogod az fogát, mingyárt a fog fájása el hagyja ötet, ilyen formán mind másnak, mind magadnak Szolgálhatsz.*[176]

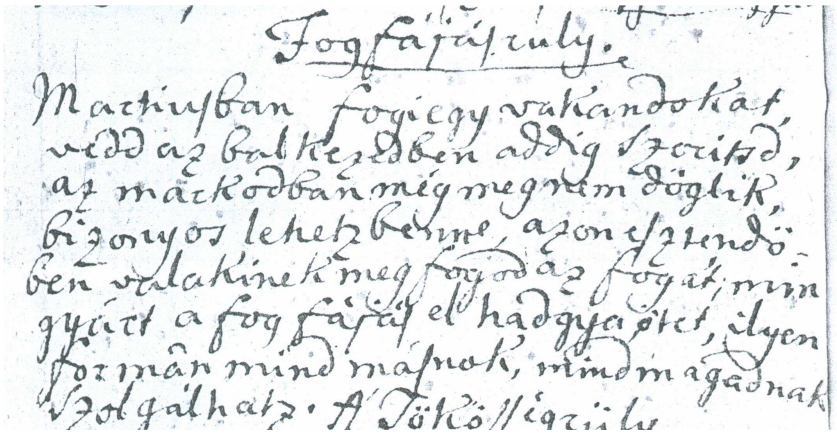
Fogfájás ruly.
Martiusban fogi egy vakandokat,
vedd az bal kezedben addig szoritsd,
az markodban még meg nem döglik,
bizonyos lehetz benne, azon esztendö-
ben valakinek meg fogod az fogát, min
gyárt a fog fájás el hadgya ötet, ilyen
formán mind másnok, mind magadnak
Szolgálhatz. A' Tökösségrüly

Részlet egy 18. századi *Orvosságos könyv*ből*)*[177]

Benedek Enyedi János munkájában javasolja **pókháló**nak a gyógyszerbe keverését: *Végy egy Könting Fokhagymát, Terjéket ugyan egy Köntinget. Egy kevés Pókhálót: ezeket elegyítsd öszve 's tsinally belőlle egy Tészta forma Pogátsát, […] ezen tésztát a' Fogfájásban az Állkaptzára vagy pedig a' Karnak a' Könyök belső alsó felére kötvén azon a' részen a' melly felől a' Fog fáj, gyakorta el-szokta mulatni a' Fájdalmat.*[178]

5. **Ganéjterápia.** A népi orvoslás természetes gyógymódrendszer, amelynek részét képezi a **székletek**, illetve a **vizelet** felhasználása is. A különböző emberi és állati ürülékeknek mágikus erőt tulajdonított a nép, s nem véletlenül, hiszen ezek az anyagok természetes hatóanyagokkal is rendelkeznek, így alkalmazásuk gyakran hatásos volt. Az ürülék – amellett, hogy az esetek kisebb részében fertőzést is okozhatott – olyan baktériumokat tartalmaz, melynek anyagcseretermékei gátolják a kórokozók elszaporodását, ráadásul a friss, meleg

[174] Edelmann M. 1889. 218.
[175] AM 1547. 83b.
[176] Orvosságos könyv. 18. század. Oct. Hung. 754. 33v.
[177] Orvosságos könyv. 18. század. Oct. Hung. 754. 33v. – Az OSZK. kézirattárában őrzött eredetiről készíttetett másolat
[178] Benedek Enyedi J. 1801. 233.

trágya, mint pépes borogatás, jó melegen tarthat egy-egy testrészt, és elősegíti a gyulladások gennyes beolvadását. Pólya szerint a földműves emberek még a kultúr országokban is igen sokáig használták, mert a földműves ember számára, aki gyakran foglalkozik trágyával, ez távolról sem olyan undorító, mint ahogy azt a városi ember gondolná.[179]

A ganéjterápia sok esetben azt célozta, hogy a betegben lévő démon (a megszemélyesített betegség) megundorodjék tőle, és távozzék.

(Bizonyos esetekben azonban a tisztelet jele is lehet a ganéjterápia használata. A tisztelet jele például, hogy a dalai láma székletéből a hívek részére amuletteket készítenek, sőt labdacsok formájában tisztelői gyógyszerként használják.)

Az ókori keleten is alkalmaztak már ürüléket gyógyszerként[180]; az ókori Egyiptomban például emberi székletet [181], Mezopotámiában pedig az agyagtáblák tanúsága szerint gyíkszékletet.[182] A galambganéjt például, melyet az asszírok olajba keverve használtak gyógyszerül, bizonyos indián törzsek még a múlt században is a húgycsőfolyás gyógyítására tartották alkalmasnak. Az alexandriai Serapion (Kr. e. 3. század) pedig a leghatásosabb gyógyszerek közé sorolta a krokodil bélsarát, amelynek ára igen magas volt, sőt Qintus Severus Sammonicus (Kr. u. 3. század) az egér bélsarát esővízben feloldva találta a leghatásosabb szernek az emlők megduzzadása ellen, borogatás formájában. A középkorban azután valósággal dúlt a ganéjterápia, mely igen válogatós volt: egyik betegségre a bárányganéj volt jó, a másik betegségnek csak a sertésganéj használt, a harmadiknak a lóganéj.

A múlthoz képest napjainkban már háttérbe szorult az ürüléknek – valamint a nyálnak és a tejnek – népi gyógyszerként való felhasználása, mégis szerepel még a népi orvoslás „gyógyszerkincsei” között.

Paulin Ferenc Keresztély (17. század) orvos, költő és történetíró a *Dreckapotheke* című könyvében a következőket írta: *a bélsár és a vizelet majdnem minden betegséget szerencsésen meg tud gyógyítani, még a legsúlyosabb mérges betegségeket is, és a varázslás által előidézett bajokat is a fejtől a lábig, székeljenek bár kívül vagy belül.*[183]

A ganéjterápiát használták a foggyógyításban is, amiről a régi magyar orvosló könyvek is tanúskodnak. Fogfájás ellen holló ganéját és fehér ebszart is használtak, például *AM.*: *Hollonak ganeyath ha az odwas fogban tezöd faydalmat el vezy, merth el ronthya az*

[179] Pólya J. 1941. 18.
[180] Duin, N. – Suctiffe, J. 1993. 12.
[181] Duin, N.– Suctliffe, J. 1993. 12.
[182] Duin, N. –Suctliffe, J. 1993. 14.
[183] Pólya J. 1941. 19.

fogat[184]; Márriássy[185] a *fehér ebszar*t javasolta: *Uegj keresetlen fejer eb zart, saluo honore azt teord megh es zjtald megh, ahoz teorj megh kjlenz zem borsot*.

Váli Mihály szerint[186] pünkösd havában vizet kell égetni különféle összetevőkből (hájak, füvek, gyökerek, tehénganéjvíz) fogfájás ellen.

Felvinczi munkájában, a *Bellum Morborum*ban a fogfájás avval dicsekszik, hogy olyan fájdalmat okoz, hogy a beteg még saját székletét is a fogára teszi kínjában:

Mert midőn én erőmet emberre vetem,
Még eszét-is egy cseppig mind el-felejtetem,
Maga kinnyához képest arra-is ráveszem,
Hogy a maga ganéját fogára tétetem.[187]

Lange[188] bármiféle vérzés csillapítására – ha más nem segít – a következőt ajánlja: disznóürülék önmagában vagy pálinkával locsolva.

A 19–20. századi néprajzi gyűjtésekben is találunk hasonló megoldásokat. Madarassy László a Kiskunságban a következő gyógyszereket találta fogfájás ellen: farkasszar, rácpirulagyökér, kályhapúder, kerékkútolaj, kerékagyolaj.[189]

A göcseji Szilvágyon a fogban levő „ízt" a kutya fehér trágyájával és mézzel kevert fokhagymával dörgölik.[190]

Vajkai a Felföld népi orvoslásáról írott könyvében számol be F.H.-ról, aki a tenyerébe pisil, és a vizeletét ereszti a fogára.[191]

A ganéjterápia elterjedt módja volt az is, amikor „dunsztkötésként" a dagadt arcra helyeztek valamilyen állati ürüléket. Juhász Máté a *Házi Különös Orvosságok*ban az arc bedagadása esetén ruhába kötött, felmelegített lóganéjjal történő borogatást javasolt. Férfiak és fiúgyerekek esetén csődör, nők és lányok esetében kanca ganéját kellett használni.[192]

Maár Sopron környékén azt találta, hogy fogfájáskor a tarkóra kovászt tesznek, a lábakat hamulúgban áztatják. Kovász helyett tehénürülék, disznózsír vagy égetett mész is alkalmas volt.[193]

A Tiszántúlon a múlt század negyvenes éveiben kiterjedten alkalmaztak trágyakötést,

---

[184] AM. 84b.
[185] Máriássy J. 1614–1635. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 69.
[186] Váli M.1759/1784. 21.
[187] Felvinczi Gy. 1714. 62.
[188] Langetől id. Deáky Z. 2008. 58.
[189] Madarassy L. 1904. 246.
[190] Gönci F. 1905. 351.
[191] Vajkai A. 1907. 48.
[192] Juhász M. 1761. 31–32.
[193] Maár M. 1956. 293.

többek között fájós fogra, dagadt arcra is. Az adatgyűjtő csak egy esetben – sebkezelés után – hallott tetanusz kialakulásáról.[194]

Györffy Hunyad megyéből a következő adatot gyűjtötte: „Kend meg kívül lóhájjal, meggyógyul!”[195]

6. Más állati és emberi nedveket is használtak gyógyításra, leggyakrabban a **tej**et és a **nyál**at. Frankovich meleg tejes vízzel történő öblögetést javasolt, s amennyiben kelés támad „azt éreltetni kell” meleg tejjel vagy tejben főtt fügével, majd „meg kell fakasztani, ez pedig könnyen és nagy fájdalom nélkül végbe mehet”.[196]

A népi gyógyítók évszázadok óta tisztában voltak a nyál gyógyító hatásával is, holott az emberi nyál baktériumölő képességéről az első munkát Hugenschmidt jelentette meg 1896-ban. Fleming 1922-ben fedezte fel, hogy a hatóanyag a nyálban a lizozim, amely bizonyos baktériumokat megöl.[197] Az 1980-as években például a Csallóközben a fájós fogat és mellette az ínyt reggeli éhnyállal dörzsölték be.[198]

Lóránd Klára a 18–19. századi Bács-Kiskun megyei orvosi feljegyzésekben a következőt találta: A pápafüvet elegyítsd meg a fájós fog ínyiből kidörgölt kevés résszel, és tedd rá![199]

7. Használták gyógyszerként a **tojás**t is, többnyire más anyagokkal összekeverve.[200] Az *Ars medica* az erős fogfájás elmulasztására ajánlotta a tyukmonyfehérje (tojásfehérje) és az ópium keverékét, melyet a fájós fogra kellett tenni[201]. Egy 18. századi *Orvosságos könyv* pedig tojásfehérje, timsó, faolaj és égett bor keverékét javasolta (l. az ábrát!). Gajda Pál a Nagy-Kunságban hallotta, hogy a megszárított záptojást porrá törik és avas hájra téve alkalmazzák.[202]

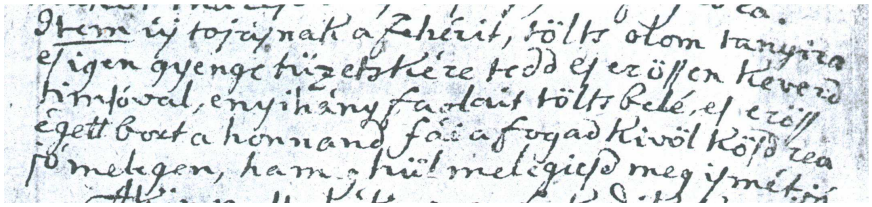

Részlet egy 18. századi *Orvosságos könyv*ből[203]

[194] Greszné Czimmer A. 1943. 258.
[195] Györffy I. 1935. 85.
[196] Marikowzki M. 1772. 142.
[197] Oláh A. 1988. 168–172.
[198] Danter I. 1986. 23.
[199] Lóránd K. 1982. 426.
[200] Pápai Páriz F. 1690/1747. 84.
[201] AM. I. 84b.
[202] Gajda P. 1903. 248.
[203] Orvosságos könyv. 18. század. Oct. Hung. 754. 58v. – Az OSZK. kézirattárában őrzött eredetiről készíttetett másolat

8. Ugyancsak ismert gyógymód volt a korai orvosló és receptkönyvekben a **piócázás** is. Az állati eredetű gyógyító eljárások közül ez az egyetlen, ahol élő állatot alkalmaztak a fogfájás gyógyítására.

Már Pápai Páriz [204] említi a nadályt, mint a fogfájás ellenszerét. Ennek alapja valószínűleg az a gyakorlat lehetett, hogy akut és krónikus gyulladások esetén – nem ritkán – nadályt helyeztek a gyulladt területre, amely kiszívta a kóros váladékot. Elsősorban az arcon jelentkező gyulladások, duzzanatok képezhették indikációját ennek a gyógymódnak, de előfordult, hogy a fájós fog melletti ínyre helyezték a piócát.

Nadály és nadályosok című munkájában Grynaeus Tamás írt részletesen a piócakezelés magyarországi történetéről. (Latin) nyelvemlékeinkben már a 13. századtól felbukkan a *nadály* szó, később jelenik meg szinonimaként a szláv eredetű pióca. A piócamarás jótékony helyi hatásai orvosi szempontból (Grynaeus szerint): a nyirokkeringés és a sejtlégzés javulása, a toxinok gyorsabb elszállítódása, a jobb felszívódás. A nadályfogás ősi mesterség lehetett, de Grynaeus szerint: idővel „a társadalom, a falu (sőt a piac) perifériájára került emberek váltak nadályosokká”.[205]

Németh László, Karácsony Sándor és Oláh Andor is megállapította, hogy törés következett be a mesterség művelőinek történetében: lenézett, üldözött foglalkozássá vált tevékenységük. Ennek ellenére a 19. sőt a 20. században is sok ember vette igénybe falun a piócagyűjtők szolgálatait, s széles körben alkalmazták a vérszívókat különböző kórok kezelésénél, sőt sok ház abalakában lehetett megtalálni a piócás üveget.

Vajka szerint a Borsa völgyében fogfájás ellen piócát tettek a fog ínyére[206], de alkalmaztak piócát fogfájás gyógyítására a Csallóközben és Csilizközben is; Danter azt hallotta, hogy a rossz fog miatt megdagadt arcra piócát tettek, ami „kitisztította a gennyes vért”.[207]

Az arcra helyezték, s „a pióca jól kiszívta a rossz, gennyes vért, s vele a fájást is”.[208]

Kisteleken a piócát a gyulladásban lévő ínyre helyezték.[209]

A Hajdúságban azt tartották, hogy piócát felragasztani csak szép, tiszta időben érdemes, mert szeles borús időben lehet, hogy meg sem tapad, de ha mégis megtapad, akkor is többet árt, mint használ.[210]

---

[204] Pápai Páriz F. 1690/1747. 262.
[205] Grynaeus T. 1962. 129.
[206] Vajkai A. 1942. 57.
[207] Danterné Tóth I. 1986. 23.
[208] Danterné Tóth I. 1986. 3–6.; 1994. 69–70.
[209] Süli É. 1976. 462.
[210] Liszt 1902. 77.

6.3. A fogfájás gyógyítása ásványi eredetű anyagokkal és vegyi anyagokkal

A gyógyszerek alkotóeleme lehetett ásványi anyag és vegyszer is. Az alkalmazott ásványi anyagok közül néhány gyulladáscsökkentő, érösszehúzó hatással bírt, de jelentős részük, valószínűleg, egyszerűen kiölte a fogból az ideget.

A fogfájás elleni receptek alkotórészeként leggyakrabban **só** és **timsó** szerepelt. A sót gonoszt elűző, távoltartó, védelmet nyújtó szerepe alapján is használták Magyarországon, és a világ sok más országában is.[211] A só és timsó érösszehúzó hatása is nyilván szerepet játszott széles körű alkalmazásukban.

Néhány régi példa só és/vagy timsó alkalmazására. 1577: *Fogadnak semmi nyavalyája nem lészen, ha minden nap egy szem sót teszel a fogad alá, és a só ott elolvad.* [212] Timsó [213] is szerepel ugyanebben a munkában.

Pápai Páriz Ferenc timsót, gallest, szurkot, spiritus vitriolit javasol[214], de szerepel a timsó Melius-nál, a *Medicinae variae*-ben és Töröknél is a 17. században.[215, 216, 217]

Juhász Máté a *Házi különös orvosság*okban *só* és *hamu* összekeverését, ruhácskába kötését, majd pálinkában történő égetését javasolja borogatás céljára, valamint gyapotra csepegtetett terpentinolaj fogra helyezését.[218]

További vegyszerek és ásványi anyagok fogfájás ellen a 16–17. századból: *ammoniacum*[219], *gumi*, *salétrom*[220], *salétrom néhány levél zsályával megfőzve*[221], *borkő*[222], *témsó, gallés porrá törve szurokkal ruhán, flastromként*[223], *gallés ecetben*[224].

Ritkábban vagy csak egy-egy alkalommal szerepel a receptekben más vegyi agyag is: ammóniákum, borkő, büdöskő, festék, gálickő, gallés, grispán, gumi, hipermangán, kámfor, kékkő, kén, kéneső 'higany', kénkő, kerékolaj, korom, koromolaj (lúcsepp), mastix, oltatlan mész, petróleum, rézeleje, rézgálic, salétrom, sárga agyag, só, spiritusz, szalicil, szén, Szent György köve 'alabástrom', szkompia (a vargák vegyszere), szurok, szürke kénkő, tégla, terpentin, timsó, tinta, új agyag, üvegpor, vargafesték, vas, vaspor, velencei kristály.

---

[211] Hoppál M. – Törő L. 1975. 49.
[212] AM. I. 83a.
[213] AM. I. 83a.
[214] Pápai Páriz F. 1960/1747. 81., 84.
[215] Medicinae variae. 1603 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 18., 25.
[216] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 249.
[217] Melius P. 1578. 2. 1.
[218] Juhász M. 1763. 32.
[219] AM. I. 83a.
[220] Melius P. 1578. 16. 2.
[221] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 132
[222] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 150.
[223] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 351., 366., 383.
[224] Becskereki Váradi Dzabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 383.

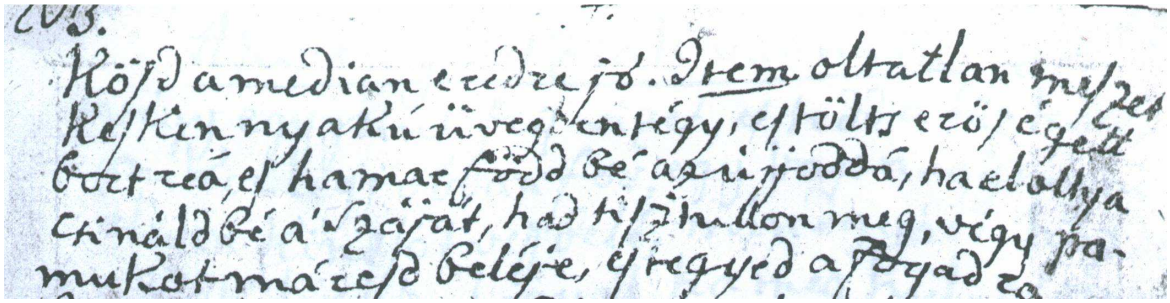

Fogfájás elleni recept a *Notamenta de medicamentis* című kéziratból[225]

Marikowzki szerint: *Némelyek évő szerekkel-is élnek, úgy mint választó vízzel vagy galitzkő spiritussal; de ezek igen veszedelmesek, azért jobb volna azokat elhagyni*.[226]

A 19. és 20. századi néprajzi gyűjtések adatai azt bizonyítják, hogy a nép körében még igen sokáig szokásos volt vegyi és ásványi anyagok gyógyszerként való használata.

Gömör megyében a 19. században *konyhasó* és *timsó* összevegyített porát nyomták az odvas fogba, máskor erős borszeszt vagy tekercsbe hajtott és meggyújtott papír kozmaolaját, mely eleinte a fájdalmat növelte, később megszüntette.[227] Török arról is beszámolt, hogy Zsipben varrótű fülébe húzott, s a fülre gömb alakban rátekert selyemszálat választó vízbe mártottak, majd megforgatták a fogűrben.[228]

Göcsejben sót vagy petróleumot helyeztek a sajgó fog üregébe.[229]

Maár Sopron környékén találkozott só alkalmazásával, amellyel a fájós fogakat dörzsölték.[230]

Meleg sót helyeztek a fájós fogba a Csilizközben, máskor – gyulladás esetén – jeget raktak a fogra vagy felváltva alkalmaztak hideg-meleg borogatást. Pamutba csomagolt bagó is használatban volt.[231]

A Csallóközben is használtak sót; részben a fog odvába tömték fogfájás ellen, máskor (meleg) borogatásként tarisznyába tették, és úgy szorították az arcra. Ugyanitt kámfort, szalicilt[232], valamint timsót és tömjént is tettek a lyukas, fájó fogba[233] (akár csak Szeged vidékén[234]).

[225] Notamenta de medicamentis. 18. század. Quart. Hung. 639. 9. – Az OSZK. kézirattárában őrzött eredetiről készíttetett másolat
[226] Marikowzki M. 1772. 140.
[227] Török J. 1867. 170–187.
[228] Török J. 1867. 170–187.
[229] Gönczi F.1905. 351.
[230] Maár M. 1956. 293.
[231] Danterné Tóth I. 1986. 3–36.
[232] Danterné Tóth I. 1994. 69–70.
[233] Danterné Tóth I. 1982. 185.
[234] Bálint S. 1980. 170.

Halászné a tölgyfa levelét timsóval, „szép folyó vízben főzve", szintén hatásos orvosságnak hallotta, s azt is, hogy gyömbér és só összetört keverékét „az fognak udvarában kell tenni."[235]

Kárpátalján az ezredforduló táján meleg sós vizzel vagy „hipermongonos" vízzel öblögették a fájós fogakat.[236]

A bukovinai székelyek ugyancsak sót helyeznek a fájós fogra, vagy kívülről sós vizes ruhával borogatnak (2008). Tettek a fogra tömjént is, bár tudták, hogy az rocsolja a fogat.[237]

A són és a timsón kívül szalicil, fenyőszurok, hipermanga, koromolaj, meleg hamu, oltatlan mész, rézgálic stb. is szerepelnek több 19–20. századi néprajzi gyűjtésben a fogak gyógyítására.

Trencsén megyében salétromsavcseppeket[238], Kiskunfélegyházán[239] kerékagyolajat, kerékkútolajat, kályhapúdert és farkasszart, a Felföldön[240] gyufafejet, a Tiszántúlon[241] és Szatmárban[242] kékkövet, Szentgálon „politéros vattát" (asztalostól), amerikai csöppet (a patikából) és koromcseppett tettek a fájós fogba[243]. Mátészalkán lúcseppet[244], Kisteleken pedig a múlt század hetvenes éveiben rézelejét rézgálicot és koromolajat.[245] Szeged környékén szintén koromolajat[246].

Tolnán, Pesten, Baranyában szódabikarbónát, szalicilt „és ki tudja még mit nem tesznek a lyukas fogba"[247] .

Talán Juhász Mété volt az első, aki a *Házi különös orvosságok* című munkájában **puskapor** alkalmazását javasolta foggyógyítás céljára. A puskapor a 19. századtól aztán egyre gyakrabban képezte részét a recepteknek.

A magyar nép […] című 19. századi kéziratban azt olvashatjuk, hogy az égett bort meg kell gyújtani, ruhában tört puskaport kell benne megégetni, és ebből a puskaporból kell az odvas fogba tenni.[248]

A lyukas fogba gyakran helyeztek egy csipetnyi puskaport, mondván „az kiégette a

[235] Halászné Zelnik K. 1992. 15–44.
[236] Kótyuk E. 2000. 67.
[237] Sebestyén Á. 2008. 47. 52.
[238] Kácser M. 1906. 908.
[239] Madarassy L. 1904. 246.
[240] Vajkai A. 1907. 8.
[241] Greszné Czimmer A. 1943. 9–10.
[242] Makay B. – Kiss J. 1988. 44–47.
[243] Vajkai A. 1987. 160.
[244] Farkas J. 1968. 159.
[245] Süli É. 1976. 447–448.
[246] Bálint S. 1980. 163.
[247] Tarján J. 1965. 97.
[248] A magyar nép… 19. század. Quart Hung. 2940. 17v.

fájást", de fokhagymával, borssal összekeverve is alkalmazták.[249]

A fájós fogra puskaport tettek Bucson[250] és Hajdú megyében is.[251]

Időnként a fájós fogak füstölésére is használtak ásványi anyagokat, bár a növényekkel – elsősorban beléndekkel – történő füstölés jóval gyakoribbnak számított. Hajdú-Biharban néha egyszerűen vizet öntöttek a kovácsszénre, s ennek gőzét bocsátották a fájós fogba.[252] Göcsejben felizzított szénsalakkal gőzöltek.[253]

Nagy János náthafolyásos fogfájás esetén hasznosnak tartotta a **vízzel való gyógyítás**t. Ilyenkor a vízzel való gőzölésen kívül a következő módon lehet segíteni a betegen: a fogfájós kevés állott vizet vesz a szájába, ujjait igen hideg vízbe mártogatja, s arcait, állkapcsát, halántékait és füle hátulját folyvást dörgöli vele, addig míg a dörgölt helyek égető forróvá nem változnak. Amint a beteg ujjai száradni kezdenek, ismét vízbe kell mártani őket. Magát a foghúst is lehet dörgölni, egészen a vérzésig. Ha pedig ez mind nem használna, akkor hideg lábvizet kell venni, s utána járkálni kell.[254]

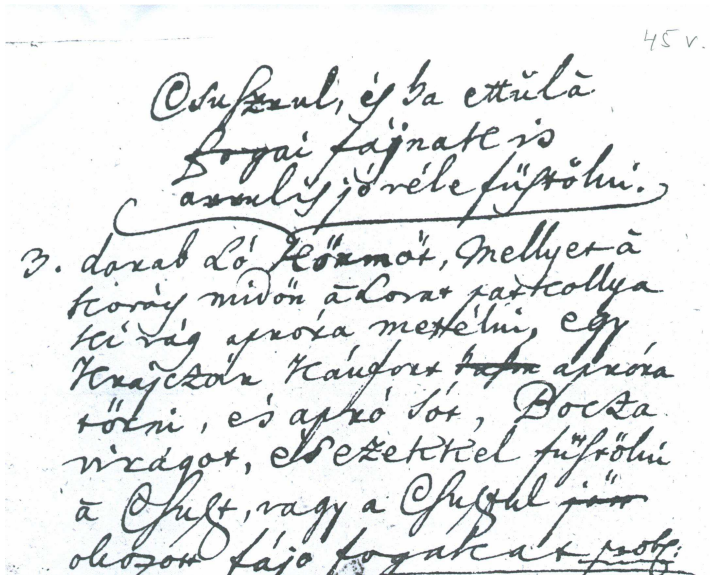

Részlet egy 19. századi kéziratos orvosló könyvből[255]

Jókai Mária a hideg vízzel való öblögetést s néha a melegítést hallotta.[256]

[249] Hoppál M. – Törő L. 1975. 45.
[250] Gönczi F. 1914. 297.
[251] Liszt N. 1903. 297.
[252] Liszt N. 1905. 744.
[253] Gönczi F. 1905. 351.
[254] Nagy J. 1842. 39.
[255] Orvosságos könyv II. 19. sz. eleje. Oct. Hung. 948. 45v. – Az OSZK. kézirattárában őrzött eredetiről készíttetett másolat
[256] Jókai M. 2008. 51.

Említést érdemel egy érdekes, Baranya megyében hallott gyógymód: porcelán tányéron papírt égetnek el. A tányéron barnás színű, csípős ízű anyag marad vissza. Ezt kenik vattára, és úgy helyezik a lyukas fogba.[257]

6.4. Más testrészen alkalmazott gyógyító szerek

Már az ókorban is előfordult, hogy a gyógyszert a fogfájással **ellentétes oldalon** alkalmazták. Az ékírásos agyagtáblákon a következő recept olvasható: Ha egy embernek a foga fáj, mert a féreg rágja, finom olajban keverj el bizonyos porrá tört vízinövényt […] Ha a fog jobb oldalon beteg, öntsd a bal oldalon levő fogra; ha a fogad bal oldalon beteg, öntsd a jobb oldali fogra; a beteg meggyógyul.

Ez a szokás talán összefüggésben lehet a visszájáról végzett cselekvések erejébe vetett hittel. A gyógyítást ugyanis a megfordítással akarják elérni, úgy, hogy jelképesen helyreállítják a betegség által megfordított élet rendjét.[258]

Bar Rab Huna rabbi is például a következő receptet ajánlja fogfájás ellen: fokhagymát kell összetörni olajban, és ezt sóval kell vegyíteni, majd a hüvelykujj körmére kell kenni, azon az oldalon, ahol a fog fáj; ezt be kell fedni tésztával, de úgy, hogy az a bőrhöz ne érjen, mert különben leprát okoz.[259]

A régi magyar orvosságos könyvekben is előfordult, hogy az utasítás szerint nem a fogban, hanem valamelyik más testrészen kellett elhelyezni a gyógyszert.

1. Ennek a gyakorlatnak az egyik változata, amikor a kéz **pulzus**ára, az **ütőér**re, a **kar**ra helyeztek gyógyító anyagot. Az ilyen típusú gyógyító eljárások alkalmazására kétféle magyarázat képzelhető el. Az egyik lehetőség az, hogy eleink úgy gondolták, a nagy (verő)erek elszállíthatják a gyógyító szereket a fájós testrészhez; de elképzelhető az a magyarázat is, hogy a különböző testrészeken elhelyezett anyagokkal a fájdalmat el akarták „vonzani” a beteg testrésztől.

[257] Tarján J. 1965. 97.
[258] Hoppál M. 1990. 710.
[259] Ring, M. 1997. 30–31; Forrai J. 2005. 45.

Antalné Tankó Mária könyvének címlapján található kép[260]

Például: *Foghagymath töry megh, az mely felöl az fogh fay, kösd affelöl valo kezre, arra az Erre, kyt pulsusnak hynak az Doctorok.*[261] Török: *Teöry megh ket göröszd fokhagimat es keösd karodra, az meli felül fogad fay mind hozza vonnia az merget*[262], Zay Anna: *Savanyu kovászbann mustárt kell jól bele gyurni és arra a' karjára, a' mely felé fáj az foga, reája kell kötni*[263], Csapó: *Fogfájás, mely nem az odvas fogtol van, meg-szünik, ha ez fü leveleit az ember karjara kötik.*[264]

Benedeki Enyedi ó János receptje a következő: *Végy egy könting Fokhagymát, Terjéket ugyan egy köntinget. Egy kevés Pókhálót: ezeket elegyítsd öszve 's tsinálly belőlle egy Tészta forma Pogátsát […], ezen tésztát a Fogfájásban az Áll-kaptzára vagy pedig a Karnak a Könyök belső alsó felére kötvén, azon a' részen a' melly felől a' Fog fáj, gyakorta el-szokta mulatni a Fájdalmat.*[265]

Egy 18. századi kéziratos orvosságos könyvben ezt olvashatjuk: *Fogfájás ellen. Végy egy vörös hagymát, és velentzei terjjéket, és kend reá az mely felöl fái a fogad, másik részrűl kösd a median eredre jó.*[266]

[260] Antalné Tankó M. 2003.
[261] AM. I. 83a.
[262] Török J. 1619. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 124.
[263] Zay A. 1718. 470. recept
[264] Capó J. 1775. 265–266.
[265] Benedeki Enyei ó J. Falusi emberek patikájából (1801) id. Péter M. 2006. 96.
[266] Orvosságos könyv. 18. század. Oct. Hung. 754. 58r–58v.

Hasonló tartalmú versrészletet idéz Németh Károly[267] Baróthi Szabó Dávidtól a *Tréfás majorsági orvosi dolgok* című verséből.

Fél fokhagyma-fejet, vagy még kevesebbet, ha jobbnak
Ítéled, kell könn késsel, vagy moz'árbann;
Adj hozzá sáfrány-porból, a mennyi hegyére
A késnek fel-fér; elegyítvén flajstromat állíts;
A fájós részen lévő kar erére (szököllő
Ez, s ki-verő) kösd fel: fájása fogannak huszonnégy
Óráknak folyamatjok alatt butsúzik örökre.

Egy kéziratos *Orvosságos könyv*ben [268] a következő receptet találjuk:

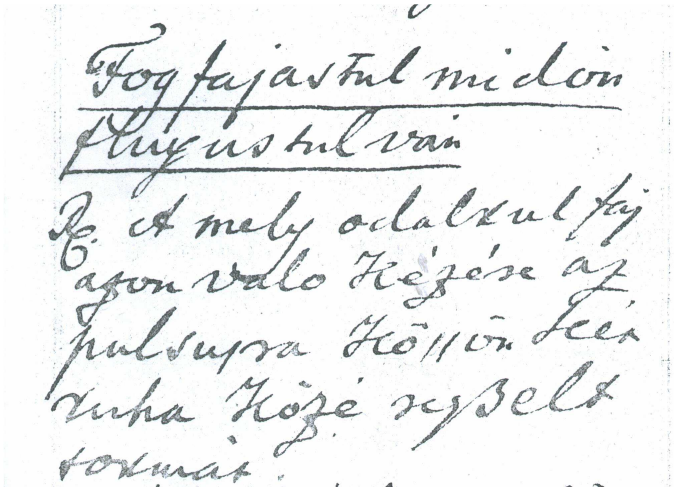
Fog fajastul midön
fluxustul van
R. A mely odalkul faj
azon valo Kézére az
pulsupra Köppön Kér
kuha Közé rejßelt
tormát.

Részlet egy 1761-ből származó *Orvosságos könyv*ből

Ez a módszer a 20. században is használatos volt a népi orvoslásban. Hogy mennyire általános lehetett, azt mutatják a következő adatok. Gönczi Göcsejben[269], Maár Sopron környékén, Grynaeus pedig Orosházán találkozott azzal a gyógymóddal[270], hogy a fájással ellentétes oldali csuklóra kötötték a fokhagymát.[271] Békés megyében is egy gerezd fokhagymát rögzítettek a beteg csuklójára.[272] Szegeden tormát raktak a fájó fog felőli oldalon a kar felső részére.[273] Danter a Csilizközben azt hallotta, hogy ha valakinek fáj a foga, az ellentétes oldali könyökére egy fokhagymát helyeztek vagy az ellenkező oldalon a fülébe szúrták.[274]

[267] Németh K. 1902. 133.
[268] Orvosságos könyv. 1807 k. Oct Hung. 867. 35v.
[269] Gönczi F. 1902. 215.
[270] Maár M. 1956. 289.
[271] Grynaeus T. 1965. 416.
[272] Oláh A. l956. 85.
[273] Bálint S. 1980. 170. és Páll I. 1985. 346.
[274] Danter I. 1986. 23.

2. A fentiekhez képest gyakoribb módszer volt, hogy a gyógyszert a fájós fog felöli oldalon a **fülbe** vagy az **orrba** helyezték. Más népeknél is szokásos volt ez, például a franciáknál,[275] de a régi orvosló könyvekben gyakran olvashattunk arról is, hogy a fogfájással ellentétes oldali fülbe kellett helyezni a gyógyszert. Régi magyar példák: A *borostyán magvát rózsaolajjal, pomagránátnak héjával kell megfőzni és a fájással ellentétes oldali fülbe kell helyezni*[276]; […] *ha azt az yobbyk fwledben töteod, bal feleol valo fogad fayasath el wezy. Ha penygh bal feleol tölteod az fwledben, yob felöl valo fogh fayasth vezön el*[277]; *Földy borostyannak ky fachyarth leweth eosd az fwledben az mely felöl fay az fogad. Fay azerth kewesse, de az fayas azonnal ees hamar megh zynyk*[278]*. Cicorianak ky fachyart leweth tölch az orrodban, akar az fwledben, az fayo fogad megh gyogwl.*[279] Egy még összetettebb recept az *Ars medica*ból: zsályát, rutath, izsópot, fekete hunyort, szamáruborkának gyökerét, lómentának gyökerét, fekete gyopár kóróját borban kell összefőzni, egy kis részt faolajjal elegyíteni, és a fájás oldalon a fülbe ereszteni.[280]

Török: *Torma hasznai. […] Ha ennek vizet ueszik […] az kinek foga fay, az feleöl keöl füleben eönteni benne, az möli felöl fay.*[281] Becskereki[282] és Pápai Páriz Ferenc[283] is ajánlja, hogy egy gerezd fokhagymát helyezzenek a fülbe fogfájás esetén. Mátyus[284] is is azt írja, hogy [fokhagyma] *hajától meg-tisztítva és hosszan hasítva, ha a' fül lyukába dugjuk, a' fog-fájást tsendesíti.*

Pápai Páriz meg is indokolja, hogy miért hasznos a fülön keresztül gyógyítani a fogat: „Minthogy a' fülekben eloszlott ereknek és inatskáknak (nervusoknak) nagy megegyezések vagyon a fogra menő erekkel; azért igen rendesen tselekesznek, a' kik a' fog-fájást a' fül által is orvosolják."[285] Pápai Páriz magyarázata egész Európában ismert volt. Geist–Jacobi[286] említi, hogy Hervey és Lazare Reviére is hasonló nézeteket vallott.

Orvosságos könyvecske:[287] *faczard kj az tormat egj kalanban harom czeppet belöl,*

[275] Bouteiller, M. 1966. 318.
[276] AM. I. 84a., 84b.
[277] AM. I. 85a.
[278] AM. I. 84a., 84b.
[279] AM. I. 84b.
[280] AM. I. 84a., I. 84b.
[281] Török J. 1619. In: Hoffmann G. (szerk.): 1989. 945.
[282] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698—1703. In: Hoffnann G. (szerk.) 1989. 383.
[283] Pápai Páriz F. 1691/1747. 82.
[284] Mátyus I. 1787. 300.
[285] Pápai Páriz F. 1690/1742. 81.
[286] Geist-Jacobi, G. P. 1986. 112.
[287] Orvosságos könyvecske. 1665 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 253.

azután az bal kezeden valo nevetlen ujoddal harom czeppet czeppencz az kanalban, masfelöl valo füledben tölczed az orvossagot.

Egy 18. század végéről származó kéziratos receptkönyv is a fogfájással ellentétes oldali fülbe javasol pálinkát önteni, miközben a beteg a fájós oldalára fekszik.[288]

Az Ökrös József takácsmester hagyatékából előkerült 19. századi kéziratos orvosságos könyv veres hagyma kifacsart levét terjékkel elegyítve vagy fokhagymának „a fokát meg tisztitván" javasolja a fülbe helyezni.[289]

A Csallóközben a múlt század nyolcvanas éveiben fokhagymagerezdet kötöttek a fájással ellentétes oldali könyökre vagy a fokhagymát az ellenoldali fülbe „szúrták".[290]

Érdekes magyarázatot találunk a fokhagyma fülbe helyezéséről Gresznénél: a fokhagyma a fülböl kiáll, tehát a fogfájás is kiáll tőle; Greszné azonban megállapítja, hogy a Tiszántúlon a nép sejtette, hogy a fül és a szájüreg között összeköttetés van a fülkürt útján.[291]

Többek szerint a fokhagymával a fülön keresztül való gyógyítás még a 20. században is előfordult a népi gyógyításban a Tiszántúlon, Orosházán, Szeghalmon, Fenyőfőn, Tiszacsegén, Sümegen[292], Kárpátalján[293], Göcsej és Hetés vidékén[294], a Kisalföldön[295], Kalotaszegen[296], a Csallóközben[297].

Még néhány adat hasonló gyógymódokról. A palócoknál a múlt század húszas éveiben a fülbe chloroform fülcseppeket vagy fokhagymát tettek, de a fokhagymát a fájós oldali csukló ütőerére is kötötték, s kámforgolyót is köttek a nyakra.[298]

Maár Margit közlése szerint Sopron környékén azt mondják, hogy a fog helyett a fülbe is lehet a fokhagymát tenni, de javasolják azt is, hogy esetleg kavicsot vagy inggombot vattába tekerve helyezzenek a fülbe.[299]

Jókai Máriánál ezt olvashatjuk: *fehér pálinkát tettek rá, fokhagymát sütöttek a fülbe*.[300]

Előfordult, hogy a fokhagymát a fül alá helyezték: *közd kjvül füle ala, az honnat fogad faj. Isten utan hasznal.*[301]

---

[288] Receptkönyv. 18. század. Oct. Hung. 969.
[289] Barna G. 2002. 53.
[290] Danterné Tóth I. 1994. 69–70.
[291] Greszné Czimmer A. 1943. 9.
[292] Hoppál F. – Törő L. 1975. 96.
[293] Kótyuk E. 2000. 67.
[294] Gönczi F.1914. 283–311.
[295] Danterné Tóth I. 1994. 69–70.
[296] Vasas S. 1985. 75–77.
[297] Danterné Tóth I. 1994. 69–70.
[298] Zemplényi I. 1927. 508.
[299] Maár M. 1957. 296.
[300] Jókai M. 2008. 61.
[301] Orvosságos könyvecske. 1665 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 252.

Adatok a gyógyszer orrba helyezésére. Becskereki[302] fogfájás esetén a gyógyszer orrba való felszívását ajánlja: *Szent György virágának az gyökerét kiásván, mosd és aszald meg, azt eczetben áztasd meg, azt az eczetet vedd az tenyeredben, onnat szídd az orrodban, az mely felől az fogad fáj*. Egyébként pontosan ugyanez a recept megtalálható Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis*ában is.[303] Hasonló módszert ajánl Nadányi is:*…ha cékla gyökerének vizét orrodba szívod, fogad fájdalmát enyhíti.*[304]

3. Előfordult az is, hogy a fogfájás elleni gyógyszert a **nyak**ra kötötték. (A nyakon is nagy erek találhatók, ráadásul igen közel az archoz és a fogakhoz.)

Török[305]: *Az mustar fünek az giokeret keösd az foga faio embörnek niakara, megh giogiul*; Becskereki[306]: *Az fekete nadalynak az tövét törd meg, mint a pépet, kend ruhára, ragaszd az nyakára és homlokára; Orvosságos könyvecske*[307]: *Jó az piom [!] gjökerbölis njakara kötnj az fog faio embernek.*

A zempléni palócok kámforgolyót kötöttek a nyakra.[308] Szilágyi Mihály, református pap 19. század eleji orvosságos könyvében a következőt olvashatjuk: *Hordozz a nyakadban Petreselyem gyökeret ugy hogy a testedet érje bizonyosnak tartyák hogy a fog fájást elállittya*.[309]

4. Az **arc** felületét is gyakran felhasználták fogfájás elleni gyógyszerek elhelyezésére, bár az arcra helyezett flastromok, kötések elsősorban dunsztkötés céljára szolgálhattak, és a gyulladások beolvadását segítették elő. Gyakori módszer volt tehát a **párolás, dunsztolás, borogatás.**

Becskereki többféle gyógyszert is ajánl, melyeket a homlokra, arcra, nyakra kellett tenni: *Az kinek az fogából dagadt az orczája és fájdalmas az foga is. Gallest, temsot törd öszve, elegyits lágy szurokban, melegitsd meg az tűznél, ragaszd az orczájára*[310]; *Ebszőlőnek, fülfúnek levelit facsard ki, tölts három annyi édes tejet hozzá, sáfránt forrald fel, márts ruhát bele, ragaszd az orczádra, az hol az fogad fáj, vagy égett boros meleg ruhát teríts rá hamarjában*[311]; *Az fekete nadálynak az tövét törjék meg, mint a pépet, azt kössék homlokára,*

[302] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 383.
[303] Vö. Pápai Páriz F. 1690/1742. 82.
[304] Nadányi J. 1669-ből id. Péter M. 2006. 44.
[305] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 92.
[306] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 366., 383.
[307] Orvosságos könyvecske 1665 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 253.
[308] Zemplényi I. 1927. 507–509.
[309] Szilágyi M. 1805. Quart. Hung. 1830. 36v.
[310] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 366.
[311] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 383.

nyakára, ruhára kenvén[312]; *két tojásfehérjét köpüld rózsavízben, hintsd meg tört borssal és az orcát borítsd be vele.*[313]

Beythe András[314] és Váli Mihály[315] kettéhasított *disznórépá*t javasolt a fájós fog felöli oldalon az arcra tenni. Zay Anna szerint *tormát kell reszelni, a' mely felöll fáj a fog, a felöl kell az orczájára kőtni.*[316]

Halászné egy 18. századi *Orvosló könyv*ben azt találta, hogy fogfájás ellen „árvacsallyán" ecetes főzetével kell megmosni a fogat, majd a levelét nedvesen a fájó fog felöli oldalon az arcra kell kötni.[317]

Veres Samu egy régi kéziratban (melynek legrégibb dátuma 1772) a következő adatot találta: ördögoldalfű gyökerét össze kell törni, meg kell főzni, meg kell vele mosni a fogat, s a fájós oldali pofára kell kötni.[318]

Máskor az állkapocs mögé tormareszelékből és lisztből álló tapaszt helyeztek, valamint használtak hólyaghúzót is.[319]

Gönczi Ferenc szerint Göcsejben a 20. század elején tejben főtt zsályával borogatták az arcnak a fájós fog felől való részét.[320]

A múlt század első felében Udvarhelyszéken tejben főzött, megtört kökényfagyökeret tiszta rongydarabbal a fájós fog felőli oldalon, a fog táján az arcra kötöttek.[321]

Danterné az 1994-es Csallóközről készült munkájában beszámol az arc borogatásáról fogfájás esetén. Meleg borogatásként tarisznyába helyezett korpát tettek az arcra, vagy tejben tört lenmagot rongydarabban. Ha gyulladásban volt a fog, akkor hideggel kellett borogatni az arcot vagy hideg folyadékkal kellett öblögetni.[322]

A székelyvarsági hegyi tanyák népe fogfájás esetén növényi borogatószerként tetomodót és orgonát használt. A tetomodó név köznapi neve madárkeserűfű, s a régi svájci gyógyszerkönyvekben is szerepelt a teája. „Tetomodót – sárga virág – megfőzték, s a levivel vonatták. Ha meg vót kelve a fog, ennek a levivel öblögették." „Fogfájásra tetomodót szoktak megfőzni, s azzal borogatni." Borustyánból főzött teát és orgona teáját is alkalmazták

[312] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 383.
[313] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 384.
[314] Beythe A. 1590. 51.
[315] Váli M. 1759/1784. 48.
[316] Zay A. 1718. 470. recept.
[317] Halászné Zelnik K. 1992. 24–25.
[318] Veres S. 1892. 61.
[319] Török 1867: 67.
[320] Gönczi F. 1914. 297.
[321] Viski K. 1932. 124.
[322] Danterné Tóth I. 1994. 69–70.

fájdalomcsillapításra. Rezes pálinkával is öblögettek.[323]

Lange szerint reumatikus fogfájás esetén, különösen bonyolultabb esetekben, a lisztből, sóból és pálinkából készített állra helyezett tapasz segíthetett.[324]

5. Maár Sopron környékéről kovász **tarkóra** helyezéséről számol be fogfájás esetén, a lábakat pedig hamulugban áztatták. Kovász helyett tehénürülék, disznózsír vagy égetett mész is alkalmas volt.[325]

Nagy János egyéb helyeket is említ, ahova hasznosnak tartja a gyógyszer elhelyezését: a könyök hajlása, a szájpadlás, a halánték, a fül mögötti rész, a talp, a lábikra, a térd. Érdekes magyarázatát is adja a gyógyszer más testrészre való helyezésének. Úgy gondolja, hogy a fokhagyma, só, ecet stb. az érzékeny bőrön fájdalmat okoz, s ez a fájdalom eltompítja a fog fájdalmát, s átviszi a gyógyszerrel kezelt helyre. Rámutat az ilyenfajta kezelés pszichotereápiás jellegére is.[326]

6.5. Fogeltávolítás, foghúzás és más sebészeti beavatkozások

Már az ókorban is végeztek bizonyos fog- és szájsebészeti beavatkozásokat. Általában azonban régen nem szívesen hajtottak végre foghúzást és egyéb szájsebészeti műtétet, mivel tisztában voltak ennek veszélyeivel. Néha súlyos általános betegségek (szepszis) vagy akár halál is lehetett egy-egy rosszul sikerült extrakció következménye.

A *Talmud*ban van például olyan tanács, hogy igyekezni kell elkerülni a foghúzást, míg Rabbi Hanánel azt tanácsolta tanítványainak, hogy fájó szemfogukat ne húzassák ki, mert az a szem betegségét okozhatja. Celsus is terjesztette ezt a tévhitet, amely több évszázadon keresztül tartotta magát.[327] A görögök is csak nagyon ritkán húztak fogat, bár a hagyomány szerint a fogót Aszklépiosz találta fel. A rómaiak sem kedvelték a foghúzást, s csak akkor éltek vele, ha az feltétlenül szükséges volt. Celsus azt javasolta, hogy ilyen esetben húzás előtt töltsék tele a fogat ólommal és lenfonallal, hogy megakadályozzák a fog letörését. A tályogok megnyitását azonban Celsus hasznosnak tartotta. – Az arabok azért nem tartották helyesnek a sebészi beavatkozásokat, mivel azt tartották, hogy a testet nem szabad érinteni.

Hazánkban a foghúzással és más szájsebészeti beavatkozásokkal kapcsolatban a régi orvosi könyvekben, füveskönyvekben és egyéb feljegyzésekben viszonylag kevés adatot

[323] Mészáros Á. 1998. 425–426.
[324] Lange-től idézi Deáky Z. 2008. 47.
[325] Maár M. 1956. 293.
[326] Nagy J. 1942. 28–29.
[327] Forrai J. 2003. 94–96.

találunk. Ilyen beavatkozásokra fájó, tályogos fog, daganat, nyelv alatti béka (ranula) és nyelvfékletapadás esetén kerülhetett sor. A daganat sebészi beavatkozással történő népi gyógyítására nagyon kevés adat létezik, a fájós fog, a béka és a nyelvfék letapadásának sebészi megoldására már jóval több.

A fogak eltávolítását többféleképpen képzelték el a népi orvoslásban. Egyrészt olyan módon, hogy a fogat vagy az ínyt bedörzsölték megfelelő gyógyszerekkel, s azok hatására (véleményük szerint) a fog vagy magától kilökődött, vagy könnyen eltávolíthatóvá vált, akár kézzel is. A fogak gyógyszeres úton történő „meglazítása, meggyengítése" egész Közép-Európában ismert volt, bár többen, így például Guido de Cauliaco, aki a középkorban a legnépszerűbb sebészek közé tartozott, már a 14. században nagyon bizonytalan módszernek minősítette ezt.[328]

Az *Ars medica*ban a következő tanácsokat találjuk a fogak kiejtésére: *Az Fayo fogath elözör tagych feol az husatul, tegy kwazth rea es tarch rayta fel oraygh. Az vthan az vörös kapoztan valo hernyo fergeth, teod az fayo fogra, de az töb fogakath megh ne ertessed vele, ky essyk az fayo fogh. De ha az fogad fölwl fay, az kapoztanak az feolsö feleröl vegy hernoth, Ha penigh alol fay fogad, az also rezeröl vegy az kapoztanak*[329]; *Ammoniacumoth, Belendfewnek ky fachyart lewewel elegych özwe ezzel kend, sky esyk az fayo fogh*[330]; *Vörös kalaristh teory porra, töd az Odwaban a fognak ha faydalmas ky rontya onneth*[331]; *Erdey Töketh teory megh es fözd megh, erös eczettel kewerd es elegych eozwe azth, hogy legyön annyra valo swrwsege mynth az Meeznek, az Fogrol az hust tagych föl es töd rea ezth, az zayad fogd be, es egy kewes wdö mwlwan fogyad az fogadath az vyoddal, swed ky onneth*[332]; *Fekete belend fwnek gyökereth erössen melegych megh töd az fayo fogra es az töwere, ky eyty az fogath*[333]; *Sparganak gyeokereth törd megh, mach abban egy kys gyapottath, töd az fayo fogra, ky vonza az fogath faydalom nekwl*[334]; *Vörös kalaryst teory megh, töd az odwas fogban, mynd töwestwl ky töry*[335].

Még néhány régi adat a fog fájdalommentes kiejtésére. *Medicinae variae*[336]: *Vegj tjzta papjrost egj uagj ket arkusal, geombeorgest egjben az mjnd az kalmarok eozue geombergetjk, az mjkor borsot bele akarjak teotenj, […] gjucz megh, eghjen mjnd megh, lezen egj kjs olaja.*

[328] Geist-Jacobi, G. P. 1896. 81.
[329] AM I. 83a.
[330] AM. I. 83a.
[331] AM. I. 83a.
[332] AM. I. 83b.
[333] AM. I. 84b.
[334] AM. I. 85a.
[335] AM. I. 85a.
[336] Medicinae variae. 1603 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 64.

On auagj czerep talon egheset megh, azt az olajt egj keues gjapotban jtast be, es tet az fajo fogadra, megh zunjk az fajdalom es az fajo fogh kj perdul. Illyésházi József[337]*: Fognak nehéz kiuoniasa ellen. Soot, giömbért törd jolly egyben, és azt ted az fajo fogadra ki uonyhattiak könnien.* Zay Anna szerint[338] az *angelikagyökér leve* elősegíti a fog kiesését. Egy 18. századi *Orvosságos könyv*ben[339] ezt olvashatjuk: *Spargo gyökerét tedd az fájos fogadra el áll az fájáss. Item ha porra töröd fáidalom nélkül ki vonnya.* Csapó[340] szerint a „*BOGLAR VIRAG. Fogfájásrol használ a' gyökere pora, mellyet a' fájós advas fogba hinteni kelletik, söt azon advas fog minden fájdalom nélkül ez által ki-is fog hullani, mint Theod. Zwingger az ö Botanicum Theatrumában irja*".

A fogeltávolításnak ez a módszere napjainkban ismeretlen: teljesen eltűnt a fogorvosi beavatkozások tárházából. Hozzá kell tenni, hogy valószínűleg erős, roncsoló anyagok tették lehetővé az eltávolítandó fogak meggyengítését, kilazítását. Nem véletlen, hogy több recept is megemlíti: védeni kell a szomszédos fogakat és a környező szöveteket az ilyen anyagokkal való érintkezéstől (tömjén, gyömbér, beléndek, angelikagyökér, vörös kaláris stb.), például: *AM*: *Az vthan az vörös kapoztan valo hernyo fergeth, teod az fayo fogra, de az töb fogakath megh ne ertessed vele*[341]; Becskerei[342]: *Ha borbély kéztől irtózol az fogvonásban* […] *az kisebbik féle zászpát, annak levét roncsold meg mind öszve, azzal dörgöljed rossz fogadat, kivész, de az többit oltalmazd tőle;* Juhász Máté:[343] *Hogy a' fájó fog fájdalom nélkül ki-essék: Szent György nap előtt szedgy egynéhány leveli békát, melly a' fákon szóll nyárba, fedő alá egy tsuporba tevén, vízbe főzd addig, amíg tsak a' tsontja marad, az után ki vévén a tűzből, hadd meg-hidegedni a' vizet, és a' melly zsír rajta marad fellyül, szed egy üvegetskében,'s mikor kívántatik, tollu szálat belé mártván, illesd a' fájó fogat, ki esik fájdalom nélkül, de egésségest meg ne érjen, mert az-is ki esik, úgy olvastam.* Egy 18. századi *Orvosságos könyv*ben is megtalálható ugyanez a recept.[344]

Érdekes, hogy később, a 19. században Wertner is ír a fájdalom nélküli foghúzás lehetőségéről, s úgy tartja, hogy a beteg fogat bulastra olajjal kell bekenni, viszont a többi fog védelméről is gondoskodni kell, melyeket viasszal kell bevonni.[345]

A későbbi népi módszerek között is megtaláljuk a fog húzás nélküli kiejtésének a

[337] Illyésházy J. 17. század. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 460.
[338] Zay A. 1718. 113. recept.
[339] Orvosságos könyv. 18. század. Oct. Hung. 754.
[340] Csapó J. 1775. 34–35.
[341] AM. I. 83a.
[342] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 416.
[343] Juhász M. 1761. 33–34.
[344] Orvosságos könyv .18. század. Oct. Hung. 754. 5v–6r.
[345] Wertner M. 1882. 141.

lehetőségét. Zemplényi tudósít arról, hogy a palócok a fájós fogba tömjént tettek, s hittek abban, hogy attól a fájás kiáll, és a fog szétesik, és kihull.[346]

Lóránd Klára[347] Bács-Kiskun megyéből a következőt jegyezte fel: *Vedd a nyúlárnyék (aszparágusz) gyökerét! Törd meg, tedd a fogadra! Ha pedig megszáraztod, töröd, és az odvába botsátod, fájdalom nélkül kihúzhatod.*

Természetesen foghúzással is éltek a fájós, tályogos fogak gyógyításakor, például Pápai Páriz Ferenc is megemlíti a fogkivonást, illetve fogkivesztést, mint a fogfájás hasznos ellenszerét: „Ha roszsz a fog, vonasd ki. Itt pedig megvigyázd, hogy nem ollyankor kell kivonni, mikor a fájdalom nagy mértékben vagyon; hanem mikor valamit szűnik. Akkor sem jó, mikor nagy a' dagadás. Nem is kell egyszersmind egy vonással; hanem lógassa meg."[348] Csapó is leszögezi, hogy „az advas fogat, ha inog, ki-kell huzatni."[349]. Marikowzki Márton ezt írja: „Ha a fog felettébb meg-rohadtt, nics más mód annak orvoslásában, hanem egydül tsak a' kivonás, e' nélkül a' fájdalom meg-nem szűnik, szája párája meg-büdösödik, inye öszve sugorodik, sőt még a szomszéd fogak-is az által meg-vesztegettetnek, szintén az áll kaptzájának tsontjáig."[350]

Foghúzáshoz azonban inkább csak akkor folyamodtak, ha a gyógyszerek nem segítettek, s ha a húzásnak végképp eljött az ideje. Becskereki[351] is arra figyelmeztet, hogy: „Ne vonasd mindjárt ki, mikor nincs ideje."

Egy 19. századi kéziratos orvosságos könyv szerzője pedig arról ír, hogy „némely értetlen Borbélyok" anélkül, hogy a fájás okát és a beteg állapotát vizsgálnák, kihúzzák a fájós fogakat, holott a foghiány az evés és beszéd szempontjából is hátrányt jelent. A könyv szerint még a törött és avas, üres fogak is hasznosak lehetnek, és ezeket csak akkor kell eltávolítani, ha „sok alkalmatlanságot szerez" és „már többé nem haszonvehető."[352]

A különféle források azonban ennek ellenére ritkán említették a foghúzást. Ennek oka az volt, hogy a foghúzás nem tartozott az orvosló tevékenységek körébe, s egyébként is az ókortól kezdve óvakodtak a foghúzástól.

A középkorban az egyetemek megkezdték a világi orvosok képzését, de az orvosok az egyház állásfoglalása miatt nem végezhettek manuális orvosi beavatkozást. Foghúzással csak a **borbély**- és **fürdőscéhekbe tömörült sebészek** foglalkoztak, akik tudásukat – a többi

[346] Zemplényi I. 1927. 508.
[347] Lóránd K. 1982. 426.
[348] Pápai Páriz F. 1690/1747. 85.
[349] Csapó 1791. – ből id. Péter M. 2006. 83.
[350] Marikowzki M. 1772. 140.
[351] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1708. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 416.
[352] Barna G. 2002. 60.

kézművesekhez hasonlóan – mesterektől szerezték. A kiképzési formára a céh ügyelt fel; ennek a hatáskörébe tartozott a vizsgáztatás, valamint a gyakorlat engedélyezése is. Az első hazai sebészcéhek 1550 körül az erdélyi szász városokban alakultak.

A borbélyokon és fürdősökön kívül a középkor ismert alakjai voltak a **vándorsebészek, foghúzók, csonttörők** is, akik az egyik helységből a másikba utazva, gyakran vásárokon űzték mesterségüket. Gyakran *fogtörő*nek (*Zahnbrecher*nek) is hívták őket, mivel a fogeltávolítás egyik módja az volt, hogy a fogat az állcsontból kitörték. A pácienseket sokszor úgy toborozták, mint a vásári kereskedők a vevőket: csillogó szövetbe öltözve, kikiáltóval, zeneszóval, s a bizalmat kezdetleges fogásokkal, mint például diplomaszerű iratok felmutatásával, kihúzott fogak gyűjteményének szemlére bocsátásával nyerték meg. A vándorsebészek és -fogászok nagy része minden képzettség nélküli kuruzsló volt.[353] A vándorló foghúzók közül sokan külföldről érkeztek Magyarországra, voltak köztük osztrákok, németek, olaszok, görögök. Ezek a specialisták gyakorlatilag minden anatómiai ismeret nélkül, de általában bámulatos ügyességgel operáltak. Tudásukat sokszor nemesi családok is igénybe vették, ezek a „mesteremberek" időnként házhoz is mentek. Miután néhány hónapos vagy egy-két éves magyarországi tartózkodás után szinte minden fontosabb vásáron megjelentek és bemutatták tudásukat, továbbálltak.[354]

A helytartótanács „a diploma és tudomány nélkül való falusi borbélyok" működését megelégelve (akik „a szegény tudatlan adófizető népet húzzák, vonják, rongállyák")
1774-ban rendelettel eltiltotta a vándorsebészeket, kuruzslókat a gyakorlattól, de ez nem jelentette a foglalkozási ág megszűnését.

A Deáky Zita által összegyújtött adatok között szerepel[355], hogy 1854-ben például Páván Péter a soproni piacon fogóval, karddal, ostorral mutatta be bravúros foghúzó művészetét; szegényeknek ingyen húzott, csak a minden betegségre jó gyógyvizét árulta 20 krajcárért. 1871-ben a kiskunhalasi piacon olasz vándor foghúzók jelentek meg, akik hivalkodó külsőségek közepette végezték tevékenységüket, ráadásul a rendőrség által kiadott engedély alapján, ami kiváltotta a kiskunhalasi főorvos megrökönyödését.

Deáky azt írja, hogy sok megrongálódott állkapocs, sérült gyökerek, más szájbetegségek kísérték a vándorfoghúzók működését. (A borbélyok, foghúzók tevékenységét végleg csupán a Népjóléti Minisztérium 1923-ban kiadott rendelete szüntette meg.)

Vajkai azonban a múlt század harmincas éveiben is még arról számolt be, hogy „az utóbbi

[353] Huszár Gy. 1965. 17–18.
[354] Krász L. 2005. 1071.
[355] Deáky Z. 1991. 412.

években” szerte az országban vásárokon működő, az úgynevezett olasz módszerrel dolgozó foghúzók tűntek fel. Kis faluban, nagyvárosban egyaránt megjelentek a vásárokon, s 1936. június 7-én Budapesten, a Haller piacon több száz fogat távolítottak el.[356] A foghúzók „rendszerint kettesével jönnek, gépkocsival; puszta kézzel, fájdalmatlanul húznak; a húzásért pénzt nem kérnek, csak az utókezelésre szánt fájdalomcsillapító orvosságért; előzetesen a rendőrségen is bemutatták tudományukat, és onnan engedélyük van a húzásra”. Egy kassai fogtechnikus látta munkájukat, erős ujjaikkal döntik ki a fogakat, az alveolusra nyomást gyakorolva kiszorítják a mozgó, rossz fogat.[357]

Vándor seborvos eszköztárának bemutatása.
Rézmetszet. 18. század eleje[358]

[356] Vajkai A. 1937c. 442– 443.
[357] Vajkai-Wagenhuber A. 1937c. 442–443.
[358] Schott, H. 1993. 215.

A 18. század harmincas éveitől kezdve a 20. század közepéig több adatközlés is megjelent a **falusi foghúzók**ról is, akik egyszerű fogóikkal, fogtörőikkel szabadították meg a szenvedőket a rossz fogaktól.[359]

Vajkai Aurél részletesen foglalkozott a falvak foghúzó specialistáival, akiket a falvak, illetve a környék népe általában otthon keresett fel fájós fogával. Ezek a specialisták a „tudományukat" általában örökölték, a módszer és az eszközök is apáról fiúra szálltak.

Vajkai felhívta a figyelmet arra, hogy a falusi gyógyítókat, így a foghúzókat is, ne tekintsük csalóknak, szemfényvesztőknek, nyereségvadászoknak. A falusi gyógyítókat sokszor vallásos érzés is átitatja, munkájukat szolgálatnak tekintik. Előfordul, hogy a foghúzást valamiféle művészi kifejezésformaként, máskor egy magasabb életlehetőség megvalósulásaként fogják fel, amely túlmutat az istállóban, a földeken, a pajtában végzett munka lehetőségein.[360]

A borsavölgyi falusi foghúzókról külön tanulmányt írt, s leírta, hogy bár fogfájás ellen számtalan szer és gyógymód ismeretes, sok esetben – nem szűnő fájdalom, mozgó fog, gennyes gyulladás stb. [a szerző] – elkerülhetetlen a beteg fog eltávolítása. A foghúzásnak megvoltak a maga specialistái. – Ezen specialisták tudománya általában örökletes, a módszer és az eszközök is apáról, fiúra szálltak. Ilyen volt például Bakonyszombathelyen a V. család, melynek felmenői mind foghúzók voltak. Úgy is hívták őket, a „foghúzó V". Öcsön az olajütő ember volt a foghúzó, de Nemesvámoson is működött egy „specialista". – A hernádvécsei foghúzó ember egyszerű fogóval húzott fogat, az ipolygyerki a kulcs fogójával. (Sokszor a 18. századi fogorvosok emelőjét is kulcsnak nézték az emberek.) – M. L. 60 éves földmíves bakonyi magyar faluban élt. Már az apja is fogat húzott, tőle tanulta a mesterséget, és örökölte a foghúzó szerszámokat. Egyszer látta, hogyan húz fogat a szomszéd falu hivatásos orvosa, attól is tanult. Különféle fogakhoz más-más fogót használt. Az egyik szárát ronggyal csavarta körbe, nehogy kicsússzon a markából. Apja egyszer egy emelőt hozatott Pestről, amit egy árlistából nézett ki. M. L. nem pénzért húzott fogat. – „Foghúzó szerszámaiban a városi műveltség kikopott, a néphez leszivárgott javait ismerjük fel, de a mozdulatban, a foghúzó ember mozdulatában egy felfelé törekvő réteg nyilatkozik meg."[361]

Bodó Sándor[362] érdekes adatot közöl a falusi foghúzókkal kapcsolatban: „A húzáshoz semmilyen fájdalomcsillapítást nem használtak, ha csak ide nem számítjuk a figyelemelterelés

[359] Hoppál M. – Törő L. 1975. 51.
[360] Vajkai A. 1937c. 444.
[361] Vajkai A. 1937c. 444–445.
[362] Bodó S. 1969. 63.

egy különös módját: alkalmas pillanatban a foghúzó ember – mikor már a rossz fogon volt a vonója – kacsintott az ülő beteg háta mögött álló „inas”-ra, aki a kezében levő hegyes árral vagy zsákvarró tűvel beszúrt a beteg tomporába. A rossz fogat ezalatt a mester kirántotta.”

Grynaeus Tamás is tapasztalt figyelemelterelő szokásokat Orosházán. A kovács rákötött egy madzagot a fogra, a madzag másik végét pedig egy oszlopra kötötte. „Tartsa feszesen, kihúzza az oszlop”– mondta. Közben a vasat a tűzben tartotta. Mikor jó tüzes volt, kikapta, és a fogfájós szemének tartotta, aki azonnal elkapta a fejét, s kint volt a foga.[363]

Bodó Sándor írja, hogy a borbélysebészek hirdették is magukat. A Borsod megyei Lapok 1901-es június 7-í számában jelent meg például Stark Gyula borbélymester hirdetése az általa írt versikével:

Micsoda remek foghúzás!
Zeng fel a hála kiáltás
Mindazoknak ajakán,
Kik belépnek Stark ajtaján,
Férfiak és nők vegyesen
Hullámzanak tömegesen,
Mert ügyesen húz Stark Gyula,
Modora édes mandula,
Tessék kérem megpróbálni,
Tudom, hogy fog hálálkodni.
Kutat ön a terme után?
Egyik ott van Sörház utzán,
Városháztéren a másik,
Akár hova jól meglátszik.

Gajda Pál 1903-ban nagykunsági gyűjtése nyomán számol be arról, hogy a foghúzást az emberek vagy maguk végzik ajtókilinccsel, zsinórral vagy borbélyhoz, kovácshoz fordulnak.[364].

Vajkai szerint a Borsa völgyében még a 19. század közepén is a falusiak „maguk embere” végezte a foghúzást.[365]

További adatok a falusi foghúzókról.

[363] Grynaeus T. 1965. 417.
[364] Gajda P. 1903. 246–252.
[365] Vajkai A. 1943. 73.

Bakos József, mátészalkai parasztorvos, bár édesapjától még örökölt foghúzó fogót – s édesapja szorgalmasan húzogatta is a fogakat –, már nem vállalt foghúzást, mert hallotta, hogy volt, aki belehalt a fogeltávolításba. Az ideget viszont kiöli a fogból tömjénnel – ami egyúttal roncsolja is a fogat – vagy lúcseppel (gyógyszertári koromolaj) átitatott vattával. Orvosi gyakorlatból lekerült műszerek is találhatók nála.[366]

Tápén 1970 körül a beteg fogakat Németh Jani borbély (és valószínűleg más borbélyok is), valamint a kovács húzta ki.[367]

Kevésbé stabil fogakat – és tejfogakat – cérna segítségével is húztak. A cénát bevizezték, „mert akkor erősebb", és a foghoz, illetve az ajtóhoz kötötték, majd „bé taszították az ajtót, sz akkor megrántotta sz akkor kijött".[368] Jókai Mária szerint[369] a Nyitra vidékén is ismert volt ez a módszer.

A nyolcvanas években a Csilizközben (a Csallóköz Duna és Kis Duna altal körülzárt tájegysége) idősebb emberek visszaemlékeztek még arra az időre, amikor minden falunak megvolt a maga gyógyítója. A kovácsok sok helyütt foghúzással is foglalkoztak. Ezeknek az embereknek született vagy tapasztalás útján szerzett „tudományuk" volt. A bátrabbak sokszor maguknak is húztak fogat, de a legtöbb falunak megvolt a maga „specialistája". Házi módszer volt, hogy erős cérnát kötöttek a fogra, másik felét az ajtóra erősítették, majd az ajtót bevágták. A kihúzott fogat az illetőnek a feje felett el kellett dobnia, hogy ne is lássa hová esett, vagy össze kellett törnie. Mindezt azért, hogy a fogfájás ne jöjjön vissza. Foghúzás után pálinkával vagy székfűlével öblögettek, esetleg sósborszesszel megcsíptették a fog helyét.[370]

A Tápió mentén fekvő falvaknak megvoltak a maguk foghúzó specialistái. Fogat parasztemberek vagy kovácsok húztak, máshol ezt a borbély végezte. Egyszerű fogóik voltak. Ságon Erdéli János parasztember, Kókán Puics Julis néni, Szecsőn a kovács, Bicskén Jánoska Mihály borbélymester, Drobik Ferenc földműves és Kalocsai Géza kovács húzott fogat.[371]

A székelyvarsági hegyi tanyák népének is megvoltak a maga foghúzói. Területenként, tanyánként akadt egy-egy ember, aki ügyesen húzott fogat. A foghúzáshoz néhány ügyes ember értett. Sólyomkőhegyén Nagy Gy. Sándor, Forrásközén Bereczi Cs. Béla, Bagzosban Butyi Péterné, Máris néni. Emlegették, hogy a juhász, Bálint Imre is kihúzta, valamint az állatok gyógyításához különösen értő Pál Sándor is, aki a herélő csipesszel húzta ki az odvas fogakat[372]

[366] Farkas J. 1968. 145–182.
[367] Grynaeus T. 1971. 461.
[368] Bosnyák S. 1973. 288.
[369] Jókai M. 2008. 50.
[370] Danterné Tóth I. 1994. 69–70.
[371] Korkes Zs. 1985. 145–182.
[372] Mészáros Á.1998. 425–426.

Butyinénak a szoknyája alatt volt a zsebe, abban tartotta a foghúzót. Ha fájós fogú gyermekkel találkozott, kérte, hogy nyissa ki a száját. Fűt-fát igért a gyermeknek. Foghúzás után kamillával öblögették a sebet.[373]

Kótyuk Erzsébet még az 1990-es években is talált olyan falut Kárpátalján, ahol 3 foghúzó is működött.[374]

Sebestyén Ádám közlése szerint a bukovinai székelyeknél is működtek foghúzók, de előfordult, hogy a faluban egy ismerős húzta ki a fogat.[375]

Az ókortól napjainkig foglalkoztak az orvosló könyvek és a későbbi népi foggyógyítás is a **foghúzás utáni vérzés csillapítás**ának a módjával is. Már az egyiptomiak is csillapították a vérzést tüzes vassal[376], de különféle gyógyszerekkel is.

Szentgyörgyi Jánosnál ezt olvashatjuk: *Az mely embernek fogát ki uonzák es az uere megh nem all Narancz alma heiat, timsot, bonus armanust, ezeket forrald iol megh, es ted io melegen rea, es megh all.*[377]

Ugyanez a recept megtalálható az *Orvosságoknak rendszedésé*-ben: [378] *Az mely embernek az fogat ki uonyszak és az vére megh nem allana. Narancs alma hejat, timsot, bonus armenust, ezeket forrald eöszve.*

Pápai Páriz[379] a következőt írja: *Ha vére meg-nem akar állni; tépett ruhát golyóbis formán tsinálván, azt tartsd rajta az ujjoddal keményen egy óráig; vagy égett Gálitz-követ nyomj oda felyül, etzetes tépet ruhát nyomván reá az ujjoddal. Vagy pedig : A' Gelétet aprón megtörvén, keverd tyukmony fejéribe, 's azt tedd reá.*

A magyar nép […] című kéziratban [380] ezt olvashatjuk: *ki huzas utan helyét jó bényomni, és Szájba etzetes vizet forgatni, ha a vér folyás meg nem áll tépet ruhát, etzetes vízbe mártván, ujjaiddal keményen a lyukra szoritván egy óráig tartsd rajta vagy égetet gálitz követ nyomj reá felölröl.*

Rátz Sámuel szerint[381] ilyenkor meleg ecettel kell próbálkozni, de ha nem segit, akkor a fogvályú alján meg kell szakasztani az életeret, és itatópapírt kell tenni a fogba, kemény

[373] Mészáros Á. 1998. 426.
[374] Kótyuk E. 2000. 88.
[375] Sebestyén Á. 2008. 49–51.
[376] Hints E. 1939. 71.
[377] Szentgyörgyi J. 1619 e. 194.
[378] Orvosságoknak rendszedése. 17. század. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 460.
[379] Pápai Páriz F. 1690/1747. 85.
[380] A magyar nép […] 18. század. Quart. Hung. 2940. 18r.
[381] Rácz Sámuel 1794. 387.

dologgal ráharapni, de jó a kihúzott fogat is visszatenni. Tályogos fog esetén javasolja[382] a tályog érlelését, majd megnyitását, majd a sebet rózsamézes rutával vagy zsálya főtt vizével kell begyógyítani, s csak azután kell a fogat kihúzni. Vajkai is azt jegyezte fel Szentgálon, hogy a vérzést ecetes vízzel kell elállítani.[383]

Nagy János is említi, hogy a fogat csupán kevéssé kell meglazítani, úgy, hogy az ideg elszakadjon, majd cserdugasz segítségével vissza kell haraptatni a helyére. Lecluse úr – mint írja – azonban kivette az ilyen fogat, megtisztította, majd a helyére nyomta.[384]

Kosz Zsófia 1992 és 1996 februárja között végzett felcsíki terepmunkája során hallotta, hogy foghúzás utáni vérzésre palotafűteát szoktak használni.[385]

Természetesen a foghúzásoknak is megvannak a maguk veszélyei. A szájüregi gennyes, gangrénás gyulladások, esetleg szennyezett műszerekkel vagy kézzel végzett beavatkozások, sérülések, megnyílt arcüreg stb. időnként súlyos következményekkel, általános tünetekkel, akár szepszisel is járhattak. A súlyos tünetek néha már a kezelés során vagy közvetlenül utána, máskor több nap lappangási idő után jelentkeztek.

II. Rákóczi Ferenc felesége 1722-ben egy fogának extractioját követő fertőzésben halt meg. 1924-ben Moravcsik Ernő Emil professzor halálát egy jobb felső molárisának eltávolítása utáni szepszis okozta. Még 1920 és 1930 között is 24 haláleset fordult elő a Budapesti Fogászati Klinikán. A műszerek sterilizálásának fejlődése, a sebkezelések tökéletesedése, az antibiotikumok elterjedése vezetett el odáig, hogy a hatvanas, hetvenes években már lényegében nem fordultak elő foghúzást követő halálesetek.[386]

Még egy érdekes adalék. Nemrégiben még veszélyesnek tartották a terhes nők fogászati kezelését, mert azt hitték, hogy a foghúzás akár végzetes is lehet a csecsemőre nézve, és veszélyes az anyára is.[387]

Egyéb sebészeti beavatkozások fogfájás kezelésére

A fogfájás elleni gyógyszeres kezelésen, a foghúzáson és a fogtömésen kívül egyéb gyógymódok is elterjedtek voltak, például az **érvágás**, a köpölyözés (a száraz és nedves köpölyözés is), az égetés, stb.

1. A fogfájást az ajak két erének vagy a nyelv alatt való két érnek vagy az áll alatt való

[382] Rácz Sámuel 1794. 386.
[383] Vajkai A. 1987. 160.
[384] Nagy J. 1842. 23.
[385] Czégény D. – Keszeg V. (szerk.) 2010. 155.
[386] Balogh K. 1967. 87–88.
[387] Oravecz 1958. 47.

érnek a megvágásával is gyógyították: Török[388]: *Mind két ajaknak ereyt io megh uagni szayban ualo es izekön ualo, az az fogaknak keleö heliein ualo ereszkeödesi ellen*; *All alat ualo eret io megh uagni orczanak reszeinek, auagi fog allo helinek, kiualkeppen kilseö reszeinek faidalma ellen*[389]. Marikowzki Márton is[390] a fogfájás bizonyos fajtáinál érvágást és a nyak vápájára vagy máshová helyezett hólyaghúzó flastromot javasol, mivel szerinte ilyenkor a fogfájás „a' fogba bé menő vagy azt kívül bé-takaró hártjában lévő idegetskéknek megtüzesedésétől ered".

Nagy János is javasolja, különösen a hevüléstől keletkezett fogfájás esetén, az érvágást.[391]

2. Ritkábban – elsősorban városi borbélyok – kísérleteztek a fájós fogak belsejének **kiégetésével** is. Ez a gyógymód a fog idegének kiölését eredményezte.

A fájó fog kiégetése már az ókorban is szokásos volt. Például az aztékok felizzított borsot tettek a fájó fogba[392], a görögök a fogférget izzó vassal égették ki.[393]

A régi orvosló könyvekben ritkán fordul elő a kiégetés. Marikowzki szerint: „Ha a' fognak odva nem szintén mély, annak tovább menetelit meg-lehet gátolni tüzes vassal töt égetéssel…"[394].

A magyar nép […] című kéziratban ezt olvashatjuk: *Fog fájás ellen különössen használ, ha fehér borsot meg törven, azt valami vékon ruhába mint egy borso szemnyi nagyságba bé kötöd, egy langolo égett borba, vagy bor szeszbe teszed, azután melegen a fog odvába teszed, és egy jó nagyot kell harapni rajta. Nagy lesz ugyan a fájdalom vagy öt minutáig, de többé soha nem fog fájni azon fogad.*[395]

Ugyanebben a munkában találjuk a következő receptet: *Fehér tzukrot, borsot, és konyha sót négy búzaszem nehézségnit mindenikböl olvazd fel paraz tüzön, és ted fájos fogadra.*[396]

Egy 19. századi orvosi könyv a fájós fog kiégetését szintén hatásosnak tartja, hiszen így az „érző in elhal, és a fog többé nem fáj".[397]

[388] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 111.
[389] Török J 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 111.
[390] Marikowzki M. 1772-ből id. Péter M. 2006. 86.
[391] Nagy J. 1942. 35.
[392] Ring, M. E. 1997. 19.
[393] Forrai J. 2005. 54.
[394] Marikowzki M. 1772. 142.
[395] A magyar nép […] 19. sz. Quart. Hung. 2940. 66r.
[396] A magyar nép […] 19. sz. Quart. Hung. 2940. 17v.
[397] Barna G. 2002. 60.

Érvágás
Illusztráció Avicenna *Kánon*jának egy középkori kéziratos fordításából[398]

A Gömör megyei Zsipben varrótű „fülébe” húzott s annak rátekergetéssel gombostű alakot adó selyemszálát, illetőleg gömbjét választó vízbe mártva a fogűrben megforgatják. Máskor botocskába szúrt, meghajlított gombostű izzított gombját nyomták a fogodúba.[399]

A rossz, fájó fogak kiégetése Magyarországon nem számított széles körben elterjedt terápiás megoldásnak, leggyakrabban a nagyobb települések sebészei, borbélyai végezték az ilyen típusú munkákat.

2. Hagyományos gyógyító módszer a **köpölyözés**, mely a vérmennyiség szabályozására, illetve elosztására szolgáló eljárás. A köpöly általában üvegharang vagy üvegoszlop, melyben lánggal felmelegítik a levegőt, majd a bőrre helyezik. A köpöly a hajszálerekből kiszívja a vért. Van száraz és van nedves köpölyözés. Száraz köpölyözéskor a vér eloszlik a bőr alatt. Nedves köpölyözéskor a bőrt megkarcolják vagy megvágják, s így a szívás során a vér kicsordul.[400]

[398] Schott, H. 1993. 83.
[399] Török J. 1867. 171.
[400] Deáky Z. – Krász L. 2005. 17.

Köpölyözés[401]

Egy 19. századi kéziratos orvosló könyvecske szerint a nyakszirtre rakandó köpöly, az állkapocs és az íny piócázása, külső lágyító kötések, lágyító „alllövések" (beöntések), lábáztatások, valamint salétromos hívesitő s lágyító italok hasznosak fogfájás ellen.[402]

3. Tulajdonképpen a köpölyözéssel azonos célú volt a különféle anyagok **hólyaghúzó**ként való használata (ezt célozták gyakran a más testrészre helyezett orvosságok is). Például Marikowzki szerint: *A' nyak' vápájára, vagy más akár melly részre tétetett hólyag szivó flastromok jelesen szolgálnak, a búsító nedvességet a' szenvedő részekröl más felé forditván és annak ki gözölgését elő-mozditván.*[403] – Hasonlót jegyzett fel Grynaeus Tamás is: két gerezd fokhagymát kés fokával meg kell puhítani, és ha bal oldalt fáj a foga, akkor a bal csuklóra kell kötni. Délelőtt rákötni, délután levenni. A helyén két napig hólyag marad, azt nem kell kifakasztani, mert magától is kifakad.[404]

A 19. századi *A magyar nép* […] című kézirat[405] szerint: *A fájdalmakat enyhíti a lágy Szék, meleg fürdőben való izzadás, két füle tövén való hólyak Szivatás és öszve tört fekete nadály gyökere homlokra való kötése.*– A 19. század végén Török János[406] Királyiban azt jegyezte fel, hogy hólyaghúzót vagy tormareszelékből és lisztből készült tapaszt raktak az állkapocs mögé, vagy meggyújtott csepű tartalmú üveget nyomtak fel oda, illetve Zsipben az arc fájós részére.

4. Az európai szakirodalomban a különleges gyógymódok között említik a **verésterápiát** is[407]. Nagy János is említi ezt a francia Maurice alapján írt könyvében:

[401] Duin, N. – Sutciffe, J. 1993. 23.
[402] Barna G. 2002. 60.
[403] Marikowzki M. 1772. 143–144.
[404] Grynaeus T. 1965. 416.
[405] A magyar nép […] 19. század. Oct. Hung. 2940. 16v., 18r.
[406] Török J. 1867. 171.
[407] Paullinitől id. Magyar László A. 2007. 217.

Gyakran a' lábszárcsonton történt erős ütés, vagy más tárgyhoz ütődése által a' legdühösebb fogfájás hirtelen elmult. […] az arczúl csapás is többször elűzte már a fogfájást.[408] Ilyen gyógymódra máshol nem találtam példát.

6.6. A fogfájás gyógyításának egyéb módszerei: tömés, gőzfürdő, lábáztatás, hashajtás, diéta

1. **Tömés** *„Az advas fogat, ha inog ki-kell huzatni, ha nem inog, ónnal bé-kell az advát veretni…"* [409] – A lyukas fog ónnal történő feltöltéséről Marikowski Mártonnál is olvashatunk:*„ha a' fognak odva szintén mély, annak tovább menetelit meg-lehet gátolni tüzes vassal töt égetéssel, vagy ha ón gombot tészesz belé"* .[410] – A közép-hutai favágó szlovákok fenyőgyantával tömték be a lyukas, fájós fogakat.[411]

2. Pápai Páriz Ferenc viszont azt tartotta[412], hogy *a foga fájó ember menjen **gőz-feredő**be, ott izzadjon, és köpölyöztesse meg magát a nyakán 's a vállán, s szittasson hólyagot a két füle tövén.* Ez utóbbit lásd még Becskerekinél is[413]. A gőzferedőt azonban Becskereki[414] nem javasolja, s a következőket írja: *az kin penig* […] *fogfájás vagyon* […] *az feredőnek békét hagyjon*, ez ugyanis a fogra rohanó évő nedvességeket magához szíja.– A 18. századi orvosok szerint azonban hasznos volt a fürdő fogfájás ellen. Bars megye 1763-ban beküldött jelentésében például azt olvashatjuk, hogy a szklenói izzasztó barlang használ bőrbetegségek, phapadenicus sebek, isiászos fájdalmak, idült fej- és fogfájás esetén.[415] – Mátyus I. szerint is hasznos a lábmosás[416] és a meleg fürdő, ha közben a szájat ecetes vízzel „vonatják".[417] – Rácz Sámuel[418] is úgy vélte, hogy náthafolyásos fogfájás ellen hasznos az izzasztás és a meleg fürdő.

3. Maár Margit Sopron környékén fogfájás ellen **lábáztatás***sal* kombinált módszert jegyzett fel[419], de egy 19. századi orvosló könyv is hasznosnak tartotta a módszert.[420]

4. A 19.sz. orvosló könyv a „**lágyító allövéseket", beöntéseket** is ajánlja fogfájás ellen.[386]

5. Nagy János hasznosnak tartotta a hashajtást és a diétát is.[421]

[408] Nagy J. 1842. 28.
[409] Csapó J. 1771. ?
[410] Marikowski M. 1772. 140.
[411] Gunda B. 1966. 37.
[412] Pápai Páriz F. 1690/1747. 80.
[413] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 383.
[414] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 349.
[415] Daday A. 2005. 20.
[416] Mátyus I. 1793. 246.
[417] Mátyus I. 1793. 233.
[418] Rácz S. 1794. 385.
[419] Maár M. 1956. 293.
[420] Barna G. 2002. 60.
[421] Nagy J. 1842. 30.

7. A gyermekek speciális fog- és szájproblémái

A csecsemők, kisgyermekek leggyakoribb szájüregi problémái részben a születési rendellenességekkel, részben a fogak előtörése és a fogváltás során kialakuló betegségekkel kapcsolatosak. A problémák egy része fájdalommal, gyulladással, tényleges tünetekkel jár, ugyanakkor régóta számos hiedelem is kapcsolódik a fogakhoz, a fogzáshoz, a tejfogak kihullásához és a fogváltáshoz.[1]

Az újszülötteknél az első fizikai – szoptatással kapcsolatos – nehézséget az jelentheti, ha a **gyermek foggal születik**. Csapó József orvosbotanikus, volt debreceni főorvos 1771-ben a *Kis gyermekek isputálja* című munkájában a következőt írja erről: *Oka ennek a' természet, melly el vétette azon részeknek formáltatására való alkalmas időt és helyet. Az illyen fogak akár szorossan álljanak, akár ingadozzanak, ki-kell vonattatni, külömben sok alkalmatlanságot tehetnek a' mint Heister tanitja.*[2]

Mivel a veleszületett fog (dens connatalis) általában megnehezítette, fájdalmassá tette a szoptatást, az ilyen fogakat a bába, esetleg más gyógyító ember azonnal eltávolította.

Hosszú évszázadokon keresztül úgy tartották, hogy az ilyen **foggal született** gyerekből lesz a táltos, a sámán, a garabonciás.[3] Az úgynevezett **dupla fogsor** szintén rendkívüli képességekre utalt. Egész Eurázsiában élt az a népi hiedelem, hogy a fölös csonttal (vagy foggal) rendelkező gyerek kiválasztott.[4]

„A ki foggal születik, az boszorkány vagy táltos, de a bába titokban kihúzza a fogát, s ekkor nem lesz rosszféle" – olvashatjuk a feketevölgyi magyarok hiedelemvilágáról.[5] Ugyanebből a forrásból: „A kincset az látja meg, aki foggal születik."[6]

Heves megyében az a szokás, hogy az ilyen újszülött fogát a bába azonnal kihúzza[7], és átadja az anyának, ki azt a nyakában őrzi a gyerek tizenkét éves koráig. Ekkor a fogat a gyereknek kell adni. Ha azonban az asszony időközben elveszti a fogat, akkor a gyerekét is elveszti, mert az tizenkét éves korát elérve elmegy a szülői háztól, és garabonciás diák lesz.[8]

[1] Fazekas I. – Székely Sz. M. 2001. 176–177.
[2] Csapó J. 1771. 18.
[3] Hoffer J. 1929. 115.; Bencze J. 1960. 78–82.; Földes V. 1960. 127.; Pócs É. 1997. 163.; Kótyuk E. 2000. 34.; Fazekas I. – Székely Sz. M. 2001. 177.; Györffy I. 1916. 81.
[4] Hoppál M. 2005. 16., 18.
[5] Györffy I. 1916. 881.
[6] Györffy I. 1916. 881.
[7] Györffy I. 1916. 81.; Hoffer J. 1929. 115.
[8] Hoffer J. 1929. 115.

Dupla fogsorral született gyerek alsó állkapcsa[9]

Bencze József azt írja, hogy ha a hozzátatozók megakadályozták, hogy a „kiválasztott" gyermekből táltos legyen, akkor nyomorékká, bujdosóvá, félkegyelművé, eszelőssé, falu bolondjává vált. Ha elfogadták (az érintett és környezete is) a táltossá válást, akkor egy bizonyos idő után révületbe esett, eszméletlenül aludt, majd miután magához tért, fokozatosan táltossá alakult; segített, gyógyított, előzte a rosszat és a betegségeket.[10]

Bencze József több olyan táltosról, gyógyító erejű emberről is beszámolt 1960-ban közzétet munkájában, aki foggal vagy nyitott szájpaddal és nyúlajakkal született, s a hasadékból lógtak ki a fogai.[11]

Bencze idézi Darvas József *Vízkereszttől Szilveszterig* című munkáját is, amelyben a szerző egy, a tanyavilágban élő, 40 év körüli, táltos tulajdonságokkal rendelkező

[9] A Semmelweis OT FOK diatárából
[10] Bencze J. 1960. 69.
[11] Bencze J. 1960. 70., 78–81., 86.

parasztemberről ír. Azt állították róla, hogy 1 évvel korábban megjelent neki álmában valamelyik szent, azóta minden hónapban egyfolytában 2–3 napot alszik, s ilyenkor a halottakkal beszélget. Annak jeléül, hogy táltos, kinőtt még egy másik fogsora.

Fazekas–Székely [12] is egyértelműen megfogalmazza a jelenséget: „Ha foggal, különösen ha hét foggal születik a hetedik gyerek, hátát szőr borítja, »fölösleges csontja« van – leggyakrabban egyik kezecskéjén hatodik ujj –, akkor a néphit szerint táltos vagy garabonciás született a családba".

Ugyanezen szerzőktől származnak az alábbi adatok is: ha a hetedikként foggal született, hétéves gyerek acéltükör segítségével kincset mutat szüleinek, azok joggal élhetnek a gyanúval, hogy a gyerekből táltos vagy garabonciás lesz. Más babonák szerint, ha egy gyermek egy vagy két foggal jön a világra, biztos, hogy nagyevő lesz, vagy hogy hamarosan születik testvére (Pestszentlőrinc), máshol az ilyen gyermeket gyengeelméjűnek (Debrecen), illetve táltosnak tartják (Zalaegerszeg), és hétéves korában elviszi a garabonciás (Nagykanizsa).[13]

A néphit szerint a magzatát féltő asszony mindent kipróbál, hogy visszacsinálja a dolgot [azaz megakadályozza, hogy a gyerekből táltos legyen]. Kiskundorozsmán hajnalban, napfeljötte előtt kilenc kútról szótlan vizet hord, kilenc Miatyánkot, kilenc Üdvözlégyet mormol, kilenc mezsgyéről kilencféle virágot, füvet, földet hoz, kilenc mészáros húsvágó tőkéjéről kilencféle tőkevakarékot kapar. Azután mindezekből forró fürdőt készít, s ebben a kicsinyét kilencszer megfürészti. Ha a kilencedik napon a gyermek nem kezdene javulni, „pendülni", a kúrát újra kezdik. A fűfőzetet a ló, a húsvakarékot a kutya kapja. Így az állatból lesz táltos, az sorvad, tűnik el, a gyerek pedig felépül. Csődör vagy kanca, kani vagy szuka kutya kell hogy átvegye a gyermek sorsát, mert a közhiedelemmel ellentétben táltos nemcsak férfi lehet, hanem nő is, de csak ha hajadon, legalábbis a nagyszalontaiak úgy tartják. A dévai csángók viszont állítják, hogy leányból táltos sose, legföljebb féltáltos lehet.[14]

Néha sikerül kifogni a rosszon. Mesélik, csak fél éve volt állapotos egy asszony, mikor a tudós ember előre megmondta, hogy a születendő gyerek táltos lesz. Fel is okosította az anyát, mit kell tennie majd, hogy ezt megakadályozza: nincs más dolga, mint hogy a táltosfogakat a gyerek zubbonyába varrja. Így eltérítheti annak rossz sorsát.[15]

A Zobor vidékén több helyen is azt tartották, hogy a foggal született gyerek öt-hat

[12] Fazekas I. – Székely Sz. M. 2001. 269.
[13] Fazekas I. – Székely Sz. M. 2001. 267–269.
[14] Fazekas I. – Székely Sz. M. 2001. 268.
[15] Fazekas I. – Székely Sz. M. 2001. 269.

éves korában nagyon okos lesz, s mindent meg tud mondani, meg tud jövendölni.[16]

Magyar Zoltán és Varga Norbert is azt hallotta Csákányházán, hogy a foggal született asszony tudós asszony: mindent tud a lopásról meg mindenről. Gömörsíden pedig azt jegyezték fel, hogy aki két foggal születik, az hét év után olyan okos, hogy bármit meg tud tenni.[17]

Magyar és Varga arról is beszámolnak, hogy Fülek vidékén volt egy olyan tudós pásztor, aki hét foggal született. Megtudjuk tőlük azt is, hogy egy fogát sem tudta kivenni a bába; régen ugyanis, ha megszületett egy gyerek, a bába azonnal a szájába nyúlt, s ha nem vették észre, kivette a gyerek fogait, s akkor az övé lett a tudás meg a szerencse.[18]

Az elváltás visszacsinálása azonban csak ritkán sikerülhet, hiszen – mint ahogy azt az 1725-ös debreceni boszorkányperben vallotta a vádlott –: ő ugyan „a táltosságra nem tanított senkit, mert azt az Isten az anyja méhében úgy formálja". Balmazújvárosban hiszik, hogy a táltosok az Úristen által a világ teremtése után földre bocsátott bukott angyalok.[19]

Csupán ritkán esett szó a régi orvosi munkákban a **szájpadhasadék**ról, a **nyúlszáj**ról és a **nyelvfék letapadásá**ról (a zabolácskáról), pedig ezeket is gyógyították már igen korán. Csapó írta le, hogy az ajak- és szájpadhasadékokat a gyermekek többnyire az anyaméhből hozzák világra, de előfordul az is, hogy az ajkon lévő sebek rossz gyógyulásának a következményei. Véleménye szerint a hasadékokat feltétenül zárni kell, de csak a gyermek 3–4 éves korában.[20]

*A **Nyelv-Zabolátska hibája**. Ez midőn a' nyelv alatt levő Kötő-In, vagy Zabolátska, nagyobb, rövidebb, 's keményebb mint természet szerént lenni szokott, melly miatt a' kisded nehezen szophatik, idővel pedig beszédében akadozó lészen* – írja Csapó, s azt panaszolja, hogy a tudatlan bábák gyakran ujjukkal vagy körmükkel tépik fel a letapadt nyelvféket, ezzel gyakran nagyobb bajt okozva, elfertőzve a kialakult sebet. Helyesebbnek tartotta ezt speciális műszerrel vagy ollóval elvégezni, de csak akkor, ha a zabolátska hibája a gyermek táplálását akadályozza. Óvott a meggondolatlan, indokolatlan, nem megfelelő módon végrehajtott átszakítástól, s azt is megjegyezte, hogy ez a borbélyok dolga.[21] Rácz Sámuel ilyen esetekben „buta ollóval" való bemetszést javasolt.[22]

Vásárhelyi Sámuel nemcsak a meggondolatlan bábáktól óvja a gyermekeket, hanem a

[16] Magyar Z. 2002. 158–159.
[17] Magyar Z. – Varga N. 2008. 216–217.
[18] Magyar Z. – Varga N. 2008. 198–199.
[19] Fazekas I. – Székely Sz. M. 2001. 269.
[20] Csapó J. 1771. 16.
[21] Csapó J. 1771. 19–20.
[22] Rácz S. 1794. 325.

dajkáktól is, s ezt írja: *Ide tartozik az a' hiba-is, a' midőn a' kisdedeknek azon szín alatt, hogy annál könnyebben emészthessék meg eledeleket a' Dajkák, vagy más vén-Aszszonyok megrágják, 's úgy adják a' szájokban; melly által millyen sokféle navalyákra adjanak okot, könnyű által-látni; ugyan is, minthogy ezeknek szájok, ínyeik, és fogaik tisztán tartására igen kevés gondjok vagyon, azok gyakorta igen sok veszett és poshadt nedvességekkel rakvák, 's azt a' rágott falattal egygyütt a' kis ártatlannal-is közlik; mellyel őket könnyen rothasztó nyavalyákban, szájfájásokban 's a' t. ejthetik, de nevezetesen a' nyállal a' tisztátalanabb Személlyek még a Frantzuzt is véllek közölhetik.*[23]

A csecsemőknél a leggyakoribb és az egyik legveszedelmesebb problémát a **fogfrász jelentette**, amely a tejfogak áttörése, növekedése során alakulhatott ki**.** A fogfrász tulajdonképpen a fogáttöréssel kapcsolatban kialakuló súlyos gyulladásos, lázas betegség, mely bizonyos esetben görcsökhöz, időnként akár halálhoz is vezethet. Feltételezhető azonban, hogy a fogváltás időszakában olyan fertőző, magas lázzal járó betegségeket is fogfrásznak minősítettek, amelyek hátterében valójában nem fogáttörési nehézség állt.

A fogáttöréssel, fogfrásszal kapcsolatos problémákkal több munka is foglalkozott, egyrészt a fogak növekedésének nehézségeivel, másrészt a fogáttörés tüneteinek enyhítésével.

Csapó József[24] a nehéz fogzás következő okait sorolja fel: az *Inyek húsa igen vastag*; *Ha nagyobbak az alatta jövő fogak, és igen hegyesek vagy igen tompák*; *Ha szorulásban vannak*; *ha idegen tejét szopják; ha gyenge szüléktől származnak*; *kiknek nagyobb a' fejek; kiknek fogak jövése alatt nyálok nem foly.*

Weszprémi úgy tartotta, hogy a fogáttöréskor jelentkező panaszok nem kizárólag a „természet" működésének köszönhetők, hanem összefüggésben állnak a neveléssel és a gyermek általános állapotával is. Ha erre ügyelnének a szülők, akkor: *Nem szenvednének annyi gonoszokat fogok fokadásakor*. Weszprémi azt is megállapítja, hogy bár a kisgyermekek fogainak áttörése általában fájdalommal jár, de egészséges gyermekek esetében a tünetek elviselhetők, nem súlyosak.[25]

Csapó már szakszerűen leírta a tejfogak áttörésének sorrendjét és időrendjét, valamint a fogáttöréssel járó tüneteket: az először viszkető, majd duzzadó, vörös, fájó ínyt, amelyet ha a gyerekek kezükkel piszkálnak, fertőzés, gyulladás, sőt akár súlyos általános tünetek, láz, szepszis is kialakulhat. Megállapítja, hogy a gyermekek fogai többnyire minden beavatkozás nélkül kinőnek, s hogy a nehéz fogzás hátterében a vastag, kemény íny állhat. A konzervatív

[23] Vásárhelyi S. 1792-ből id. Péter M. 2006. 91.
[24] Csapó J. 1971. 96.
[25] Weszprémi I. 1760. In: Péter M. 2006. 65.

kezeléseket részesíti előnyben, s csak végső esetben javasolja az íny felmetszését.[26]

A franciák a fogak áttörésének megkönnyítése és a görcsök elkerülése érdekében fehér árvacsalánnal vagy egy kőrisfadarabbal dörzsölték az ínyt. Nyakláncon vagy főkötőn vakondlábat, viperafejet viseltettek a gyerekkel. Szövődmények esetén a gyerek az apja levetett ingét hordta, vagy tűzbe dobták a gyerek főkötőjét, s patkót tettek a párnája alá.[27] (Ezek a módszerek az analógia körébe tartoznak. A vakond éles karma vagy a vipera foga az íny felhasítását szimbolizálta. Ugyanakkor a beteggel érintkezésben állott tárgyak eltávolítása révén a betegség „távozását is remélték.)

A **fogzáshoz** többféle kezelési mód kapcsolódik. A kezelések egy része tevőlegesen, pl. az íny dörzsölésével segíti, hogy a fogak át tudják törni az íny szöveteit, más gyógymódok inkább az analógia elvén alapulnak. Például fogzáskor kenyérhajat vagy vaskulcsot adnak szopogatni a kicsinek, hogy azt rágja, és ezzel segítse a fogak „kivágását", de a vaskulcs elősegíti azt is, hogy vaserős fogai legyenek a gyermeknek.[28]

Szegeden és Szécsényben azt tartotta a néphit, hogy ha a fogatlan gyerek tükörbe néz, nehezen áll be nála fogzás.[29]

Más elképzelések is kapcsolódtak a korai vagy késői fogzáshoz. A korai fogzást általában a koravénülés előjelének tekintették, a későit pedig a magas kor elérése jelének.[30]

Az AM. több módszert ajánl a fogkelés megkönnyítésére: *Kechke teyel es Nyulnak Agya veleyewel, ha az kichyn gyermöknek yneth törleod, faydalom nekwl ky newely az fogath* vagy: *Vayath Mezzel elegych eozwe, es az kys gyermök yneth azzal kennyd.*[31] A *Gyermökcheknek Foga husa nyaualyayrol* című fejezetben azonban más módszert is olvashatunk: *Mykor az kys gyermök foga ky akarna hasadny vegy egy Marok zökfweth, egy Marok Saarkerepeth, egy Marok kaproth, forrald megh ezöketh vyzben hogy harmad reze el apaggyon. Ezzel az vízzel harmatozzad az kys gyermök feyeth, mykor az foga ky akarna kelny.*[32] Ha fogkeléskor „*megevesedik*" a gyerek ínye, akkor ki kell nyomnia, majd *tyúkhaj*jal kell bekenni[33], de hasznos még a *székfűolaj* és a *méz* keveréke, valamint a *terpentin* és a *méz* elegye is.[34]

Egy 17. századi orvosi könyv 18. századi másolatában az AM. egyik receptjével

[26] Csapó J. 1771. 95–97.
[27] Bouteiller, M. 1966. 288–289.
[28] Kótyuk E. 2000. 43.
[29] Edelmann M. 1889. 218.
[30] Oravecz P. 1958. 45.
[31] AM I. 86a.
[32] AM I. 90a.
[33] AM I. 90a.
[34] AM 90a.

azonos szöveg található: *Gyermektsék foga hogy hamar kellyen. Ketske tejjel és nyulnak agya velejével töröllyed az inyét, fájdalom nélkül neveli a fogat. – Vajat mézel elegyits öszve és kis gyermek inyét azal kennyed*.[35].

Pápai Páriz az ínynek vajjal, valamint nyúl agyvelejével, kakas taréjának a vérével, esetleg az előbbiek mézzel és vajjal készült keverékével való dörzsölését javasolja. Megjegyzi azt is, hogy ha a gyógyszeres kezelés ellenére szükséges az íny meghasítása, akkor a sebet tömjén, méz és vaj keverékével kell bekenni.[36]

Zay Anna Herbáriumában[37] hasonló receptet ajánl: *A gyermeknek mikor foga nehezen hasad […] Végy a' Nyulnak agy velejéből, a' kakas taréjából való vérrel keverd öszve, azzal kennyed. A fog áttörése előtt pedig a Borbély egj vágó vassal sértse meg.* Mivel a kakas és a tyúk a termékenység szimbóluma, így természetesnek tűnik a néphit szerint az ezek részeivel való gyógyítás.[38] Egy másik receptben Zay[39] rózsaméz és harangvirág főzetével való bedörzsölést ajánl. A 418. recept szerint háromféle állat (ártány, tyúk és réce) háját eleven rák levével kell összefőzni, majd a lé elfövése után kakas taréjának a vérét kell hozzáfőzni és nádmézzel édesíteni. Ezzel kell az ínyt kenni.

Ugyanez a recept megtalálható egy 1805-ből származó *Orvosságos könyv*ben is:

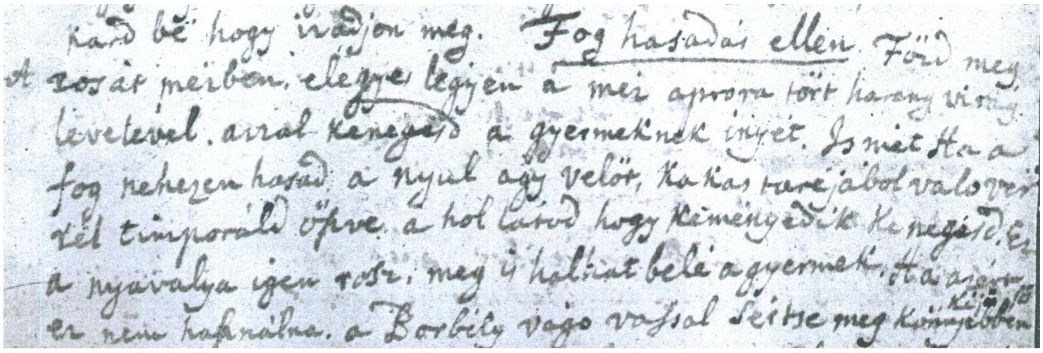

Részlet Szilágyi Mihály 1805-ös kéziratos *Orvosságos könyv*éből[40]

Csapó is javasol „a fogaknak nehéz jövése" esetén állati eredetű „gyógyszert": a *nyúl feje velővel*, s *bornyú láb velővel* gyógyszert, de hasznosnak tartja az ínynek farkas fogával való dörgölését, avagy kappan sirral, kakasnak meg-metszett taréjjából ki-folyó vérrel való kenegetést, sőt csiga porával kevert kása fogyasztását is.[41]

[35] Orvosságos könyv. 17/18. sz. S 729. 8p.
[36] Pápai Páriz F. 1690/1747. 399.
[37] Zay A. 1718. 58. recept
[38] Hoppál M. – Törő L. 1975. 44–45.
[39] Zay A. 1718. 59. recept
[40] Orvosságos könyv. 1805. Quart. Hung. 1830. – Az OSZK. kézirattárában őrzött eredetiről készíttetett másolat
[41] Csapó J. 1771. 50., 97.

Marikowzki Márton szerint, ha fogáttöréskor székrekedés is fennáll, beöntést, kevesebb táplálék és bő folyadék bevitelét, méz és birsalmamag „nyálából" készült eleggyel való dörgölést és földi bodza gyökerének a rágását tartja helyesnek.[42] Rácz Sámuel a rózsaméz és birsalma torhának keverékét gondolja jónak,[43] szövődmények (hideglelés, rángatózás) esetén pedig klistélyt, érvágást, hívesítő orvosságokat, majd utána különféle receptek alapján készült gyógyszereket tanácsol.[44]

Mátyus megállapítja, hogy a fogak áttörése gyakran okoz panaszt a gyerekeknek, akik a szájukba nyúlva fertőzést is előidézhetnek, s néha akár halálos betegség is kialakulhat náluk. Javasolja a dohánylevéllel történő dörzsölést vagy a vajjal és nádmézzel, édes mandulaolajjal, lenolajjal történő kenegetést, de az íny felvágását is indokoltnak tartja, amely végleg megoldhatja a problémát.[45]

A 19–20. századi népi gyógyításban is vannak különböző módszerek a fogáttörés panaszainak kezelésére.

Hajdú-Biharban elsősorban kulcsot rágattak a gyerekekkel a fogzás elősegítésére, néha sárga porral (pulver rhei) dörzsölték a duzzadt ínyt.[46]

Más tájakon is szokás volt a kulcs rágatása, például a Gyimes-völgyben [47] és Szatmárban is, bár az utóbbi helyen ugyanilyen célból erdei pajzsika gyökerét is alkalmazták.[48]

Orosháza környékén édesgyökeret[49], a Kárpátalján pedig kenyérhéjat rágattak a fogzó gyermekkel.[50]

Korkes Zsuzsa még a múlt század végén is a következőt jegyezte fel: Sok gyermeknek nagyon nehezen bújt ki a foga, az ínye megdagadt, megveresedett, a gyermek nem tudott magáról, mintha meg akart volna halni. Mindene rázkódott, hányt, olyat, mint a borsöprű. Volt, akin úgy segítettek, hogy az ínyét pálinkával, rézelejével, sósborszesszel dörgölték, vagy a patikából hoztak violagyökeret, és azt rágatták a gyerekkel. Volt, akiről a ruhát szaggatták le, és felpofozták, hiszen: „Annyira nehezen gyün ki a foga, hogy majdnem rájön a szívbaj."[51]

[42] Marikowzki M. 1772..ből id. Péter M. 2006. 87.
[43] Rácz S. 1878/II. 166. Orvosságok N°. 67.
[44] Rácz S. 1878/II. 266–268. uo. Gyógyszerek N° 267., 268., 269., 270.
[45] Mátyus I. 1762. 2. köt. 181–182.
[46] Liszt N. 1903. 395.
[47] Antalné Tankó M. 2003. 65.
[48] Makay B. – Kiss J. 1988. 48.
[49] Grynaeus T. 1965. 416.
[50] Kótyuk E. 2000. 43.
[51] Korkes Zs. 1985. 864.

A fogáttöréssel kapcsolatban alkalmaztak mágikus gyógymódokat is (l. még a Mágikus gyógymódok… című fejezetet is), például a Jászságban még a 19. században is tartotta magát az a vélekedés, hogy a fogzás következtében beteg gyermek tüneteit szemverés okozza. Ennek orvossága, hogy elviszik a gyereket a paphoz, áldást mondanak rá, szentelt vízben fürösztik, vagy megmossák a jászberényi szent kút vízével, kibékülnek azokkal a szomszédokkal, akik megirigyelték a gyereket a szüléktől. Ha mindez nem használ, és rángógörcsök jönnek (amit fráz névvel jelölnek), a görcsben összehúzott ujjakat szétfeszítik, ha így ki is ficamítják az ujjakat, a gyermeken levő ruhát letépik, és elássák közel a trágyadombhoz (tipikus példája a betegség „eltávolításának").

Mágikus gyógymódról számolt be Balogh Irma 1891-ben Sáros vármegyéből. A fogzás során göcsöt kapó gyermek letépett ruháival a temetőbe futnak, s feszületre kötik. (Ez az eljárás egyrészt a betegség átvitelének, eltávolításának tipikus példája, másrészt az isteni segítség igénybe vételére is utal a feszület szerepe). Ha ez nem használ, akkor a leánygyermek keresztanyja vagy a fiúgyermek keresztapja vörös selyemszálat köt az ujjára, saját kisujját megvágják, vele a gyerek ajkára keresztet csinálnak.[52]

Hogy a gyermeknek fogzása mozdíttassék elő, nyakukra collier formán befűzetett s fonalra húzott „bazsálvirágok" függesztetnek fel.[53] Hasonló gyógymódról, az úgynevezett foggyöngyről, számol be Szántó is. A foggyöngy bazsarózsa magvaiból készült nyaklánc.[54]

Néha egészen mindennapi fog- és szájproblémák is felbukkannak egyes munkákban, mint például az **ujjszopás.** Mátyus István elég furcsa dolgot állított az ujjszopással kapcsolatban. Helytelennek tartotta ezt a szokást – ami a tudomány mai állása szerint is helytálló –, de úgy vélte, hogy az ilyen gyermekek *ide szívván és szoktatván minden tápláló nedvességeket, úgy ki-szopták azokon önnön magokból, hogy egész testekben el-száradván […] meg kellett halniok.*[55]

Amikor a gyereknek kihullott a tejfoga, „**csorba fogú**" lett. A társai ezzel a versikével ugratták:

Csorba bába alágyújtott a kemencének,
S te, Jankó, szart egyél![56]

Krupa szerint a fenti változatokat a múlt század utolsó negyedében már csak félig tréfásan mondták.[57]

[52] Balogh I. 1891. 17–20.
[53] Wertner M. 1882. 172.
[54] Szántó J. 1990. 314.
[55] Mátyus I. 1776. 182.
[56] Krupa A. 1974. 58.
[57] Krupa A. 1974. 58.

Máshol, ha a gyerek foga csorba volt, akkor tréfásan azt kérdezték tőle: *Kifingta a bába a fogad?* – S a csorba fogú gyereket a társai így csúfolták: *Csorba csík,* | *Minden szarba belecsíp!*[58]

Néha a gyereket a fogával csúfolják, amikor először megy a vásárba: – *Viszel csontot a szájadban? – Nem viszek. – Akkor nem engednek be Kolozsvárra*.[59]

A fogváltás problémái. A fogváltáshoz is kapcsolódtak népi szokások és hiedelmek. A fogváltás általában családi esemény volt. A „lógó" fogat rendszerint valamelyik felnőtt húzta ki: cérnát kötöttek rá, és ennek segítségével rántották ki; ha könnyen hozzáférhető helyen volt, akkor két ujjal húzták ki. A cérnát bevizezték, „mert akkor erősebb", és a foghoz, illetve az ajtóhoz kötötték, majd „bé taszították az ajtót, sz akkor megrántotta sz akkor kijött."[60] Danterné csallóközi vizsgálatai során is találkozott ezzel a szokással[61], de kijelenthetjük, hogy valószínűleg országosan elterjedt volt a mozgó tejfogak ily módon történő eltávolítása.

Ezután a gyermek kezébe adták a fogat, aki mondóka kíséretében a sutba hajította vagy az egérlyukba dobta, a következő mondókával: *Cini-cini kisegér!* | *Adok egy csontfogat* (rossz fogat); | *Adjál nekem vasfogat* (jó fogat).

Ez a mondóka, (illetve ennek különböző változatai), az ország egész területén elterjedt és tulajdonképpen a mai napig ismert és használatban van; igaz nem eredeti funkciójában, hanem inkább, mint óvodás korú gyermekeknek szóló, tréfás mondóka.

Danter Izabella[62] a Kisalföldön a következő változatokat jegyezte fel:

Egér, egér, kisegér,
Adjál nekem vasfogat,
Én meg adok neked tejfogat.

Egér, egér, ki a házból,
Most jöttem a kávéházból,
Adok neked csontfogat,
Te meg adjál vasfogat.

[58] Kótyuk E. 2000. 43.
[59] Vajkai A. 2003. 48.
[60] Bosnyák S. 1973. 2
[61] Danterné Tóth I. 1986. 23.
[62] Danter I. 1994. 56.

A fog kihúzása után a fogat az egérlyukba kellett dobni. Ha nem volt egérlyuk, akkor a fogat a fej fölött jó messzire el kellett hajítani.

Szentgálon az első kiesett fogat a kemencébe dobják, miközben azt mondják: *Egér, egér, adj vasfogat, én adok tejfogat.*[63] Vajkai egy bakonyi faluban ugyanerről a szokásról hallott.[64]

Kosz Zsófia felcsíki gyűjtése szerint az első kihullott tejfogat a kemence mögé dobták, és a következőket mondták: *Egér, egér, pucegér, Adok neked csontfogat, Adjál nekem vasfogat.*[65]

Pozsony megyében viszont állítják, hogy ha valakinek kihull a foga, és azt a feje fölött a háta mögé dobja, úgy, hogy éppen az egérlyukba essen, akkor, ha mégoly vén is, újat kap.[66]

Hasonló ehhez az Istvánffy Gyula által a liptói tótoknál lejegyzett népi hiedelem, mely szerint, ha valaki a kiesett fogát a kemence mögé vagy egérlyukba, vagy feje fölött a háta mögé dobja, esetleg fogát három napon át egyfolytában a kezében tartja, új foga fog nőni.[67] Sopron környékén is a gyermeknek az „*Egér, egér, adjál vasfogat, én csontfogat adok neked*" (fordítás) mondóka elmondása után a háta mögé kell dobnia a kiesett tejfogát.[68]

A fentiekhez hasonló szokással és mondókákkal találkozott Grynaeus is Orosháza környékén.[69]

A Borsavölgyben a tejfogat a bútor alá dobják, s közben azt mondják: *Nesze egér, csontfog, adjál helyette vasfogat*![70]

A bánsági magyarok úgy tartották, hogy a kihullott tejfogat a kuckóba kell dobni, közben azt mondani: *Egér, egér aggyál néköm vasfogat, én mög adok csontfogat.*[71]

Bálint Sándor is említi, hogy Szeged vidékén is a kuckóba dobták a tejfogat, és ezt mondták: *Egér, egér, kisegér, van-e fogad hófehér? Adjál nekem vasfogat, én mög adok csontfogat.*[72]

Kocsis Mónika jegyezte fel, hogy a moldvai csángóknál a kivett fogat átvetették a ház tetején, s a szokásos mondókát mondták: *Én adok egy csontfogat, s te adj egy vasfogat.* (Az adatközlő egy alkalommal összecserélte a csontfogat és a vasfogat.)[73]

---

[63] Vajkai A. 1987. 160.
[64] Vajkai A .1987. 160.
[65] Kosz Zs. in: Czégényi D. – Keszeg V. (szerk.) 2010. 117.
[66] Kótyuk E. 2000. 43.; Fazekas I. – Székely Sz. M. 2001. 177.
[67] Istvánffy Gy. 1902. 268.
[68] Maár M. 1956. 290.
[69] Grynaeus T. 1965. 416.
[70] Vajkai A. 1943. 38.
[71] Ferenczi I. 1973–1974. 291.
[72] Bálint S. 1980. 170.
[73] Czégényi D. – Keszeg V. (szerk.) 2010. 31–32.

Krupa András a szlovákoknál hasonló szokásokkal találkozott. A gyerekek a kihúzott fogat a csorba bábának vagy egyszerűen a bábának ajánlották fel, hogy jobbat, erősebbet, vasfogat adjon nekik helyette. A fog kihúzásában a szülők, nagyszülők is segédkeztek, de használták az ajtókilincses módszert is. A kihúzott foggal a kemence ajtó felöli oldala elé álltak, s a fogat visszakézből a fejük, illetve válluk felett a kemence vagy a kemencét és a kéményt összekötő, kiskuckónak is nevezett rész felett a kuckóba dobták. Eközben hangosan mondták az európai népek körében közismert ráolvasó mondóka valamelyik itteni változatát (mindegyik mondóka fordítás):

Csorba bába, adjál fogat,
Én adok neked csontfogat,
Te adj nekem vasfogat!
Nesze, bába csonfog,
S te adj nekem vasfogat![74]

Kevés helyen olvashatunk kifejezetten a **gyermekek fogfájásának kezelésére** szolgáló gyógyszerekről. Általában ugyanis a gyermekek fogfájását a felnőttekével megegyező szerekkel kezelték. Ha említésre került a gyermekek fogfájása, akor sem különíthető el, hogy tejfogak vagy maradó fogak betegségéről van-e szó.

A Lencsés-féle *Ars medica* kámfor ecetes főzetét vagy ópiumot székfűvel összehabarva javasolja. Nehezen érthető azonban, hogy miért éppen ezek a szerek alkalmasak gyermekek számára.

Csapó a *Kis gyermekek isputálja* című könyvében 34 növényi eredetű anyagot sorol fel fogfájás ellen. Érdekesség, hogy szerepel a gyógyszerek között répaolaj, kerek répa leve, citrom leve, Laca gumma, rhabarbara, jalappa, vízi tök stb. is.[75]

A Gyimesvölgyben a XX. században pipafüsttel is gyógyították a gyermekek fogfájását.[76]

A száj lágyrészeinek gyulladása gyermekeknél

Sok gondot okoztak a szülőknek, népi gyógyítóknak és orvosoknak is a kisgyermekek szájában keletkezett lepedékek, hólyagok, fekélyek, kelések. Nem véletlen tehát, hogy sok orvosló könyv foglalkozott ezekkel a problémákkal. A régi elnevezések és leírások alapján azonban sokszor nem lehet pontosan eldönteni, hogy a szerző milyen típusú szájbetegségre gondolt. Bizonyos esetekben azonban egyértelműen azonosítható, hogy milyen szájüregi betegségről van szó.

[74] Krupa A. 1974. 57–58.
[75] Csapó J. 1771. In: Péter M. 2006.
[76] Antalné Tankó M. 2003. 62.

Van több olyan eset is, amikor a szövegkörnyezet vagy a felsorolt okok és tünetek alapján lehet következtetni a betegség típusára, a következő elnevezések például a fogáttörés panaszaira (viszketés, gyulladás) utalnalnak: *gyerek inye megdagad es megevesedik*[77]; *Inyek viszket, veresellik, meg-dagad 's igen fájdalmas, mivel a' jövő fogak az ínyt hasogattyák*[78].

A kisgyermekek **candidiazis**ára (**szájpenész**ére) utalnak a következő leírások (az elváltozást a népnyelvben szájzsébrének is hívtak). Például: C*yöch zopo gyermökeoknek is gyakorta az Sayok megh fakadoz. Lezön penygh gyakorta attul, hogy az Dayka Teye hytwan, awag penygh hogy az gyermök yol megh nem emezthety az Teyeth*[79]; *Mikor az gyermek Szájában s Torkában himlő vagy másféle fakadék lészen*[80]; *A' szájnak belső fel' tsattagzásai és fejér sebetskéi a' Szopó gyermekekben*[81]; *SZÁJ-FEKÉLYEK. A' Szájnak, nyelvnek, és toroknak apró fejéres fekélyei, kivált a' gyermekekben*[82] stb.

A szájpenész sárgásfehér lepedéket jelent a száj nyálkahártyáján (leggyakrabban a szájpadláson vagy a buccán), amelyet, ha letörölnek vérbő, nedvedző nyálkahártya marad vissza. A mai napig nem ritka, elsősorban a kisdedeket érintő elváltozásról van szó. (A szájzsébre elnevezést, egyébként, más szájüregi betegségekre is alkalmazták.)

Csapó József elfogadhatóan leírta az oralis candidiazis tüneteit a 18. században. Ő is úgy gondolta, hogy a dajka megromlott teje okozhatja a problémát, de az is oka lehet a betegségnek, ha a dajka sós és borsos ételeket fogyaszt, sőt a gyermek étrendjében szereplő cukros ételek is előidézhették a szájzsebrét.[83]

Gyakori volt az ilyen panaszok gyógynövényekkel való gyógyítása. Az AM. által ajánlott növények és növényi részek: *eperfa kérge, lencse, fehér tövisnek gyökere, kapor, kökény gyökerének héja, sárkerep (?), szökfű, útifű;* a háztartásban és a ház körül használatos anyagok, szerek: *rózsaméz, viasz, violaméz.* Olajok: *faolaj, szekfűolaj*. Állati részek: *tyúkháj*. Vegyszerek: *terpentin.*[84]

(Lencsés a nyelv hólyagos, gyulladásos betegségei ellen is ajánlott gyógyszereket gyermekek számára. Ezek a következők: citrom, fehér üröm, izsóp, rózsaecet, zsályavíz.[85])

Nadányi vízben áztatott márciusi violát ajánl a gyermekek szájának apró fakadékai

[77] AM. I. 90a.
[78] Csapó J. 1771. 95.
[79] AM. I. 80b.
[80] Zay A. 1718. 10v. 8§.
[81] Mátyus I. 1787. 260.
[82] Rácz S. 1794. 265.
[83] Csapó J. 1771-ből id. Péter M. 1771. 81.
[84] AM I. 90a.
[85] AM. 1557. 90b.

ellen[86], Zay Anna[87] zsályalevéllel való bedörzsölést, de hasznosnak találja a mások által is javasolt borban és vízben főtt s mézzel ízesített székfüvet is.[88]

Pápai Páriz[89] több mint 10 növény mézes vagy rózsamézes főzetét ajánlja, olykor salétrom vagy galles hozzákeverésével[90].

Miskóltzy a csecsemők száját gyulladás esetén *méz, timsó, útifű* vizének keverékével ajánlotta mosni, majd *rózsaméz* (a rózsamézet ma is alkalmazzák a népi foggyógyításban a csecsemők szájpenésze ellen[91]), *dió succusa és bor* keverékével kenni.[92]

Juhász Máté szerint, ha a gyermeknek eszi az íz a száját, veres aszúmályvát, rózsát, csukafogat, narancshéjat törnek össze porrá, megszitálják, sót tesznek bele, az egészet vízbe vetik, és ezzel kenegetik az ínyt. „De kétszer fel kell fordítani."[93]

A szájpenészt sárgarépa-reszelék ruhán átnyomott levével összekevert mézzel is kezelték. Bár veszélyesebb gyógyszer volt, használták bürök levének és méznek a keverékét is.[94]

Rácz Sámuel[95] a gyermek sebes szájának gyógyítására ugyancsak rózsaméznek, valamint birsalma torhának a keverékét ajánlja, egy másik receptjében pedig[96] fülfűnek, birsalma torhának és violaszirupnak az elegyét. A *Borbélyi tanítások első darabjá*ban fehér gálicköves víz és rózsaméz keverékét említi.[97]

Pápai Páriz Ferenc a *Pax Corporis*ban purgatiót is javasol.[98]

Szatmárban kamillateába mártogatott ronggyal, akácmézzel, cukros vizes ronggyal törölgették a gyerek száját.[99]

A Csallóközben a gyermekek száját naponta, fürdetés előtt tiszta vízzel mosták ki, nehogy szájpenészt kapjanak.[100]

Danter Izabella leírja, hogy a Kisalföld északi részén azt tartották, hogy a szájpenészt az anyja piszkos (havibajos, vizeletes) inge szélével kellett kitörölni.[101]

---

[86] Nadányi 1669. 364.
[87] Zay A. 1718. 11r.
[88] Zay A. 1718. 117r.
[89] Pápai Páriz F. 1690/1747 397–398.
[90] Pápai Páriz F. 1690/1747. 387–388.
[91] Vö. Kótyuk E. 2000. 98.
[92] Miskóltzy F. 1742. 227–229.
[93] Juhász M. 1768. 69.
[94] Török J. 1867. 170–187.
[95] Rácz S. 1778. II. 166.; i. m. Orvosságok N° 67.
[96] Rácz S. 1778. II. N° 274.
[97] Rácz S. 1794. 265.
[98] Pápai Páriz F. 1690/1747. 88.
[99] Makay B. – Kiss J. 1988. 50.
[100] Danterné Tóth I. 1982. 184.
[101] Danter I. 1994. 52.

A Gyimes-völgyben a 20-21. század fordulóján hasonló szerekkel próbálták a gyermekek szájpanaszait orvosolni, s a következő növényeket ajánlották: *apróbojtorján*, *benedekfű*, *citromfű*, *cickafark*, *ezerjófű*, *kamilla*, *pásztortáska*, *pemetefű*, *porcsinfű*, *útifű levele*, *zsálya.*[102] Ezen kívül almabüzü teába, cukros vízbe, szódaporos vízbe mártogatott ronggyal dörgölték a gyerek száját és nyelvét.[103]

Gyakran alkalmaztak mágikus gyógymúdokat is szájzsébre ellen. Rendszeresen próbálkoztak a **betegség átvitelével, eltávolításával**. Szeged környékén a zsébrét úgy gyógyították, hogy kilenc bubát csináltak, a gyerek fejét megveregették vele, amíg sírva nem fakadt. Amikor csürhe jött, akkor a bubákat a disznókhoz vágták, így elmúlt a betegség (átkerült a disznókra.). Hittek abban, hogy, ha valaki felveszi az ilyen bubákat, arra ráragad a betegség.[104]

Máskor kilencféle rongyból csináltak bábókákat, azzal törölték ki a szájat, majd a bábókákat a trágyadombhoz vitték, és elásták.[105]

„Fához küldik" a palócok a betegséget gyulladt, hólyagos száj vagy zsébrés nyelv esetén. Ez az eljárás egyrészt a betegség átvitelének, eltávolításának is tipikus példája (hagyományos népi gyógyító eljárás), másrészt az ilyen gyógymódok a fakultusz maradványai. Néhány évszázaddal korábban – írja a szerző – még általános lehetett a fába képzelt betegségszellem hiedelme. A fához küldés közben mágikus szöveget mondanak. A ráolvasás szövegében vallásos és profán dolgok keveredtek: „Mikor odamegyek a szilvafához, keresztet vetek a gyerekre is, fára is, meg magamra is. Akkor oszt mondom, hogy: *Úr Jézusom ! Amit te szenvedtél, mikor a néhéz keresztet a válladra vetted, megsebezte a vállad és nagyon fájt. Semmid se fájt ennyire, mint ez. Arra a szent sebre kérlek, hogy segíjjé ezen az ártatlan gyereken ! Ezután ezt mondtam: A zsébre menjen a szilvahaj megé, onnan menjen a hegy megé."* A mondóka közben a gyógyító lepucolja a nyálkát egy késsel a gyerek nyelvéről.[106]

Plenck említi az **aphtae infantilies**t, a csecsemők palatumán, nyelvén, néha genitáliáin megjelenő fekélyt (amely akár a dajkát is megfertőzheti).[107]

Csapó az (aphtás) szájgyulladást *Szájban apró kelevények"* néven említi és ajánl rá gyógynövényeket.[108]

[102] Antalné Tankó M. 2003. 266.
[103] Antalné Tankó M. 2003. 266.
[104] Bálint S. 1980. 185.
[105] Kótyuk E. 2000. 48.
[106] Mészáros Á. 1998. 424.
[107] Plenck, J.J. 1776. 95.
[108] Csapó J. 1771. in. Sallay 1971. 176.

A kisgyermekeknek születésük után gyakran **megreped az alsó és felső ajkuk.** Csapó szerint ennek oka a sok sírás és a csöcs erős szívása, valamint a szemből és az orrból lefolyó sok nedvesség. Ilyenkor a repedéseket ki kell tisztítani, s fekete nadálygyökér porát mirhával elegyítve borban meg kell áztatni, és a szájra kötni. De jó a tojás széke olvasztott viasszal és kámforral is.[109]

A gyermekeket gyakran bántotta a nyelv alatt nőtt **béka** is; mivel azonban a receptekben szinte soha nem különülnek el a gyermekek és a felnőttek panaszai, egy másik fejezetben tárgyalom a gyermekek és a felnőttek békáját.

[109] Csapó J. 1771. 17.

8. A íny és a szájüreg betegségeinek gyógyítása

Az ínynek és a szájüregnek számtalan betegsége lehet, például: béka (ranula; a békáról l. a következő fejezetben); elhalt, gyulladt fog miatti tályog, nyálmirigygyulladás, szájnyálkahártya-gyulladás (stomatitis), szájzug berepedése (stomatitis angularis), afta (stomatitis aphtosa), herpeszes gyulladás (stomatitis herpensis), gombás szájgyulladás (stomatitis mycotica), fekélyes szájnyálkahártya-gyulladás (stomatitis ulcerosa), fehér foltok a nyálkahártyán (leukoplakia), különféle jó- és rosszindulatú daganatok stb.

Ezek a betegségek régebben is előfordultak, és a régi orvosi emlékekben (a kéziratos és nyomtatott füveskönyvekben, orvosló és receptkönyvekben) a következő néven (illetve név hiányában a következő körülírásos módon) fordultak elő: *áll-tsöfekély*[1], *dagadás*[2], *dagadott iny*[3], *dög* [van a szájban][4], *az édesek* […] *a' fog húst és a' szájnak belső részeit el-lágyitják és meggombásítják*[5], *fene seb* [a szájban][6], *Fogh husanak rothadasarol az az Iz etelröl*[7], *fog-húsok* […] *senyved*[8], *Fognak husanak nyavalyay*[9], *fognak husan ualo kelewenröl az az, Innek megh keleseröl*[10], *Gyermek Szájában* […] *himlő vagy másféle fokadék lészen*[11], *Gyermekchek foga husának nyavalyáiról*[12], *iny-dagadása*[13], *Iny fájás*[14], *inye fájás*[15], *inye 's foga' húsai […] évődnek vagy rothadnak*[16], *íny rothadása*[17], *iny rothat és ki vész*[18], *íny*(*nek*) *senyvedése*[19], *inyek nyavalyái*[20], *Inynek, foghúsának bontakozása*[21], *Inyet kinek feregh meg eszi*[22]. *Iz ellen. A' mely gyermeknek Iz eszi a' száját*[23], *szaiat kinek iz eszi*[24],

[1] Rácz S. 1794. 265.
[2] Rátz E. 1765. 212v.–213r., 216r.
[3] Doctor Wályi M. 1760. 196.
[4] Rátz E. 1765. 219r.–219v.
[5] Mátyus I. 1762. (második darab) 20.
[6] Rátz E. 1765. 212v.–213r.
[7] AM. I. 88a.
[8] Mátyus I. 1787. 92.
[9] AM. I. 87b.
[10] AM. I. 89b.
[11] Zay A. 1718. 10v.
[12] Orvosságos könyv 1603/1761. 9.
[13] Csapó J. 1775. 137–138.
[14] Juhász M. 1763. 67.
[15] Házi orvosságok 17. sz. 4r., 5r.
[16] Mátyus I. 1787. 242.
[17] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 423; Juhász M. 1763. 67.; Csapó J. 1775. 27–28.
[18] Juhász M. 1763. 68.
[19] Mátyus I. 1787. 295.
[20] Orvosságos könyv 1603/1761. 9.
[21] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 427.
[22] Medicinae variae 1603 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 24.
[23] Juhász M. 1763. 69.
[24] Medicinae variae 1603 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 31.

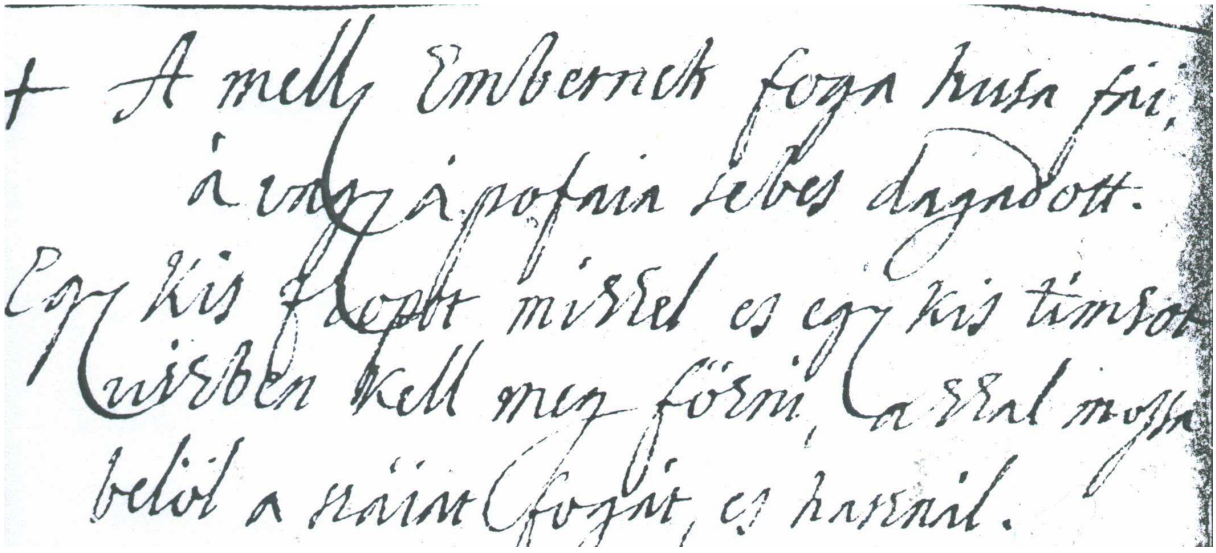

Részlet a *Házi patiká*ból[25]

ki-növő hústsomók[26], *ki omlott száj*[27], *meg-dagadt inyek*[28], *meg-hasadt ajakok*[29], *nyálas daganatok*[30], *nyálas tső fekély*[31], *omló száj*[32], *omlott száj*[33], *pofának sebe*[34], *pokolvar*[35], *repedezett száj*[36], *süly*[37], *sülyes száj-fekély*[38], *Száj fájás*[39], *Szaya fajas*[40], *száj fakadéka*[41], *száj fekélye*[42], *száj-fekélyek*[43], *Szája az kinek felfőtt*[44], *száj ki-cserepezése*[45], *száj kiévődik*[46], *száj kivész*[47], *Száj mindenféle Dögletessége*[48], *száj nyavalyaja*[49], *száj megrothad*[50], *száj*

[25] Házi patika. 1663. Oct. Hung. 485. – Az OSZK. kézirattárában őrzött eredetiről készíttetett másolat
[26] Mátyus I. 1787. 216.
[27] Rátz E. 1765. 207v.
[28] Mátyus I. 1787. 216.
[29] Mátyus I. 1787. 86.
[30] Rácz S. 1794. 300.
[31] Rácz S. 1794. 264.
[32] Doctor Wályi M. 1760. 162/b.
[33] Rátz E. 1765. 220v.
[34] Rácz S. 1794. 251.
[35] Vajkai A. 1943. 60.
[36] Csapó J. 1771. 17.
[37] Rátz E. 1765. 212v.–213r.
[38] Rácz S. 1794. 265.
[39] Zay A. 1718. 14.v.; Juhász M. 1763. 116.
[40] Váradi Vásárhelyi I. 1628. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 215.
[41] Nadányi J. 1669. 368.
[42] Nadányi J. 1669. 295.
[43] Rácz S. 1794. 265.
[44] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 385.
[45] Nadányi J. 1669. 295.
[46] Mátyus I . 1762. 504.
[47] Orvosságoknak rendszedése. 17. sz. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 462.
[48] Juhász M. 1763. 116. és Orvosságos könyv 18. század. Oct. Hung. 754. 12r.
[49] Ibrányi I. 18. sz. eleje 20r.
[50] AM. I. 87b.

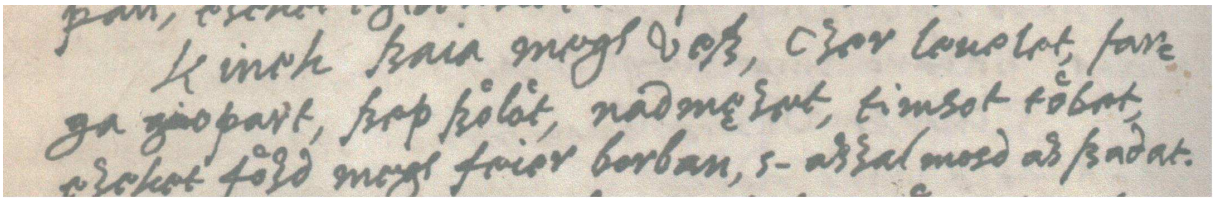

Részlet a *Medicinae variae*-ből[51]

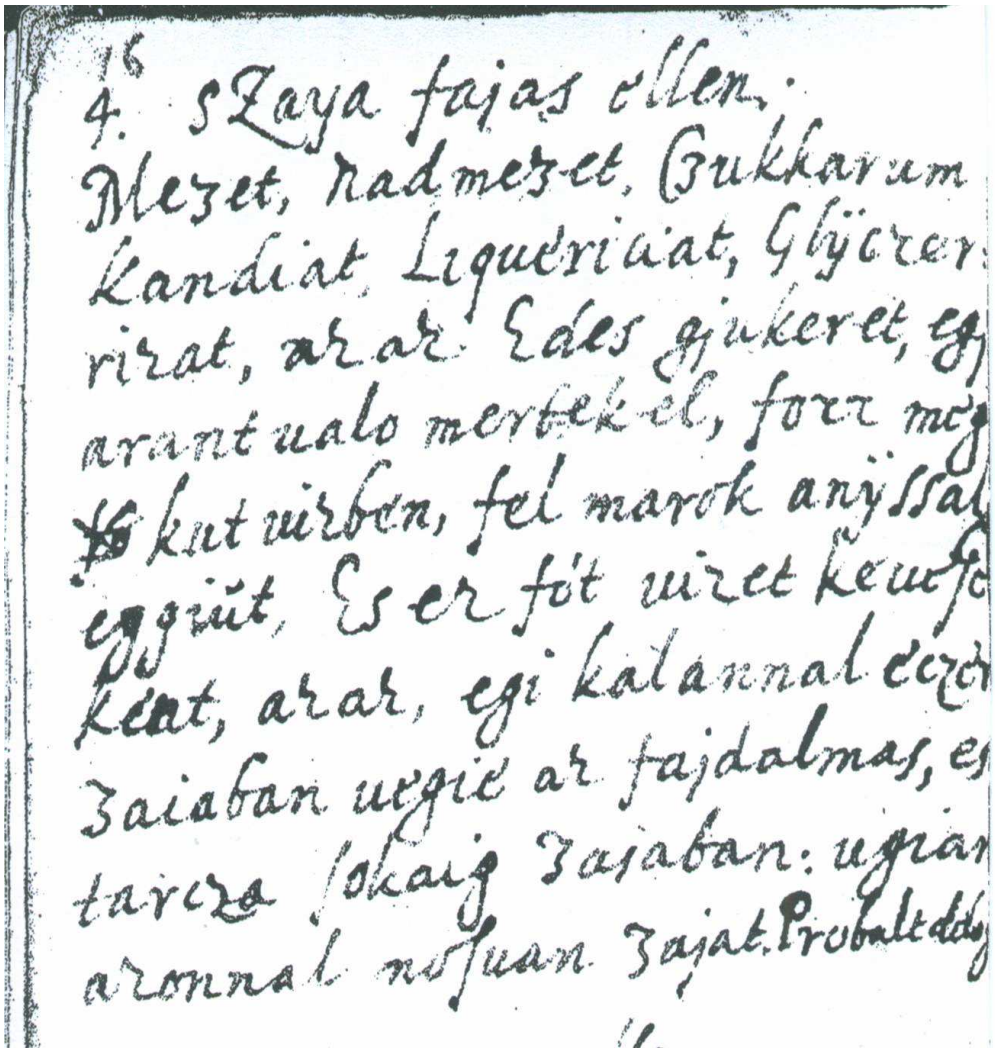

Részlet Váradi Vásárhelyi István *Kis patiká*jából[52]

[51] Medicinae variae. *Melius Herbariumához kötött recipék.* 1603 k. EK RMK I/2. 16. – Az Egyetemi Könyvtár kézirattárában őrzött eredetiről készíttetett másolat

[52] Váradi Vásárhelyi I. 1628. Duod Hung. 66. 16. – Az OSZK. kézirattárában őrzött eredetiről készíttetett másolat

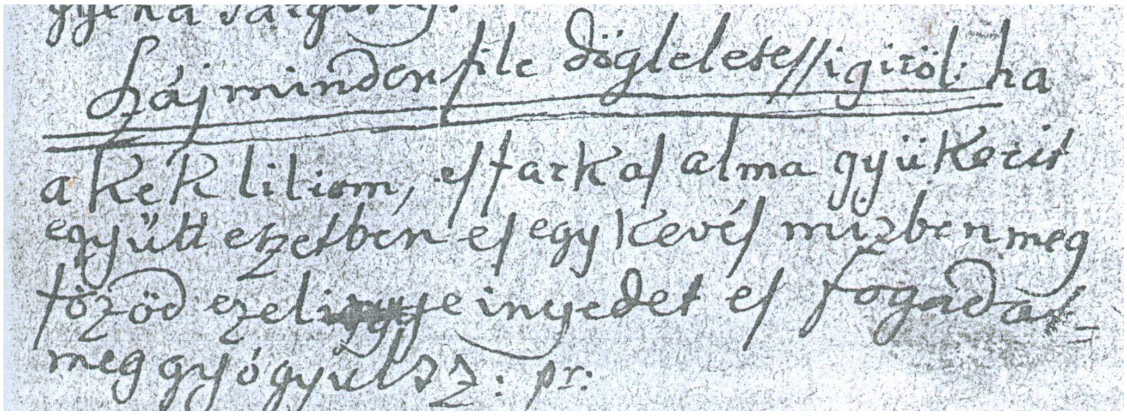

Részelet egy 18. századi *Orvosságos könyv*ből[53]

rothadása[54]*, száj sebei*[55]*, Szaia az kinek megh vesz*[56]*, Szájban levö apró kelevények*[57]*, szájban levő fokadékok*[58]*, ha az szájában tüzesen dagad és nagy hévséggel vagyon*[59]*, Szájban való Inynek* […] *sülytől vagy köszvénytől való hasógattatása, vagy háborgattatása*[60]*, A' szájnak belső fel' tsattagzásai és fejér sebetskéi a' Szopó gyermekekben*[61]*, szájnak ki omlása*[62]*, Szájnak* […] *kisebesülése*[63]*, szájnak repedései*[64]*, szájnak rothadása*[65]*, szájnak sebei*[66]*, tsö-fekél*[67].

Ezekhez a betegségnevekhez (illetve többnyire csupán tünetmegnevezésekhez) általában sem kóroktani, sem tünettani leírás nem kapcsolódik. Ezért igen nehéz a felsorolt megnevezéseket azonosítani a ma ismert szájüregi gyulladásokkal, daganatokkal, melyek egyaránt kiindulhatnak elhalt (gangrénás) fogból, az íny vagy a szájüreg betegségeiből, sőt esetleg a nyálmirigy gyulladásából vagy a lágyrészek elfertőződött sérüléséből is.

Ritkán előfordul, hogy a munka szerzője latin megnevezéssel, sőt magyarázattal teszi egyértelművé, hogy milyen betegségről van szó, például: *NYÁLAS DAGANATOK (Tumores salivales). Nyálas daganatoknak azok a daganatok mondatnak a' mellyek nyál-tsatornákban*

[53] Orvosságos könyv. 18. század. Oct. Hung. 754. 12r.
[54] Csapó J. 1771. 51.; Rátz E. 1765. 210r.
[55] Ibrányi I. 18. sz. e. 21r.
[56] Medicinae variae 1603 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 26.
[57] Csapó J. 1775. 97–98.
[58] Doctor Wályi M. 1760. 172.
[59] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 351.
[60] Juhász M. 1763. 116–117.
[61] Mátyus I. 1987. 260.
[62] Ibrányi I. 18. sz. eleje 14.v.; Zay A. 1718. 14.v.
[63] Juhász M. 1763. 136.
[64] Csapó J. 1775. 29.
[65] Csapó J. 1775. 268–269.
[66] Szájnak sebei. 1775. 81–82.
[67] Rácz S. 1794. 251.

meg-rekett nyáltól okoztatnak[68]. *NYÁLAS TSŐ FEKÉLY* (*Fistula salivalis). Nyálas Tsőfekélynek neveztetik a' pofának azon tsőfekélye, melly a' nyáltsőnek sértödésitöl származik*[69]. *ÁLL-TSŐFEKÉLY* (*Fistula maxillaris*). *Gyakran vagy a' felső, vagy az alsó állkaptzában a' rosz fenés fog tsőfekélyt okoz, melly könnyen meg-gyógyul, ha a fog ki-húzatik*[70]. *NYELVKŐ (Ranula lapidae). Nyelvkőnek neveztetik a' nyelv alatt lévő nyál-tsőben meg-gyült, 's meg-keményedett földes matéria, melly miatt ottan valami tsomó támad*[71].

Valószínűsíthető még a következő elnevezések jelentése is. Az *ínynek senyvedése* feltehetőleg a gyulladási tünetekkel járó ínysorvadást jelenti, a *ki-növő húscsomók* jó- vagy rosszindulatú daganatokra, a *pokolvar* pedig Vajkai szerint[72] a tályogos fog vörös duzzanatára utal. (A *pokolvar* egyébként másféle betegségeket is – sőt általában másféle betegségeket – jelentett, például: *lépfene; fájdalmas, fertőző betegség*; stb.)

Egyértelműen azonosítható a *száj cserepezése* és a *száj repedése* ('a száj szélének kirepedése') is.

Többféle jelentése miatt nagyon tanulságos a régi orvosi emlékekben gyakran előforduló *íz* név is.[73]

A számukra érdekes *íz*[3] ma már csak nyelvjárásokban él. Régebben a jelentése többféle lehetett: a) 'a szájüreg betegsége, fene, rák'; a gyerekeknél 'szájpenész', b) szitokszó (a *fené*hez hasonlóan), például: *Az íz egye meg!; Ette volna meg az íz!*

Az orvosi könyvekben és a receptekben gyakran esik szó arról, hogy az *íz eszi a szájat vagy a fogat*, például: *Fog husanak rothadasarol az az Iz etelröl* [mint látható az *íz étele* ugyanazt jelentette, mint *a száj megrothadása vagy megveszése*][74]; *Szaiat kinek iz eszi*[75]; *Az kinek íz eszi az száját*[76]; *Kinek iz eszi az fogat*[77]; *Kinek iz eszi fogatt*[78]; *Az kinek az íz eszi az fogat*[79].

Az utóbbi példák alapján joggal lehetne arra gondolni, hogy az *íz* ilyen esetekben talán fogférget jelenthet, hiszen az ókortól szinte napjainkig (legalább is a néphitben) élt a „fogféregelmélet", azaz az az elképzelés, hogy a fogat a benne levő féreg teszi beteggé. Az

[68] Rácz S. 1794. 300.
[69] Rácz S. 1794. 264.
[70] Rácz S. 1794. 265.
[71] Rácz S. 1794. 300.
[72] Vajkai A. 1943. 60.
[73] Török J. 1619 e. In: Hoffmann (szerk.) 1989. 132.
[74] AM. 1577. I. 88a.
[75] Medicinae variae. 1603 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 31.
[76] Újhelyi I. 1677. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 321.
[77] Medicinae variae. 1603 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 25.
[78] Török J. 1919 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 149.
[79] Újhelyi I. 1677. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 313.

adatok és a gyógymódok azonban nem arra utalnak, hogy az *íz* azonosítható lenne a fogféreggel. Az *íz* megfelelői a rokon nyelvekben sem férget, hanem árnyékot, árnyéklelket, rontó szellemet jelentettek. Ebből a jelentésből fejlődhetett az 'ijesztő szellem', majd a 'betegséget okozó szellem', végül a 'betegség' jelentés. Kétségtelen tehát, hogy ez a betegségnév összefüggött a finnugor népek hitvilágával, ahol a betegséget az árnylélek, a rontó szellem hatásának tulajdonították. Az *eszi az íz* olyasfajta képes jelentés, mint amilyen az *eszi a fene, rágja valami* 'bántja valami', *kaparja valami a torkát* stb. kifejezésekben is előfordul.

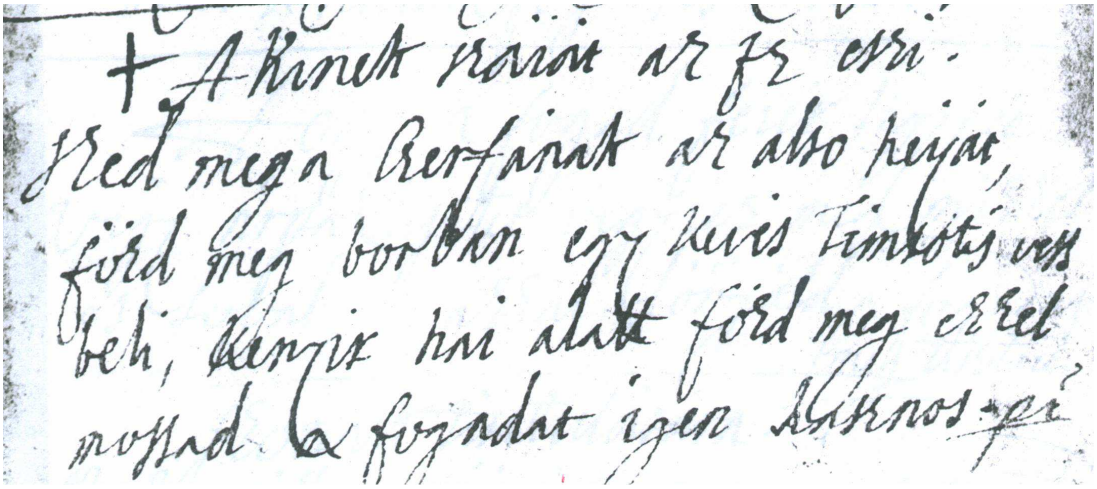

Részlet a *Házi patiká*ból[80]

Egyébként, ha alaposan szemügyre vesszük azokat a recepteket, melyekben a *fog íz ételé*re ajánlanak gyógyszereket és gyógyító eljárásokat, akkor kiderül, hogy amikor a *fog íz ételé*ről van szó, akkor is többnyire a fog környezetére, a foghúsra gondolnak a szerzők, hiszen többek között például timsót javasolnak gyógyszerként, ami legfeljebb az íny gyógyítására lehet csak alkalmas. Vagy például a különféle ajánlott szerek esetében soha sem azt javasolják, hogy azt a fogba tegyék; kizárólag a fog és az íny mosására vagy dörgölésére ajánlják. Az *íz*[3] jelentése tehát a régi nyelvben egyértelműen az íny, a száj gyulladása, súlyos betegsége, esetleg rák lehetett; gyerekeknél: 'szájpenész', például: *Iz ellen. A' mely gyermeknek Iz eszi a' száját*[81].

Példa az *íz*[3] használatára 'a szájüreg betegsége, rák' szóra: *Izröl ualo. A feier malua giökeret borban feözni, es azzal giakorta szaiat mosni*; *Izreöl, fenereöl*[82] [régen a *fene* is jelentett rákot, súlyos, gennyes, fekélyes bőrbetegséget, üszkösödést, bőrrákot; vö. TESz. és

[80] Házi patika 1663. Oct Hung. 485. 6v. – Az OSZK. kézirattárában őrzött eredetiről készíttetett másolat
[81] Juhász M. 1763. 69.
[82] Török J. 1619 e. In: Hoffmann (szerk.) l989. 96.

Lóránd[83]] *fekete ir. Mez, timso, szereczeön dio, giömber, szeökfü, grispan es dictamusnak az giökere, egeöt kenier heat meg keöl teörni es szitalni, az utan az teöb szeörszamokis egiarant legienek, de grispan keueseben io leszeönl*[84] stb.

Az aphta kifejezés alkalmazásával Sallay Kornélia foglalkozott.[85] Az aphta leírása elég sokszínű képet mutatott az elmúlt évszázadokban, de általában a körülírt, fehér színű, a hám nívójában maradó, fibrines plakkokkal járó, fájdalmas nyálkahártya-elváltozásokat, fekélyeket minősítették aphtának. A különböző magyar tájegységeken különböző elnevezések ismeretesek (Bende Károly adatait vette át Sallay): *finkő* (Szabolcs m.), *éposz* (Baranya m.), *falat, pip* (Erdély), *fing, pinke* (Vas m.), *zsébre* (Szarvas), *zsebra* (Abaúj m.).

Plenck 1776-ban az „Ulcera cutanea" fejezetben fel is sorolja az aphták formáit, összesen 8 különböző változatot különböztetve meg, az elváltozás lokalizációja és kísérő tünetei (pl.: láz) alapján. Aphtae febriles, aphtae gangrenosa, aphtae mercuriales stb.[86]

A betegség lefolyását Mezőszegedi Szegedi András írta le 1838-as disszertációjában, melynek címe *Zsebrék,* megkülönböztetve az *előtünemények szakát,* a *kiütés szakát* és a *lehullás szakát.* Ezzel együtt feltételezhető – ahogy Sallay is megállapítja –, hogy sokféle, eltérő eredetű és lefolyású szájüregi betegséget emlegettek *aphta* néven.[87]

Sallay az aphták kezeléséről nem ír, célkitűzése, hogy a szó jelentésének alakulását végigkísérje.

Az egyéb régi kifejezések, például: *foghús bontakozása, ínyét kinek féreg eszi, megdagadt íny, száj dögletessége, száj fájása, száj felfövése, száj kiomlása, száj kisebesülése, száj rothadása* stb. nem értelmezhetők egyértelműen, sőt még a *száj fakadéka, fekélye, íny évődése, sülyes száj* sem, bár ezek biztosan valamiféle gennyes gyulladásra utalnak.

Kótyuk Kárpátalján halotta azt a sommás, de igaz megállapítást, hogy aki „ínysorvadásban van, annak vírzik az innye".[88]

Az, hogy bizonyos régi elnevezések nem azonosíthatók pontosan mai betegségnevekkel, nem csupán a száj betegségeivel kapcsolatban fordul elő. Ennek oka részben az, hogy sok betegségnek nem volt magyar neve, s részben az, hogy magát a betegséget pontosan nem ismerték fel, csupán a tünetet látták (és nevezték meg).

[83] Lóránd K. 1979. 165.
[84] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 146.
[85] Sallay K. 1971. 176–183.
[86] Plenck 1776. 95.
[87] Mezőszegedi Szegedi A. 1838-ból id. Sallay K. 1971. 178.
[88] Kótyuk E. 2000. 67.

8.1. Az íny és a szájüreg gyulladásának okai

Az íny és a szájüreg gyulladásának okaként az *Ars Medica*ban az alábbiakat olvashatjuk: *Fognak husanak nyaualyayrol. Az fogaknak husay kyth Magyarul Innek is hywonk neha igön megh Newekeodnek, annyira, hogy meeg az fogat is el boryttyak, fökeppen az oly emböröknek az kyknek lagy az fogok husa, mynth az kyk vyzes es Nedwes helyön laknak, awagy forgolodnak. Mynth az Hayosok. Neha penygh megh rothadnak, mykor az chypködö erös sok nedwessegök rea ragadnak, es az fogaknak töweyth megh sebösytyk, awagy fakadekokkal be boryttyak.*[89] *Fognak husan ualo kelewenröl az az, Innek megh keleseröl. Az kelewen lezön az fognak töwenel az Huson, vagy kywl vagy belöl, az fogh husanak föl newekedesevel annyira hogy az körwl valo helyekis twle megh dagadnak, megh vörösseodnek es megh hewölnek, faynak is. Az fölsö Aal kapczayara zokoth zallany az Szömnek nagyobbyk zegletyröl. Az also aal kapczayara, az vakzömökön valo erekböl yw ala. Ebböl lezön ozthon az keleweny, kynek genyetsege nem az Orczanak bwrere, de az fogaknak töwere, ky vekonyon vagyon be takarwa, omol.*[90] *Az Szayban valo fakadozasok* […] *az Saynak akar my rezeben is megh leznek es el folnak, hol az Inekre, hol az fogaknak husayra. Neha az Nyelwnek odalyra es gyökerere is. Ez legh ynkab az gyermökcyeket bantya, de az Eöregh emberökön is megh lezön az melegh lelöhzettwl, Mely yw föl az Maynak es az Saarnak forrosagabol. Megh zörzy Neha az Föböl ala zallo Sos Nyal is. Hydeglelö betegsegben ez gyakorta megh lezön. Neha vgyan annekwl is. Mynth hogy az Hawy ver folyasnak meg allasatul is megh lezön.*[91]

Pápai Páriz Ferenc pedig ezt írja az ínygyulladásról. *Az embernek ínye ki-vész néha és kievődik, a' testben uralkodó és ott magát kiverő sós, erős nedvességek miatt kiváltképpen.*[92]

Az *Ars Medica*ban és Pápai Páriznál is tehát betegségokként elsősorban a rossz nedvek felszaporodása szerepel, Lencsés megemlíti a főből alászálló nedvességeket is.

Nagy János a sülyféle fogfájással kapcsolatban ír arról, hogy a nedvek a foghúsban fennakadnak és rothadnak, ezért a foghús vérzik és sűlyös.[93]

Az íny és a szájüreg betegségeiért Lange a változékony időjárást, a „nyomott léganyag"-ot okolta, a Brassóban gyakori aftáért pedig a helytelen táplálkozást és életmódot is.[94]

[89] AM. I. 87b.
[90] AM. I. 89b.
[91] AM. I. 79b.
[92] Pápai Páriz F. 1969/1747. 87.
[93] Nagy J. 1842. 42.
[94] Lange M. 1788-ból id. Deáky Z. 2008. 39.

A múlt században Viski Károly Udvarhelyszéken a szájfájásnak a következő okait jegyezte fel: olykor kemény ennivalók (mint száraz kenyérkaréj vagy erős törökbúzakakas = pattogatott tengeri), sok dióbél rágása; gyógyszerül timsót javasolt.[95]

Volt ahol úgy vélték, nem szabad ráköpni a kályhára, a plattenre vagy beleköpni a tűzbe, mert akkor seb, falat vagy csomó lesz a szájban vagy a száj körül.[96]

A Talmud az ínyvérzés okát forró ételek fogyasztásában látja, s orvosságul kovászt vagy kovászlevet, olívaolajat és sót javasol.[97]

8.2. Az íny és a szájüreg panaszainak gyógyítása felnőtteknél

A száj gyulladásos betegségeit már az ókorban is elsősorban különféle gyógynövényekkel kezelték. A Talmudban „Pyrethrum”-ot (a magyarban morzsika) és egy mamru nevű növényt (amelynek magyar neve bizonytalan) említenek a szájüreg fájdalmas, gyulladásos betegségei kapcsán.

Péchy Lukács könyvében[98] olvashatjuk az íny gyógynövényekkel történő gyógyításáról : „Az ember szájának ínybeli fájdalmát gyógyítja, miután ezen virágokat aszalják, főzik és úgy isszák, avagy vele mossák.”

Az íny és a szájüreg panaszainak gyógyítására sokféle szert használtak, elsősorban **növényi anyagok**at. Az *AM*. szerint[99] a következő növények és növényi részek voltak alkalmasak az ilyenfajta panaszok gyógyítására: *aloé, bakszarvú fű, bors, cseresznye levele, csombor, ebszőlő, egérfark, egres, eperlevél, fahéj, fagyalfa levele és középső zöld héja, fekete gyopár, fodormenta, föld epéje, fű, füge, gyömbér, izsóp, kapor levele, keserűgomba szára, koriánder magja, kökény gyökerének héja, kömény gyökere, kőrisfa, laurus magva, lencse, mályvarózsa, megfúrt nyárfa vize, mirha, narancshéj, nádméz, östör, petrezselyemlevél, [savanyú] pomagránát, porcsinfű és porcsinfű magja, rozmaring fája, rózsa, rózsaméz, rózsapogácsa, ruta, a rózsa sárga közepe, sáfrány, sárkerep, sóska, szeder, szederfának a gyökere, szedernek a levele, székfű, szilvának levele, szerecsendió-virág, tömjén, útifű gyökere, vadszőlő levele, vörös rozs, zsálya*.

[95] Viski K. 1932. 42. 124.
[96] Csögör E. 1998. 259.
[97] Ebstein, W. 1903. 269.
[98] Péchy L. 1591. 34.
[99] AM. I. 79b–80b, 87b–89b.

Melius[100] *Herbárium*ában ezeken kívül ajánlotta még a következőket is: *bogáncskóró gyökere, cédrus enyve vagy szurka, cser és tölgy levele, káka töve, kopornya, liliomtő, mályva, mirha, pomagránát, sás, szilva, tömjén, vörös rózsa*.

Beythe füveskönyvében[101]: *ökörszem vize, vadmák, földfüst*.

A régi orvosságos könyvekben még százszámra sorolnak fel a fentieken kívül a száj betegségeinek gyógyítására alkalmas növényeket és érdekes recepteket. Ezek közül néhány: *Medicinae variae*[102]: *kígyótrang, diptamus gyökere, crispan, sárga gyopár*; Török[103]: *bojtorján, mastix, görögdinnye magja, édes mandula, nádméz, tárkony, mustármag*; *Házi patika*[104]: *cserfa héja*; Újhelyi[105]: *aszalt köldökfű borssal megtörve, mézzel elkeverve*; *égetett bor, rozsliszt pogácsává sütve, majd porrá törve* [ezzel kell a szájat hinteni]**;** Becskereki[106]: *Ha penig az szájában tüzesen dagad és nagy hévséggel vagyon. Tehát salátát, szederjet törd öszve, annak levét facsard ki, avval kenjed az dagadást*; *Mártiusban, az nyírfa míg ki nem leveledzik, addig vedd vizét egy fúrúval, fúrd meg az ódalát, tedd egy tiszta edényben* […]; *Gyógyszerek* I.[107]: szerecsendió virágostul; *Orvosságoknak rendszedése*[108]: keszőce [éhgyomorra], apróra tört csipkemag.

Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaedia* című munkájában említ néhány növényi eredetű orvosságot szájgyulladás kezelésére. *A bükkfának levelei megrágattatván, az ajak és az íny nyavalyáinak igen hasznosak. A nyírfa tavasszal szedett levele a száj rothadtságát gyógyítja.* A rózsa óborban főzött – valószínűleg – sziromlevele az íny állapotának javulását eredményezheti. A rózsaméz is erősíti az ínyt. *A száj sebességét és rothadtságát meggyógyítja* […] *verhenyő viola virágjának mézes főzete*. *A nadályfű virágjából lecsepegtetett víz a nyelv kitüzesedésinek és kelésinek használ*.[109]

Nadányi javasolja eper és szeder szájban tartását és közben a száj fel és alá mozgatását a folyás megállítására és az íny erősítésére[110], valamint rózsa, fehér szekfű, üröm, istenfája, porcsin, petrezselyem alkalmazását.

[100] Melius P. 1578/2002. 43.1., 31.1., 15.2., 21.1., 55.2., 23.1., 2.1., 167.2., 188.2., 4.1., 183.2., 188.2., 2.1., 27.2., 188.2., 24.2.
[101] Beythe A. 92., 107., 115.
[102] Medicinae Variae. 1603 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 31., 42., 47.
[103] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 80., 83., 95., 100., 119., 132., 137.
[104] Házi patika 1665 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 229–230.
[105] Újhelyi I. 1677. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 321.
[106] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 351., 355.
[107] Gyógyszerek I. 17. század. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 443.
[108] Orvosságoknak rendszedése. 17. század. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 462., 472.
[109] Apáczai Csere J. 1658-ból id. Péter M. 2006. 37.
[110] Nadányi J. 1669. 352.

Pápai Páriz[111] tölgymakkot, gallest, pomagránátot, zsályát, útifüvet ajánl (melyek adstringens hatású szerek), valamint az illóolaj tartalmú szerecsendiót, rózsamézet, mirhát, veresrózsát, tömjént, mastixot is. Állati eredetű szerek közül a méz, a tyukmony inkább adalékanyagként, vivőanyagként szerepel nála. Az ajánlott ásványi anyagok a következők: timsó, gálickő, grispán, büdöskö, spiritusz.

Miskóltzy is foglalkozott a szájban való kelevényekkel, és az íny keléseivel. Ajánlotta a diétát, az érvágást és a purgálást, majd a szájnak részben patikai szerekkel, részben „fecskendővízzel" való kezelését. A fecskendővíz összetétele: árpa, útifű, tanacetum, székfű levele, agrimonia, rózsaméz, vadszeder-liktárium. A szájban való kelevényeket először megsült vagy tejben megfőtt fügével meg kell lágyítani és meg kell nyitni, majd *szájtisztító vízzel (rózsaecet, útifű vize, rózsavíz*) kell kenni. Ha pedig rothadás van benne, akkor *timsóval* és *aegyptiácummal* kell megtisztítani.[112]

Diószegi szerint a megsütött vagy „megpergelt fige" (füge) gyógyítja az íny és a nyelvcsap dagadását.[113] Ugyanő az eperfa bogyóit is ajánlja a száj kisebesedése ellen.[114]

Szokásos volt a franciáknál is a meleg fügével való kezelés is, majd a tüzes vassal való bemetszés, fertőtlenítés bodzalevéllel és beléndekkel, s szájfürdő pálinkával és máktejfőzettel.[115]

Juhász Máté[116] egyik receptje íngyulladás ellen: Szent György és Pünkösd közt szedett, megszárított kakukkfüvet borban, kenyérhéj alatt kell főzni, melegen szájba venni kilencszer, tízszer egymás után. Három este és reggel kell ismételni. Jó fogfájás ellen is. (Érdemes megfigyelni a növény szedésének időpontjára vonatkozó utasításokat, valamint a receptben szereplő misztikus számokat.)

Váli Mihály[117]: *Az pomagranat gyümölcsének meg mézelt leve a szaynak és inynek rothadását orvosolja* […] *ember Szájában tamadott keléseket vagy Fakadékokat gyógyít.*

Mátyus[118] ecetet ajánl, de megjegyzi, hogy az ecet a fogakat törékennyé teszi, Diószegi[119] a rózsamézet tartja a legjobbnak a szájban levő sebek gyógyítására. Megadja a rózsaméz készítésének módját is: *legjobb készítése az, ha 'a nyers szirmoknak kifcsart levét két annyi tiszta színmézzel jól összekeverik; mert a' mint közönségesen készíteni szokták, a' méz a' főzés*

[111] Pápai Páriz F. 1690/1747. 88–89.
[112]Miskóltzy F. 1742. 227–229.
[113] Diószegi S. 1813. 145.
[114] Diószegi S. 1813. 314.
[115] Bauteiller, M. 1966. 318.
[116] Juhász M. 1761-ből id. Péter M. 2006. 70.
[117] Váli M. 1759. Fol. Hung. 1029. 17.2.
[118] Mátyus I. 1787. 278.
[119] Diószegi S. 1813. 246.

által, a' maga bal'sam erejétől sokat elveszít. Sebestyén Gy. rozskorpáról számolt be [120].

Folyadékok, melyekkel vagy közvetlenül kezelték az ínyt, vagy ebben oldottak vagy főztek más anyagokat: *AM.: árpavíz, bor, ecet, méz, nádméz, rózsavíz, sóskavíz, tej, útifű vize, víz, vörösbor*[121]; Melius[122]: *rózsavíz, mézes bor*; *Medicinae variae*[123]: *fehér bor*; Török[124]: *ecet, víz*; Becskereki[125]: *bor*.

A mai napig gyógyítják vidéken a száj és az íny gyulladását gyógynövényekkel vagy egyéb házi szerekkel, de nem ritkák a mágikus gyógymódok sem. (l. A mágikus eljárások… című fejezetben is). A múlt századi népi orvoslásban a következő növényeket ajánlották a fog ínyének gyógyítására: apróbojtorján, benedekfű, citromfű, cickafark, ezerjófű, kamilla, pásztortáska, pemetefű, porcsinfű, útifű levele, zsálya, körömvirágkenőcs.

Kalotaszeg környékén, Kispetriben hazuglevelet borítottak az ínyre, a páciens a nyelvével tartotta azt a helyén, s úgy tartották, hogy az „kihúzza a mérgit"[126], míg Fülesden a száj kisebesedése esetén fagyalbokor leveléből és ágából főtt teát ittak.[127]

Használtak különféle **állati eredetű szereket, valamint emberi és állati nedveket és ürülékeket** is a szájüregi panaszok gyógyítására.

Például: AM.[128]**:** vaj, méz, szarvas szarva, például: *Zarwasnak zarwath egesd megh, teord megh, azt hynchyed rea*; Török[129]: csukafog és kecsketej vagy juhtej: *Kinek szaia megh uesz. Mossa az keczke tejel, megh gigiul; Az keczke tejel auagi juhteyel melegeön mezet hoszsza teuen mossad szadat*; Újhelyi[130]: csukafog: *Az mely embernek inyébül vér jű, mikor szíjja az fogát. Végy csukafogat, narancshajat, szerecsendiót, aszu mályvát, veres rózsát, ezeket porrá törvén mézben főzd meg, s azzal kenjed inyedet, s fogaidat; Orvosságos könyvecske*[131]: rák: *Végj eleven rakot, tölcz bort rea, törd öszve masarban, faczard kj, es mossa az szajat vele*; Máriássy[132]: rák, fehér ebszar: *Uegj keresetlen fejer eb zart, saluo honore, azt teort megh, es zjtalt megh, ahoz teorj megh kilencz zem borsot*; *Végj eleven rakot, tölcz bort rea, törd öszve masarban, faczard kj, es mossa az szajat vele*.

[120] Sebestyén Gy. 2003. 102.
[121] AM. I. 79b–I. 80b.; I. 87b–89b.
[122] Melius Juhász P. 1578/2002. 545. 2.; 167. 2.
[123] Medicinae variae 1603 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 31., 47.
[124] Török J. 1619 e. In Hoffmann G. (szerk.) 1989. 137., 158.
[125] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 385.
[126] Vasas S. 1985. 76.
[127] Makay B. – Kiss J. 1988. 47.
[128] AM. I. 80a.
[129]Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 84., 105., 100.
[130] Újhelyi I. 1677. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 314.
[131] Orvosságos könyvecske1665 k. In: Hoffmann (szerk.) 1989. 264.
[132] Máriássy J. 1614–1635. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 69.

Juhász[133] receptje: *Iny Rothadásról. A Farkas fogát áll tsontyával egygyüt, mellyet a' börön hagynak meg kell égetni, s' meg-törni, 's egy kis tört Timsót-is közébe tenni, 's mézben keverni, az után egy kis ágatskára lágy ruhát tekerni, 's abban belé mártogatni, és az inyét, száját belöl tapogatni, 's kenegetni.*

Vay Ádámné Zay Anna orvosságos könyvében[134] omlott száj kezelésére a következőt találjuk: Bogáncskóró fejében található férget kell borban a növény összetört gyökerével összekeverni és avval a szájat mosni.

Pápai Páriz Ferenc egy érdekes receptje:[135] *Czukkert, és jó fél Myrhát, mindenből egyaránt vévén, törj öszve; egy vagy két Tyukmonyát keményen megfőzvén, hosszára hasítsd ketté; vedd-ki mind székit, 's töltsd-meg a' helyét e' porral; tedd öszve, és tzérnával öszvekötvén, annál fogva akaszd-fel a' pintzében; megolvadván benn a' por, tsepegjen egy tiszta üveg edénybe: azzal, mint hathatos és szép Balsamommal, az ínyedet napjában gyakorta dörgöllyed.*

Hasonló receptet ajánl Zay Anna is[136], csak ő *veres mirhát* és *cukkerkandit* javasol a szétvágott sült tojásba tenni. (Az eljárás további részei megegyeznek Pápai Páriz Ferenc receptjével.)

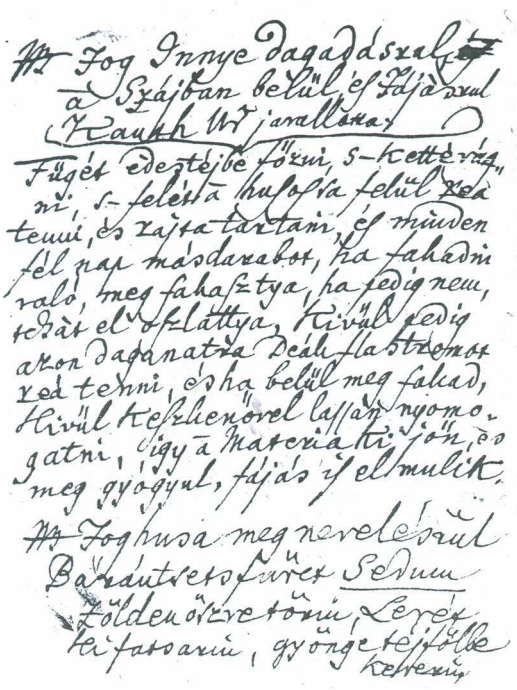

Részlet az Orvosságos könyv II.-ből[137]

[133] Juhász M. 1761. 67–68.
[134] Zay A. 1765. 220v. 66§.
[135] Pápai Páriz F. 1690/1747. 88–89.
[136] Zay A. 1718. 118. recept.
[137] Orvosságos könyv II. 19. század eleje. Oct. Hung. 948. 18v. – Az OSZK. kézirattárában őrzött eredetiről készíttetett másolat

Lange Márton[138] a 18. században is hitt még az ilyenfajta gyógyszerekben: „Gyakran tapasztaltam, hogy a legmakacsabb afták is elmúlnak az aftára fútt vagy mézes, kakukkfüves, mentás és zsályás borogatásban alkalmazott kutyaürülék-portól."

A *Magyar nép* […] című kéziratos munka a következő receptet ajánlja: *Fene, ha a szájba esett megorvosolhatod RH fehér kutya szart, egy latot, szín mézet két latot tökélletessen kell együvé keverni, tegyél kevés Timsót és meg égetett fehér vitriólt belé, jó keverd öszve, és ezen mázból ruhára kenvén dörgölgesd a fenés részt, be fog gyógyúlni nem sokára bizonyossan.*[139]

Barla Jenő[140] a régi babonás gyógymódok között a következőt idézi: „A farkas állát fogával együtt égesd meg, s törd porrá, közibe tévén egy kis timsót is, és színmézzel elegyítsd, s egy seprőszálra gyenge ruhát tekervén belemártván, azzal kenegesd, három s négy nap alatt meggyógyul." Sebestyén Gyula Székelykeresztúron a lótrágyát említi 1830-ból.[141]

Bencze József szerint a Dunántúlon a száj különböző gyulladásait *íz*-nek nevezték, és sokféleképpen gyógyították. Rutából főzött teával, zsályával, tojássárgájával, fehér borral. Szájvíznek gyömbér, timsó és ecet vizes oldatát használták, s a szájat porrá tört szárított dinnyemaggal, kovásszal és asszonyi tejjel ecsetelték, valamint gyermekláncfű nedvével dörzsölték.[142] Vörös kaláris porát is használták ínygyulladás ellen.[146]

A Trencsén megyei tótoknál a pállot szájzugot fülzsírral és fehér timsóval kezelték.[143]

Gönczi Ferenc Göcsejben azt hallotta, hogy íz ellen mézzel kevert fokhagymát használtak, de gyógyították kutya fehér trágyájával is. Ezt apróra törték, és a fogra kenték.[144]

A Gyímes-völgyben a biztosítótű gömbölyű felével a fülből kiszedett fülsárral kenték be a száj szélét.[145]

Ínygyulladás ellen alkalmazott **ásványi anyagok, vegyszerek**: ammóniákum, borkő, gálickő, puskapor, só, téglapor, timsó[146]. Pápai Páriznál[147] még gálickő, grispán, büdöskő spiritusszal és mastix is szerepel.

Juhász Máté receptje: *A' Szkompiát, melly a' vargáknál vagyon, borban vagy vizben mézzel egygyüt fözd-meg, 's azzal mossad. Ez az Iny Dagadásról-is jó. Ha rothat és ki vész:*

[138] Lange M. 1788-ból id. Deáky Z. 2008. 13., 44.
[139] Magyar nép […] 19. század. Quart. Hung. 2940. 17v.
[140] Barla J. 1907. 226.
[141] Sebestyén Gy. 2003. 102.
[142] Bencze J. 1923. 633.
[143] Kácser M. 1906. 908.
[144] Gönczi F. 1914. 297.
[145] Antalné Tankó M. 2003. 65.
[146] AM. I. 79b–80b., I. 87b–89b.
[147] Pápai Páriz F. 1690/1747. 88–89.

Kámforos éget borral gyenge ruhátskát mártogatván belé, nyomogasd 's mosogasd.[148]

Egy 19. századi jegyzőkönyv méz és timsó főzetével való mosogatást ajánl[149], valamint: *Izsópot, zsálljját, Rútát, Narants haját főzd meg borban, Timso is lévén benne, annak vizével mossa, ha rothadás volna rajta.*

A timsó, a só, a gálickő, a borkő még számtalan receptben előfordul[150] a későbbi évszázadok során is. Udvarszék környékén például a múlt század első felében többnyire timsót használtak a száj gyulladása, fájdalma esetén.[151] Szatmárban timsós vízzel szüntették az ínyvérzést[152], Felcsíkon a szájpenészt[153]; a Gyímes-völgyben pedig evvel gyógyították a vérző foghúst. [154]

Igen érdekes a következő recept: *Kemöncze fenekeröl vay egy teglat föl, törd megh, elegyech eozwe Mezzel es azzal kennyed.*[155] (Valamelyest hasonlít ehhez a szíriaiak módszere, akik a száj keléseit a kályha csövében lerakódott korommal gyógyították.[156])

A száj betegségeinek esetében is előfordult, hogy az ásványi anyagot tartalmazó „gyógyszert" a test más részén helyezték el, például: *Gallest, temsót törd öszve, elegyíts lágy szurokban, melegítsd a tűznél, ragaszd az orczára.* [157] A Gyímes-völgyben régen a lenmagvizet összefőzték szappannal, és amilyen forrón elbírta a beteg, két nap, két éjjel borogatták az álluk alatt. Mikor kifakadt a tályog, akkor kamillateával borogatták.[158]

A *Miscellanea Medica*[159] olyan vízzel való öblögetést ajánl, melyben a kovácsok „oltják" a vasat.

A gyulladt, duzzadt ínyt gyógyították időnként **purgációval**[160]**, a fül mögötti köpölyözéssel, piócával** (nadállyal) is, hogy kiszívja a rossz nedvességeket, valamint **párolással**, például: *Süly ellen, a kinek fogát, ortza tsontyát járja, árvacsalánt, ökörfarkat, farkasalma levelét főzze meg vízben vagy borban, s fejét betakarva párolgassa magát, de száját is moshatja vele.*[161]

[148] Juhász M. 1761. 67–68.
[149] Jegyzőkönyv. 19. század. Oct. Hung. 850. 64r.
[150] Jegyzőkönyv. 19. század. Oct. Hung. 850. 78.r.
[151] Viski K. 1932. 124.
[152] Makay B. – Kiss J. 1988. 47.
[153] In: Czégény D. – Keszeg V. (szerk.) 2010. 151.
[154] Antalné Tankó M. 2003. 64.
[155] AM. I. 81b.
[156] Stern I. 1903. 223.
[157] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk) 1989. 375.
[158] Antalné Tankó M. 2003. 64.
[159] Miscellanea Medica. 17. sz. Quart. Hung. 440. 2.v.
[160] Pápai Páriz F. 1690/1747. 88..
[161] Pápai Páriz F. 1690/1747. 90.

A purgálás gúnyérme[162]

Miskóltzy idősebbeknél ajánlja a diétát, az érvágást és a purgálást.[163]

Nagy János szintén diétát ajánl, jónak tartja általában a savanyú ételek fogyasztását, de ajánlja a vérző íny kinyomását is.[164]

Mátyus meleg fürdőt[165] és lábfürdőt[166] tartott hasznosnak.

Rácz Sámuel[167] javasolja, hogy a beteg üljön napont kétszer meleg fürdőbe, és kenje a fejét rózsaolajjal és ecettel. Jó a lábak esti meleg vízben való fürösztése is.

Zabola. A szájpállás vagy **zabola** okáról Sebestyén a következőket jegyezte fel: kipállik a száj, ha valaki zabolás után iszik ugyanabból az edényből (tehát felismerték, hogy a zabola ragályos betegség), vagy fekvéskor csorog a nyála, s az leeszi a bőrt; de keletkezhet zabola az ételtől való megcsömörléstől is.[168]

A szájpállást vagy zabolát a Gyimes-völgyben timsóval vagy kékkővel dörzsölték be, de néha csak tiszta ruhával törölgették.[169]

Sebestyén a csángóknál is a kékkővel való gyógyítást tapasztalta.[170]

A zabolát a moldvai csángók úgy is gyógyították, hogy melegített kanalat nyomtak

[162] Vida T. 1994. 21.
[163] Miskóltzy F. 1742. 227–229.
[164] Nagy J. 1942. 43.
[165] Mátyus I. 1798. 23.
[166] Mátyus I. 1793. 247.
[167] Rácz S. 1794. 233.
[168] Sebestyén Á. 2008. 140–141.
[169] Antalné Tankó M. 2003. 65.
[170] Sebestyén Á. 2008. 139.

kétszer, háromszor a beteg részre.[171, 172]

A hólyagos, gyulladt száj gyógyítására mágikus gyógymódokat is alkalmaztak A moldvai csángók a zabola gyógyítására javasolták, hogy a beteg vegye a szájába a ló zaboláját, rágja meg háromszor, s attól elmúlik a baj.[173]

A száj kirepedezését, azaz a zabolát nagyon gyakran kezelték **lehúzással.**

Antalné[174] a Gyímes-völgyben a következő módszert jegyezte fel: ha valakinek kipállik a szája, vagyis zabolája lesz, a macska farkával kellett húzogatni többször, és akkor elmúlik.

Csögör Enikő Tordatúron jegyezte fel, hogy a zabolát a macska farkával vagy mosogató ronggyal mossák meg (húzzák le), a fájós fogat pedi kovásszal húzogatják[175].

Magyar Zoltán a Zoborvidéken azt tapasztalta, hogy a kipállott szájat úgy gyógyították, hogy a szalmát tehénganéjba mártották, és a hugyos-szaros szalmát húzták keresztül rajta.[176]

Sebestyén[177] a moldvai csángóknál hallotta, hogy a lányok haját vagy a pendely alját kell végighúzni a zabolán.

A **gyulladt, dagadt íny gyakran együtt járt ínysorvadással, ínyvérzéssel és a fogak meglazulásával** (az ingó fogak megerősítéséről l. lejjebb).

[171] Sebestyén Á. 2008. 140.
[172] Czégény D.– Keszeg V. (szerk.) 2010. 154.
[173] Sebestyén Á. 2008. 140.
[174] Antalné Tankó M. 2003. 65.
[175] Csögör E. 1998. 265.
[176] Magyar Z. 2002. 166.; Csögör E. 1998. 261.
[177] Sebestyén Á. 2008. 140.

9. Mágikus eljárások és elemek a fog- és szájbetegségek gyógyításában, valamint a fogak és a szájüreg betegségeinek megelőzésében

Hosszú ideig gondolkodtam azon, hogy érdemes-e külön fejezetet szentelni a mágikus-szakrális gyógymódoknak. Nem könnyű ugyanis megvonni a határvonalat a tényleges, szerekkel történő gyógyítás és a mágikus gyógyító eljárások között, hiszen nagyon sokszor kísérik a gyógyszerek bevételét, kenegetést, dunsztkötést stb. imák, ráolvasások, misztikus számokhoz, helyekhez, időpontokhoz kötött előírások, cselekvéssorok.

Annak, hogy mégis különálló fejezetet szenteltem a témának egyrészt az az oka, hogy a szakirodalomban gyakran találkoztam a „babonás", „hiedelmeken alapuló", mágikus stb. gyógymódok tárgyalásával, másrészt találtam olyan foggyógyításra szolgáló eljárásokat, amelyek egyetlen más csoportba sem voltak besorolhatóak, mivel nem tartalmaztak sem növényi, sem állati, sem más gyógyszert, sőt sebészeti vagy egyéb manuális beavatkozáshoz sem voltak köthetők.

S. Sárdi Margit 17-18. századi mágikus gyógyító eljárásokról írott tanulmányában igyekezett meghatározni, hogy milyen esetekben sorolható egy eljárás a transzcendens, mágikus körbe. *Az, hogy egy anyag vagy eljárás alkalmatlannak tűnik a gyógyításra, még nem jelenti azt, hogy átsorolhatjuk ebbe a körbe*[1].

S. Sárdi a következő szempontok megléte esetén sorolja a beavatkozásokat a mágikus gyógyító eljárások közé.

1. Ha a gyógyítás során felhasznált anyag nem kerül közvetlen kontaktusba a beteggel, azaz nem nyeli le, nem helyezi valamely testrészére, nem szippantja be stb. hanem például a párnája alá teszi vagy felakasztja az ajtófélfára stb., illetve minden olyan eljárás, amelyben egyáltalán nem szerepel gyógyszer, csak a kimondott szó és/vagy az elvégzett cselekvés hivatott a beteget meggyógyítani, illetve a betegséget megelőzni.

2. Mágikusnak tekinthető egy recept, ha indokolatlan kikötéseket tartalmaz
   - az időpontot illetően
   - a sorrendet illetően
   - a nemet illetően
   - a számokat illetően, ha például háromszor, kilencszer kell valamit elmondani vagy megcsinálni

[1] S. Sárdi 2010. 530–531.

– a színt illetően

– az anyag eredetét illetően (pl. mennykőütötte fa)

– egy indokolatlannak tűnő eljárás, cselekvés végrehajtása miatt

3. Mágikusnak tekinthetők a hasonlóságon, analógián alapuló gyógyító eljárások

4. Ha eleve lehetetlen célkitűzést fogalmaznak meg.

Az alább bemutatandó beavatkozások megfelelnek a fenti kritériumok közül egynek vagy többnek. [2]

A népi orvoslás egyik jellemzője, hogy **panácea** jellegű gyógyszereket és gyógymódokat keres és tart számon, azaz tulajdonképpen csodaszereket, „mindenre jó" gyógyszereket. Ezek a rendkívüli erejű anyagok, eljárások sokfélék, különböző eredetűek (növények, amulettek, imák), így a foggyógyításra szolgáló eljárások rendszerezése során különböző csoportokba, típusokba lettek besorolva.

A dolgozat korábbi fejezeteiben már számtalan olyan „terápiás eljárásról" volt szó, amelynek mágikus, szakrális vonatkozása is van. Ezeket ebben a fejezetben, természetesen, nem ismertetem újra részletesen, csak utalok az előfordulás helyére.

Ha a mágikus foggyógyítást kívánjuk vizsgálni, akkor tudnunk kell azt is, hogy az elmúlt évezredben keveredtek a kereszténységhez kapcsolható mágikus-gyógyító szokások a régi pogány szokásokkal, babonákkal, valamint számtalan bizonytalan hátterű és eredetű hiedelemmel. A vizsgálat során számos, a mágikus gyógyítással kapcsolatos elvet kell figyelembe vennünk.

A hagyományos (népi) foggyógyítás mágikus-szakrális eredetű gyógymódjainak főbb típusai: 1. Analógiás, hasonlóságon alapuló gyógymódok, melyek további típusokra oszthatók: 1.1. „Ami elrontja meg is gyógyítja": foggyógyítás keményszövetekkel és férgekkel 1.2. A betegség eltávolítása, elküldése, átadása, lehúzása; szélnek adás, víznek adás, fához küldés 1.3. Visszájáról végzett cselekvések **2.** Szóbeli gyógyító eljárások: ráolvasások, imádságok **3.** Egyéb vallásos (kereszténységhez köthető) gyógymódok: szentelmények, offerek **4.** Ősi hiedelmeken alapuló mágikus gyógymódok: mágikus kör, megkerítés; villámsújtotta fa szilánkja; égitestek: Hold, Nap; különleges erejű növények, állatok **5.** Mágikus rítus- és szertartásrendszer (számok, időpontok, helyek stb.) alkalmazása a gyógyítás során; **6.** füstölés, pneumatizálás **7.** a ganéjterápia mágikus vonatkozásai. **8**. a gyógyszeres kezelés megtámogatása egyfajta „pszichoterápiával" (kommendálás, ajánlások,"reklámok" stb.); **9**. fogakkal kapcsolatos álmok.

[2] Juhász K. 2001. 109.

Nehéz azonban az alapelvek elkülönített vizsgálata, hiszen az egyes gyógymódokban keverednek az alapelvek, s egyszerre érvényesülhet például a betegség átadása és a ráolvasás vagy az imádkozás és bizonyos mágikus cselekvések elvégzése. Ennek ellenére megpróbáltam a fog- és szájüregi gyógyítás során előforduló mágikus gyógymódokat csoportosítani.

1.1. A népi gyógyítás egyik legfontosabb elve az **analógia,** illetve a hasonlóság elve. Ennek egyetemességét bizonyítják az a mondások is: *Ami elrontja – meggyógyítja*; vagy: *kutya harapást szőrével.* Vagyis a betegség kiváltó okával illetve az okkal összefüggésbe hozható gyógyszerrel, jelképes cselekvéssel kell orvosolni a bajt.

Ilyen gyógymód például a fogféreg okozta fogromlás férgekkel (kukacokkal, hernyóval, bogarakkal stb.) történő gyógyítása, valamint a fog (mint keményszövetet) más keményszövetekkel történő kezelése.[3]

Már az *Ars medica*ban[4] is vannak adatok **féreggel való foggyógyítás**ra. Lencsés György úgy vélte, hogy a *földi giliszta hamva* a fájós fogakat meggyógyítja. Hasonló receptet találunk Török munkájában is[5]. *Aszald megh az gelisztat, teöd porra, es az hamuabol tegy az oduas fogara*. Frankovich[6] a bogáncskóróban élő férget ajánlotta fogfájás ellen: *Az bogach koroban ky ferög vagyon, meg kely törnij ennyhaniat es fogara kely tenny*.

A fogfájás féreggel való gyógyítása még a 19-20. században is szokásos volt. – Nagy J.[7] a szétzúzott napférget vagy a kőrisbogár porát javasolja; egy hannoveri orvosra (Hirschre) hivatkozva pedig a vadrózsabokor kinövésén található férgeket.– Liszt [8] szerint takácsmácsonya (Cardam. benedict.) érett, száraz tobozát felhasítva, az abban található pondrót ujjak között szétmorzsolva, s abból villanyos erőt nyerve kell két ujjal a fájós fogat összeszorítani (hajdú-bihari szokás). – Gönczi[9] egyik receptje szerint Göcsejben penészbograt sütnek vajban, s ezzel a zsiradékkal a fogat megkenik.

Vajkai[10] szerint istenátkozta tüske (Rosa canina) gubójában élő kukacot tesznek a fájós fogba, vagy füstölésre használják.

Maár [11] Sopron környékén azt hallotta, hogy a csipkebokron található darázsgubacsokból a kukacokat ki kell szedni és összenyomva az üres fogba helyezni.

[3] Hoppál M. 1990. 708.
[4] Lentsés Gy. 1577. 84a
[5] Török J. 1619. In: Hoffmann G. szerk 1989: 123.
[6] Frankovich G. 1588. 35.
[7] Nagy J. 1842. 32.
[8] Liszt N. 1902. 109.
[9] Gönczi F. 1905. 311.
[10] Vajkai A. 1941. 240.
[11] Maár M. 1957. 291–293.

Szatmárban is alkalmaztak állati eredetű szereket fogfájás ellen. A földutak, árkok mentén növő gólyabugy szúrós gubójából kivett kis fehér férget nyomták a fájós fog lyukába, vagy fekete kutya szőrét főzték meg égetett borban, és öblögettek vele, vagy verébszart dugtak a fogba.[12]

Szintén az analógiás gyógyítás körébe tartozik, amikor a **fog szöveteinek betegségét foggal vagy más keményszövettel igyekeztek orvosolni**, például a fogfájást csukafoggal. *Medicinae variae*[13]: *Az cziukanak az fogat megh kel aszalni, megh kel törni, ket resz legien az törött petreseliem, harmad resze legien törött bors, egi keves mezben megh kel főzni, és ezzel kel a fogat törleni*; Török[14]: *mezet, timsot, borsot, saphrant, szereczeön diot, fekete giopart, czukafagjat borban kenier hej alat keöl megh feöszni, azzal keöl mosni*; *Az czukanak fogat aszald megh, az temsot megh egesd, elegicz eöszsze mezzel, es az meli embörnek foga faina, auagi iz eszi, auagi ki omlot volna szaia, kenne uele.*

A fogfájás csukafoggal történő gyógyítása Sárréten a huszadik század első felében még fellelhető volt.[15]

A receptekben előfordulnak más keményszövetek is. A *Medicinae variae*[11] **szarvasszarv**at ajánl: *Az szaruasnak az szaruat fözd megh borban, es melegen mint eltürheted, ved az fogadra*. Vásárhelyi[16]is jónak találta a tört szarvasszarvat: *Az zaruas zaruat rezeld porra, egi kis uy begreben fozd megh borban, kenier hej alat, es melegen ved az fajo fogadra az bort.*

Az *Orvosi receptek*[17] című kézirat a következőt ajánlja: **Ló Foga***t törj porrá és tedd Üszög tüzre tarcsa Füstére az Fogadat 4szer napjaban 4 nap alatt.*

Időnként **emberi (kemény)szövetek**et is alkalmaztak a fogak gyógyítására, igaz más módon, mint az állati szöveteket. *Göcsejben holt ember fogával huzogatták meg a fájós fogat, s az többé nem fájt. A nőét holt nő, a férfiét holt férfi fogával.*[18]

Napjainkban egyre nagyobb teret hódít az orvostudományban a prevenciós szemlélet. Néhány fogfájás megelőzését célzó recept az elmúlt évszázadokból[19]: több helyen is (Nagy-Lengyel, Göcsej, Rimaszombat) úgy tartották, hogy a betegségek megelőzésének egyik módja, ha az anya gyermekének első kihullott fogát kenyérben megeszi, s ekkor nem fog

[12] Makay B. – Kiss J. 1988. 44–47.
[13] *Medicinae Variae.* 1603. In: Hoffmann G. szerk. 1989: 17., 36
[14] Török J. 1619. In: Hoffmann G. szerk. 1989: 84.
[15] Szűcs S. 1936. 61–63.
[16] Váradi Vásárhelyi I. 1628. In: Hoffmann G. szerk. 1989: 215.
[17] *Orvosi receptek. 18-19. század.* Fol. Hung. 1760: 1.r.
[18] Gönczi F. 1914. 297.
[19] Edelmann M. 1889: 218.

többé fájni a foga. Török[20]: *Az meöli giermöknek eleöezeör foga kezd hullanj, az mellik eleöszeör ki esik, aszald megh, uesd mosarba, teörd megh, ad megh innia, es soha foga annak utanna nem faj.*

A fenti szokások valószínűleg arra a meggyőződésre vezethetők vissza – amelyről Pápai Páriznál is olvashatunk –, hogy a holt ember koponyájának és csontjainak mágikus erőt tulajdonítottak.

A következő két gyógymód is besorolható az analógiás gyógyítás körébe. Előfordult, hogy a gyermek fogzásának előmozdítására a nyakára collier-formán befűzetett s fonalra húzott „bazsálvirágokat" függesztettek fel [21]. Hasonló gyógymódról, az úgynevezett **foggyöngy**ről (amely a bazsarózsa magvaiból készült nyaklánc) számolt be Szántó[22] is. Az analógiát bizonyítja a következő mondás: *olyanok a fogai, mint egy gyöngysor*. Feltehető tehát, hogy szabályosan, gyöngyszerűen felfűzött magokkal és virágokkal kívánták elérni, hogy ahhoz hasonló szép, szabályos fogsora legyen a gyereknek. Lehet azonban köze ennek a szokásnak az amulettekben való hithez is.

1.2. Nagyon gyakran törekedett a régi korok embere arra, hogy valamilyen mágikus szertartás vagy cselekvéssorozat révén megszabaduljon a betegségétől vagy a fájdalomtól; mintegy eltávolítva azt magától.

Ennek leggyakoribb formája az **átvitel vagy átadás**. Az átvitel vagy átadás értelemszerűen nemcsak a betegségektől való megszabadulásra volt alkalmas, hanem a betegségek más tárgyra, élőlényre történő átruházására is. Ennek lényege: ha eltávolítok valamilyen tárgyat, ami érintkezésben volt a beteggel vagy a beteg testrésszel, akkor az azt jelenti, hogy eltávolítottam a betegséget is. Ha ez a tárgy érintkezésbe kerül egy másik élőlénnyel – ember, állat, fa stb. – a betegség átadásra került.[23].

Beythe András[24] a következőket írja *Fives konuvé*ben a bolhafűről: *Fogh faiasrul io az leueleit kiuöl az fogak inin, es kivaltkeppen az faio fogra raknij, de mihelyön raita meg melegzik, azonnal el kely vennij es ismeg mast reia tennij: Az utan azon leueleket, kiket az fogaba raktak özue zödnij es vizessen yo helyön, kut forrasnal, a földben be asnij hogy el rothadjanak, fölötte igen haznal.*

Máriassy[25] ajánl egy fogadással kombinált analógiás gyógymódot: *Az retteknek egj darabjath az fajo fogadalis ragd megh az zadban < …>, az mikor jol megh raghadoth, az*

[20] Török J.1619. in: Hoffmann G. szerk. 1989: 92.
[21] Wertner M. 1882. 172.
[22] Szántó J. 1990. 313–315.
[23] Hoppál M. 1990. 708.
[24] Beythe A. 1590. 50v–51r.
[25] Máriássy J. 1614–1635. In: Hoffmann G. szerk. 1989: 74.

ablakon peokt kj és mingiarast fogagj ualami fogadast, hogj uagj egj honapik bizonios nap ualami etelt uagj italt nem ezel, uagj mas fogadast. Probatum.

Ráth-Végh[26] sokat foglalkozott orvostörténettel, népi gyógyítással. Beszámol például Bartholinus szolgálójának esetéről, aki a kutyát fektette arcára, amikor fájt a foga. A kutya a benne lakó forróság miatt különösen alkalmas arra, hogy a káros anyagokat magához vonzza. A szerző szerint a fájás megszűnt, míg a kutya keserves szűköléssel és vonítással jelezte, hogy a fogfájás átragadt őrá.

Bereg vármegyében a 19. század második felében lelte Lehoczky Tivadar[27] az alábbi szokást. A szenvedő kenyérhéjat vegyen a kezébe, álljon fel egy hangyabolyra, rágja meg a kenyeret, majd tegye a bolyra. Mire a hangyák elfogyasztják a kenyeret, elmúlik a fogfájás is. Ezen felül célszerű, hogy az ember balról kezdjen öltözni és vetkezni.

Sajátos formája a fogfájás eltávolításának a következő – fájdalom kivonzása mágnes segítségével - módszer is: Végy egy arasznyi *drotot. vagy ha hoszszabb lesz sem árt. olyont melyel a Strimflit Szokták kötni. emellé Szerezz egy jo darab Mágnes Követ és azon Drotnak egy végit tedd a fájos fogra. a más végit pedig értesd a Mágneshez. ugy ki huzza a fájdalmat hogy soha tőbbé nem fáj s idővel fájdalom nélkül kiesik.*[28] – Ugyanez a „recept" megtalálható Nagy Jánosnál[29] is.

A **betegség eltávolítása**, elűzése, „levágása" **sarló** alkalmazásával is történhetett. A szájbetegségek elmulasztására több magyar településen is alkalmaztak tüzes sarlót. A sarló, amellyel jelképes arató mozdulatokat végeznek, valószínűleg a rossz szellem elűzésére is szolgált.

Szájpenész (zsébre) esetén egy öregaszony a trágyához vitte a gyereket. Ki kellett tátania a száját, a sarló végit ott megforgatta az öregasszony, és valamit mondott, de hogy mit azt soha nem árulta el .[30]

A **betegség eltávolítása** ún**. bábóka vagy bábu** segítségével. Szájpenészre: *A gyeröknek folyik a nyála, és akkor viszik, mikor a csürhe, a disznó gyün a pusztáról haza. Akkor odaáll az út mellé, oszt forgatja a szájába azokat a bábukat, tizenkettőt. Oszt forgati meg a szájába … akkor oszt elhajítja … a háta mögé – oszt mongya: »Zsébre mújjon, csürhe gyüjjön, zsébre mújjon, csürhe gyüjjön!* A bábukat favessződből és rongyból készítették; s 9 vagy 12 darabjával kellett kitörölni a gyermek száját. A használt bábókákat ezután

[26] Ráth-Végh I. 1943. 95.
[27] Lehoczky T. 1881-1882. 38. Az idézetek az 1996-os kiadásból származnak.
[28] Szilágyi M. 1805. 36v.
[29] Nagy J. 1842. 27.
[30] Kótyuk E. 2000. 67.

keresztúthoz vitték vagy állatok közé dobták; igyekeztek másra átküldeni a betegséget.

A betegség eltávolításának egy másik módja **a „betegség lehúzása”**. Vasas Samu[31] tapasztalta, hogy Kiskapuson kovászból csomót gyúrtak, s azzal húzták le a beteget, végig a karján, még az ujjain is.

Vajkai[32] szerint a „pokolvarral a leggyakrabban nézőhöz mentek, hogy az *lehúzza* a pokolvart. Legegyszerűbb formája ennek, hogy a pokolvart borssal kevert kovászos fokhagymával *lehúzzák,* kilencszer *kerekítik,* de közben semmit sem mondanak. *De ez csak ritka gyógymód, általános az, hogy mondanak is közben valamit. Kidén most a leghíresebb pokolvar-specialista egy román asszony. A nézést vagy 10 évvel ezelőtt tanulta egy román asszonytól. Szilvafa töviből kilencszer földet vesz egy kis tányérba, 9 szem borsot és 9 burjánt a macskanádrából (frunza bubi) ad hozzá. A beteg a fájós oldalán az ingét leveszi, és 3 ujját a tányérba teszi. A nézőnő földet vesz a tányérból, kilencszer megkerekíti a fájós rész előtt, majd a földet a beteg karján keresztül lehúzza a tányérba, miközben suttogva mondja a román szöveget. Utána a Miatyánkot imádkozza, az egészet kilencszer ismétli, végül a földet visszateszi oda, ahonnan vette. Háromszor néz, este napnyugta után és reggel napkelte előtt és ismét este. Másnak a szöveget nem szabad elmondani, mert akkor már nem használ.* Lehúzáson kívül, gyógyító ima és misztikus számok is szerepelnek a fenti szertartásban.A beteg rész körülkerítése – amely megelőzi a lehúzást – tulajdonképpen a beteg testrész elkülönítését, leválasztását jelenti; a kerített részre nem juthatnak be ártó hatások sem.

A magyar népi gyógyító hagyományban általánosan ismert a beteggel érintkezésben állt ruhadaraboknak fákra, bokrokra, keresztre való kiterítése is. A **szélnek adás** motívuma mögött szintén az az elgondolás áll, hogy el kell távolítani a betegséget, például: kitették a hideglelős ingét a határban álló csipkebokorra, hogy a szél elfújja.[33]

Sáros vármegyéből származik az alábbi szokás. Ha a gyermek fogzással kapcsolatos görcsökben szenved, ingét széttépik rajta, s hajnalban, mielőtt a kakas megszólal, futnak vele a temetőbe, és a keresztre kötik 17–20.[34]

Ritkábban, de előfordult a népi foggyógyításban a **víznek adás** is. A *Ráolvasások és házi orvosságok*[35] című kéziratban a következőket találjuk: *Keres bogacz korot, es mesd megh az szarat es talals három férget benne, ved ki es kösd egy ruhaban es egy orakor kösd az nyakara akar kinek, akar magadnak akar másnak annak utána ismet egy orakor vegye ki az*

[31] Vasas S. 1985. 76.
[32] Vajkai A. 1943. 134–135.
[33] Hoppál M. 1990. 708.
[34] Balogh I. 1891.
[35] *Ráolvasások és házi orvosságok*. 18. század. Oct. Hung. 729.: 90.r.

nyakabol es boczasd ala az folyó vizben, es nem faj az utan.

A betegség „fához küldése”. Ráth-Végh István[36] a következő székely receptet közli fogfájás ellen: A beteg foggal meg kell rágatni egy darab kenyeret, felét le kell nyeletni a beteggel, másik felét egy fába fúrt lyukba kell helyezni, a lyukat beékelni, s az alábbi ráolvasást mondani: *Fa neked adom, amim van, vedd el az egész fájást és vezesd le a földbe.*

A fának adásra Wlislocki Henrik[37] is hoz példát a 19. század eleji népi gyógyításból: meg kell főzni és kis zacskóba kell tenni a zsályát, majd evvel kell borogatni az arcot, s használat után a zacskót egy fa ágára kell akasztani, s azt kell mondani: *Fa, akkor fájjon a fogam, ha a tiéd is fáj*. Az eljárás ráolvasást is tartalmaz.

Szájfertőzés esetén Palástón Kiss Istvánné 3 megtüzesített sarlóval gyógyítja a hólyagokat: miközben keresztet vet magára, a sarlókat a beteg szája elé tartja, és mindhárom sarlónál elmondja a következő szöveget: *Hamporka, hamporka, hamporka, ahonnan jöttél, erdőbe mennyél! Ne az én segíccsígemmel, a Jóisten gyógyíccsa meg a beteget minnél hamarabb. Cukorból, tejből lettél, a Boldogságos Szűz Mária segíccse meg, gyógyíccsa meg ezt a beteget, meg a Szentlélek minél hamarabb, ammen, ammen, ammen.* – Nagyon érdekes gyógymód ez, hiszen a gyógyító a betegséget az erdőbe, a fához küldi; a tüzes sarló valószínűleg a rossz szellem elűzésére szolgál; a ráolvasó szövegbe viszont bekerül a keresztvetés, Isten segítségül hívása, valamint a Szűzanya és a Szentlélek említése is.[38]

1.3. Az analógiás gyógyító mágia különleges megnyilatkozási formája a **visszájáról végzett cselekvés**ben való hit. A gyógyítást ugyanis a megfordítással akarják elérni, úgy, hogy jelképesen helyreállítják a betegség által megfordított élet rendjét.[39]

A *Más testrészen alkalmazott gyógyszerek* című fejezetben már felsoroltam több olyan gyógymódot is, amikor a fogfájással ellentétes oldali fülbe vagy orba helyezték a gyógyító anyagot, esetleg az ellentétes oldali könyökre, csuklóra kötötték azt. Két példa az Ars Medicaból[40]: A borostyán magvát rózsaolajjal, pomagránátnak héjával kellett megfőzni és a fájással ellentétes oldali fülbe kellett helyezni; […] *ha azt az yobbyk fwledben töteod, bal feleol valo fogad fayasath el wezy. Ha penygh bal feleol tölteod az fwledben, yob felöl valo fogh fayasth vezön el.*

A visszájáról végzett cselekvésekkel rokon a következő két gyógymód is.

[36] Ráth-Végh I. 1943. 96.
[37] Wlislocki H. 1894. 323.
[38] Csáky K. 2001. 117.
[39] Hoppál M. 1990. 710.
[40] Lentsés Gy. 1577: 84a, 84b.

Arányi Lajos [41] a visegrádi és nagymarosi németajkú lakosság körében végzett gyűjtőmunkája során lelt rá az alábbi szokásra: *Fogfájástól ment azon ember, ki bal csizmáját bal keztyűjét húzza előbb föl, aztán a jobbikat, s ki elébb bal karját dugja öltönye újjába, aztán a jobbikat.* Arányi ugyanakkor megjegyzi, hogy furcsa, hogy ezen preservativumot több csorba (tehát fogbajjal ugyancsak küszködő) embertől hallotta dicsérni.

Hajdú-Bihar megyében pedig úgy tartották, hogy akinek fogfájása van, az este előbb a jobb lábáról húzza le a csizmát, reggel a bal lábára húzza fel először, vagyis, hogy bal lábon legyen hosszabb ideig. „Egy öreg, víg magyarom biztosra állította a fogfájás megszüntetésére" – írta Liszt Nándor[42] tisztiorvos.

A régi deszkiek szerint, aki mindig bal lábbal lép le az ágyról, annak nem fáj a foga.[43]

2. Nagy jelentőséget tulajdonítottak az emberek a **szóbeli gyógyító eljárások**nak is, így az **imádságok**nak, **ráolvasások**nak. Szerte a világon hittek és hisznek a kimondott szó mágikus gyógyító erejében.

A **ráolvasás** a mágikus gyógyításnak az a fajtája, amelyben a szöveg, a kimondott szó: *a ráolvasás* maga a gyógyító elem, viszont nem feltétlenül tartalmaz vallásos (keresztény) elemeket. A szó hatalmába vetett hiten alapul. Ezek elmondása egyenértékű volt a gyógyítás elvégzésével, tehát valódi beszédaktus volt.[44] A ráolvasás a szóbeli mágia olyan formája, mely formaszerű varázsigék, ráolvasó szövegek, imádságok elmondásából áll, és ezekkel akar valami gyógyítandó bajt orvosolni vagy megelőzni, fenyegetőt elhárítani, valamilyen csodás hatást előidézni. A ráolvasást sokszor egyéb varázsló vagy bűbájoló cselekedetek is kísérik. Erre a célra különböző tartalmi és formai ismérvekkel rendelkező szövegek használatosak, ezért a ráolvasások formai-tartalmi ismérvek alapján nem határolhatók el szövegfolklórműfajként. Leglényegesebb elhatároló kritérium: a funkció.[45]

„A ráolvasások analógiás formában is történnek, melyek bevezető szavaik szerint különböző csoportokba oszthatók *…amilyen – olyan: föld tedd fogaimat oly erőssé, amilyen te vagy..*[46] A lehetetlenségi formulák is csoportosíthatók kötőszavak szerint*: amikor – akkor: zsálya, zsálya, akkor fájjon a fogam, amikor a tiéd."* Az utóbbi mondás előtt a leszakított növényt meg kellett szagolni. A fentieket Szántó[47] egy 19. századi könyvből idézte.

Gyakoriak az epikus hasonlító szövegek, de van közöttük fohász a betegség

[41] Arányi L. 1872. 174.
[42] Liszt N. 1903. 299.
[43] Bálint S. 1980. 170.
[44] Hoppál M. 1990. 711.
[45] http://mek.niif.hu/02100/02152/html/05/201.html
[46] Szendrey Zs. – Szendrey Á. 1937. 243.
[47] Szántó J. 1900. 314.

elküldésével, fohász egyszerű kívánsággal, fohász a betegség fenyegetésével, párbeszéd stb. is.

Kálmány két gyógyító célzatú fogfájdalom elleni ráolvasást is közölt *A hold a nyelvhagyományainkban* című akadémiai felolvasásában.[48] Ráolvasás fogtályog ellen a moldvai Magyarfaluból 2005-ből (románból való fordítás):

Felkelt a szépséges asszonyság, Levágott egy kövér ünőborjút, És csinált egy szép lakodalmat.
Meghívta az összes csomót és csomócskát. A rosszat nem hívta meg,
De ő nagyon megsértődött. Elindult a csúcsról, a gyökerénél elszáradt.
Olyan tisztán maradjon, mint egy ezüst pénz." [49]

Liszt Nándor[50] hajdú-bihari tisztiorvos megállapította, hogy „a különféle bűbájos mondókáknak, ráolvasásoknak, egyéb babonás fogásoknak nagy becse volt".

Vajkai[51] a Borsa völgyében a papfalat (a nyelven kis, fájó hólyagok keletkeznek) gyógyítására a következő gyógymódot találta: Háromszor megköpik. Mondás: *Falat nőtt a nyelvemre, nőjön a papné seggire*. – Más módszer: háromfelé kell köpni: *Phű, phű, phű, papfalat nőtt a nyelvemre* (megint kiköp háromfelé), *hogy nőjön a papné seggire*. (Ez a mondóka egyúttal a betegség elküldésére, átruházására is szolgál.)

Sopron környékéről való az alábbi mondóka, amelyet a szilvafára felülve kellett elmondani fogfájás ellen (szintén fordítás):

„Ó, te kedves, jó szilvafa,
Már olyan sok jó szilvát hordtál,
De olyan szamarat, mint most, még soha."

A vers egy másik változata:

„Ó, te szegény szilvafa,
Most minden évben annyi a szilvád,
Ma pedig van egy nagy bolondod."[52]

Tréfának tűnő gyógymódot alkalmazott egy bánfalvi kovács szomszédján. Megkérdezte, hajlandó-e mindent megtenni fogfájása elmulasztása érdekében. Aztán a kovács megparancsolta, hogy álljon fel az asztalra, majd mondja azt: „Nekem fáj a fogam." A kovács ezt megismételte, majd utána azt kellett mondania a szomszédnak, hogy: „Nekem már nem fáj

[48] Kálmány L. 1887. In: Huszár Gy. 1965: 12.
[49] Halász P. 2006. 252.
[50] Liszt N. 1926. 107.
[51] Vajkai A. 1943. 132.
[52] Maár M. 1956. 290–291.

a fogam". Ezután a kovács kinevette a szomszédot, mondván, hogy: „Miért álltál fel rá, ha nem fáj?" Ezt a mondókát különböző formában több helyen is ismerik – írta Maár. – Ez tulajdonképpen a szóbeli visszavarázslásnak egyik elkorcsosult formája is lehet.[53]

Sebestyén[54] szerint a moldvai csángóknál előfordult, hogy még a XX. század végén is egy német öreglányhoz fordultak, hogy olvasson rá a fájós fogra (az adatközlő szerint azonban a ráolvasás eredménytelen volt).

A **gyógyító ima** és a ráolvasás kapcsolatának, illetve elválasztásának kérdése végigkísérte a téma kutatásának történetét. A fejlődés mikéntjétől függetlenül az ima és a ráolvasás tartalmilag-formailag és funkció szempontjából egyaránt szoros kapcsolatban van. A ráolvasás A és B tényezőjén kívül azonban az imákban a C tényezőnek nevezett „közbenjáró" is jelen van. Ez lehet hivatalos egyházi és nem keresztény „természetfeletti lény", „felsőbb hatalmasság", akit a szöveg mondója, A, B befolyásolására kér.

Az ima a ráolvasásokhoz hasonlóan a szó hatalmára épít, de egyúttal az isteni segítségért is könyörög, s ennek segítségével mintegy kényszeríti az istenséget a kérelem teljesítésére. A gyógyító imák és a ráolvasások gyakran együtt, egymásba olvadva, egymás után jelentek meg és hangzottak el.

Bolgár[55] a következőket állapítja meg a bájoló imádságokról: A bájoló imádságok bűvös erejű cselekedetek, a mágia kategóriájába tartoznak. A mágia vallásos alapjelenség, értve a valláson egy természetfölötti hatalom elismerését és az ehhez szabott viselkedésmódot. Az ókori vallásokban nem lehet elválasztani egymástól a vallásos és a mágikus cselekedeteket, mert az ima, az áldozat, a varázslat és az incantatio (ráolvasás, ráéneklés) különös vegyületben vált gyakorlattá. A hangsúly a mágikus elemeken volt […] A templomi rituálé legrégibb anyagát a ráéneklések formulái képezték, melyek eleinte himnikus imák voltak, s csak később, a mágikus hit erősödésével alakultak varázsló énekekké, a tulajdonképpeni ráolvasásokká. E fejlődés után az incantaciók kiszakadtak az istenségtől való közvetlen függésből, és önálló erejű mágikus eszközökké váltak. A primitív emberi gondolkodás ugyanis a ráolvasásokat alkotó misztikus szavaknak szubsztanciális jellegű hatalmat tulajdonított.

Ferenczi Imre közlésében[56] találtam egy, a 17. század első harmadából származó íz ellen való imát:

Christus szent vere megh szalla az emberj alatnak testeth, tetemeth,

[53] Maár M. 1956. 291.
[54] Sebestyén Á. 2008. 48.
[55] Bolgár Á. 1934. 5.
[56] Ferenczi I. 1977. 549.

Az eö szent anianak szenseges teje megh mossogata,
Kergeti vala az sidosagh az nasaretbelj Jesust,
eleöte megh gjujtak az tüzes langos erdöth az sidosagh,
ereztenek vtanna hetuen het fele ízt az artatlan Jesusnak,
Megh lata az eö draga szenth ania,
ter hozam en draga szent fiam;
Jesus hoza tere az eö szent aniahoz.
En aldoth szent fiam, Jesus,
tüzes langos erdeö a' te tested megh nem gjuladhatta,
sidosagnak kezeben a te testedeth
el nem erhete hetuen het fele jz.
Fogad agjatt, fogad gjeökereth
mjnt azzonionk Szüz Marja megh olta az eö szent tejeuel.
Szolala Vronk, azt monda:
En aldoth szent aniam,
kith szent veredel, halalodal megh valtottal,
fejer iz, fejér penez az embery alatnak foga agjath, foga gjeökereth
feöldeön ualo bünös Adam fianak az eö testeben, foga agjaban
mint Vronknak hogj nem alhata az eö szentseges testeben,
emberj alatnak is ugjon ne alhasson az eö foga agjaban,
mint Vronknak nem alhata,
mint Vronknak az eö aldot szent igejeuel
az eö szent fiaual egjetemben
mjnd eörökreöl eöreöke, Amen.

Imákkaltörténő gyógyításról tanúskodik például Engi Tüdő Vince betegnaplója a szeged-csanádi levéltárban, melyet 1972-ben találtak meg. A Napló az Engi Tüdő Vincénél 1901–1902-ben megjelent betegekről készített feljegyzéseket tartalmazza (betűhív átírással): *1901 okt. 86. p. [a kézirat 51. p. ja] Szélpál Veron A kinek 10 év óta fogfájása vala 9-det tart 9 nap 9 Mi üd. 1 Hi – 7000 Urangyala Pv itt mondatik érte 1 Rózsafüzér – Szent Antal tiszt. 1 olv. térden deszkán.*[57]

Vajkai[58] közlése szerint Úriban élt egy asszony, aki ráimádkozott a pállott szájú kisgyerekre „Oda köllött elvinni a gyereket, és az elvitte egy bodzafa bokorba, és ott

[57] Sávay J. – Grynaeus T. 1994. 23–38.
[58] Vajkai A. 1940. 51.

imádkozott rá. Miatyánkot vagy mit mondott rá, és akkor megkörösztőte a száját, és elmúlt."

A palócoknál is előfordult, hogy szájzsébre esetén ráimádkoztak a gyerekre: „Mikor odamegyek a szilvafához, keresztet vetek a gyerekre is, fára is, meg magamra is. Aztán imádkozom három Miatyánkot, három Üdvözlégyet. Akkor oszt mondom, hogy: *Úr Jézusom! Amit te szenvedtél, mikor a nehéz keresztet a válladra vetted, megsebezte a vállad és nagyon fájt. Semmid se fájt ennyire, mint ez. Arra a szent sebre kérlek, hogy segíjjé ezen az ártatlan gyereken*! Ezután ezt mondtam: *Zsébre menjen a szilvahaj megé, onnan menjen a hegy megé!"*.[59] Az imát ebben az esetben is a betegség elküldésével kombinálták.

Előfordult az is, hogy egy papírra írt imát tartottak az arcon a fog magasságában. Metzi imádság fogfájás ellen: *Fog, az Isten nevében kérlek, hogy ne tegyél több rosszat N-nek*. Ezt három Miatyánknak és három Üdvözlégynek kellett követnie.[60]

Apollónia-kultusz. A keresztény kultúrkörben a fogfájás elleni imák jelentős része Szent Apollónia vértanúhoz szólt. Érdekesség, hogy Apollónia több mint egy évezreddel a legenda szerinti halála után vált csak a fogfájósok védőszentjévé; először a 13. században esik róla szó ebben a kontextusban. A magyar Apollónia-kultusz írásos nyomaiban általában Apalin-asszonyként vagy Szent Apalinaként említik a szentet. Ünnepe a katolikus egyház szerint február 9., amely a magyar liturgikus könyvekben a 14. századtól jelenik meg.
Két ima Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium[61] című munkájából:
Ellened felfegyverkezik, Ó szent Apollónia
Kegyetlenség s igyekszik Krisztustól elvonnia…..
De Krisztussal megmaradál,Végig, mint igaz jegyes,
Ellenségtől nem irtózál; Légy hozzánk kérünk kegyes.
Fogfájás ellen orvosunk Légy világi éltünkben.
Azután légy kalauzunk A mennyei örömben. Amen.

Úristen, kinek szent neve dicsőségeért szent Apollóniának a pogányok kegyetlenül kiverték fogait, engedd minekünk, kik az ő emlékezetit üljük, hogy az iszonyú fogfájástól megoltalmaztassunk, és ennek a nyomorult életnek elvégezése után az örök életnek örömébe béjussunk. A mi urunk Jézus Krisztus által. Amen.

Huszár megemlíti azt is, hogy a magyar néprajzkutatók a két világháború között még találtak adatokat arra, hogy az emberek Szent Apollóniához imádkoztak, bár kétségtelen, hogy

[59] Csáky K.. 2001. 113.
[60] Bouteiller, M. 1966. 318–319.
[61] Bálint S. 1977. február 9. címszó alatt

a 20. században már jelentősen háttérbe szorult az Apollónia-kultusz.

3. Egyéb vallásos gyógymódok. Általános elképzelés volt, hogy a gyógyulás istentől függ, ezért gyakran kérték a gyógyítás során Isten vagy szentek segítségét, illetve különféle szentelményeket is felhasználtak a gyógyulás érdekében.[62] A 16. században például már Frankovich[63] is utalt arra, hogy az isteni közreműködés is szükséges a gyógyuláshoz: *chyak azoknak haznal az orwossag kiknek Isten ez vilagij elettyiket meg touab akarja halaztanij, es meg algya az owossagnak ereiet az ö nyaualyaiokba*.

Foggyógyító hatást tulajdonított a néphit a szentnek, isteni eredetűnek tartott, illetve megszentelt dolgoknak, a **szentelmények**nek is, így például a koporsóból vagy keresztfából kivett szegnek, a szentelt víznek, a szentelt tömjénnek vagy burjánnak stb.

- Faszilánkok, szegek. Göcsejben koporsóból vagy keresztfából kivett szeggel piszkálták a fájós fogat[64], Szegeden a körmenet idején mozsárágyúból kilőtt fa szilánkjával is.[65] A felvidéki tót babonák között szerepelt a 19. század végén, hogy amennyiben valaki a fogfájástól meg kívánt szabadulni, akkor koporsóból kihúzott szeggel kellett piszkálnia a fogát.[66] Másutt oltár- vagy szószékszilánkkal végezték ezt a tevékenységet.[67]

Szeged környékén hittek abban, hogy a gledícsia tövisével piszkált fogból kiáll a fájdalom, hiszen a néphit szerint Krisztus töviskoronája is ebből való.[68]

- Szenteltvíz. Vajkai[69] a dunántúli búcsújáróhelyek néprajzával foglalkozva leírta, hogy a szent kutak vizét sokan hazaviszik, és többek között fogfájás enyhítésére is használják. A ferencesek kertjében található Mária kút esetében még a kút vizében álló fűzfát is felhasználták gyógyításra. A fatörzsből levágott szilánkokkal a fogukat piszkálták.

Megszentelt növények. Csefkó Gyula[70] beszámolója szerint a fog sajgását szentelt tömjénnel lehet meggyógyítani. „Szentelt tömjént a fájós fogba dugtak. Egy román tanító is kérte a kidei paptól a tömjént gyermeke füstölésére”.[71] Szentelt tömjént alkalmaztak Kisteleken még a múlt század második felében is, bár azt is tudták, hogy a tömjén egyúttal megsemmisíti a fogat.[72] Szentgálon is használták a katolikus paptól kapott tömjént.[73] A

[62] Oláh A. 1986. 167.
[63] Frankovich G. 1588. 16.
[64] Gönczi F. 1914. 297; Gönczi 1902. 215.
[65] Szántó J. 1900. 314; Bálint 1980. 170.
[66] Istvánffy Gy. 1894. 344.
[67] Szendrey Zs. 1938. 34; Bencze 1961. 147
[68] Bálint S. 1980. 170.
[69] Vajkai A. 1942. 129–132
[70] Csefkó Gy. 1927. 42.
[71] Vajkai A. 1942. 129–132.
[72] Süli E. 1976. 447–448.
[73] Vajkai A. 1987. 160.

moldvai csángók szentelt burjánnal füstölték a fogukat, még az ezredfordulót követő években is. A burjánnal való füstölésére legalkalmasabb időpontnak Nagyboldogasszony napját tartották, de említették áldozócsütörtököt és úrnapját is.[74]

Szentelményszerű erőt tulajdonítottak olykor az **egyházi ünnepek ételmaradékai**nak is, így a gyeviek fogfájás ellen igen jónak találták a karácsonyról eltett mézet.[75] A palócok a 20. század 20-as éveiben karácsonyi morzsával [is] füstölték a fájós fogat.[76]

Sokszor szentelt bort is cseppentettek a fájós fogba.[77] A bor gyógyító erejében vetett hit a mai napig él a népi gyógyításban. Nagy József Bács megyében azt tapasztalta, hogy a Szent János napi szentelt bort (miután egy évig állni hagyták) cseppentették a fájós fogba.[78]

Offerek, fogadalmi tárgyak. Vajkai[79] a csatkai búcsúról írt tanulmányában emlékezik meg olyan – általában viaszból készült – fogadalmi tárgyakról, az ún. offerekről vagy opferekről, illetve votívokról amelyek a beteg testrészeket ábrázoló viaszfigurák (de más anyagból is készültek), s amelyeket a búcsújáróhelyeken árusítottak. A gyógyulásban reménykedők a kegyhelyek oltárára helyezték őket, hálaadásként vagy gyógyulásért könyörögve, Szűz Máriához imádkozva. Az offereket a nép egyszerűen csak testnek nevezte, akadt közöttük kéz, láb, szív, gyomor, mell, fül, szem, **fog** alakú példány.

4. A népi gyógyítás egyik gyakori kísérő jelensége volt **mágikus-kozmikus erő** igénybe vétele, amely az esetek jelentős részében nem kapcsolódott a keresztény valláshoz.

A nép mágikus hatást tulajdonított például a körnek, a természetben meglevő elemeknek, égitesteknek (mennykő, szél, víz, hold), bizonyos növényeknek (pl. fokhagyma), állatoknak (farkas, szarvas, kígyó), amuletteknek, égitesteknek stb. Mindezek azt bizonyítják, hogy egyes ősi hiedelmek, illetve a táltos-sámánhit bizonyos elemei részben fennmaradtak a kereszténység felvétele után is..

Igen ősi elgondolás a kör betegség-távoltartó erejének felhasználhatósága: a néphit szerint ugyanis a körülhatárolt területen belülre nem juthat az ártó szellem, démon stb.[80] A **mágikus kör** fogfájás ellen való használatát megtaláljuk például Töröknél[81]: *Tiszta feöldön az fog faio embört allasd meg arczul nap keletre eöszsze teuen mind ket labat ird meg ez keöuetközö circulust laba högynel, de az kest el ne fordicz kezedbe, hanem a' mint elözör fogod, mind uegig ugy tarcz. Elözör told az*

[74] Halász P. 2006. 240, 251–252.
[75] Bálint S. 1980. 170.
[76] Zemplényi I. 1927. 507–509.
[77] Szendrey Zs. 1938. 3.
[78] Nagy J. 1896. 178.
[79] Vajkai A. 1948. 50-73.
[80] Hoppál M.– Törő L. 1975. 33.
[81] Török J. 1619. In: Hoffmann G. szerk. 1989: 134.

földbe az a litteraba nielig az kest, kergied ha faie? Ha mongia fai: az utan told az o litteraba, ismet az utan a' d litteraba, utolzor az g litteraba. Ualamellikbe toliod penig mindönkor, kergied ha fae, ualamellikön mongia hogi nem fay, mingiart el hadgiad, es el all rola az fogh fayas.

A 19. század végéről Wlislockiné[82] is közöl *A kalotaszegi néphit köréből* című tanulmányában fogfájás gyógyítására egy a mágikus körrel kapcsolatos adatot: „Aki fogfájásban szenved, menjen fel a hegyre, vagy üljön egy sziklára, miután 32 farkas-gégevirágból egy kört rakott maga körül, melyeket egyenként fogaival megrágva e szavakat mondja: Krisztus 32 éves volt midőn meghalt; 32 fogam van, és 32 virágot elrágtam, hegy vedd el tőlük a fájdalmat és tedd őket oly erőssé, mint te vagy." Ezt az eljárást Szántó is említi munkájában, valószínűleg Wlislockiné közlése alapján.[83]

Körrel kapcsolatos művelet a **megkerítés** is. A moldvai csángóknál például a Szent Antal tüzét ('dagadás, gyulladás pl. az ínyen', arcon) megkerítéssel és elküldést tartalmazó ráolvasással próbálták gyógyítani.

SZENT ANTAL TÜZE (FOGGYULLADÁS)

Elindult Szent Antal tüze
Hetvenhét féle anyókával,
Hetvenhét féle farkasával.
Merre mensz Szent Antal tüze?
Megyek Erzsinek (mongya nevit annak) testyibe-fejibe,
Megigyam piros vérit,
Elszakasszam szálas húsát.
Ne menny Erzsinek testyibe-fejibe,
Megiggy piros vérit,
Elszakaszd szálas húsát!
Menny a kövesekre,
Kősziklák alá!
Istenébe nem adogatok
Kakasszó nem hallaccodik!

■ (LÉSZPED, 73 ÉVES ASSZONY, 1992.)

[82] Wlislockiné Dörfler F. 1892. 363.
[83] Szántó J. 1900. 314.

Megkerítés (Részlet Csoma Gergely munkájából)[84]

Mágikus, kozmikus erőt tulajdonított a néphit a **villám sújtotta fa szilánkjá**nak is. A mennykő is és a villámsújtotta fa szilánkja is vihar szülötte a néphit szerint, tehát a szélvihar erejét őrzi, ez volt talán az emberiség egyik legősibb, legkönnyebben alkalmazható gyógymódja. A mennykővel gyógyított bajokat egykor mennykő- (vihar-) démontól származtatták. A 17. században Becskereki[85] ajánlotta: *Ha fáj az fogad, menykőütte fának az szálkájával vájjad az fogadat, eláll az fájása véle, az az megszünik az fájása*. Az ilyen szálka használatának haszna a 19. század végén és a múlt században is élt a néphitben, például Kalotaszeg környékén, a Hegyhát vidékén[86], Szeged környékén[87], a Gyimes-völgyben[88], Szatmárban[89] és Eger vidékén is[90].

A nép különös erőt és hatást tulajdonított az **égitestek**nek; elsősorban a **hold**nak,

[84] Csoma G. 2000. 85.
[85] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. szerk. 1989: 357.
[86] Nagy J. 1892. 64–73.
[87] Bálint S. 1980. 170.
[88] Antalné Tankó M. 2003. 62.
[89] Makay B.–Kiss J. 1988. 44.
[90] Benkóczy E. 1907. 99.

pontosabban az újhold megjelenésének. Kálmány[91], egy 19. századi etnográfus szerint a hold a néphitben mint sámán istenség szerepelt, tőle függött az egészség és a betegség. Ezért az újholdhoz is kapcsolódnak betegségmegelőző és -elhárító szokások.

Fogfájás elleni ráolvasás Szeged környékéről a 20. század hetvenes éveiből, melyet az újhold megpillantásakor, letérdepelve kellett elmondani háromszor,.

„Új hód, új király, Az én fogam
Téged köszöntelek, Akkor fájjon,
Eleven foggal, Mikor kégyót
Döglött féröggel. Békát öszök!” [92]

A tápiósági Úriban, amikor meglátták az újholdat, kimentek köszönteni és kérték, hogy hárítsa el a fogfájást. Pándon, Szentmártonkátán ilyenkor háromszor vagy kilencszer beleleheltek az újságba, hogy ne legyenek fogfájósak.[93]

Kisteleken a 20. század hetvenes éveiben idősebb emberek mondták el az alábbi fohászt, mikor éjfélkor kimentek a szabadba, és háromszor beleleheltek a holdba (ez esetben pogány rítus kapcsolódik keresztény imával).

„Dicsértessék a Jézus Krisztus
Új hold, új király!
Akkor fájjon az én fogam,
Mikor tizenkét királlyal egy asztalnál ehetek.”[94]

Mágikus erőt tulajdonítottak már évezredek óta bizonyos **amulett**eknek is. Juhász[95] a következő javaslatot közli: ha a fekete gyopárfüvet vagy virágát az ágyban fejed alá teszed vagy veled hordozod [amulettként], fogfájást gyógyít. Egy dél-magyarországi adat szerint azonban a gyerek fogzását az alábbi amulettel gyorsították: egy vakondok zacskóba varrt talpát akasztották a gyermek nyakába. Itt részben analógiás gyógymódról van szó. Világos a gondolatmenet: a vakondok éles karmainak felkötése, amely lényegében az ínyt lenne hivatott felhasítani, sietteti a gyermek fogának növekedését.[96]

Vasas[97] szerint azonban az amulettek erejében való hit már régen elhalványult.

A **növényhasználat** is lehet **mágikus-babonás eredetű.** Részben ide sorolható például a fokhagyma alkalmazása. Hoppál–Törő a következőt idézi a fokhagymáról

[91] Kálmány L. 1887. 20.
[92] Polner Z. 1978. 74.
[93] Korkes Zs. 1985. 145–182.
[94] Süli E. 1976. 461.
[95] Juhász M. 1763. 33.
[96] Hoppál M.–Törő L. 1975. 43
[97] Vasas S. 2009. 38.

Szendreytől[98]: „Mint gonoszűző veteményfélének legszélesebb körű a fokhagyma használata. A házalapba, küszöb alá ássák, sátor- s ágylepedőbe kötik, bölcsőbe teszik, zsebben hordják, temetés esetén a kilincsre akasztják, a búzatábla közepébe szúrt karóba ékelik, első kihajtáskor a küszöbre teszik, a jászol elején végighúzzák, elléskor a jászol fölé akasztják, egy gerezdet ejtenek az első tejbe, dugnak a kiterített lenbe.”.

Számos fokhagymát tartalmazó fogfájás elleni gyógyszert használtak az évszázadok folyamán. Ezek egy részét közvetlenül a fogba helyezték, de bizonyos esetekben más testrészeken (fül, csukló stb.) is alkalmazták.

A (fog)betegségek gyógyítása során olykor **mágikus tulajdonságokkal felruházott állatok szervei**t is felhasználták, (a szarvason kívül) például az ősidők óta világszerte tisztelt (bajelhárító, rontás elleni óvó szereppel felruházott) állatot, a kígyót, mégpedig a bőrét: *Eczetben fözd megh az kegyonak bwreth, azzal mossad az fogakath es zayat, hogy az mely fluxus az föbül ala zal, az fogra, azth el ozlassa, igh az fogad fayasa hamar el mulyk*[99], de a foggyógyításra szolgáló receptekben gyakran farkas, béka is.

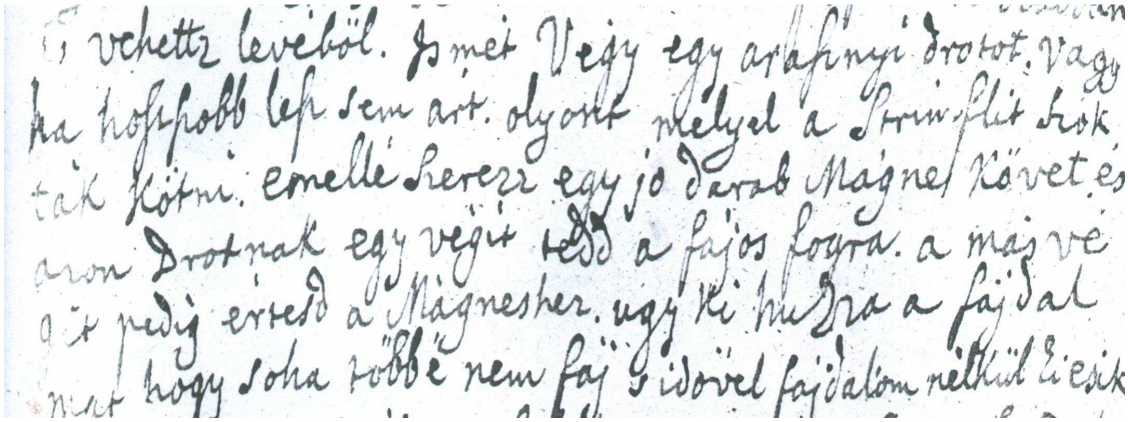

Részlet a Szilágy M.-féle Orvosságos könyvből.

5. **Mágikus ritus- és szertartásrendszer (számok, időpontok stb.)** A különböző – elsősorban növényi – gyógyszerek alkalmazását kísérő **számmisztiká**val, valamint a növények szedésének, illetve a **gyógyszerek alkalmazásának helyé**re, **idejé**re, **módjá**ra vonatkozó szokásokkal, előírásokkal a növényi szerekkel történő gyógyítás sajátosságainak tárgyalása során már foglalkoztam.

[98] Hoppál M.-Törő L. 1975. 36.
[99] Lentsés Gy. 1577. 83a.

6. Pneumatizálás, füstölés, gőzölés A növényi eredetű gyógyszerekkel, illetve a füstöléssel történő foggyógyítással kapcsolatban (6.1. fejezet) már szó volt arról, hogy a füstölésnek is vannak mágikus elemei, gyökerei. Az ókortól kezdve elterjedt eljárás volt a **pneumatizálás,** illetve a száj és a fogak **füstölése és gőzölése** is. Ősi kínai felfogás szerint – de ez része lehetett az ősmagyar világképnek is – a tárgyaknak kettős lelkük van: „Minden lény, akár élő, akár élettelen, kettős természetű. Egy materiális, látható és egy imateriális, láthatatlan részből áll". Amikor áldozat bemutatásakor a tárgyakat, különféle anyagokat elégetik, az immateriális rész felszabadul. Az áldozati ajándékot minden égő áldozat során elégetéssel megtisztítják testi hüvelyétől, mert csak így, testetlenül vehetik hasznát az istenek, a szellemek. Így nyerik meg tetszésüket. Füstölés és gőzölés folyamán a gyógyító az anyag leheletét-lelkét juttatja el a megfelelő helyre, egyúttal áldozatot mutat be. Ez az ősképzete a füstöléssel és gőzöléssel való gyógyításnak.[100]

7. A **ganéjterpiának** annyiban vannak mágikus vonatkozásai, amennyiben sok esetben azt várták a székletek alkalmazásától, hogy a betegséget okozó démon megundorodjon tőle, és elhagyja a beteget (a kérdésről bővebben lásd a 6.2. fejezetet).

8. A természetes népi gyógymódokat (a népi fitoterápiát is) végigkíséri egyfajta **pszichoterápia** is, rábeszélés, bizonygatás; tehát elsősorban a verbális (a szó-) szuggesztió, a **kommendálás**tól a gyógyítás befejezéséig. Ez esetleg fokozza a gyógyszer fizikális hatását is. Például úgy kommendálnak valakinek betegségre gyógynövényt, hogy bizonyos gyógyszerhatás hamarosan, biztosan bekövetkezik, vagy meghatározott idő múlva a betegség, fájdalom megszűnik: *Nagyot haznal*[101]; *Bwdös szay megh gyogyul es yo zaga lezön. Ez megh probaltatoth sok fw emberöktwl*[102]; *megh giogythia, es nem ys haggya toab terwlny*[103]; *mynd megh gyogytta*[104]; *el allattya az rothadasth*[105]; *rothado szaynak igön io orwossagh*[106]; *igen haznal*[107]; *el ozlattya az fayasth*[108]; *Soha* [többé] *foga nem fay*[109]; *ky wzy az fergeketh, ez az zertelen fayast is el wezy*[110]; *el töry azth a fogath*[111]; *smegh erössity* [a fogakat][112]; *tyztan*

[100] Oláh A. 1986. 73–74.
[101] Lentsés Gy. 1577. 79a.
[102] Lentsés Gy. 1577. 79b.
[103] Lentsés Gy. 1577. 80a.
[104] Lentsés Gy. 1577. 80b.
[105] Lentsés Gy. 1577. 81a.
[106] Lentsés Gy. 1577. 81a.
[107] Lentsés Gy. 1577. 81b.
[108] Lentsés Gy. 1577. 83b.
[109] Lentsés Gy. 1577. 84a.
[110] Lentsés Gy. 1577. 84b.
[111] Lentsés Gy. 1577. 84b.
[112] Lentsés Gy. 1577. 88a.

tartya az fogad husath[113]; *Rothadasat Inödnek el wezy es Ingo fogakat is megh erössyty*[114]; *igen yo orwssagok*[115]; Becskereki[116]: [a fogfájás] *enyhül vele jól*; […] *az szájadat, fogadat, nyelvedet, torkodat és az fene sebeket és egyéb dagadásokat, sülyöket meggyógyítja, ha gyakran orvoslod vele, elhidd bár*[117]; *mastixot vess bele, ez szemlátomást gyógyítja*[118]; Zay A.: *szép fejérek lesznek* [a fogak], *igen használ*[119]; *s megtisztul* [a fog][120], *használ*[121]; *használni fog*[122]. *Az fayas azonnal es hamar meghzwnyk*[123]; *igen hamar el mulyk az fayasa*[124]; *el vezy hamar az faydalmath*[125]; *el vezy az faydalmath myngyarasth*[126]; *nem sok wdö mulwa ky eythy onneth*[127]; *Egy nap es egy eyel el mulwan, zabad akarattya zerenth ky esyk onneth az fogh*[128]; Török[129]: *Tarkoni giökeret feöz erös eczetbe, teöd az oduaba ket nap, meg giogul*; *Orvosságos könyvecske*[130]: *mindjart meg szunik az fog faias*; *Kiesik fájdalom nélkül nemsokára* [a fog][131]

Magukon és másokon alaposan kipróbált vagy más által is javasolt, bevált orvosságot ajánlanak. Szokványos kifejezések: *probalt dologh*[132]; *Probalth*[133]; *Galenus orwossaga ez*[134]; *ennel soha jobb orwossaga nem lehet*[135]; *Galenus dichery ezth*[136]; *Probalth orvossag*[137]; Medicinae variae[138]: *Fogh fajas ellen probalt oruossaga magam Janonak*; *Zeor Mjhalj Vram oruossaga*[139]; *Penjgej Nagy Peter fokfajas ellen magan es masokon probalt orvouosak* […] *Eo azt mongja, hogj soha az utan az fogh fajas rea nem jun. Magamjs probaltam, de haznalt Jsten utan*; Váradi Vásárhelyi[140]: *Magam probaltam dolog*.

---

[113] Lentsés Gy. 1577. 88a.
[114] Lentsés Gy. 1577. 89b.
[115] Lentsés Gy. 1577. 91a.
[116] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 345.
[117] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 425.
[118] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 427.
[119] Zay A. 1718. 98. r.
[120] Zay A. 1718. 102. r.
[121] Zay A. 1718. 111. r.
[122] Zay A. 1718. 410. r.
[123] Lentsés Gy. 1577. 84a.
[124] Lentsés Gy. 1577. 84a.
[125] Lentsés Gy. 1577. 84b.
[126] Lentsés Gy. 1577. 85a.
[127] Lentsés Gy. 1577. 85a.
[128] Lentsés Gy. 1577. 85a.
[129] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 138.
[130] Orvosságos könyvecske. 1665 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 252.
[131] Zay A. 1718. 113. r.
[132] Lentsés Gy. 1577. 85a.
[133] Lentsés Gy. 1577. 85b.
[134] Lentsés Gy. 1577. 85b.
[135] Lentsés Gy. 1577. 86b.
[136] Lentsés Gy. 1577. 87b.
[137] Lentsés Gy. 1577. 89a.
[138] Medicinae variae. 1603 k. . In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 64.
[139] Medicinae variae. 1603 k. . In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 69.
[140] Váradi Vásárhelyi I. 1628. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 215.

9. Fogakkal kapcsolatos álmok

A fogakkal kapcsolatos álmoknak nagy jelentőséget tulajdonítottak az elmúlt évszázadokban, és az álmokból a jövőre vonatkozó következtetéseket vontak le. (Ez a jelenség nem azonos a Pócs Éva által közölt *Álommedicinával*, mely a gyógyítások és rontások „éjszakai világával" foglalkozott).[141]

Általában valami rosszat jelentett **foggal álmodni**. A moldvai csángóknál például: *Foggal álmodni. Ha kiesik a fogad, az valami baj. Ha kivetted a fogad, meghal valaki az atyafiságból.*[142] *Ha álmában kivette a fogát, s fáj, akkor rokonból hal meg valaki, ha nem fáj, akkor nem rokon. De mindez csak halált jelent*[143]*. Ha kiesik a fogaid, s foly a vér, akkor meghal a nyámokból valaki. Ha nem foly a vér, akkor nem rokon hal meg.*[144] *Azt mondják, ha álmodban húzzák a fogadat, s fáj erőst, akkor valaki a rokonságból lesz meghalva, s ha nem fáj olyan erőst, akkor valaki ismerős hal meg, de nem nyámságból.*[145]

Penavin Olga a következőt jegyezte fel a Délvidéken: *Ha valakinek a foga fáj álmában, valakijét elveszíti. Kicsi babával, fehér lóval, foghúzással álmodni szintén halált jelent, éppen úgy, mint feketét látni álomban.*[146]

Szeged környékén halált jelent, ha valakinek álmában kiesik a foga.[147]

Gömörben is a halál előjelének tekintették a foghúzást álomban:

a) Valakinek kiesik a foga, az biztos halotot jelent, ha nem a családba, hát a rokonságba. Ha valaki kiveszi a fogát, az már azt jelenti, hogy haláleset lesz.

b) Ha álmában kihúzzák a fogát vagy kiesik, az halálesetet jelent. Ha nem fáj, ojan hozzátartozója hal meg, akit nem sajnál.

c) Ha álmában kiesik a foga, akkó halott lesz a háznál. Ha fáj akkó kedves halott, ha nem akkó nem kedves.[148]

Ugyanez az elképzelés már a *Talmud*ban is fellelhető. Ráv azt álmodta, hogy kihullottak a fogai, s ezt az álmot úgy magyarázták, hogy rövidesen meghalnak a gyermekei.[149]

---

[141] Pócs É. 2010. 428–458.
[142] Halász P. 2006. 347.
[143] Halász P. 2006. 347.
[144] Halász P. 2006. 347.
[145] Halász P. 2006. 123.
[146] Penavin O. 1971. 136.
[147] Bálint S. 1980. 170.
[148] Jung K. 1978. 122.
[149] Forrai Gy. 2003. 95.

10. Az ingó fogak kezelése

A fogak ingóságának okáról keveset olvashatunk a korai orvosló könyvekben.

(A tudomány mai állása szerint többnyire parodontitis, azaz a fog körüli szövetek akut vagy krónikus gyulladása okozza a fogágy és a fogakat körülvevő csontállomány pusztulását, atrófiáját; aminek következtében idővel mozgathatóvá válnak a fogak. Parodontitis kialakulhat rossz szájhigiéne, plaque, fogkövek talaján; néha súlyos általános betegségek kísérő jelensége; illetve a két fogsor szabálytalan záródása, a rossz okklúzió is okozhatja a fogágy pusztulását. (A folyamat irreverzibilis a mai orvosi tudás mellett is, legfeljebb sebészi úton érhető el a fogakat körülvevő csontállomány gyarapítása – a szerző.)

Mátyus[1] azt írta, hogy a' sokáig tartott böjt és az igen vékony és kevés étel is okozhatja. [Kétségtelen, hogy hiánybetegségek, például skorbut, is vezethetnek a fogak meglazulásához – a szerző].

Rácz Sámuel szerint[2] a fogak ingása öregeknél és sülyeseknél szokott előfordulni, de támadhat a bőven bevett kényesőtől is.

Először az *AM*.[3] foglalkozik az ingó fogak gyógyításával. Az általa javasolt növények: barkóca, beléndfű magva, berkenye, eperlevél, mirha, naspolya, pápafű, pipiskefűnek a gyökere, tengeri hagyma, tömjén, bors, ciprusfa diója és a fa kérge, narancshéj. – Ásványi anyagok: tengeri tajték, timsó. – Állati eredetű szerek: méhviasz, égetett és porrá tört szarvas szarva. Az utóbbit Bornemissza Anna fejedelemasszony házipatikája is tartalmazza. Az *AM*. ajánlja a belindekkel való füstölést is[4]: *Tengeory taytekoth, Belendefwnek magwath, mynd egy mertekkel töd az elewen twzre, azzal fwstöld az fogaydath*. Folyadékok, melyekben a gyógyhatású anyagokat fel kellett oldani vagy meg kellett főzni: *ecet, méz.*

Az *AM*. külön gyógyszereket ajánl az odvas, ingó fogak ellen[5]. A gyógyítására használatos növények és növényi részek: *fekete hunyor, gyömbér*.

A 17. századi orvoslókönyvekben is találunk recepteket az ingó fogak megerősítésére. Szentgyörgyi[6] ecetben főtt tárkonygyökeret, a 17. századi *Gyógyszerek I.*[7] ugyancsak

[1] Mátyus I. 1792. 659.
[2] Rácz S. 1794. 387.
[3] AM. 1557. I. 87a–87b.
[4] AM. 1557. 87b.
[5] AM. 1557. 87b.
[6] Szentgyörgyi J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 204.
[7] Gyógyszerek I. 17. század. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 444., 485.

tárkonygyökeret ecetben főzve, fogmosásra és[8] izsópot, vízbe törve szájmosásra.

Nadányi János[9] a *Kerti dolgoknak leírása* című könyvében („kövér") porcsint, tökmagot, pomagránátot, olajfa gyümölcsét és olaját tartja hasznosnak „lógó fogak" kezelésére, de ajánlja[10] az epret és szedret is szájban tartani a fogak megerősítésére.

A „lógó fogak" erősítésére Zay Anna *Orvoskönyv*ének egyik másolatában[11] található orvosság: lencsefa levelének és gyökerének vizes főzete. Csapó József[12] tekert gyökerű fű ecetes főzetét ajánlja.

Egy 18. századi kézirat: *Herbarium azaz némely orvossagra való füveknek…* [13] hétféle gyógyszert is ajánl ingó fogak gyógyítására:

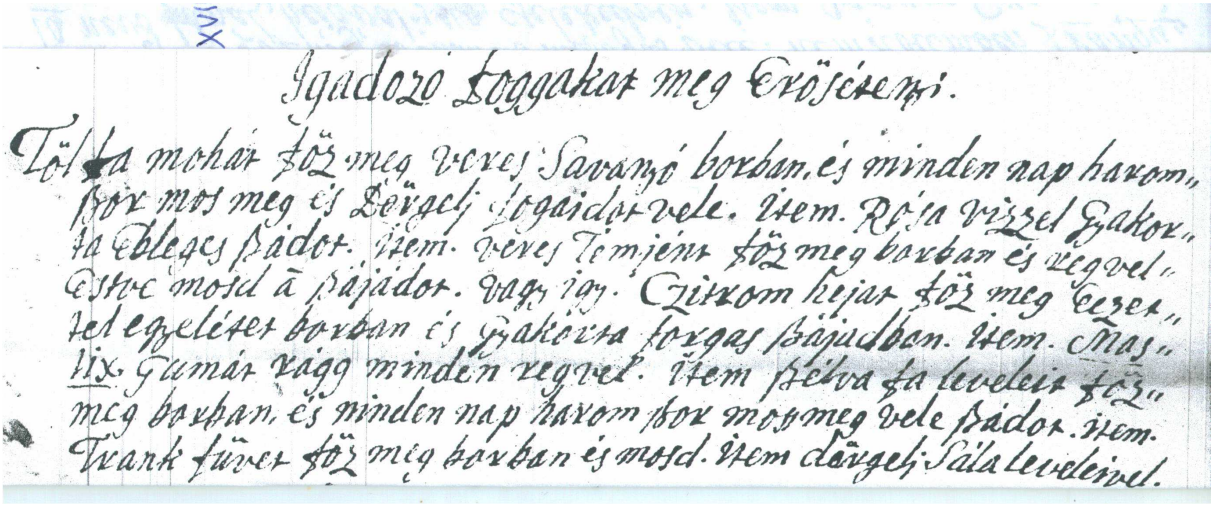
XVI

Igadozo Foggakat meg Erősétemi.

Tölts mohar főz meg veres Savanyó borban, és minden nap havom, ſzor mos meg és Dörgely fogaidot vele. Item. Rósa Vizzel gyakor, ta ebleges páidot. Item. veres Temjént főz meg borban és vegyel, estve mosd á páiádot. vagy igy. Czitrom hejat főz meg ecetes, tel egyelétet borban és gyakorta forgas páiadban. Item. Mas, lix. Gamár vagg minden vegyel. Item főzd ta leveleit főz, meg borban, és minden nap havom ſzor mosmeg vele páidot. Item. Trank füvet főz meg borban és mosd. Item dörgely Sála leveleivel.

Diószegi szerint[14] a fagyalnak összehúzó ereje van, ha tehát a fagyal valamelyik részét összevagdalva vízben megfőzik, és azzal a szájat öblögetik, az „eltágult íny" miatt lógó fogakat megerősíti, és a sebes szájat gyógyítja. Más javaslata[15]: a tikszemet ('anagallis') meg kell rágni, s ez megerősíti a lógó fogakat; hasonló hatású a pimpinella gyökeréből vízzel és borral főzött teával való öblögetés.

A 20. századi népi orvoslásban ínysorvadásban (ínygyulladás esetén) denaturált szesszel, propolisszal, fokhagymával, „rózsamizzel" kenegették; pezsgős, azaz szódabikarbónás vagy sós vizzel, kamilla és zsályalevél főzetével, valamint fenyőtobozból

[8] Gyógyszerek I. 17. század. In: Hoffmann G. szerk. 1989. 489.
[9] Nadányi J. 1669. 436.
[10] Nadányi J. 1669. 352.
[11] Zay A. Orvoskönyv 1765. 5–6.
[12] Csapó J. 1775. 274.
[13] Herbarium. 18. század. Fol. Hung. 1786. 35v. – az OSZK-ban tárolt kéziratról készült másolat
[14] Diószegi S. 1813. 142.
[15] Diószegi S. 1813. 204.

főzött teával öblögették a beteg területet. Szódabikarbónás rongyot is alkalmaztak.[16]

A moldvai csángók szájfájásra timsót használtak vagy törött borsot vajjal összekeverve tettek a fájós, gyulladt részre. Ez három napon belül meggyógyította a gyulladást és javította a fogak stabilitását.[17]

Úgy tűnik, hogy az ingó, mozgó fogak gyógyítására használt szerek hasonlóak voltak az ínygyulladás ellen alkalmazott orvosságokhoz. Fő funkciójuk a gyulladás megszüntetése és íny vérbőségének csökkentése (ínyösszehúzó hatás) volt. Az alkalmazott anyagok, valószínűleg csak kismértékű javulást okozhattak, a fogakat végérvényesen nem szilárdították meg [a szerző].

[16] Kótyuk E. 2000. 67.
[17] Sebestyén Á. 2008. 106.

11. A nyelv alatt való dagadás, a béka gyógyítása

A *béka* (ranula) hasonlósági alapon keletkezett, állatnévi eredetű betegségnév. A népnyelvben a nyelv alatti daganatot hívták így. Pápai Páriz Ferenc[1] meg is magyarázta a név eredetét: „*Igy hivattatik: mert ez a' Dagadás ollyan formában düllyed-ki, és közepi iránt két felé vagyon válva, mint a' békának az utollya*". Miskóltzy[2] más indoklását adta a *béka* elnevezésnek: „*mivel a' kin vagyon ez a' daganat, a' szólást igazán nem teheti, hanem mintegy Béka ugy rekeg, és az ő nyavaláját aval jelenti-meg*".

A *béka* különféle elnevezései: *Béka a' nyelv alatt*[3], *Nyelv alatt való béka*[4], *Nyelv alath valo dagadas*[5], *nyálbéka* (*ranula salivalis*)[6].

Csapó[7] még a béka különféle fajtáit is leírta (az biztos, hogy a tünetek egy része gennyes gyulladásra utal, más részük daganatra; és valószínűleg akadtak egyéb fájdalmas duzzanatok is, amelyek például a nyálcső elzáródása kapcsán alakulhattak ki):

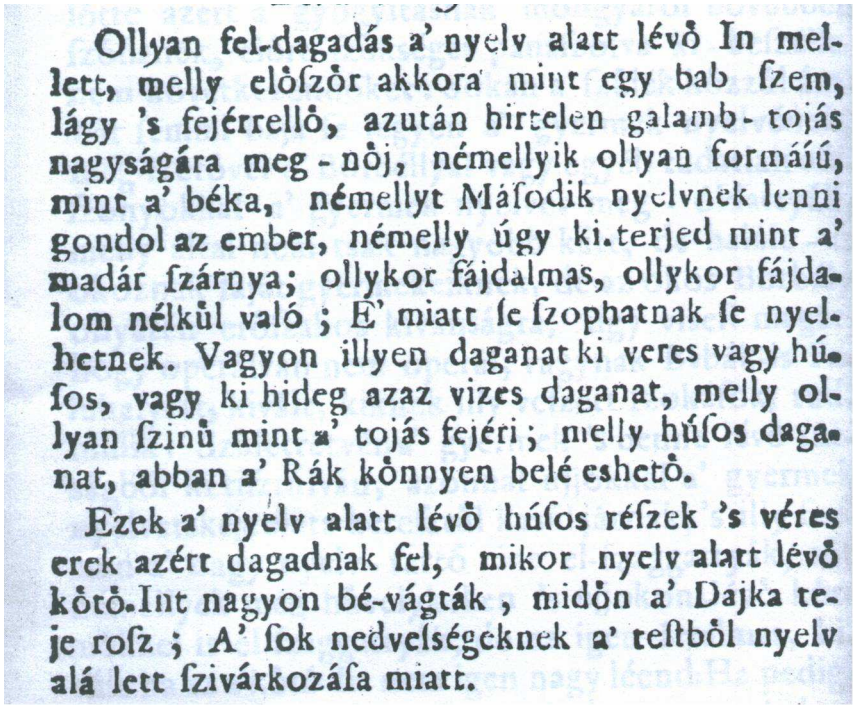

Ollyan fel-dagadás a' nyelv alatt lévő In mellett, melly elöſzör akkora mint egy bab ſzem, lágy 's fejérrellő, azután hirtelen galamb-tojás nagyságára meg-nöj, némellyik ollyan formáiú, mint a' béka, némellyt Máſodik nyelvnek lenni gondol az ember, némelly úgy ki-terjed mint a' madár ſzárnya; ollykor fájdalmas, ollykor fájdalom nélkül való; E' miatt ſe ſzophatnak ſe nyelhetnek. Vagyon illyen daganat ki veres vagy húſos, vagy ki hideg azaz vizes daganat, melly ollyan ſzinű mint a' tojás fejéri; melly húſos daganat, abban a' Rák könnyen belé eshető.

Ezek a' nyelv alatt lévő húſos réſzek 's véres erek azért dagadnak fel, mikor nyelv alatt lévő kötő-Int nagyon bé-vágták, midön a' Dajka teje roſz; A' ſok nedveſségeknek a' teſtből nyelv alá lett ſzivárkozáſa miatt.

Részlet Csapó *Kis gyermekek isputálja* című munkájából

Már az *AM*. is foglalkozott a béka gyógyításával, s a következőket javasolta. Növények és növényi részek: bakszarvfű magja, föld epéje fű, szamáruborka. A háztartásban

[1] Pápai Páriz F. 1690/1747. 77.
[2] Miskólczy F. 1742. 114.
[3] Csapó J. 1771. 18.
[4] Zay A. 1718. 14.v.
[5] AM. I. 90b–91a.
[6] Rácz S. 1794. 303.
[7] Csapó J. 1771. 18. – Az eredetiből készült másolat

és a ház körül használatos anyagok, szerek: babliszt, só. Folyadékok, melyekkel vagy közvetlenül kell mosni a beteg helyet: rózsavíz, tej.[8] De már az *Ars medica* megjegyzi, hogy *Ha ozton az zwkzegh kewennya, hew horgas vassal is ky zaggasd onneth, awagy Bretwawalis ky messed, ha latod hogy egyeb orwossagok nem fognak.*[9]

Becskereki receptjei**:** *Fekete gyopárt, tárkont főzd meg eczetes, mézes vízben, avval mossad gyakorta. Úti-fű kifacsart leve is jó mosni*[10], *Mézeld meg az ecetet jól, vess tört gyömbért és szalmiákot belé, ezzel mossad gyakorta. Osztán forrás vízben áztasson borzagombát, azt igya*[11], vagy: *Végy szurokfüvet, tárkont, főzz meg mézes vízben, avval mossad*[12]. Zay Anna[13] a dióbél, a rózsavíz és a só elegyével való bedörzsölést javasolja.

Csapó laxálást tart helyesnek, majd hideg daganat esetén tengeri gyantatinctúrát kell csepegtetni a békára, dörgölni kell konyhasóval, szalmiáksóval, s török gallésból főtt vízzel kell gyakorta mosni. Veres daganatot [valószínűleg gyulladás – a szerző] fel lehet metszeni, majd rózsamézzel, timsóval, szederszirupppal, borral kell a sebet tisztítani. A gyógyulást tojásfehérjével és mirhával lehet elősegíteni. Felmetszés előtt fügével lehet érlelni a daganatot vagy az áll alá helyezett kecskebak hája és kámfor keverékével. A szerző leírja, hogy a veres békából általában fehér, sűrű folyadék jön ki [genny – a szerző]. – Szóba jöhet a nyelv alatti nagy ér megvágása is. Ha a béka barna, fekete, kemény, az már rák, s jobb hozzá se nyúlni.[14]
A *Pax Corporis*ban a következőt olvashatjuk: *Azért legbensöbenis így nyúlly hozzája: Pómagránát héjját, aszszú Isópot, sót, mindenikböl két-két susták nyomót vévén törj-öszve apró porrá, 's ezzel dörgöld a' nyelve allyát mindennap egynéhánszor. Még jobb, kiváltképpen a' nagyokban, ha a' Só helyében annyi Szalamiákot törsz. Azon kivül: Pómagránát héjját, Témsót és Gallest, mindenikböl egyaránt vévén főzz-meg Borban, 's azzal mossad a' száját: Minden vagdalás nélkül tsak ezzelis sokszor meggyógyult e' nyavalya. Tiszta forrás Vizbe hánnyon Borza fa Gombáját, 's arról igyék. Ha ezeknek nem enged, és meg nem fokad, vágja-ki a' Borbély, jó nagyotska légyen a lyuk, hogy az a sűrű materia, mellyel teli, kijöhessen rajta; mind a két felén pedig hoszszára hasítsa a Daganatot, hogy a materia egyszersmind nyomódgyék-ki belöle. Azután mossa Rósa-mézes Borral; vagy mézes Etzettel, a' míg szépen megtisztul. Ha pedig megtisztul, mossa temsós Borral; ez a' sebet szépen béállíttya. Ha ugyan ezeknek sem engedne, (melly ritka dolog) büdös kö olajjal értessed illyen formán: öt tsepp*

[8] AM I. 91a–91b.
[9] AM I. 91a.
[10] Becskerei Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G (szerk.). 1989. 352.
[11] Becskereki Váűradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G (szerk.). 1989. 357.
[12] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G (szerk.). 1989. 384.
[13] Zay A. 1718. 123. recept.
[14] Csapó J. 1771. 18–19.

Rósa vizhez egy tsepp olaj elég lészen, 's azzal mossad.[15] A 399–400. oldalon pedig ezt olvashatjuk[16]:

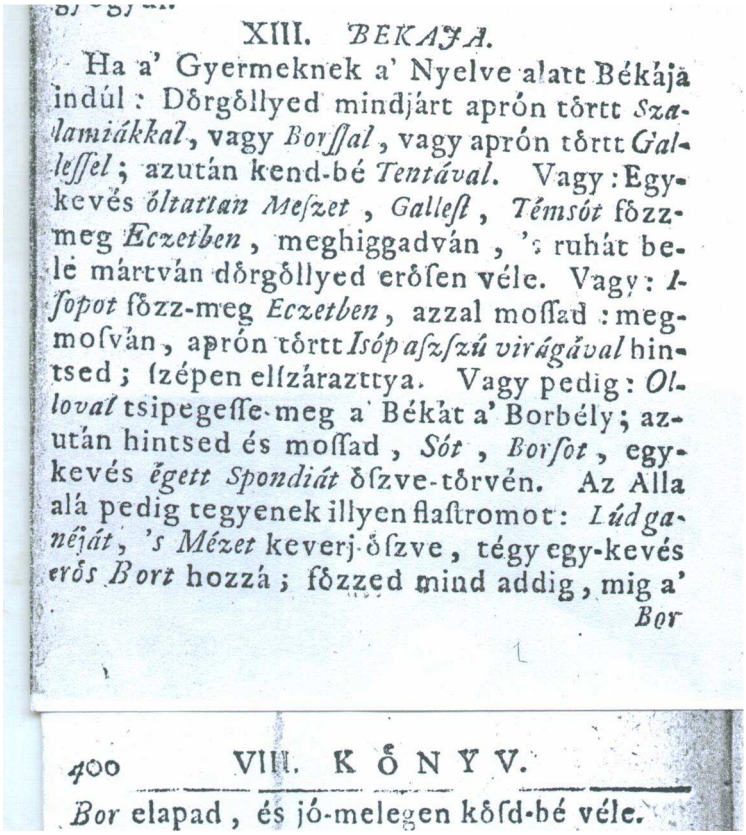

XIII. *BEKÁJA.*

Ha a' Gyermeknek a' Nyelve alatt Békája indúl: Dörgöllyed mindjárt aprón tört *Szalamiákkal*, vagy *Borſſal*, vagy aprón tört *Galleſſel*; azután kend-bé *Tentával*. Vagy: Egy-kevés *óltatlan Meſzet*, *Galleſt*, *Témsót* főzz-meg *Eczetben*, meghiggadván, 's ruhát bele mártván dörgöllyed erőſen véle. Vagy: *Iſopot* főzz-meg *Eczetben*, azzal moſſad: megmoſván, aprón tört *Isóp aſzſzú virágával* hintsed; ſzépen elſzáraztya. Vagy pedig: *Olloval* tsipegeſſe-meg a' Békát a' Borbély; azután hintsed és moſſad, *Sót*, *Borſot*, egy-kevés *égett Spondiát* öſzve-törvén. Az Alla alá pedig tegyenek illyen flaſtromot: *Lúdganéját*, 's *Mézet* keverj öſzve, tégy egy-kevés *erős Bort* hozzá; főzzed mind addig, mig a' *Bor*

400 VIII. KÖNYV.

Bor elapad, és jó-melegen kőſd-bé véle.

Részlet Pápai Páriz Ferenc munkájából

Miskóltzy helyesnek tartja a daganat megnyitását, majd a száj kimosását *árpavízzel*, *mézzel* és *rózsa czukorral*.[17]

Rácz Sámuel is a daganat felmetszését javasolja.[18]

A *Házi Különös Orvosságok*ban a következőt találjuk: *Törje meg a borsot, és abban album graecumot (azaz fehér ebganéjt) és timsót, és a békáját metéljék meg, s azzal porozzák untalan.*[19]

Békája gyakran volt a lovaknak is. Tseh Márton a következő gyógymódot javasolja:[20]

[15] Pápai Páriz F. 1690/1747. 339-400.
[16] Pápai Páriz F. 1690/1747. 399–400. – Az 1747-es kiadásból készített másolat.
[17] Miskóltzy F. 1742. 114.
[18] Rácz S. 1794. 303.
[19] Barla Sz. J. 1907. 222.
[20] Tseh M. 1797/1979. 93. – A reprint kiadásból készült másolat

Ha a' Ló ſzájában Béka.

A' Ló ſzáját fel-nyitván, ha látod, hogy belöl fekete, tehát kivántatik, hogy hév-vaſſal meg-fütögeſſed az ajaka belsö réſzét. Annakutánna tsinály illy Irat:

Végy 1 gr. Rózsa nád-mézet.
1 pénz árra Rózsa-vizet.
2 pénz árra mézet.

Hidegen öſzve-habarván tsináld irnak, és a' meg-égetett Békát evvel kennyed, ismét tiſzta ſzája léſzen.

Részlet Tseh Márton *Lovakat orvosló-könyv* című munkájának reprint kiadásából

12. A fekete fogak gyógyítása

A régi korokban is értéknek számított, ha valakinek szép, egészséges fogai voltak. Az emberek lehetőségeikhez mérten igyekeztek épen megőrizni fogaikat, az elszíneződött megfeketedett fogakat pedig próbálták megtisztítani.

A fog feketedésének okát már az ókorban is keresték. A zsidók úgy gondolták, hogy a sok gőzferedőtől lesz a fog fekete.[1]

Mátyus István [2] felismerte a szénhidrátok mértéktelen fogyasztásának káros következményeit is. *Sokan az aszszonyok, hogy az ő fogaik úgy feketülnek, odvasulnak, és romlanak, fog-husok annyira senyved stb. kivált képen az illyen meleg sütemények faldoklásának köszönhetik.* Felhívja azonban a figyelmet a tea és a dohány feketítő hatására is.[3]

Nagy János a fogak feketeségéért a forró és a hideg ételeket és italokat, valamint a higany és a kén gőzét okolja.[4]

Az orvosi és orvosságos könyvek foglalkoztak olykor a fogak fehérítésével is. Az *AM*.[5] különféle szereket tartott alkalmasnak erre. Növényi szerek: árpa, bors, disznókenyér leve, kék lilom száraz gyökere, rózsapogácsa.

A későbbi füves és orvosságos könyvekben is voltak receptek fogfehérítésre. A felhasznált anyagok részben hasonlóak voltak a korábbiakhoz. Török[6] említi a mályva tövét, az árpalisztet, valamint a rózsapogácsát, melyet ecetben kell főzni, és azzal kell a fogakat mosni.

A felhasználható szerek között a *Házi patika*[7] az árpalisztet, valamint az árpalisztet mézzel és sóval javasolja.

Zay Anna *Herbárium*a[8] azt ajánlja, hogy a fogat reggel citrom levével vagy korpaliszt, só és méz elegyével dörzsöljék be. A 17. századi *Hasznos házi orvosságok*ról szóló kézirat[9] árpalisztet, mézzel és sóval elegyítve javasol a fogak feketesége ellen.

Diószegi[10] szerint a szamóca „bőven való étele a' fogrósdát letisztitja".

Állati eredetű szer is előfordul a gyógyszerek között: égetett szarvasszarv és kecskeszarv.[11].

---

[1] Ring M. 1997. 30.
[2] Mátyus I. 1787. 92.
[3] Mátyus I. 1792. 504., 584., 602.
[4] Nagy J. 1842. 21.
[5] AM. 1557. I. 86b.
[6] Török 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 138., 158.
[7] Házi patika 1663 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 230.
[8] Zay A. 1718. 98. recept
[9] Hasznos házi orvosságok . 17. század. Oct. Hung. 526. 6r.
[10] Diószegi S. 1813. 247.
[11] AM. 1557. I. 86b.

A felhasznált vegyi anyagok: alabástrom, megtüzesített és porrá tört tajték és só[12]; timsó[13] ; só[14], téglapor[15].

A *Miscellanea Medica* kámfor, timsó és nádméz keverékét ajánlja.[16]

Mátyus István[17] nem helyeselte, ha a fogak feketeségének megszüntetésére gálitzkövet vagy salétromot használtak, mert ezek az anyagok rongálják a fogakat is. Hasznosabbnak tartotta, ha kenyérhajat vagy csontot égetés után porrá törnek és azzal dörzsölik a fogat vagy akár az ínyt is. Ehhez lehet keverni égetett timsót, szerecsendiót, fahajat, mirrhát, gumit, gallest. Mindezt az ujjunkkal vagy posztóra kenve vihetjük fel. Szerinte egyesek a dohánnyal való dörgölést is helyeslik.

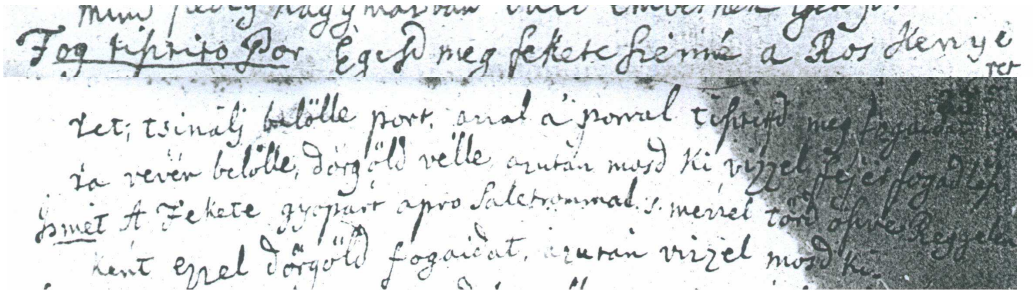
Fogtisztító por receptje[18]

(Az első recept szénné égetett rozskenyér porával, a második fekete gyopár, apró salétrom és méz keverékével való dörgölést ajánl reggelente.)

Folyadékok, melyekkel a fogakat mosni kellett, vagy melyekben a különféle szereket fel kellett oldani, vagy meg kellett főzni*:* bor, ecet, méz.[19]

A fogak elszíneződésének megszüntetése tehát többnyire valamilyen durva felszínű dörzsölőszerrel – néha hamuval – vagy maró hatású anyaggal történt, arra viszont elég hamar rájöttek elődeink, hogy az utóbbiak időnként több kárt okoztak, mint amennyi hasznot hajtottak.

[12] AM. 1557. I. 86b.
[13] Házi patika. 1663 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 229–230.
[14] Zay A. 1718. 98. recept
[15] Zay A. 1718. 102. recept
[16] Miscellanea medica. 17. század. Quart. Hung. 440. 6r.
[17] Mátyus I. 1762. 505.
[18] Orvosságos könyv. 1805. Quart. Hung. 1830. 32v–33r. – Az OSZK-ban őrzött kéziratról készítetett másolat.
[19] AM. 1557. I. 86b.

13. A szájbűz megszüntetése

Bene olet, quod non olet – aminek nincs szaga, annak jó szaga van. Ezért aztán mindenféle szájszag kellemetlen.

Az ókori héber irodalomban olvashatjuk, hogy amennyiben valaki feleségül vesz egy nőt, akiről úgy tudja, hogy nincs semmilyen testi fogyatékossága, de később szájbűzt tapasztal nála, a házasságot érvénytelennek nyilváníthatták (Ketubot 55a). Megállapítják, hogy hosszantartó böjtölés is okozhat szájszagot (Berakhot 40a). Aki nem sétál egyet lefekvés előtt, annak szájában bomlani kezd az emésztetlen ételmaradék (Sabat 41a). Az ókorban szájba vett borssal vagy mézgarágással igyekeztek megszüntetni a nem kívánatos szájszagot (Sabat 9,6).[1]

Józsa László is – aki az ókori fogápolásról, fogbetegségekről, fogászati beavatkozásokról írt tanulmányt – beszámol arról, hogy az ókori zsidó társadalomban a rossz szájszag válóok lehetett. Egyiptomban leheletet illatosító pasztillák voltak forgalomban, amelyek általában mirhát, gyantát tartalmaztak. A Római Birodalomban, sőt az etruszkok között is hiányosságnak tekintették a szájbűzt, amely társadalmilag is hátrányos helyzetbe hozhatta az érintettet.[2]

Az alábbi versike is annak bizonyítéka, hogy az ókorban milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a kellemes leheletnek.[3]

„Mondd hol a szád, hol a hátsód ? Éppúgy bűzlik a két rész.
Ebben a kérdésben döntsön a bölcs tudomány !
Írd föl s címkézd meg, hol a segg, hol a száj, ugyanis azt
Nem tudhatom én, szólsz vagy fingasz-e épp Teodor !

(Nikarkhosz, Kr.u 1. század, ford.: Csely Zoltán)

Az. *AM*. részletesen elemzi a büdös száj okait (az okok részben a rossz fogakkal függnek össze): *Bwdös Szay vagyon legh ynkab az fognak rothadoth husaytul, awagy az Ferges fogaktul, awagy Etök maradekanak oth maradasatul. Nemykoron az Szajnak Börenek melegh voltatul is.*[4]

A *Pax C+orporis* szerint: *sokféle októl megesik, néha tsak a' fogok között maradt eledeleknek is megveszésétől; néha a' száj rothadásától; néha a' gyomor szájának megtágulásától, melly miá a' bélek doha felhat a' szájra; néha egyéb belső veszettségtől.*[5]

[1] Forrai Gy. 2003. 240–241.
[2] Józsa L. 2009. 44.
[3] Józsa L. 2009. 45.
[4] AM. 1557. I. 78b.
[5] Pápai Páriz F. 1690/1747. 86.

Mátyus István nagyon lényeges megállapítást tesz a 18. században. „A mi a Szájnak büdösségét illeti szükség mindenek-előtt végére menni, mitől légyen az. Mert a mindjárt említett orvosságok csak akkor használnak, ha az ínynek rothadásától és a fogaknak e miatt való evődésétől vagyon. Ha a gyomorból jön, nehéz segíteni…”[6]

A száj büdösségét próbálták elmulasztani növényi anyagokkal, olajokkal, ásványi anyagokkal egyaránt.

Ajánlott növények, növényi részek és növényi származékok, szerek az *Ars medica*ban a büdös száj gyógyítására: ánizs, árpa, ciprus, cserfa héja, csombor, fekete gyopár, fodormenta, kakukkfű, kék lilom gyökere, ópiummag, rozs, székfű, szerecsendió, tengeri hagyma, fenyőolaj, rózsaolaj, bor, ecet, must, tengeri hagymás ecet, víz[7].

A további orvosságos és füveskönyvekben is előfordulnak hasonló szerek és módszerek.

Gyógyító hatású növények és növényrészek: Beythénél:[8] citrom főzete boros ecetben, földi bodza levele; *Medicinae variae*:[9] *Foghagima. Ha az ember ejendik benne es borral özue töruen fogara teszi vagi keni, szaia dohossaga el vesz*; Török: rózsa vize[10], menta[11], ánizs, kakukkfű[12], méz, fekete gyopár[13]; Váradi Vásárhelyi:[14] kakukkfű, fodorpeszerce, gyömbér, székfű, szerecsendió, méhfű, borecet; *Orvosságos könyvecske*:[15] székfű, szerecsendió és virága, narancshéj; Becskereki:[16] zsálya, útifű, izsóp, székfű kenyérhaj alatt borban főzve és éhgyomorra kell inni; kömény gyökere[17]; ciprus, zsálya, székfű, fekete gyopár, ecet, méz, kenyérhéj alatt kell főzni, hogy a fele elapadjon[18]; *Gyógyszerek I.*: galganum fű, amelynek felét meg kell enni, felét szájban tartani, megszünteti a száj dohosságát[19]; kék liliom szárított töve megtörve, borban[20]; *Megpróbált dolgok*[21]: mentát kell reggel enni.

Nadányi 10 gyógyszert ajánl „nehéz lehellés”, száj büdössége ellen: „rosmarinos”

[6] Mátyus I. 1762. 505–506.
[7] AM. 1557. 78a–79a.
[8] Beythe A. 1590. 22.
[9] Medicinae variae 1603 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 44.
[10] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 89.
[11] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 117.
[12] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 125.
[13] Török J. 1619 e. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 126.
[14] Váradi Vásárhelyi I. 1628. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 218.
[15] Orvosságos könyvecske. 1665 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 249.
[16] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 384., 413.
[17] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 406.
[18] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 413.
[19] Gyógyszerek I. 17. század. . In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 467.
[20] Gyógyszerek I. 17. század. . In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 460.
[21] Megpróbált dolgok. 1607–1758. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 491.

bort[22], valamint friss petrezselymet, méhfüvet, izsópot, ürmöt, rutát, mályvát, kék liliom levét, ánizst, citromot[23].

Illésházy József[24]: kék liliom tövét; Zay Anna[25] fahéj rágását vagy rozmaring boros főzetét ivásra, esetleg a rozmaring megrágását vagy fejér üröm borecetben történő áztatását, s avval a száj mosását.

Apáczai *Magyar enciklopédiá*ja a rozskenyér három napon át történő – kizárólagos – fogyasztásától a száj büdösségének megszűnését reméli. Ajánlja a galanga (kínai gyömbér) gyökerének szájban tartását is, mely a leheletet jóízűvé teszi.[26]

Pápai Páriz[27] főleg illóolajokat tartalmazó növényeket javasol a szájbüdösség ellen. Pl.: aloé, angelika, ánizs, birsalma, citromhéj, cubebe, fahéj(olaj), körtvély, mastix, örménygyökér, üröm, violagyökér, rózsavíz, ecetes víz. Állati eredetű orvosságként ámbrát és mosuszt. Ásványi eredetű orvosságként pedig sós vizet, spiritus vitriolit. Végső esetben jónak tartotta a foghúzást és a purgációt is szájbűz ellen. De talán a legfontosabb és legidőtállóbb megállapítása: „Tartsa tisztán az ilyen ember száját, fogát."

Száj büdössége ellen – Lebenye vagy Lebesdikon fű levelei vagy gyökere, a mennyit három ujjaid közt el fér egy findzsa Herbathénak meg fözvén, azt reggel dél elött es estve három Hónapig igyad hogy bajodtol megszabduljál.[28]

Váli Mihály javaslata[29]: *Czitrom fának az heia eczetben főzettetik, a büdős szájat meg orvosollya.*

Mátyus István szerint[30] egy árpaszemet nyomó dohánylevelet kell rágni egy fertály óráig.

A 18. századból származó gelencei orvosi könyvecske barackfának megtört levelét, timsóval és mézzel ajánlja a száj és a fogak mosására.[31] Egy másik, 18. századi kéziratos orvosló könyv: borsot, timsót, narancsalmának héját, izsópot és bort.[32] Egy harmadik, ugyancsak 18. századi orvosló könyv citromhéj, angelikagyökér, ánizsmag, fahéj, szegfűszeg, mirha rágcsálását[33].

[22] Nadányi J. 1669. 510.
[23] Nadányi J. 1669. 43–45.
[24] Illésházy J. 17. sz. Oct. Hung. 87. 2.
[25] Zay A. 1718. 129. recept.
[26] Apáczaitól id. Péter M. 2006. 37.
[27] Pápai Páriz F. 1690/1747. 86–87.
[28] A magyar nép […]. Quart. Hung. 2940. 52r.
[29] Váli M. 1797.
[30] Mátyus I. 1766. 82.
[31] Halászné Zelnik K. 1992. 21.
[32] Orvosló könyv. 18. század. Oct. Hung. 526. 7r.
[33] Orvosló könyv. 18. század. Quart. Hung. 3296. 5–6.

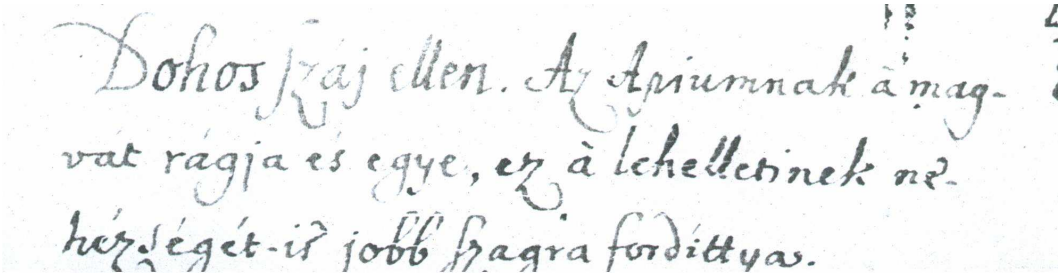
Dohos száj ellen. Az Apiumnak à mag-
vát rágja és egye, ez à lehelletinek ne-
hézségét-is jobb szagra fordíttya.

Részlet az *Orvoskönyv némely füveknek hasznáról* című munkából[34]

Diószegi szerint[35] a régiek a „zelnitze leveleinek főtt vizét” használták szájbüdösség ellen.

Váradi Vásárhelyi[28,] Nadányi[36] és az *Orvosságos könyvecske*[37] hatásosnak tartotta a mézet is a száj büdössége ellen.

Ásványi anyagok szájbűz ellen: mastix, spikanard, tengeri tajték[38]; Becskereki[39]: témsó, ecetben; *Medicinae variae*[40]: *vízben sót, timsót, ecetet főzzünk, ezzel kell mosni a szájat*; *Orvosságos könyvecske*[41]: galganema, tormentena; Nadányi[42]*: timsó.*

Szatmárban a 20. században néhány csepp kölnit csepegtettek egy pohár vízbe és azzal öblögettek[43].

A bukovínai székelyek kockacukrot, csípős cukrot (mentolos cukrot) és dohányzást javasoltak szájbűz ellen.[44]

---

[34] Orvoskönyv némely füveknek hasznáról. 18. század eleje. Oct. Hung. 636. 42r. – Az OSZK. kézirattárában őrzött eredetiről készíttetett másolat
[35] Diószegi S. 1813. 142.
[36] Nadányi J. 1669. 43–45.
[37] Orvosságos könyvecske. 1665 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 243.
[38] AM. 1557. I. 78a–79a.
[39] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 406.
[40] Medicinae variae. 1603 k. . In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 18.
[41] Orvosságos könyvecske. 1665 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 249.
[42]Nadányi J. 1669. 43–45.
[43] Makay – Kiss 1918. 44–47.
[44] Sebestyén Á. 2008. 21.

14. A nyelv problémáinak ellátása

Több orvosi könyvben is olvashatunk **a** nyelv dagadásáról, valamint a nyelven keletkezett hólyagokról. Ezek a megnevezések nehezen körülhatárolható hátterű és megjelenésű betegségeket takarnak. Valószínűleg a nyelv különböző gyulladásos megbetegedéseiről lehet szó.

Ahogy korábban már volt szó róla: a ***zsébre*** elnevezést többféle betegségre, kórformára is alkalmazták. Felnőtteknél a szájnyálkahártya és nyelv fájdalmas, hólyagos elváltozását (ma: aphtha, stomatitis aphtosa) nevezték így az ország számos pontján. *Egyéb elnevezései: zsebre, zsebra, hörpencs; fing, ebfing, fingkő, finghólyag, pinke, pintyő, zabola, zabla, abla, éposz, falat, papfalat.* Az első négy variáns inkább a Duna–Tisza közén, a Nagykunságban, Csongrád megyében ismert; míg a Dunántúlon, Felvidéken és Erdélyben inkább a többi.[1]

Pápai Páriz Ferenc[2] elemezte a nyelv dagadásának okát, és megállapítja, hogy az *a' testben való bő nedvességeknek eláradása, és az agyvelőből oda a nyelvre való leszállása miatt* keletkezik.

A nyelven (olykor a szájpadláson) megjelenő fájdalmas hólyagot, majd az ebből kialakuló sebet a népnyelvben a zsébre mellett leggyakrabban ***papfalat***nak nevezték,[3] s elég általánosan elterjedt nézet volt, hogy akkor támad falat a nyelven, ha megszólják az embert, vagy ha pletykálnak róla. Szeged vidékén is így gondolták. Ha ez nőnél történik, meg kell szurkálja a kötője madzagját, mire elmúlik a pattanás, és aki megszólja, az kapja meg.[4]

Vasas[5] szerint Kalotaszegen a századforduló táján a nyelven megjelenő hólyagot a véletlennek tulajdonították: elégette a nyelve hegyét, megszúrta valamivel, megharapta a nyelvét, „*magot ett, es ráragadt a nyelvire*".

A nyelven lévő sérülés, seb (**falat**) okaként [érdekes megfigyelés!] Varságon és Kalotaszegen a dió- vagy mogyoróbél evését, illetve az egymás ételébe való beleharapást említik. „Mikó a gyermek eszi a kenyeret s akkó másik is utána harap, s attól kapja el a falatot. Egy kicsi piros folt lesz, s olyan érzéköny a nyelve."[6]– Máshol is említik a zsébre okaként az egymás ételébe történő beleharapást, beleevést.

A zsébre, illetve a papfalat gyógyítása gyakran áthárítással történik. Köpéssel és

[1] Magyar Néprajzi Lexikon – internetes változat
[2] Pápai Páriz F. 1690/1747. 86–87.
[3] Spielmann J. 1978. 165.
[4] Edelmann M. 1889. 238.
[5] Vasas S. 2009. 67.
[6] Mészáros Á. 1998. 424.

ráolvasással próbálják a sebet ellenségükre (néha valamilyen tárgyra) ráküldeni. Egy Erdély-szerte ismert ráolvasó szöveget mondanak: „Köpdösni ké, hogy akit meglátunk vagy akire megharagszunk, arra ragadjon rá.”[7]

A Magyar Néprajzi Lexikon így ír a zsébéről: „Gyógyítása: visszafordítás arra, akitől kapta, aki megszólta (pl. csomót kötni és azt megszurkálni, tűzbe köpni); elküldés (pl. este csorda után menve mondani: „Haj be csorda, haj ki zsébre!”), ráolvasás (pl. „Finkő nőtt a nyelvemen, Ha kőtt, ma kőtt. Holnapra múljon el!”), elvitetés (kilenc babával kitörlik a száját, a babákat keresztúton csürhe elé szórják vagy színcsorgásba ássák (→rontó bábu). A zsébre gyógyítható a néphit szerint: bagós ember köpetével, anyja hüvelyváladékával; fülzsírral kell kenni, saját fürösztővizével kimosni, macska farkát szájban megforgatni, idegen ló meleg zabláját szájba tenni; ablakizzadtsággal, kékkővel, timsóval stb. kenni.[8]

Sebestyén Ádám[9] jegyezte fel, hogy a bukovínai székelyek a nyelven nőtt falatkát kenyérdarabbal megnyomkodják, s a kenyérdarabot a kutyának dobják, miközben azt mondják: *Ragadjon a kutya szájára vagy seggire!*

Kosz Zsófia[10] 1992 és 1996 közötti felcsíki gyűjtésében mondókával kombinált cselekvéssor szerepel:

A nyelvemre falat leve,

Tegnap leve, ma leve,

Ragadjon a

Cigány papné seggire. (Közben nyalni kellett a falat és közben köpni.)

A falatkát úgy gyógyították többek között Zajzonban és Hétfaluban, hogy amikor az illető ágyban feküdt, háromszor azt kellett mondania: *Falatka lett a nyelvemre. Ma kele*. Erre valakinek azt kell felelnie: *Fa kele. Holnap szökjék a disznópásztornak a s….re.* Szűcs szerint[11] a múlt század harmadik negyedében Vajdácskán azt tartották, hogy kénkövet kell nyalni, és timsót cukorral keverve kell rátenni a nyelvre.

A bukovinai székelyek zsíros fakanalat melegítettek, s azt tették a pattanásra.[12] De előfordult az is, hogy kés hegyével nyomkodták, miközben azt mondták, hogy *falat kele mekele, szálljon a bíróné seggire.*

Szatmárban, ha hólyag nőtt a nyelvre a következő mondókát mondták el:

[7] Mészáros Á. 1998. 424.
[8] Magyar Néprajzi Lexikon – internetes változat
[9] Sebestyén Á. 2008. 48.
[10] Czégényi D. – Keszeg V. 2010. 117.
[11] Szűcs E. 1966. 381.
[12] Sebestyén Á. 2008. 41.

Pintyő nőtt a nyelvemre

Ha kőtt ?

Ma kőtt.

Holnapra olyan legyen, mint a szomszédasszonyunk segge!

Pfüh, pfüh (köpdösnek), *inkább múljon el*![13]

Székelyvarságon a falat gyógyítása olykor áthárítással történik. Köpéssel és ráolvasással próbálják rákülde ni a sebet ellenségükre és azt az Erdély-szerte ismert eltávolító jelentésű ráolvasószöveget mondják, amely egy szó kivételével megegyezik a Magyarvalkón lejegyzett szöveggel: „Köpdösni ké, hogy akit meglátunk vagy akire haragszunk, arra ragadjon rá." „Amikó észrevette, háromszó ké megnyalintani a meszelt falat, s köpdösni, majd 3 köpés után mondani:

Falat lett a nyelvemre.

Reggelre ragaggyon a kecseti papné seggire!"[14]

Vasas Samu[15] Kalotaszegen többféle módszert is talált a falat eltávolítására: Ha valakinek falat nőtt a nyelvére, háromszor – vagy ha erre nem múlott el, kilencszer – meszes falat kellett nyalnia. Kiskapuson sót tettek a nyelv hegyire, és a sütőkemence oldalához nyomták háromszor. Farnason azt tartották, hogy ha valaki a nyelve hegyére kenyeret tesz, „megkeresztezi és kidobja a kutyának, akkor a kutya megeszi ezt a falatot is", s rövidesen elmúlik a nyelvről.

Zobor vidékén a gyógyító asszony a szalmát belemártogatta a ……ba, s a hugyos szalmát huzogatta keresztül a nyelven.[16]

Az átvitelen, eltávolításon, lehúzáson stb. kívül gyógyszereket is alkalmaztak a nyelv betegségei esetén. AM. 1577: Növények és növényi részek: füge, gyopár, pomagránát héja, párhagyma (?), saláta. A háztartásban és a ház körül használatos anyagok, szerek: mustár, só. A különféle gyógyszereken kívül találunk ajánlást másfajta gyógyító eljárásra is, például a nyelv alatti két ér megvágására[17].

Melius *Herbárium*ában[18] porcsinfüvet javasol a nyelv dagadása ellen, Becskereki[19] pedig fülfüvet, rózsamézet, salétromot és szalonnát.

[13] Makay B. – Kiss J. 1988. 44–47.
[14] Mészáros Á. 1998. 424.
[15] Vasas S. 2009. 67.
[16] Magyar Z. 2002. 166.
[17] AM. 1557. 90b.
[18] Melius P. 1578. 34. 2.
[19] Becskereki Váradi Szabó Gy. 1698–1703. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 385.

Beythe[20] a borban áztatott bazsalikom levét tartja hasznosnak. Pápai Páriz Ferenc[21] a purgációt, a köpölyözést (a nyakat és a vállközt kell köpölyözni) és a hólyagszítást, de megjegyzi, hogy nem árt a szájat is mosni a következőkkel: *Fatsard-ki a' Salátának és Szederjnek a' levét, ezeket öszve elegyítvén mossad vélek gyakorta. Vagy: Szurok-füvet (fekete Gyopárt) és Tárkonyt főzz-meg mézes vízben, 's azzal mossad; ez inkább lohaszttya. Másképpen így: Mézeld meg az Etzetet, vess tört Gyömbért és Szalmiákot belé, 's azzal mossad; meg is fokasztya ez, megis gyógyittya. Czitrom, Pómagránát lév, Sóska és Úti-fű kifatsart leve, itt mind jó ennek mosására. Ha ugyan nem enged semminek; vagy érvágó vassal kell megvagdaltatni, vagy nadállyokkal kell megszítatni*.

Egy *Orvosságos könyv*[22] szilvafának vízben megfőtt levét ajánlja mosogatásra, valamint a nyelv gyakori vakargatását.

A *Betegségeknek különös Tanítása*[23] című kézirat torkon való érvágást, pióca felhelyezését a torokra és a nyelvre, a nyelv bevagdosását, hólyaghúzó flastromok felhelyezését a nyakra és a fülek mögé, valamint hívesítő klistély alkalmazását javasolja.

[20] Beythe A. 1590. 44.
[21] Pápai Páriz F. 1690/1747. 78–79.
[22] Orvosságos könyv. 1690/19. század. Quart. Hung. 1969. 77.
[23] Betegségeknek különös Tanítása. 1808/1809. D 24. 101v–102r.

15. A szájhigéné és a fog- és szájpanaszok megelőzése

Józsa László írt tanulmányt az ókori fogápolás sajátosságairól. Azt írja, hogy az egyiptomiak találták fel a fogkefét (Smith 2000-es adataira hivatkozva), ugyanakkor fapálcákat, állati szőrt, gyökérrostokat is használtak fogápolás céljára.[1]

Az ókori görögök és rómaiak is tisztították a fogaikat, hasonlóképpen az indiaiak is: kettéhasított vesszők végével és különböző növényekből, valamint mézből készült fogpasztával.[2]

A fogkefe használata Európában a XV. század végén kezdődött. Nálunk első említése 1499-ből származik, de ez nem jelenti azt, hogy alkalmazása széles körben elterjedt volna.[3]

Már az *Ars medica*ban vannak adatok arra, hogy a száj és a fogak tisztán tartását fontosnak tartották, például: *Fogaydnak ilyen gongyath vyselyed: Mykoron ezöl es yzol, az fölötte melegh fölötte hidegh se legön. Erre is gond viseles legyön, hogy az hew es hydegh etel, ne hamar, hanem közbe vetessel es vartathwa legyön egy mas vthan. Sawanyuth, vaslatoth, possattath es enywesth olyanth mynth madar fogo lep hogy ragado, ygön el tawoztas. Teyel valo gyakortha eles feoleotte igön megh arth az fogaknak. Fogaydat gyakorta megh tyztycchad, mely dologh fölötte igön megh tartya az fogakath vezestwl es mynden rothadastul*[4]*. Szayrol gondoth visely. Etel eleoth az az enhera, es etel vthan is melegh vyzben ha megh mosod az mely Nedvessegök az Föböl le zallanak az Inedre, megh tyztithya Rosmarynnak leweleth es vyragath, Myrrhat, Faheat, föz megh feyer borban, gyakorta ezzel mossad az zayadath.*[5] *Fogadnak semmy nyawalyaia nem lezön, ha enheyra myndennapon az fogayd ala szem sot tez, es addygh tartod ith hogy el olwad.*[6]

A *Medicinae variae*[7] szerint keserűfűvel kell dörzsöni a fogakat és az ínyt évente kétszer-háromszor, így elkerülhető a fogak fájása és a fogak kihullása is.

Meliusnál is szerepel a következő címszó: „Szájmosni jó."[8]

Felvinczi[9] így ír erről:

Négy jeles haszna van a' Boros kenyérnek:

Fogat tisztít, 's éles látást ad a' szemnek.

---

[1] Józsa L. 2009. 44.
[2] Corsontól (1972) id. Juhász K. 2001. 109.
[3] Hints E. 1939. 234.
[4] AM. 1557. I. 82a.
[5] AM. 1557. I. 86b.
[6] AM. 1557. I. 84a.
[7] Medicinae variae. 1603 k. In: Hoffmann G. (szerk.) 1989. 27.
[8] Melius Juhász P. 1578. 215.
[9] Felvinczi Gy. 1693/1768. LIV.

Másutt ezt olvassuk nála[10]:

Fogaid megtisztitsd vízzel vagy kezeddel:

Agyadnak veleje erösödik ezzel,

S' minden tagjaidnak használ bizony, hidd-el.

A könyv nagy érdeme, hogy egyáltalán foglalkozik a szájhigiénével, és annak fontosságot tulajdonít.

Nadányi is ajánlott növényi szereket szájmosásra.[11]

Zay Anna[12] az íny gyógyítására és a fogak tisztítására a zsályalevéllel való dörgölést ajánlja. Egy másik receptben[13] pedig azt javasolja, hogy rozmarintot [!] meg kell főzni savanyú vízben, és a szájat és az ínyt avval kell mosni.

Mátyus István[14] a *Diaetetica* című munkájában megemlíti a kiadós rágásnak az emésztésben játszott szerepét, illetve felhívja a figyelmet a fogak és száj tisztán tartásának fontosságára, ami a íny és a fogak egészségéhez is hozzájárul: *A szájnak és fogaknak gyakori tisztítása, mind a' lehelletnek büdössége, mind a fog húsnak évődése és el-lágyulása, mind a' fogaknak meg-veszése ellen sokat tehet. Ere nézve étel után a' szájat hideg vízzel ki-öblíteni, és a fogakról az ételt le-mosni jovaltatik.* Tudja, hogy a túl meleg és túl hideg ételek, italok károsak, s: *a fogak közi akadt húst is valami vékony tsontal, tolluval vagy szalma szállal, míg ott meg-rothadna, szükség ki-tisztitani.* Mivel a fából könnyen szálka mehet a foghúsba, a fa fogpiszkálót nem ajánlja.

A gyermekek gyenge fogaikkal diót, mogyorót stb., ne törjenek – írja Csapó, aki arra is felhívta a figyelmet, hogy fontos a száj és a fogak tisztán tartása[15].

Érdekes – mai napig helytálló – megállapításokat olvashatunk a francia Tissot Úr *Miképpen kellyen egésségeknek fenn tartására és vissza-nyerésere vigyázni* című munkájában, melyet Takáts János akadémikus (is) magyar nyelvre fordított. A szerző egészséges és egyszerű eledeleket ajánl. Nagyon fontosnak tartja a kiadós rágást, mely egyrészt segíti az emésztőrendszer működését, másrészt serkenti a nyálelválasztást, harmadrészt a fogak épségét, egészségét is segít megőrizni, negyedrészt hozzájárul, ahhoz, hogy az ember *„valósággal kevesebbet egyék"*. Helyteleníti a dohányzást. A pipázást is fogfájást kiváltó hatásnak tartja.[16]

Egy 19. századi kéziratos orvosságos könyvben is olvashatunk arról, miképpen kell

[10] Felvinczi Gy. 1714. 57–59.
[11] Nadányi J. 1669. 318.
[12] Zay A. 1718. 118. recept
[13] Zay A. 1718. 112. recept
[14] Mátyus I. 1762. 505–506.
[15] Csapó J. 1791.-ből id. Péter M. 2006. 83.
[16] Takáts J. 1771. Oct. Hung. 86. 65., 77.§

megóvnunk fogainkat. *A tiszta fogakat meg tartya az éget kenyér haj solyával, ha porá törik leg job regelenkint a szájt tiszta vizzel jol ki öblögetni, s utána tiszta ruhával le törülni. Kiknek pedig már meg fogta fogait az a kö forma materia, finom peruvia fa héj poral naponként etzer a fogak tisztitasanak.* […] *Életrend A fog fájás alat a beteg nem igen eszik, mindazon által amit enék is olyan legyen, hogy a gerjesztö okot ne ingerelye, és ekép a fájást gyarapitsa.*[17]

Részben az analógiás néphit körébe tartozik a következő tiltás: Orosháza környékén él az az elképzelés, hogy a csecsemőnek egyéves kora előtt mákosat (talán a mák bizonyos hasonlóságot mutat a férgekkel) nem szabad adni, mert akkor férgesek lesznek a fogai.[18]

Kisteleken az idősebb emberek ujjuk segítségével, fa hamujával vagy konyhasóval tisztogatták fogaikat[19]. Szeged környékén szivarhamut és égetett, porrá tört marhacsontot használtak fogtisztításra.[20]

Nem volt mindegy azonban, hogy mivel tisztították vagy piszkálták az emberek a fogukat. Szeged környékén például azt tartották, hogy fűszállal nem jó fogat piszkálni, mert rajta keresztül az ördög bújhat be.[21]

Érdekes népszokásról számolt be Gunda Béla 1966-ban[22] *A gyanta használata a népi sztomatológiában* című munkájában. A szerző a gyantarágás elterjedésével elsősorban Erdély különböző területein: a Hargita hegységeben, a Gyergyói havasokban, Csík vidékén, illetve az inkább románok lakta Erdélyi-érchegységben találkozott. Az Északi-Kárpátokban sem volt ismeretlen ez a szokás a Garam-völgyben, Árván és Trencsénben.

A gyantát a fák törzséből gyűjtik, vagy vésőszerű szerszámokkal, vagy melegítés, égetés után leválasztva a lágy szurkot. A rágáshoz alkalmasabb az olyan gyanta, amely szép, tisztán csurog ki az erdei fenyő törzséből. Ez jó (fenyő) ízű és a hosszas rágás után rózsaszínű lesz. A gyantarágás tisztítja és fehéríti (!) a fogakat, egészségesebbé teszi az ínyt és a gyomrot, erősíti a rágóizmokat. A gyantának terpentinbalzsam-tartalma miatt dezinficiáló hatása is van. Jelentősen fokozza a nyálelválasztást is, ami a fogak és gyomor védelme mellett, hasznos fonás közben, hiszen bő nyállal könnyebb sodorni a fonalat. A gyantát az asszonyok ősszel gyűjtik össze nagy gömbölyű csomóba (bog), és télen ebből választanak le egy-egy darabot a fonóban.

A megrágott gyantát az asszonyok gyakran továbbadták egymásnak, ami kedves gesztusnak számított. Pásztorok sok helyen naphosszat rágták a gyantát, mivel számos

[17] Barna G. 2002. 60.
[18] Grynaeus T. 1965. 416.
[19] Süli É.1976. 447–448.
[20] Bálint S. 1980. 170.
[21] Bálint S. 1980. 170.
[22] Gunda B. 1966. 34–37.

jótékony hatása mellett, állítólag erőt ad a hosszas gyaloglóshoz is.

A Gyergyóban használatos fehér szurkot sebre, kelésre is teszik A csángó pásztorok elsősorban a szép sárga színű „csiperke szurkot" rágták, amely először puha, majd plasztikus anyaggá alakul. Az idős pásztorok azt állították, hogy azért egészséges a foguk, mert gyermekkoruktól gyantát rágtak.

Elnevezések: *rágó-* vagy *fehérszurok, égetett szurok* (égetés után távolítják el), *folyószurok* (szappanfőzéshez), *kásás szurok* (kenyérkovásszal összegyúrva furunkulust gyógyít). Vö. még Juhász Katalin 2001. [23]

Gunda észak-európai és ázsiai népeknél hasonló szokásokkal találkozott.

A gyantarágás Észak-Eurázsiában, valamint a finnugor népeknél, a szlovákoknál és a román famunkások között is szokásos volt.[24]

Juhász Katalin a 20. századi népi tisztálkodási szokásokkal kapcsolatban megállapította, hogy nagyfokú változások következtek be ezen a téren a 20. században. Az archaikus, paraszti tisztálkodásnak általában nem képezte részét a fogmosás. Időnként az ételmaradékot cirokseprődarabbal, hegyes pálcikával vagy körömmel távolították el. A fogak valamilyen szintű tisztítását mindig reggel végezték – ha végezték –, aminek az volt az oka, hogy a fogtisztítás célja elsősorban nem a fogszuvasodás megelőzése, hanem a rossz szájszag megszüntetése, valamint a fogak fehérré tétele volt. Mosakodás után az emberek néha gyantát rágtak reggelente, vagy ujjukra (a két háború között már egyesek fogkefére) sót vagy fahamut téve megdörgölték a fogukat, és a szájukat kiöblítették. A férfiak gyakran pálinkával öblögettek.[25]

A későbbi évtizedek paraszti tisztálkodásában egyre elterjedtebb lett a fogtisztítás. Erre a célra használtak szódabikarbónát, fogport vagy a már említett faszenet és gyantát is (a Székelyföldön és Gyimesben), amelyet az ujjukra vagy fogkefére kentek. A második világháború előtti időkben falun még ritkaság számba ment a fogkefe. Egy Budapestről a negyvenes években Abára került bábaasszony még 1945 és 1950 között is mindössze a családok 25%-ánál látott fogkefét. Több helyen előfordult, hogy a család minden tagja egyetlen fogkefét használt.[26]

A modernizálódó parasztpolgári tisztálkodásban már helyet kapott a fogkefe használata. A 20. században a hetvenes években vált egyre elterjedtebbé a fogkefe alkalmazása, amelyhez az akkor kapható magyar fogkrémeket használták (Ovenáll, Amodent).

[23] Juhász K. 2001. 109.
[24] Gunda B. 1966. 33–39.
[25] Juhász K. 2002. 135.
[26] Juhász K. 2001. 110.

Kosz Zsófia Felcsíkon azt jegyezte fel, hogy a fogat legjobb szódabikarbónával vagy sóval mosni, esetleg jó a szurok (= fenyőgyanta) rágása is.[27] Monoron az új kenyér sütésekor a régi maradék kenyér sarkát a kemencében feketére égették. A feketére égetett kenyeret famozsárban jól megtörték. Ujjukkal dörzsölték be vele fogaikat, hogy ne sorvadjanak el. Ennek a szokásnak utolsó alkalmazását a szerző 1963-ban látta. Alkalmazója 1899-ben született és 1964-ben halt meg. Szép és ép fogaival temették.[28]

Különböző hiedelmek, mágikus szokások is kapcsolódtak a fogfájás elkerüléséhez. Szendrei Ákos szerint, amikor a gyereknek először vágták le a haját, megfüstölték, hogy fő- és fogfájása ne legyen, s a szemmelverés se ártson neki. Ugyanez az oka a kihullott hajjal való nagypénteki füstölésnek is. A fog- és a fülfájás megelőzésére az éjféli mise alatt levágott harangkötéllel is füstöltek[29].

Vajkai számolt be arról a hiedelemről, hogy *Aki Luca-napkor foghagymát eszik, annak egész éven át nem fáj a foga*.[30] (Szent Luca napja december 13-ára esik, e nap a 14. századig az év legrövidebb napjaként szerepelt, és számtalan, a téli napforduló ünnepével kapcsolatos szokás kapcsolódott hozzá.)

Muraszemenyén, mikor a békák az évben először „retyegtek", vasdarabbal húzták meg a fogukat fogfájás ellen.[31]

Edelmann szerint több helyen is (Nagy-Lengyel, Göcsej, Rimaszombat) úgy tartották, hogy a betegségek megelőzésének egyik módja, ha az anya gyermekének első kihullott fogát kenyérben megeszi, s ekkor nem fog többé fájni a foga..[32]

Széles körben él az a hit, hogy a terhesség veszélyezteti az anya fogait. Folklorisztikus közmondás: „*Minden gyermekért egy fogat.*"[33]

A szíriai keresztény néphit szerint, mielőtt eszik vagy iszik az ember, le kell vágni a körmeit, s ez megóvja egész évben a fogfájástól.[34]

[27] In: Czégényi D.– Keszeg V. (szerk.) 2010. 160.
[28] Vitalisné Lilahy L. 1989–1990. 96.
[29] Szendrei Á. 1935. 44–45.
[30] Vajkai A. 1937. 123.
[31] Némethy E. 1939. 64.
[32] Edelmann M. 1889. 242.
[33] Oravecz P. 1958. 47.
[34] Stern 1903. 381.

16. Összefoglalás

A disszertáció célja a hagyományos, magyar népi foggyógyítás tudásanyagának feltárása, a foggyógyítás történetének, helyzetének nyomon követése, a honfoglalás korától napjainkig; kiterjesztve a kutatást a Kárpát-medencei magyarság egészére.

A népi foggyógyítás történetét hazánkban eddig nem dolgozták fel. Születtek olyan munkák (Oravecz Pál[1] Huszár György[2], Forrai Judit[3], Péter Mihály[4]), melyek a magyar fogorvoslás történetével foglalkoztak, ezek azonban elsősorban az általános, „hivatalos" fogorvoslás történetét kutatták, és csak elszórtan tartalmaztak adatokat a népi foggyógyítással kapcsolatban.

Munkám során kettős célt tűztem magam elé. Feladatom egyrészt forráskutatás volt. Megpróbáltam összegyűjteni a magyar népi foggyógyítással kapcsolatos emlékeket, ismereteket, adatokat; megtalálni mindazokat az írásos anyagokat amelyek révén teljes képet kaphatunk a népi foggyógyítás elmúlt évszázadairól (és jelenkori helyzetéről).

Munkám másik részét az összegyűjtött anyagok feldolgozása és rendszerezése jelentette. Igyekeztem teljes képet alkotni arról, hogy a különböző fog- és szájbetegségek kezelését milyen szakemberek, gyógyítók, milyen módon, milyen anyagok felhasználásával, milyen elvek alapján végezték. Törekedtem a magyar népi foggyógyítás történetét a maga teljességében, időbeli változásában, a kárpát-medencei magyarság egészére nézve megörökíteni.

1. Ennek megfelelően első feladatom a fog- és szájbetegségekkel kapcsolatos adatokat tartalmazó források felkutatása volt.

Számtalan 16–17–18–19. századi nyomtatványban és kéziratban kerestem és találtam a foggyógyítással kapcsolatos adatokat.

A régi nyomtatványokon és az ismert kéziratos műveken kívül nagy segítséget jelentett munkámban a Radvánszky-féle kéziratgyűjtemény Hoffmann Gizella kiadásában. Ez a munka sok eddig még fel nem fedezett értékes adatot tartalmaz a népi orvoslás 17–18. századi történetéhez.

Mindezeken a forrásokon kívül a levéltárakban összesen 46 olyan (részben eddig még fel nem dolgozott) orvosló könyvet, receptkönyvet és házi mindentudót találtam, melyben népi foggyógyítással kapcsolatos adatok is voltak.

[1] Oravecz P. 1958.
[2] Huszár Gy. 1965.
[3] Forrai J. 2005.
[4] Péter M. 2006.

Az ethnomedicina szakirodalmának áttekintése során több száz cikket, közleményt olvastam végig. Nem kizárólag az ismertebb folyóiratok, periodikák cikkeit tanulmányoztam, hanem számtalan helyi, alkalmi (részben határon túli) kiadvány anyagát is átnéztem.

Az adatgyűjtés során nem kizárólag gyógyítással, orvoslással fogalakozó forrásokat vettem számba, hanem sokszor egy-egy tájegység, falu, közösség stb. életével foglalkozó munkában találtam számomra hasznos adatokat, sőt a babonákat, népi hiedelmeket bemutató írásokban is akadtam fogászati vonatkozásokra.

2. A feldolgozott adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a foggyógyítás hagyományvilágában a 18. század végéig (de még inkább a 19. közepéig) nem különült el élesen egymástól a népi és a „hivatalos" orvoslás tudásanyaga, s ugyanez mondható el a gyógyítás során alkalmazott módszerekről és gyógyszerekről is. Nagyjából ugyanazokkal a(z elsősorban) növényi eredetű- (gyógy)szerekkel gyógyítottak falun, városon: tanult doktorok, falusi gyógyítók, vándorkuruzslók; és a gyógyítás ismeretanyaga, elméleti alapjai sem igazán különböztek az ország különböző részein élő, különböző rendű-rangú, anyagi helyzetű emberek között.

3. A források alapján világosan követhető volt az a folyamat is, mely a tudós orvoslás és a népi gyógyítás összefonódásától, egymásra rétegződésétől elvezetett a tudós orvoslás (a 18. század folyamán már megkezdődött) 19. század közepétől megfigyelhető határozott elkülönüléséhez; melynek során a tudós orvoslásból egyre inkább elmaradtak a népi elemek. Amíg a „hivatalos" orvoslás egyre inkább önálló utat járt be a 19. század közepétől, addig vidéken, a falvakban, az „egyszerű emberek" között tovább működtek a falusi foghúzók, népi gyógyítók, kuruzslók, füvesek, hagyományos gyógymódok – ahogy ezt számtalan 19–20. századi gyűjtés, tanulmány bizonyítja.

4. Bár a fogorvoslás jelentős fejlődésnek indult a 19. századtól, és egyre inkább elkülönült a hagyományos népi foggyógyító gyakorlattól, bebizonyosodott az is, hogy a magyar foggyógyítás története egységes, folyamatos rendszert alkotott szinte a 20. század végéig.

Már Hoppál Mihály megállapította, s a jelen kutatások is azt igazolták, hogy a 16–18. századi orvosi könyvek, receptkönyvek, orvosló könyvek, házi mindentudók gyógymódjai, gyógyszerei nagyfokú egyezést mutatnak a később (esetenként a huszadik században) használatos népi gyógyító módszerekkel, s ugyanez az állandóság jellemzi az alkalmazott orvosságokat is[5].

[5] Vö. Oláh 1956b. 84; Hoppál M. 1990. 703.

5. Hozzá kell tenni azonban a fenti megállapításhoz, hogy a népi gyógyítás gyakorlata, hagyományai egyre szűkülő körben, egyre kisebb területen maradtak fenn.

A fogorvosi ellátás országos rendszerének kiépülése következtében természetesen egyre többen fordultak vidéken is fogorvoshoz, így a népi gyógymódok fokozatos feledésbe merülése már a múlt század közepén megindult. A népi gyógyítás néhány eleme mára már inkább csak az idős korosztály emlékeiben él, nagyobbrészt a határon túli magyarság körében. (L. Danterné, Kótyuk Erzsébet és mások gyűjtéseit.)

Magam is próbálkoztam az ország több területén (a Balaton mellékén, a Nyíregyháza és Sopron környéki falvakban) gyűjtést végezni, de nagyon kevés (idős) embertől kaptam csak értékelhető válaszokat, s ők is elsősorban a pálinkát és a szegfűszeget említették.

6. A feldolgozott adatok bizonyítják azt is, hogy a népi foggyógyítás 16–20. századi elvei és módszerei évszázados, sőt bizonyos esetekben (pl. fogféregelmélet, füstölés, ráolvasás, analógia, a betegség átvitele stb.) évezredes hagyományokon alapulnak. A feltevések szerint a babilóniaktól származó fogféregelmélet például több ókori népnél ismert és elfogadott volt, például az egyiptomiaknál, a görögöknél, a rómaiaknál stb.[6], de a fogféreg a középkorban és az újkorban is a leggyakoribb magyarázata volt a fogfájásnak.

A fog- és szájbetegségek egyéb okai is éltek a néphitben az ókortól napjainkig, például a vér megromlása, a meghűlés, a hideg, meleg és savanyú ételek fogyasztása stb. Néhány betegségok azonban (például az éles rezgések hatása) nyilvánvaló, hogy külföldi munkákból került be egy-egy magyarra fordított orvosló könyvbe, egyébként soha nem fordult elő a népi gyógyításban.

A fog- és szájbetegségek gyógymódjainak (füstölés, párolás, beöntés, köpölyözés, érvágás, purgálás, kenés, fürdő, piócázás, diéta, a fog kiégetése stb.) és gyógyszereinek egy része is öröklődött évezredeken keresztül.

A gyógyszerösszetevők közül több, évezredeken át, Európában és Ázsiában is használatos volt. Például a beléndek, a fokhagyma, a hagyma, az aloe vera, a gyömbér, a bors, a szegfűszeg, a székfű, a torma, az izsóp, a zsálya, az ópium, az alkohol, az ecet, a bor, a tömjén, a szkompia, a különféle állati részek stb. éppúgy ismert gyógyszerek voltak az ókorban, mint a 20. században.

7. Munkám során összegyűjtöttem és rendszereztem az elmúlt évszázadokban, Magyarországon a fog- és szájüregi betegségek gyógyítása során felhasznált materia medicát, valamint az alkalmazott kezelési eljárásokat, módszereket. Nem elsősorban a „hivatalos

[6] Ring, M. 1997. 27.; Hoffmann-Axthelm, W. 1923. 27.; Forrai J. 2005. 54.

orvoslás” adatait kutattam, inkább a mindennapi életben alkalmazott, hagyományos, népi gyógymódok tudásanyagára voltam kíváncsi.

Nem kizárólag a betegségek kezelésével foglalkoztam, hanem igyekeztem megvilágítani a terápia hátterében álló (feltételezett) okokat, elméleti megfontolásokat, hiedelmeket, babonákat stb., bármilyen eredetű elképzelésről is legyen szó.

A feltárt és feldolgozott adatok tekintetében, úgy érzem, munkám hiánypótló szerepet tölt be, mind az etnomedicina, mind a fogorvostörténet szempontjából.

8. A magyar népi foggyógyításban közel négyszáz növényt használtak valamilyen fog- vagy szájbetegség ellen. Megfigyelhető, hogy a 20. századi népi gyógyításban alkalmazott növényi eredetű szerek már a 16–17. századi receptekben is megtalálhatók. Ugyanakkor, míg a 16–17. századi munkákban még hatalmas mennyiségben találhatók növényi eredetű gyógyszerek különböző szájüregi panaszokra, a 19–20. századra már jelentősen csökkent a felhasznált növények száma. Ez a jelenség részben az orvostudomány racionalizálódásának és az orvosi tudás kiteljesedésének a jele, másrészt azonban a hagyományos, ősi gyógyító tudás egy részének elvesztését, feledésbe merülését is jelzi.

Érdekesség, hogy a dohány és a különböző magas alkoholtartalmú folyadékok (sósborszesz, pálinka, kölni) használata csupán a 18. század végétől vagy a 19. századtól terjedt el igazán. (Bort régóta használtak, elsősorban oldószerként, illetve vivőanyagként.)

Napjainkban már csak elvétve, néhány helyen használnak növényi szereket fogak gyógyítására.

A természetgyógyászat és a homeopátia „visszahozott” bizonyos szereket a napi gyakorlatba, de széles körű alkalmazásukról nem beszélhetünk, ráadásul a fogorvosi szakmán belül is viták vannak arról, hogy az „alternatív” gyógymódok mennyire alkalmasak fogbetegségek gyógyítására. Fogkrémek, szájvizek viszont gyakran tartalmaznak gyógynövényeket, elsősorban a nyálkahártya-betegségek kezelésére, megelőzésére.

9. Az állatok részei vagy termékei közül a következőket alkalmazták fog- és szájüregi problémák ellen: a kecske és a szarvas szarvát, a csuka fogát, a csikó fogát, a farkas fogát és állcsontját, a döglött ló fogát, koponyáját és patáját, a csikó lába körmét, a rákot, a béka lábát, a kígyó bőrét, a borjú lábát velővel, a nyúl fejét velővel, a fekete kutya szőrét, a csiga porát, a kukacot, a gilisztát, a napférget, a kőrisbogarat; pókhálót, ártány, jérce, ló, lúd háját, a disznó zsírját; az eb, a juh és a kecske tejét; a kakas taréjának a vérét; vörös kaláris porát; különböző székleteket és elvétve vizeletet is.

Az emberi testrészek közül gyermek, nő vagy férfi kihúzott fogát, holt ember fogát. Az emberi váladékok és ürülékek közül az ember tejét, vizeletét, éhnyálat, fülzsírt.

A népi gyógyítók évszázadok óta tisztában voltak bizonyos testnedvek gyógyító hatásával, ami nyilván évezredes megfigyeléseken alapult. Az emberi és állati testnedvek ugyanis tartalmaznak olyan enzimeket és szerves anyagokat, amelyek jótékony hatással vannak bizonyos betegségekre.

Mindez különösen érdekes annak a tükrében, hogy például az emberi nyál baktériumölő képességéről az első munkát Hugenschmidt csak 1896-ban jelentette meg. Fleming aztán 1922-ben felfedezte, hogy a hatóanyag a nyálban a lizozim, amely bizonyos bakrtériumokat megöl.[7] (Az 1980-as években például a Csallóközben a fájós fogat és mellette az ínyt reggeli éhnyállal dörzsölték be.[8])

10. Az ásványi és vegyi anyagok közül leggyakrabban sót, timsót, kámfort használtak, néha rézgálicot, jódtinktúrát, kályhapúdert, kerékkútolajat, kerékagyolajat, rézelejét, hamulúgot, égetett meszet, szalicilt, denaturált szeszt, sósborszeszt, választóvizet, spirituszt, kormot, koromcseppet, amerikai cseppet, vitriolt stb.

A sónak és a timsónak érösszehúzó hatása van, de ismert konzerváló, fertőtlenítő hatásuk is elősegíthette elterjedésüket. Ezen kívül a só feltételezett gonoszűző ereje is szerepet játszhatott orvosi alkalmazásában.

Ahogy a puskapor használata elterjedt hazánkban, gyógyszerek alkatrészeként is felhasználták.

11. A gyógyszerreceptek felépítése is hasonló volt évezredeken át. Például az egyiptomi receptek szerkezete is általában három részből állt: a) a betegség megnevezése (bár olykor a gyógyszer, gyógyító anyag említésével kezdődnek a receptek); b) az összetevők és azok mennyiségének felsorolása, az elkészítés módjával kapcsolatos utasítások; c) a gyógyszer hasznosságának bizonygatása, kommendálás, rábeszélés, esetleg ima[9].

12. A gyógyítás mágikus-vallásos jellege már az ókortól él. A népi és a tudós orvoslásban is keveredtek az empírián, a nemzedékek felhalmozott tapasztalatain alapuló gyógymódok a hiedelmek, babonák, vallás diktálta mágikus-kozmikus elemekkel. Ahol a gyógyító ismeretek nem voltak eredményesek, ott gyakran segítségül hívták a démonokat, szellemeket, isteneket. Így volt ez Mezopotámiában, Egyiptomban, a görögöknél a rómaiaknál stb. éppúgy[10], mint a középkori, újkori Magyarországon.

Az átkozás vagy a betegség elküldése már a babilóniaknál és a rómaiaknál is szokásos

[7] Oláh A. 1988. 168–172.
[8] Danter I. 1986. 23.
[9] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 20.
[10] Ring, M. 1997. 27.; Coven-Helfland 1992. 22.; Schott, H. 1993. 32.

volt[11], akárcsak a magyarság körében. Ráolvasással, ráimádkozással is próbáltak gyógyítani a legkülönbözőbb korokban.

Hittek régen is a betegség átadásának, átvitelének lehetőségében, például a rómaiaknál[12]. A magyar népi gyógyításban elterjedt volt a szélnek adás, víznek adás, fához küldés alkalmazása, vagy a betegség másokra történő átküldésének gyakorlata.

Szentelményekkel is gyógyítottak, de szentnek vagy mágikusnak tartott helyek, időpontok is szerepet kaptak a népi foggyógyítás hagyományvilágában.

Az analógia elvének felhasználása szerves része volt a magyar népi foggyógyításnak. Az „ami elrontja, meg is gyógyítja" gondolat több gyógymódnál tisztán megfigyelhető. A fogféreg által okozott fogszuvasodást például gyakran gilisztával, hernyóval, féreggel próbálták gyógyítani.

Az analógiás gyógyítás másik egyértelmű példája, amikor a fogszövetet más kemény szövettel vagy annak porával kúrálták; például csuka fogával, szarvas szarvával és különböző állati-emberi fogakkal.

Ugyancsak megvolt a gyógyszer más testrészen való elhelyezésének szokása is, például a babilóniaknál, a zsidóknál stb[13].

Élt a számmisztika már az ókori népeknél is. A számok közül a legtöbb népnél a 3, a 9 és a 7 (valamint ezek többszöröse) volt mágikus erejű (például a babilóniaknál). Az egyiptomiak azonban a 4-es számot tartották mágikus erejűnek.

13. A disszertációnak (hasonlóan minden folklórkutatáshoz) kultúrtörténeti és nyelvészeti tanulságai is vannak.

Tudomást szerezhetünk a korabeli növényekről és gyógynövényekről, a konyhai eszközökről, a mértékegységekről, a konyhai műveletekről, a gyógyszerek formájáról stb.

A fog- és szájbetegségek gyógyítására használt szerek készítésekor érdekes konyhai eszközöket használták: átalag 'faedény vagy hordó', cserép, cövek 'keverő eszköz', csupor, csuporka, fazék, fejsze (konyhai vágóeszköz is volt), mázas fazék, fedő, hordó, kanál, medence, meszely 'ivóedény', mozsár, pohár, reszelő, rosta, röstölő, soroló (fa), tál, tálacska, tölcsér, üst, üveg, vaskanál, kemence stb.

Az egyes összetevőkből néha meghatározott mennyiséget kellett felhasználni. Az ilyen utasításokból megtudhatjuk, hogy miféle mértékegységeket használtak az adott korban: almányi, arany nyomónyi, átalag 'faedény vagy hordó; Tokaj vidékén 10–20, illetve 75 literes

[11] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 28.; Ring, M. E. 1997. 24.
[12] Ring, M. E. 1997. 47.
[13] Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 28.; Forrai J. 2003.49.

boroshordó', búzaszemnyi, dióhéjnyi, diónyi, drachma (kb. 60 g), ejtel 'űrmérték', gramm, scrupulus (kb. 20 gr), hexgicum (kb. 90 gr), ice (kb. 8 dl), kezed fejényi, lat (a font harmincketted része: 1,75 dkg), libra 'font' (kb. 5760 gr), mandulányi, marok, mennyit egy arany forint nyom, 1 mérték, mérték szerint, meszely (régi jelentése 'ivóedény'), mogyorónyi, nehezék, parányi, sing 'a rőfnél valamivel rövidebb hosszúságmérték, kb. 62 cm', tenyérnyi, ujjnyi, uncia (kb. 480 gr), valamennyi fillér áru, valamennyi kalán, valamennyi krajcár áru, valamennyi tallér áru, valamennyi pénz nyomónyi, valamennyi pénz árányi, valamennyi pohár stb.

A betegségekre a gyógyszereket különféle formában használták. Volt flastrom, ír, kenet, kenőcs, kérő 'tampon', kötés (ez gyakran a mai 'borogatás' megfelelője), liktárium, pilula, pogácsa, por, szájmosó, tapasz stb.

Tanulságos az is, hogy hányféle művelettel készítették a gyógyszereket, s hogy a különféle műveleteknek milyen elnevezései voltak: aszalás, áztatás, csépelés, csinálás, desztillálás, égetés, egybecsinálás, egybe tevés, elegyítés, érlelés, facsarás, fonnyasztás, forralás, főzés (gyakran kenyérhaj alatt), gyúrás, habarás, hámzás, hintés, keverés, közébe vetés, lapogatás, megkenés, megöntés, megroggyantás, megtisztítás, melegítés, mellyesztés, passzírozás, rongyolás 'összetörés, passzírozás', megrontás 'megtörés', megszárasztás, megtörés, metélés, morzsolás, olvasztás, összefőzés, párlás, párolás, pergelés, stb.

Néprajzi és nyelvészeti szempontból is igen lényegesek a fog- és szájbetegségek elnevezései: ajak hasadása, baba 'pokolvarr', béka, büdös száj, csőfekély, dagadott íny, ebfing, fakadék, falat, falatka, fekély, fogaknak borköve, fogfájás, fog gyötrelme, foghús gyulladt csomója, foghúsnak taplós húsa kinövése 'epulis', fogkitörés, fognak ingása, fognak csontfenéje 'caries', fog vályújának vérfolyása, himlő a szájban, íny folyása, íny rothadása, ínyek senyvedése, íz, kelevény, kifövés, kinövő húscsomók, kisebesült nyelv, megdagadott vérző foghús és íny, mérges száj, nyelv alatt való dagadás, nyelv lenövése 'zablája', nyúlajak, papfalat, pokolvar, rák, sülyes szájfekély, száj dagadása, száj dögletessége, szájfekély, szájfertőzés, száj fogyatkozása, száj kiomlása, száj kiveszése, száj rothadása, szájpenész, szájseb, szájzsébre, pállott száj, szájfájás, száj rothadása, túr stb.

A felsorolt megnevezések azt bizonyítják, hogy gyakran nem tudták pontosan megállapítani a betegség típusát, ezért csak a tünetet írták le. A bizonytalanság megmutatkozik abban is, hogy többféle betegséget is neveztek hasonlóképpen, s egy-egy betegségnek is lehetett többféle neve is, például: íz, száj kiomlása, száj rothadása stb.

A különféle megnevezések gyakran csak aprólékos kutatómunkával fejthetők meg, így az *íz*, *ízvíz* stb. is.

Nyelvészeti szempontból érdekesek a betegség keletkezését, kifejlődését és meggyógyulását kifejező szavak is: [az embert] elüti a kórság, elüti a nyavalya, kirontja a nyavalya, elhagyja a betegség; [az emberre] reája fut, ráhatalmaz [a nyavalya]; [egy testrész: a fog, íny, száj] dagad, gyullad, hasogattatik vagy háborgattatik, kihull, kiromol, kivész, megasz, megbántódik, megbüdösödik, megévődik, megfeketedik, megkél, megpuffad, megszakad, megtisztul, megtompul, megtüzesül, megvész, megvesztegettetik; [a daganat, csomó, hólyag] keletkezik, kinő, meghegyesül 'megérik', odaszökik, odavetődik, összenyomódik, puffadozik, rothad, törékennyé lesz; [a beteg] él az orvossággal, könnyebbül, lábad, jobbul, megvigaszik 'meggyógyul'; [a betegséget, dagadást, fájdalmat, kelést, kórt, rossz anyagot, rossz vért, tünetet] elállatja, elhagyatja, elhúzza, elmulasztja, eloszlatja, előzi, elveszi, elveszti, jóvá teszi, kifakasztja, kirekeszti, kiszívja, kitisztítja, kiűzi, kiveszi, kivonja, kivonsza, könnyebbíti, lecsendesíti, lehúzza, megállatja, megapasztja, megenyhíti, megerősíti, megjójítja, meggyógyítja, meghűvösíti, meglágyítja, megtisztítja, megvigasztalja 'gyógyítja' [a gyógyszer vagy a gyógymód]; [a betegség] eláll róla, gonoszra fordul stb.

14. Ha tömören jellemezni szeretnénk a népi foggyógyítást, akkor azt mondhatjuk, hogy évszázados, sőt évezredes hagyományok, tapasztalatok határozták meg az alkalmazott szerek, gyógymódok kiválasztását. A kezelések többnyire a tünetek, panaszok, fájdalom elmulasztására, megszüntetésére irányultak. Gyulladáscsökkentő, fájdalomcsillapító anyagokat használtak, néha fogat húztak, szöveteket vágtak fel, kiölték az ideget (vagy a férget). A fogak speciális anatómiai helyzetéből és felépítéséből adódóan bizonyos – ma már természetesnek számító – beavatkozások elvégzésére évezredeken keresztül nem voltak képesek a gyógyítók. Gondolok itt például a fogak gyökérkezelésére, aminek hiányában minden beteg, elhalt, gangrénás, gyulladt fog tulajdonképpen fertőző forrásként, gócként maradt a szervezetben, magában hordozva egy újabb akut gyulladás fellobbanásának vagy a fertőző ágensek szétszóródásának veszélyét.

A szuvas fogak ellátása sem lehetett tökéletes, hiszen a mai gyakorlat szerint a felpuhult, fertőzött fogszövetek eltávolítása után „jól záró" tömést kell készíteni. Itt-ott olvashatunk például az odvas fogak ónnal történő kiöntéséről, de ha ezt nem előzte meg az üreg „kitakarítása", a szuvasodás továbbterjedésével és hosszabb távon a fog elhalásával, pulpitisszel lehetett számolni.

A népi gyógyítás vizsgálatakor mindig felmerül a kérdés, hogy mai ismereteink alapján ítélve milyen lehetett a népi gyógyítás, jelen esetben a népi foggyógyítás hatékonysága? Ezt a kérdést nem könnyű több száz év távlatából, elbírálni. Összegezve mégis azt mondhatjuk, hogy az elképzelések és a gyógymódok között voltak helytállók, ma is elfogadhatók és

helytelenek, hatástalanok, sőt károsak is.

A fog- és szájbetegségek okai közül helytálló volt például az, hogy a fogaknak árt a savanyú, édes, erősen hideg és meleg ételek fogyasztása, a mértéktelen táplálkozás, a fogtisztítás hiánya, valamint a fog zománcának a megsértése, vagy például a szájbetegségek oka valóban lehet tisztátalan ételek fogyasztása, más poharának használata stb.

A különféle gyógymódok között voltak hatékonyak, hatástalanok és károsak is. Hasznos volt például a dagadt arc párolása, dunsztolása a gyulladások beolvadásának elősegítésére (pus bonum et laudabile). Erre a célra sűrű, „meleg" anyagokat használtak, így kerülhetett sokszor sor székletek, állati zsírok alkalmazására.

A fájós fog idegének kiölésére számtalan hatásos anyagot használtak, de a fogak kiégetése is ezt a célt szolgálta. A növények közül több alkalmas volt idegölésre, így például a fokhagyma, a bors, a gyömbér, a tömjén, a lapu stb., sőt a vörös kaláris (korál) pora is.

Sok növénynek a gyulladáscsökentő, fájdalomcsillapító vagy antibiotikus hatását használták ki, még akkor is, ha nem voltak tisztában a szerek hatásmechanizmusával.

A fokhagyma (Allium sativum) például nem véletlenül volt a legkedveltebb „gyógyszer", hiszen a népi orvoslás igen nagy gyógyító, megelőző és élethosszabbító erőt tulajdonít a fokhagymának.[14] Bebizonyosodott, hogy igen nagy a hatásterülete, legalább huszonötféle hatóanyagot tartalmaz (az antibiotikus hatástól a vérnyomáscsökkentésig). Ugyanez mondható el a gyulladásgátló azulént tartalmazó cickafarkról és székfűről, a fitocid (antibiotikus) hatású illóolaj-tartalmú növényekről, köztük a kakukkfűről és a fenyőről is.[15]

A szegfűszeg ma is alkotórészét képezi több fogászati anyagnak fájdalomcsillapító, gyulladáscsökkentő hatása miatt (pl.: Endomethason gyökértömő anyag).

A só és a timsó használata sem volt véletlen, hiszen mindkettőnek érösszehúzó hatása van, és konzerváló és fertőtlenítő hatással is rendelkezik.[16]

Az illó olajok, a tannin, a timsó, az alkaloidok, az alabástrompor antimikrobás, adsztringens, fájdalomcsillapító hatása kétségtelenül jó lehetett.

Helyes volt a foghúzás utáni vérzés tamponra (régen gyapotra vagy ruhára) harapással történő megszüntetése is. A (sós) kamillateával ma is öblögetnek foghúzás utáni fájdalom esetén.

A gennyes, már beolvadt, gyulladásokat gyakran felvágták, ahogy ma is teszik.

Természetesen voltak hatástalan, sőt kimondottan káros, veszélyes eljárások és

[14] Vö. Oláh A. 1986. 160.
[15] Oláh A. 1986. 160.
[16] Hoppál M. – Törő L. 1975. 49.

gyógyszerek is. Ilyen volt például a fájós fog tömjénnel, vitriollal, beléndekkel stb. való kezelése, ilyenkor ezeknek az anyagoknak a szövetroncsoló hatását használták fel a fogeltávolítás megkönnyítése érdekében, de sokszor károsodhattak a környező fogak és szövetek is.

Mérgek, bódító anyagok is használatban voltak, amelyek bizonyos esetekben nyilván a szervezet általános állapotára is hatással lehettek.

Nem volt helyes gyakorlat foghúzás után a száj öblögetése, ez ugyanis nem szünteti, hanem fokozza a vérzést (kivétel alveolitis esetén a sós kamillás öblögetés), valamint az újszülött nyelvfékének durva felszaggatása sem.

Van arra is példa, hogy bár a korábban használatos népi módszer vagy gyógyszer ma nem helyeselhető, az elképzelésnek mégis volt racionális magja. Ilyen volt például a ganéjterápia is. Az, hogy a nép mágikus erőt tulajdonított az emberi és állati váladékoknak, nem volt véletlen, hiszen ezek az anyagok természetes hatóanyagokkal is rendelkeznek, s így gyakorta siker koronázta a velük való gyógyítást. A székletek használata a 20. századra eltűnt a mindennapi gyógyító gyakorlatból, mivel a modern kor embere, aki egyre jobban eltávolodott a természettől, már visszataszítónak, undorítónak találta az ürülékeket (és általában a más emberi váladékokat is).

A mágikus eljárások, imák, ráolvasások stb. hatását a mai kor embere nyilván megkérdőjelezi, de semmiképpen nem szabad figyelmen kívül hagyni az emberi psziché, illetve mentális állapot hatását a testi egészségre, hiszen a napjainkban oly divatos pszichoszomatikus szemlélet éppen azon az elven alapul, hogy a depresszió, rosszkedv, neurózis, stressz betegségeket vagy testi tüneteket okozhat. Ugyanakkor a gyógyulásba vetett hit, a pozitív hozzáállás, a jó mentális állapot elősegítheti a betegségekből történő kigyógyulást.

Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a mai kor embere is (mikor senki sem látja) gyakran fordul kéréseivel, gondjával-bajával, könyörgéseivel, óhajaival Istenhez vagy valamilyen felsőbb hatalomhoz; néha szinte függetlenül attól, hogy egyébként milyen mértékben hívő, illetve jár-e templomba.

15. A fent leírtak alapján ki lehet jelenteni, hogy a népi (fog)gyógyító eljárások és gyógyszerek számos tekintetben segítették, megalapozták a modern orvostudomány fejlődését. Ugyanakkor sajnálattal azt is meg kell állapítanunk, hogy a régi gyógyító tudás jelentős része elveszett vagy legalábbis nem hozzáférhető a mai kor embere számára, ami azért fájó, mert a korszerűnek nevezett 21. századi orvostudomány számos, az emberi egészséggel-betegséggel kapcsolatos probléma megválaszolására, megoldására nem képes.

17. A disszertációhoz felhasznált régi, 19. század előtti források

1. Eredeti nyomtatványok

Benedeki Enyedi Ó János 1801. Falusi emberek patikája. Kolozsvár

Beythe András 1590. Fives könüv. Németújvár.

Bornemissza Péter 1578. Ördögi kísértetek. Sempte.

Csapó József 1771. Kis gyermekek isputálja. Debrecen.

Csapó József 1775. Új füves és virágos magyar kert. Pozsony. (Az idézetek az 1792-es kiadásból valók.)

Csapó József 1791. Orvosló könyvetske. Pozsony.

Cseh Márton 1656. Lovak orvosságos könyvecskéje. Lőcse.

Diószegi Sámuel 1807. Magyar fűvész könyv. Debreczenbenn. Csáth György nyomtatásában.

Fazekas Mihály – Diószegi Sámuel 1813. Orvosi füvészkönyv. Debreczenbenn. Nyomtattatta Csáthy György.

Felvinczi György 1693. Az Anglia országban lévő Salernitana scholának jó egészségről való meg-tartásának az módgyáról írott könyve. Versekben fordítva. Lőcse. (Az idézetek az 1768-as kiadásból valók.)!!

Felvinczi György 1714. Bellum Morbum. Az-az a' Nyavalyáknak egymás között való vetélkedések.

Frankovich Gergely 1588. Hasznos és fölötte szükséges könyv. Monyorókerék.

Juhász Máté 1763. Házi különös orvosságok, mellyek az orvosok nélkül szükölködö Betegeskedőknek vigasztalására következő-képpen a betük rende szerént külön külön Nyomtatásokból, és Irásokból szedettettek egyben. Nyomtattatott Kolozsvárt Az Jésus Társasága Akadémiájának Betűivel.

Kiss József 1794., 1796. Egésséget tárgyazó Katechizmus.

Lange, M. 1788. *Recensio remediorum praecipuorum Transylvanicis domesticorum.* Offenbech, Ex officina U. Weis et C. L. Brede.

Lippai János 1664 és 1667. Posoni kert. Bécs és Nagyszombat. (Az idézetek az 1753-as kiadásból valók.)

Marikowzki Márton 1772. A' néphez valo tudósitás Miképpen kellyen a' maga egésségére vigyázni. Nagy Károlyban. Grof Karoli Antal úr tipográfiájában.

Mátyus István. 1762., 1766. Diaetetica. I., II. Kolozsvár, Páldi István nyomdája.

Mátyus István 1787–1793. Ó és új Diaetetca. I–VI. Pozsony, Füskúti Landerer Mihály nyomdája.

Miskolczi Ferenc: Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai úti-társ. Győr, 1742, Streibig János Gergely.

Nadányi János 1669. Kerti dolgoknak le-írása. Kolozsvár.

Nagy János 1842. Nincs fogfájás többé. Pest. Szinnyei Könyvészete.

Pápai Páriz Ferenc 1690. Pax Corporis. Kolozsvár. – Az idézetek az 1747-es kiadásból valók. Az idézéskor: 1690/1747.

Peechi Lukács 1591. Lelki füves kert, avagy Keresztyén szüzeknek tisztességes koszoroia. Nagyszombat.

Rácz Sámuel 1778. Orvosi tanítás. Budán. A' Királyi Universitásnak Betűivel.

Rácz Sámuel 1794. Borbélyi tanítások első darabja. Pest. Nyomtattatott Trattner Mátyás betűivel.

Nedeliczi Váli Mihály 1792. Házi orvos szótárotska, az az betű szerént magyarúl szólló orvos könyvetske.

Torkos Justus János. 1764. Bericht der königlichen des Königreiches Hungars. Frey-Stadt Pressburg, Lage, Wassern und Luft. Pressburg.

Vásárhelyi Sámuel 1792. Az egészséges hosszú életről való szabad elmélkedések.

Weszprémi István 1760. A' kisded gyermekeknek nevelésekrő való rövid oktatás. Kolozsvár. Páldi István nyomtatása.

Zey András 1608. Olajoknak declaratioja. Váralja.

2. Hasonmáskiadások

Apáczai Csere János 1658. Magyar Enciklopédia. Utrecht. – Hasonmáskiadás. 1975. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest. Az idézéskor: 1658/1975.

Horhi Melius Péter 1578: Herbarium. Kolozsvár. Reprint Kiadás: Balassi Kiadó, Budapest, 2002. Az idézéskor: 1578/2002.

Kömlei János 1790. Szükségben segitö könyv. Pesten. Stáhel József és Kilián Könyvárosnál. Kiadta: Méry Ratio, Somorja, 2005. Idézéskor: 1790/2005.

Tseh Márton 1797. Lovakat orvosló-könyv. Reprint kiadás: 1979. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest. Idézéskor: 1797/1979.

Zay Anna 1718. Herbárium. Reprint kiadás: Fólia Rákócziána 2. Nyíregyháza, 1979. Idézéskor: 1718/1979.

Matheus Babracharzán, Andreas Zey 1608. Olajoknak […] DECLARATIOJA RMK. I.

3. Egyéb kiadások

AM. = Ars medica 1547. Varjas Béla (kiad.): XVI. századi magyar orvosi könyv. Sárkány Nyomda, Kolozsvár.

Becskereki Váradi Szabó György 1698–1703. Medicusi és borbélyi mesterség. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 341–434.

Dudith András összegyűjtött levelezése 1598. XVII., XXI. levél

Gulyás Éva 1992. Egy XIX. századi kéziratos gyógyítókönyv Mesterszállásról. In: Hiedelmek, szokások az Alföldön. Arany János Múzeum. Nagykőrös. 401–425.

Halászné Zelnik Katalin 1992. Gelencei orvosi könyvecske a XVIII. századból. In: Antológia, Lakitelek. 15–44.

Házi patika 1663 k. In Hoffmann (szerk.) 1989: 227–46.

Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Szeged. József Attila Tudományegyetem.

Manardi Giovanni 1556. Epistolae Medicinales 341., 342. levél.

Máriássy János 1614–1635 k. Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok In: Hoffmann (szerk.) 1989: 53–75.

Medicinae Variae 1603 k. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 12–52.

Megpróbált dolgok 1607–1758. In Hoffmann (szerk.) 1989: 497–501.

Orvosságos könyvecske 1665 k. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 247–266.

Orvosságoknak rendszedése. XVII. sz. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 460– 495.

Próbált orvosságok 1684. In Hoffmann (szerk.) 1989: 335–339.

Szentgyörgyi János 1619 e. Testi orvosságok könyve. In: Hoffmann (szerk.) l989: 173–210.

Török János 1619 e. Orvoskönyv. Lovak orvoslása. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 77–172.

Újhelyi István 1677. Orvosságos könyv Apafi Anna számára. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 295–334.

Váli Mihály, nediliczi 1797. Házi orvos szótárotska, az az betű szerént magyarúl szólló orvos könyvetske. Pápa,

Váradi Vásárhelyi István 1663 k. Kis patika. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 211–225.

4. Levéltári anyagok

16. század

*Melius Herbariumához kötött recipek** 1598. EK RMK I/2. – Egyetemi Könyvtár Kézirattár.

17. század

Szentgyörgyi János* 17. sz. eleje. *Testi orvosságok könyve.* Oct. Hung. 500. – OSZK Kézirattár.

Váradi Vásárhelyi István 1628. *Orvosságos kis keönjveczyke…Kis Patika.* Duod. Hung. 66. – OSZK Kézirattár.

*Házi patika** 1663 k. Oct. Hung. 485. – OSZK Kézirattár.

Miscellanea 17. sz. eleje. Oct. Hung. 1063. – OSZK Kézirattár.

Illyéshazy József 17. sz. *Orvosságoknak Rend. Szedése és Orvossaghos Könjveczke** Oct. Hung. 87. – OSZK Kézirattár.

*Gyógyszerek** 17. sz. MTA KK 96. – OSZK Kézirattár.

*Orvosságos könyv** 17. sz. Quart Hung. 279. – OSZK Kézirattár.

Gyászénekek és gyászbeszédek gyűjteménye. 1685–1690. Oct. Hung. 1098.– OSZK Kézirattár.

17. századi kéziratok későbbi másolata, illetve szövege

Miscellanea Medica 17. sz.-i kézirat 1740 körül keletkezett másolata . (A továbbiakban : 17. sz./1740.) Quart. Hung. 440. – OSZK Kézirattár.

Mathiolus Petrus Andreas (Ford. sztregovai Madách Gáspár) 1628. 18. sz.-i másolat. (A továbbiakban: 1628/18.sz.) *Hazij Patica.* Quart. Hung. 2247. – OSZK Kézirattár.

Zsömen Zay Anna (ford.) 19. sz.-i másolat.. *Orvoskönyv mellyet Néhai Tudós és igen hires Doctor Mathiolus Tseh nyelvre fordittatott és meg is bővittetett 1690-ben Herbariumaból nyavalyáknak rende szerint Danczkai keserves, hosszas Bujdosásában maga és Gyermekei Számokra magyarra forditott N.T.N. Vay Ádám Uram Árva özvegye Zsömen Zay Anna*. Quart. Hung 1969. – OSZK Kézirattár.

Gazdasági tanácsok és orvosi receptek 17. sz. Oct. Hung. 946. – OSZK Kézirattár.

Orvosságos könyv. 1603/1761. (Ezen követhetendő orvosságok irattattak egy Erdélybül került igen szakadozott irásbul, mellyben egy helyen ez volt feljegyezve: Varanay iratta ez könyvet Anno Dni 1603 és én Tkes Vattai Pál uramnál reá akadván, irtam ki ez következendöket An 1761. Lossontzon.) S 729.

18. század

*Orvoskönv némely füveknek hasznáról** 18. sz. eleje. Oct. Hung. 636. – OSZK Kézirattár.

Gr. Vay Ádámné született Zay Anna báróné 1718. *Orvosságos könyv*. Quart. Hung. 2815. – OSZK Kézirattár.

Váli Mihály 1759/1784. *Dictionarium Hungaricum Medicum! Az az Bőtű rendi szerint magyarul mondo orvos Könyvetske*. Fol. Hung. 1029.

Herbarium azaz némely orvosságra való füveknek haszna Carol Clusius, Andras Mathiolus és a több tudos régi doktoroknak írásaiból kiszedegettetett és magyarra fordíttatott orvos könyv. 18. sz. Fol. Hung. 1786. – OSZK Kézirattár.

Notamenta de medicamentis 18. sz. Quart. Hung. 639. – OSZK Kézirattár.

Házi orvosságok 18. sz. Oct. Hung. 719. 2.v., 5.r. – OSZK Kézirattár.

Orvosságos könyv 18. sz. Oct. Hung. 754. OSZK Kézirattár.

Herbarium az az Füves Könyv 18. sz. második fele. Fol. Hung. 111. – OSZK Kézirattár.

Ibrányi István 18. század eleje. *Orvosi könyv mellyet írt és készített az 18k század elején Esztergomi Kánonok, Ibrányi Ferenc testvére tulajdon kézírása* III. könyv. Oct. Hung. 1761. – OSZK Kézirattár.

Takáts János Academikus 1771. *Tanuló és Beteges emberekhez való tudósítás. Miképpen kellyen egésségeknek fenn tartására és vissza-nyeresere vigyazni Irattatott Tissot Úr M.D. által Franczia Nyelven, Azután német és más Nyelveken is.* Oct. Hung. 86. – OSZK Kézirattár.

Receptkönyv [Orvosi és háztartási receptek a 18.század végéről]. Oct.Hung. 969. – OSZK Kézirattár.

Csenálossi Ravazdj András 1788. *Méhtolmáts.* Oct. Hung. 412. – OSZK Kézirattár.

Ráolvasások és házi orvosságok 18. sz. Oct. Hung. 729. – OSZK Kézirattár.

Nyavalyák orvoslásának nemei 1796. Oct. Hung. 866. – OSZK Kézirattár.

Rátz Elek 1765. *HERBARIUM. ORVOSKÖNYV mellyet Néhai Tudós és igen híres DOCTOR MATHIOLUS Tseh nyelvre fordittatott 's bővíttetett HERBARIUMÁBOL A nyavallyáknak rendi szerint:DANSZKAI keserves bujdosásában, maga, és Gyermekei*

számokra őszve szedegettetett, és Magyar nyelvre fordított Néhai I. N. VAY Ádám Uram Árva Özvegye Tsőmőri ZAY ANNA Mostan pedig maga számára le írt A[nn]o 1765. die 8. M. Maji. Quart. Hung. 3291. – OSZK Kézirattár.

18–19. század

Hatalmas recipe Melly az emberi élet továb való meg tartására egybe Szerkesztetett. 1805. Fol.Hung. 1231. – OSZK Kézirattár.

Jegyzőkönyvecske melyben mind a bibliából, mind híres poétákból szép históriákat lehet találni, nem különben hasznos tanításokat az emberek betegsége ellen. 1782–1832. Oct. Hung. 486. – OSZK Kézirattár.

Orvosi receptek 18–19. sz. Fol. Hung. 1760. – OSZK Kézirattár.

Jegyzőkönyvecske melyben mind a bibliából, mind híres poétákból szép históriákat lehet találni, nem különben hasznos tanításokat az emberek betegsége ellen 1782–1832. Oct. Hung. 486. – OSZK Kézirattár.

19. század

Sz Szilágyi Mihály m.k. mikefalvi Református pap 1805. *Orvosságos Könyv melyet Méltóságos Zejkfalvi Zejk Éva Kis Asszony Számára s Kivánságára irt által ide másbol Augusztusnak l-ső napján 1805-dik esztendőben Sz. Szilágyi Mihály m.k. Mikefalvi Református pap* [sic] Quart. Hung. 1830. – OSZK Kézirattár.

Orvosságos könyv 1807. körül. Oct. Hung. 867. – OSZK Kézirattár.

Petrovits Máthe 1808–1809. *Betegségeknek különös Tanítása (Therapia Specialis) mellyet az Orvosi Karnál egyidejö Tanítója, es Köres Vármegyének Tábla Birája, Magyar halgatóinak első fél esztendőben 1808/9 elő adott* [sic] *II. Különös Therápiának folytatása* EK D 24. 101. v., 102. r., 102. v. folio – Egyetemi Könyvtár Kézirattár.

Fáy András 1808–1818. *Némely Gazdaságbeli Jegyzések 1808-dik Esztendőben.* Oct. Hung. 550. – OSZK Kézirattár.

Jegyzőkönyv Házi tanácsok, orvosságok, köszöntő versek. 19. sz. eleje. Oct. Hung. 850. – OSZK Kézirattár.

Uj Füves és Virágos Magyar Kert. 19. sz. eleje. Oct. Hung. 982. – OSZK Kézirattár.

Orvosságos könyv II. k. 19. sz. eleje Oct. Hung. 948. – OSZK Kézirattár.

Orvosságos és füves könyv. 19. század eleje. Oct. Hung. 1187. – OSZK. Kézirattár.

Új Orvos Könyv mely iratott 1814. Esztendőben Dörögdön. Oct. Hung. 571. – OSZK

Kézirattár.

Fáy András jegyzetei. 1833–1840 körül. Oct. Hung. 656. – OSZK Kézirattár.

Waltherr László jegyzőkönyvei I. k. 19. sz. első fele. *Orvosi receptek*. Oct. Hung. 560. – OSZK Kézirattár.

A magyar nép természetes és tapasztalásra épült orvosság nemei Duna, Tisza és Körösök környékein [sic] 19. sz. Quart. Hung. 2940. – OSZK Kézirattár.

A *-gal jelölt dokumentumok átírt változatai megvannak a Hoffmann-féle gyűjteményben.

18. Szakirodalom

Anda Tibor 1960. Árpád-kori érvágó-scarifikáló eszköz. *Archeológiai Értesítő* 87. sz. 221–224.

Antall József – Buzinszkay Géza (szerk.) 1975. *Népi gyógyítás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 7–8.

Antall József – Buzinszkay Géza (szerk.) 1979. *Népi gyógyítás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 11–12.

Antalné Tankó Mária 2003. *Gyimes-völgyi népi gyógyászat*. Európai Folklór Intézet – L' Harmattan Kiadó, Budapest.

Arányi Lajos 1872. Azon előítéletek és babonás gyógyítások elősorolása, melyek a visegrádi, nagymarosi (németajkú) lakosságnál megrögzöttek. In: *A magyar orvosok és természetvizsgálók 15. nagygyűlésének munkálatai*, Pest. 172–174.

Arnold, Wolfgang 2005. In: *Múlt-Kor történelmi portál* 2005. augusztus. 18. 1.

Aumüller István 1979. Az etnobotanika jelenlegi helyzete Burgenland területén. *Orvostörténeti Közlemények Supplementum* 11–12. sz. 103–112.

Babulka Péter 1998. A magyar népi orvoslásban használt növények. *Komplementer Medicina*. 2/1. 6–16.

Babulka Péter 2002. Gyógynövényeink népi használata és értékelésük néhány szempontja. In: Barna Gábor, Kótyuk Erzsébet (szerk.) 2002. 152–167.

Babulka Péter – Bosányi László – Grynaeus Tamás 1989. *Síppal, dobbal. Hagyományos orvoslás az Európán kívüli népek körében.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.

Bálint Nagy István 1929. A hagyma a magyar népies gyógyászatban. *Makói Friss Újság* 20. évf., 75. sz. 4.

Bálint Sándor 1980. Egészség–betegség. A *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.* 147–185.

Balla Ferenc 1988. A középkori magyar-délszláv orvosi kapcsolatok kérdéséhez. *Létünk* 5. sz. 593–599.

Balló István 1900. Régi paraszt házi orvosságok jegyzéke. *Ethnographia* 11. 352–355, 411–418.

Balogh Irma 1891. Babona és kuruzslás Sáros vármegyében. *Egészség* 5. 17–20.

Balogh József (Kis-Kunsági rendes orvos) 1840. A' magyarországi szikes vidékek természettudományi tekintetben (Jutalmazott pályamunka). In: *Természettudományi*

pályamunkák. Kiadta A’ Magyar Tudós Társaság, Buda, A’ Magyar kir. Egyetem betűivel.

Balogh Károly 1967. Iatrogén ártalmak a stomatológiában. *Orvostörténeti Közlemények* 43. 87–91.

Bán Imre 1958. *Apáczai Csere János*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Barla Sz. Jenő 1907. Régi babonás gyógymódok. *Ethnographia* 18. sz. 221–227.

Barla Sz. Jenő 1908. Az 1562. évi debreczeni hitvallástétel népies vonatkozásai. E*thnographia* 19. sz. 194–202.

Barna Gábor 2002. *Egy XIX. századi orvosi könyv és összeírója*. In: Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet (szerk.) . 53–60.

Barna Gábor–Kótyuk Erzsébet (szerk.) 2002. *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből.* Szegedi vallásos néprajzi könyvtár.

Baron, Pierre 1999. Stomatologia w malarstwie. Wydawnicza Parol, Krakkó.

Bedő Imre 1936. *A nép, a doktor meg a patika.* Előadás a szegedi Rotary Club társasvacsoráján. Szeged.

Békefi Remig 1912. Orvosok, betegségek és gyógyítások az Árpádok korában. *Gyógyászat*, Budapest, 4–15.

Bencze József 1923. Kuruzslások és gyógyító népszokások a Dunántúlon. *Gyógyászat* 63. sz. 601–602, 615–616, 627, 639, 662–663, 677–678.

Bencze József 1959. A magyar nép mesterséges gyógyfürdőiről, a füstölésről és gőzölésről.*Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 12. sz. 5–45.

Bencze József 1960. Ősmagyar motívumok orvostörténeti maradványainkban. Az *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* (ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica) 17. sz. 65–92.

Bencze József 1961. A szocialista mezőgazdaság és a magyar népi gyógyászat.In: *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 21–22. sz. 143–203.

Benkóczy Emil 1907. Egervidéki babonák. *Ethnographia* 18. sz. 99–102., 150–153.

Berze Nagy János 1910. Babonák, babonás alakok és szokások Besenyőteleken. *Ethnographia* 21. sz. 24–30.

Bingen Hildegard 2004. *Okok és Gyógymódok.* Kairon Kiadó.

Bodó Sándor 1969. Sámánok, borbély-sebészek, kovácsok. „ Micsoda remek foghúzás”.*Déli Hírlap* 63. szám, nov. 13. 63.

Bolgár Ágnes 1934. *Magyar bájoló imádságok a XVI–XVII. századból*. Budapest.

Borsa Gedeon 1958. Magyarország számára nyomtatott érvágó naptár a XVl. századból. Az *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 10–11. sz. 278–283.

Bosnyák Sándor 1973. Adalékok a moldvai csángók népi orvoslásához. Orvostörténeti Közlemények 69–70. sz. 279–298.

Bouteiller, Marcelle 1966. *Medecine populaire d'hier et d'aujour d'hui*. Paris, Maisonneuve et Larose. Proskauer, Curt hrsg. Kulturgeschichte der Zahnheilkunde. Nr. II.

Bruck Walter 1915. *Das Martyrum der heiligen Apollonia und seine Darstellung in der bildenden Kunst.* Kulturgeschichte der Zahnheilkunde in Einzelldarstellungen II. Berlin, Hermann Meuser.

Bruszt Pál – Kőhegyi Mihály 1963. Az egri vár „csontfülkéjében" őrzött, az 1552-es ostrom alatt elesettek csontmaradványainak eredete és fogászati vizsgálata. Az *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* (ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica) 28. 45–54.

Budai József 1924. Népies gyógynövények és gyógyeljárások Borsod vármegyében. *Herba* 7. sz. 309–317.

Burke, Peter 1991. *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, Budapest.

Bünker József Rajmund és Ernyey József 1905. Újabb adatok a meglakatolt emberi állkapcsok kérdéséhez. A *Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője* 6. sz. 215–222.

Cowen, David L., Helfand, William H. 1990. *Die Geschichte der Pharmazie in Kunst und Kultur.* DuMont Verlag, Köln.

Czégényi Vilmos – Keszey Dóra (szerk.) 2010. *A beteg ember*. Mentor Kiadó. Marosvásárhely.

Csáky Károly 2001. *A Középső-Ipoly menti palócok népi hiedelemvilága (Egy határ menti régó népi hiedelemrendszere).* Nap Kiadó, Dunaszerdahely.

Csapodi István 1882. Pápai Páriz Orvosi nyelve. *Magyar Nyelvőr* 11: 376–378, 423–425.

Csapodi István 1883. Pápai Páriz Orvosi nyelve. *Magyar Nyelvőr* 12: 30–31, 42–45, 84–87, 126–128, 175–177, 221–226.

Csefkó Gyula 1927. Szemgyógyítás szenteltvízzel és szentelményekkel kapcsolatos hiedelmek. *Ethnographia* 38. sz. 40–42.

Cselkó Ignác 1839. *Rudimenta Philosophiae comitatus Trenchiniensis.* (Orvosdoktori Értekezés.) Buda.

Csermák Géza 1949. Istensegítsiek állatorvoslása. *Ethnographia* 60. sz. 236–266.

Csippék János 1907. Adatok a felvidéki „olejkárok”, házaló gyógyszerárusok történetéhez. A *Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője* 8. sz. 247–268.

Csiszár Árpád 1965. Csikólép és emberkoponya. *Néprajzi Közlemények* 10/1–2. sz. 379–385.

Csoma Gergely 2000. *Varázslások és gyógyítások a moldvai csángómagyaroknál*. Kráter Kiadó, Pomáz.

Csögör Enikő 1998. *Tordatúr hiedelemvilága*. Kritérion Könyvkiadó, Kolozsvár.

Daday András 2005. *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi* történetéből….. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Danterné Tóth Izabella 1982. Adalékok egy csallóközi falu népi gyógyászatához. In: *Madách naptár*. Bratislava. 182–185.

Danter Izabella 1986. Népi gyógyítás a Csiliközben. Spravodaj Múzea – Múzeumi Híradó, Dunaszerdahely. *Csallóközi Múzeum* X. 3–36.

Danterné Tóth Izabella 1994. *Népi gyógyászat a Kisalföld északi részén*. Lilium Amarum, Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság. Komárom–Dunaszerdahely. 69–70.

Deáky Zita 1990–1991. Vásári sokadalom – füvesek, foghúzók és társaik. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*. 409–417.

Deáky Zita 1997. Egy gyógyító sakter a 19. század közepén. In: *Európából Európába. Tanulmányok Balassa Iván tiszteletére. Néprajzi Látóhatár*. IV. 1–4. sz. 444–452.

Deáky Zita 2002. *A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban.* Osiris Kiadó, Budapest.

Deáky Zita 2004. *Felső-magyarországi orvosi helyiratok. Történeti-néprajzi források a 18–19. századból.* A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára. 9. A Györffy István Néprajzi egyesület kiadványa, Budapest.

Deáky Zita 2008. Erdély orvosi szemmel a 18–19. században. Történeti-néprajzi források. Györffy István Néprajzi Egyesület, Budapest

Deáky Zita – Krász Lilla 2005. *Minden dolgok eredete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század).* Századvég Kiadó, Budapest.

Diószegi Vilmos 1958. *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Diószegi Vilmos 1960. Embergyógyítás a moldvai székelyeknél. *Néprajzi Közlemények* 5/3–4. sz. 35–124.

Diószegi Vilmos 1978. *A pogány magyarok hitvilága*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Duin, Nancy – Sutcliffe, Jenny 1993. *Az orvoslás története*. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest.

Ebstein, Wilhelm 1903. *Die Medizin im neuen Testament und im Talmud*. Verlag von Ferdinand Enke, Stuttgart.

Edelmann Menyhért 1889. Babona és kuruzslás. *Egészség*. 209–222, 237–254.

Erdélyi Zsuzsanna 1971. Archaikus és középkori elemek a középkori népi szövegekben. *Ethnographia* 82. sz. 343–363.

Erdélyi Zsuzsanna 1976. „*Hegyet hágék, lőtöt lépék*”. *Archaikus népi imádságok*. Magvető Kiadó, Budapest.

Erdélyi Zsuzsanna 1979. Az archaikus népi imák kérdéseihez. *Confersio* 1. sz. 108–114.

Éry Kinga 1971. Szempontok a kora Árpád-kori népesség embertani és régészeti forrásainak értékeléséhez. *Demográfia* 14. 99–100.

Farkas József 1968. Bakos Ferenc, a mátészalkai parasztorvos. In: *A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve* X. 145–182. Múzeumi Ismeretterjesztő Központ, Budapest.

Farkaslaki Hints Elek 1939. *Az orvostudomány fejlődése az emberiség művelődésében. Az őskori és ókori orvostudomány*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés. Rényi Károly kiadása, Budapest.

Farkaslaki Hints Elek 1939. *Az orvostudomány fejlődése az emberiség művelődésében. A középkori orvostudomány*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés. Rényi Károly kiadása, Budapest.

Fazekas István – Székely Sz. Magdolna 2001. *Igézet ne fogja… A népbabonák világa.* (Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos „babonaszótára” nyomán.) Fekete Sas Kiadó, Budapest.

Ferenczi Imre 1973–1974. Népi gyógymódok a bánsági magyarok körében. *Néprajzi dolgozatok* 28. Szeged, a JATE BTK kara. 281–297.

Ferenczi Imre 1977. Ráolvasások, archaikus népi gyógymódok a Maros mentéről. *Néprajz és Nyelvtudomány* 21. sz. 313–353.

Forgács Tamás 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Dr. Forrai György 2003. *Gyógyítások könyve. Lehet-e orvosi lexikon a Biblia?* MakkabiKiadói Kft – Atheneum. 2000 Kiadó, Budapest.

Dr. Forrai Judit 2005. *Fejezetek a fogorvoslás és eszközeinek történetéből*. Dental Press Hungary, Budapest.

Földes Vilmos 1960. Kuruzslók és javasasszonyok. Az *Országos Orvostörténeti Tár Közleményei* (ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica) 17. 111–132.

Gajda Pál 1903. Mikor a nép a doktor (Néhány népies gyógyszer és babonás gyógymód a Nagy- Kunságból). *Gyógyszerészi Hetilap* 15. 234–236, 16. 246–252.

Geist-Jakobi, G. P., Doctor dentariae medicinae und Zahnarzt zu Frankfurt a.M. 1896. Geschichte der Zahnheilkunde vom Jahre 3700 v. Chr. bis zur Gegenwart. Verlag von Franz Pietzker, Tübingen.

Gémes Balázs 1979. A népi orvosláskutatás aktuális problémái Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények Supplementum* 11–12. sz. 15–33.

Ghitan Teodor 1961. A régi olejkárok nyomai Erdélyben a XVIII. századból. Az *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 20. 5–9.

Ginzburg, Carlo 1991. *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Európa Kiadó, Budapest.

Gönczi Ferenc 1902. Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji népnél. *Ethnographia* 13. sz. 78–84., 128–32., 214–24.

Gönczi Ferenc 1902. A villámlás, mennydörgés és mennykő a göcseji nép hiedelmében. A *Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője* 3. 65–79.

Gönczi Ferenc 1905. Az emberi betegségek és gyógyításaik a göcseji s hetési népnél *Ethnographia* 16. 345–361.

Gönczi Ferenc 1914. Göcsej *s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár. Hasonmás kiadás 1996. Városi Művelődési Központ, Zalaegerszeg. 283–311.

Grabarits István 2009. A gyógyszerkönyvek születése . In: Bősze P. (szerk.): *A magyar orvosi nyelv.* Tankönyv. Medicina Kiadó, Budapest.

Graner, Elfriede 1994. *Volksmedizin.* In: Brednich, Rolf W. (Hg.): Grundriss der Volkskunde. Reiner Verlag, Berlin.

Greszné Czimmer Anna 1943–1944. Adatok a Tiszántúl népi orvoslásához *Debreceni Szemle* 17. 253–258, 18. sz. 8–19.

Grynaeus Tamás 1962. Nadály és nadályosok. *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 26. 129–156.

Grynaeus Tamás 1965. Népi orvoslás Orosházán. *Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 1*963–1964*. Orosháza. 337–438.

Grynaeus Tamás 1971. Népi orvoslás: Síppal, dobbal, nádi hegedűvel. In: Juhász A. (szerk.): *Tápé története és néprajza.* Tápé. 759–783.

Grynaeus Tamás 1973. Engi Tüdő Vince: a legenda és a valóság. In: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Szeged 1972–1973. 1. sz. 155 –183.

Grynaeus Tamás 1994. Egri Tüdő Vince „betegnaplója”. In: Sávai János, Grynaeus Tamás 1994. 23–48.

Grynaeus Tamás 1994. Egri Tüdő Vince naplója. In: Sávai János, Grynaeus Tamás 1994. 57–124.

Grynaeus Tamás 1996. *Isa por…. A honfoglalás és az Árpád-kori magyarság betegségei és gyógyításuk*. Fekete Sas Kiadó, Budapest.

Grynaeus Tamás – Hoppál Mihály 1980. Népi gyógyítás. In: Ortutay Gyula (szerk.): Néprajzi Lexikon III. Akadémiai Kiadó, Budapest. 725–727.

Gunda Béla 1949. Vándor román füvesek Erdélyben. *Magyar Nyelvőr* 73: 86–8.

Gunda Béla 1966. A gyanta használata a népi sztomatológiában. In: *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 38–39. sz. Budapest, red. A. Palla. 33–39.

Györffy István 1916. Babonás hiedelmek és szokások a feketevölgyi magyaroknál *Ethnographia* 27. 881–888.

Györffy István 1935. Hunyadmegyei látomások és kuruzslások a XVII–XVIII. sz.-ból. *Ethnographia* 46. 80–7.

Győri Tibor 1936. *A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. 1. rész. Az orvosi kar felállítását megelőző korszak (1635–1769); 3. kötet. Az Orvostudományi Kar története 1770–1935.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Halász Péter 2006. *A moldvai csángó magyarok hiedelmei*. Generál Press Kiadó, Budapest.

Halászné Zelnik Katalin (szerk.) 1992. *Gelencei orvosló könyvecske a XVIII. századból.* Antológia Kiadó, Lakitelek.

Hegyi József 1932. Betegségek és Gyógyításuk. A *Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője* 24. 123–127.

Hoffer József (az Országos Stefánia Szövetség orvosa) 1929. A magyar nép körében elterjedt néhány babonáról. *Népegészségügy* 10. 109–117.

Hoffmann–Axthelm, W. 1973. *Die Geschichte der Zahnheilkunde*. Buch- und Zeitschriften-Verlag, Berlin.

Hoppál Mihály 1970. Az „igézés" hiedelemkör alkotóelemei. *NK–NT*. 4. 259–86.

Hoppál Mihály 1972. A népi hagyomány medicinális vonatkozásairól. In: Fodor Katalin (szerk.) *Tanulmányok az egészségnevelés és határterületei témaköréből*. 69–72.

Hoppál Mihály 1990. Népi gyógyítás. In: Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar Néprajz VII*, 693–724. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hoppál Mihály 2005. *Sámánok Eurázsiában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hoppál M. – Törő L. 1975. Népi gyógyítás Magyarországon. In: *Orvostörténeti Közlemények Supplementum* 7–8. 13–176.

Huszár György 1965. *A magyar fogászat története*. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár kiadványa. Budapest.

Ipolyi Arnold 1872. Magyar ősvallási- és nyelvemlék. *Századok* 6. 1–7.

Istvánffy Gyula 1894. Felvidéki tót babonák. *Ehnographia* 5. 338–350.

Istvánffy Gyula 1902. Lipti tót babonák. *Ethnographia* 13. 268–271.

Iványi Béla 1956. „Vízégetés" Nyugat-Magyarországon a XVI–XVII. században. Az *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 4. 5–33.

Jókai Mária 2008. Népi gyógymódok és tisztálkodási szokások. Nyitra vidékének népi hagyománya. Ab-Art Kiadó, Pozsony.

Józsa László 2009. Fogápolás, fogbetegségek és fogászati beavatkozások az ókorban *Orvostörténeti Közlemények* LV. 43–58.

Juhász Katalin 2001. *Népi tisztálkodási szokások Magyarországon a XX. század első felében* (doktori disszertáció, kézirat).

Jung Károly 1978. *Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások.* Fórum, Újvidék.

Jütte, Robert 1996. *Geschichte der Alternativen Medizin*. Verlag C. H. Beck, München.

Kácser Mór 1906. Népgyógyászat és babona a Trencsén megyei tótoknál. *Budapesti Orvosi Újság* 4. 907–910, 928–930, 951–952.

Kallós Zoltán 1966. Ráolvasás a moldvai és gyimesi csángóknál. In: *Műveltség és hagyomány VIII*. 137–57.

Kálmány Lajos 1887. *Mythológiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban: a Hold nyelvhagyományainkban.* MTA, Budapest.

Kapronczay Károly 1971. Comenius és az egészségi nevelés. Születésének 300. évfordulójára (1592–1670). *Orvostörténeti Közlemények* 60–61. 33–48.

Kapronczay Károly 2003. Adatok a magyar iskolafogászat történetéhez. *Orvostörténeti Közlemények* 182–185. 169–187.

Katona Lajos 1900. Régi magyar kuruzslások és varázsigék. *Ethnographia* 11: 118–121.

Kerekes Zsuzsanna 1985. Népi gyógyítás a Tápió mentén. In: *Studia Comitatensia Szentendre* 16. 856–873.

Keszler Borbála – Kaán Miklós 2006. Íz, ízvíz. *Magyar Orvosi Nyelv* 2. 60–62.

Keszler Borbála – Kaán Miklós 2010. A 17. századi orvosi receptek nyelvi képe. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 135–146.

Keszler Borbála – Kaán Miklós 2010. Az íny és a szájüreg betegségeinek megnevezése a régi magyar orvosi nyelvben. In Bárdosi Vilmos és Kiss Gábor (szerk.): *Szótárak, szólások, nevek vonzásában*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 103–111.

Kiss Vilmos 1918. Boszorkányok, javasasszonyok gyógyászata II. *Gyógyszerészi Szemle* 2. 16. sz., 1–3.

Kissné Korompai Bernadett 1974. Nagytálya középkori (XIII–XIV. századi) templomának belsejében feltárt embertani anyag elemzése. *Egri Múzeum Évkönyve* 11–12. 75–130.

Knapp Éva 2001. Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból. *MKsz.* 117. 301–317.

Koczián Géza 1984. Etnobotanikai vizsgálatok Répáshután. In: *Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben.* Miskolci Hermann Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XIII. 229–256.

Korkes Zsuzsanna 1985. Népi gyógyítás a Tápió mentén. In: *Studia Comitatensia Szentendre* 16. 856–873.

Kosáry Domokos 1996[3]. *Művelődés a XVIII. Századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kósik Ferenc 1992. *Sajógömör. Fejezetek a község néprajzához* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék, Debrecen,

Kótyuk Erzsébet 2000. *A népi gyógyítás hagyományai egy kárpátaljai magyar faluban*. Osiris Kiadó, Budapest.

Kovács Ágnes 1947. Kalotaszegi adatok a lidércről, sárkányról, garabonciásról, rosszakról, prikolicsokról, boszorkányokról. *Ethnographia* 58. 111–113.

É. Kovács Judit 1992. Gömörmihályfalva. Fejezetek a közösség néprajzából . *Gömör néprajza* XXXVII. 87–89.

Kovács Soma 1976. *Kalotaszegi népi gyógymódok.* MTA Néprajzi Kutatóintézet. FA. 5. Budapest.

Kölner Lívia 2007. Kuruzslás elleni kiállítás 1928-ban. *Orvostörténeti Közlemények* LIII. 161–182.

Kőszeghi Péter (főszerk.) 2006. *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. (Középkor és kora újkor.) V. Balassi Kiadó, Budapest.

Krász Lilla 2005. A „mesterség szolgálatában". Felvilágosodás és „orvostudományok" a 18. századi Magyarországon. *Századok* 5. 1065–1104.

Kremzir Moises 1837. *Némelly magyar nép-gyógyszerek bíráló vizsgálata*. Pest.

Kulcsár I. 1963. Adatok Moson megye feudális korszakának egészségügyi történetéhez In: *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 28. 83–259.

Kuna Ágnes 2008. Az instrukció funkcionális pragmatikai vizsgálata a 17. századi orvosi receptekben. In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – Grammatika a diskurzusban.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 332–342.

Lehoczky Tivadar (Első kiadás: 1881–1882.) 1996. *Bereg vármegye*. Hatodik Síp Alapítvány, Mandátum, Budapest-Beregszász.

Liszt Nándor (tisztiorvos) 1902. Népies gyógymódok és babonák Hajdú-megyében. *Gyógyászat* 42. 77–78, 92–94, 108–109, 141–142.

Liszt Nándor (tisztiorvos) 1903. Babonás és népies gyógymódok Hajdú-megyében *Gyógyászat* 43. 204–205, 237, 268–269, 299–300, 395–396.

Liszt Nándor (megyei főorvos) 1905. Népies gyógyító szokások Hajdú-megyében. *Gyógyászat* 45. 743–744.

Liszt Nándor 1925. *Régi magyar orvosi nyelv*. Debrecen. A Tisza István Tudományos Társaság Orvos-természettudományi Osztályának munkái.

Liszt Nándor 1926. A varázslat és a népies gyógyászat. *Hajdúföld* 8. 104. szám. 2–3., 107. szám 2., 109. szám 2.

T. Litovkina Anna 2005. *Magyar közmondástár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Lóránd Nándor 1975. A népi gyógyítás kutatásainak helytörténeti jelentősége. *Honismeret* III. 1–2. 34–36.

Lükő Gábor 1942. *A magyar lélek formái*. Exodus, Budapest.

Lükő Gábor 1975. Anya- és csecsemőóvó képek a régi magyar szekrényeken. *Orvostörténeti Közlemények.* Supplementum. 7–8. 77–224.

Maár Margit 1956. Népi orvoslás Sopronban és környékén. *Soproni Szemle* 10. 183–201, 289–301.

Madarassy László 1904. Népies gyógyászat a Kiskunságból. A *Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője* 5. 241–246.

Madléna Melinda – Hermann Péter – Jahn Mariann – Fejérdy Pál 1998. Caries prevalence and tooth loss in Hungarian adult population: results of a national survey. *BMC Public Health* 8. 364–370.

Magyar Zoltán 2002. *A mindentudó fű. Zoborvidéki mondák és hiedelmek.* Lilium Aurum, Dunaszerdahely.

Magyar Zoltán – Varga Norbert 2008. *Amikor még szűk vót a világ… Mondák és hiedelmek Fülek vidékin*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.

Magyary-Kossa Gyula 1829. *Magyar orvosi emlékek I–II*. Eggerberg-féle könyvkereskedés, Budapest.

Magyary-Kossa Gyula 1931. *Magyar orvosi Emlékek III*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.

Magyary-Kossa Gyula 1940. *Magyar orvosi Emlékek IV*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.

Magyary-Kossa Gyula 1994–1995. *Magyar orvosi emlékek. I–V*. Reprint kiadás. Budapest.

Makay Béla – Kiss József 1988. *Népi gyógyítások Szatmárban.* Népszava Kiadó, Budapest.

Malán Mihály 1944. X. századbeli magyarok csontmaradványainak embertani vizsgálata. *Ethnographia* 55. 105–10.

Márkus Mihály 1979. A Kárpát-medence etnobotanikai problémái. *Orvostörténeti Közlemények. Suppl.* 11–12. 113–123.

Marosi Ernő 2006. Kassai Szent Erzsébet plébánia-templom. 1. építéstörténete. In: Kőszegh Ferenc (szerk.) 2006.148–153.

Mészáros Ágnes 1998. Népi gyógyítás Székelyvarságon. In Bárth János (szerk.): *Havasalja havasa* (Tanulmányok a székelyvarsági hegyi tanyák népéről). Kecskemét. 391–468.

Miklóssy Vilmos 1980. Csíki sebtapaszok. *Népismereti Dolgozatok*. Kritérion, Bukarest. 60–63.

Molnár Gyula 1964. Egy XVIII. századi gyógykovács-könyv receptjei. *Ethnographia* 75. 458–462.

Moór Elemér 1935. Kuruzslások Rábagyarmaton. *Ethnographia* 46. 28–31.

Munkácsi Bernát 1894. Adalékok az iráni műveltséghatás magyar nyelvhagyományaihoz. *Ethnographia* 5. 72–76., 134–141.

Nagy Gyula 1968. *Paraszti állattartás a vásárhelyi pusztán.* Néprajzi Múzeum – MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.

Nagy János dr. 1842. *Nincs fogfájás többé ! Csalhatatlan útmutatás*… Párisi fogorvos Maurice franczia munkája után. Szinnyei Könyvészete, Pest.

Nagy József 1896. Bácsmegyei babonák. *Ethnographia* 7. 93–102., 176–81.

Nagy József 1892. Hegyhát vidéki hangutánzók, mondák és babonák. *Ethnographia* 3. 64–73.

Nemeskéri János – Kéry Kinga – Kralovánszky Alán 1961. Data to the reconstruction of the population of an eleventh century cementery: Gáva-Market (A methodological study). *Crania Hung.* 4. 1–64.

Német Károly 1902. Régi házi orvosságok. *Ethnographia* 13. 132–135.

Némethy Endre 1939. Népi hiedelmek és szokások Muraszemenyéről. A *Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője* 31. 62–4.

Némethy Endre 1949. Adatok a népi orvosláshoz. *Ethnographia* 60. 283–284.

Oláh Andor 1956. Népi orvoslás, orvostörténet, orvostudomány. *Orvostörténeti Közlemények* 3. 84–105.

Oláh Andor 1979. „Eddig dolgom után, ezután hitem után élek". A magyar népi gerontológia tanulságai. *Orvostörténeti Közlemények Suppl.* 11–12. 179–206.

Oláh Andor 1986. *„Újhold, új király!" A magyar népi orvoslás életrajza*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Oravecz Pál 1958. A fogorvoslás rövid története. *Orvostörténeti Közlemények* 10–11. 44–81, 376–389.

Orbai Antal 1875. Népgyógyászat és kuruzslás a jászságban. A jászkerületi főorvos értekezése In: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Győrött tartott 17. naggyűlésének* [!] *történeti vázlata és munkálatai*. Franklin Társulat, Pest. 278–304.

Orient Gyula 1927. A köznép gyógyszerei és miszticizmusa. *Revista Farmaciei – Gyógyszerészeti Folyóirat,* Kolozsvár. 197–198, 219–220, 270–271, 289–290, 305.

Pais Dezső 1914. Agyafúrt. *Magyar Nyelv* 414–417.

Pais Dezső 1975. A néző és látó (A sámán teljesítményei körül). In: Pais Dezső: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből* 250–255. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Páll István 1985. A torma felhasználása Magyarországon. In: *Ethnographia* 96. 340–351.

Parker, Steve [é. n.]. *Orvoslás*. Park Könyvkiadó, Budapest.

Penavin Olga 1971. Látogatás egy javasasszonynál (népi gyógyítások, ráolvasások, babonák, hiedelmek). Klny. A *Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 3. 131–138.

Péntek János – Szabó T. Attila 1985. *Ember és növényvilág*. Kritérion Kiadó, Bukarest, 117–156.

Péter Mihály 2006. *Az erdélyi fogorvoslás történetéből.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely

Péter Mihály 2004. Fogorvosi vonatkozások a „Kerti dolgoknak leírása" című könyvben. *Orvostörténeti Közlemények* 186–187, 155–160.

Plenck József Jakab 1776. *Doctrina de morbis cutaneis. Qua hi morbi in suas calasses, gener et species rediguntur.* Vienna.

Pócs Éva 1968. A magyar ráolvasások műfaji és rendszerezési problémái. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 253–279.

Pócs Éva 1979. A népi gyógyászat és a néphit kutatásának területei. *Orvostörténeti Közlemények. Supplementum* 11–12. 61–75.

Pócs Éva 1980. A hiedelmek funkciója a magyar falun. In: Frank Tibor és Hoppál Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat.* I. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 300–314.

Pócs Éva 1985-1986. Magyar ráolvasások I., II. Az MTA könyvtárának kiadása, Budapest.

Pócs Éva 1988. Ráolvasások. In: Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar néprajz* V. 633–691. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pócs Éva 1997. *Élők és holtak, látók és boszorkányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pócs Éva 2010. Álommedicina. In: Pócs Éva (szerk.): *Mágikus és szakrális medicina.* Balassi Kiadó, Budapest. 428–458.

Pócs Éva (szerk.) 2010. *Mágikus és szakrális medicina.* Balassi Kiadó, Budapest.

Pócs Éva – Voigt Vilmos (szerk.) 1996. *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és az Árpád-kor folklórjából.* MTA NKI., Budapest.

Pólya Jenő 1941. *Az orvostudomány regénye*. Béta Irodalmi R. T. kiadása, Athenaeum, Budapest.

Polner Zoltán 1978. *Föld szülte fáját: Szeged környéki ráolvasások és népi imádságok.* Somogyi Könyvtár, Szeged.

Rab János 2001. *Népi növénynevek a Gyergyói medencében*. Pallas Akadémiai Könyvkiadó, Csíkszereda.

Rácz János 2011. *Növényneveink enciklopédiája*. Tinta Kiadó, Budapest.

Ráth-Végh István 1943. A betegség átültetése. Az orvostörténet kuriózumaiból. *Egészség* 95–96.

Regöly-Mérei Gyula 1962. *Az ösemberi és későbbi emberi maradványok rendszeres kórbonctana.* Medicina, Budapest.

Relković Davorka 1928. Adalékok a Somlóvidék folklórjához. *Ethnographia* 39. 94–107.

Ring, Malvin E. 1997. *Geschichte der Zahnmedizin*. Könemann Verlagsgesellschaft, Köln.

Roheim Géza 1932. *Magyar néphit és népszokások.* Budapest, Atheneum. A csurunga népe. Leblang, Budapest.

Ryff, Walter Hermann 1548. *Nützlicher Bericht, wie man die Augen den Mundt, die Zan und Biller frisch rein sauber gesund starck und fest erhalten.* H. Ruium Medicum et C hirurgum. Wirtzburg, Miller.

Sallay Kornélia 1971. Az „aphta” szó használatáról – a szó jelentésének alakulása 2500 esztendő során. *Orvostörténeti Közlemények* 62–63. 175–184.

Sándor R. 1968. Furcsaságok az orvoslás világából. Medicina Könyvkiadó, Budapest.

Sárdi Margit 2004. Főrangú hölgyek gyógyfüves könyvei. In Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben.* 203–221.

S. Sárdi Margit 2010. Mágikus gyógyító eljárások. In: Pócs Éva (szerk.): *Mágikus és szakrális Medicina. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Balassi Kiadó, Budapest. 524–545.

Sávai János 1994. Kései licenciátusok, szentemberek. L. in Sávai János, Grynaeus Tamás 1994.

Sávai János, Grynaeus Tamás 1994. *Tüdő Vince betegei. Egy szeged-alsótanyai ember feljegyzései.* Devotio Hungarorum 1. Néprajzi Tanszék, Szeged.

Schott Heinz 1993. *A medicina krónikája*. Officina Nova, Budapest.

Sebestyén Ádám 2008. *Gyógyító praktikák.* Sebestyén Imre Dezső kiadása, Szekszárd.

Sebestyén Gyula 2003. Betekintés Székelykeresztúr és vidéke orvosi múltjába. *Orvostörténeti Közlemények* 182–185. 93–107.

Semayer Vilibáld 1901. Bánffy-Hunyad magyar lakosságának stomatológiai vázlata. A *Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője* 2. 33–50., 67–98., 101–114.

Sergő Erzsébet 1974. Siklósi offerminták. *Ethnographia* 75. 445–454.

Sergő Erzsébet 1979. Népi gyógyászati eszközök a magyar múzeumokban. *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 11–12. 287–312.

Spielmann József 1978. Bizonyosságok és kérdőjelek a népgyógyászatunk kutatásában*Korunk évkönyv*. Romániai magyar népismeret, Kolozsvár-Napoca, 158–166.

Stern, Bernhard 1903. *Medizin, Aberglaube und Geschechtsleben in der Türkei mit Berücksichtigung der moslemischen Nachbarländer und der ehemalige Vasallenstaaten.* Bersdorf, Berlin.

Süli Éva 1976. Adatok a népi gyógyítás kisteleki hagyományaiból In: Juhász Antal (szerk): *Tanulmányok Kistelek történetéből és népéletéből*. Kiadó: Kistelek Nagyközségi Tanácsa, Kistelek. 447–448.

Szabó Attila – Péntek János 1976. *Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató*. Kritérium, Bukarest.

Szabó László 1990. Népi természetismeret. In: Dömötör Tekla (főszerk.), Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar néprajz VII.* Folklór 3. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Akadémiai Kiadó, Budapest. 725–742.

Szántó József 1900. Babona a gyógyítás terén. *Gyógyászat* 40. 298–300, 313–315.

Szendrey Ákos 1935. Füstölés a magyar néphitben. *Ethnographia* 46. 42–48.

Szendrey Zsigmond 1938. A halottak, szentelmények és eljárásmódok a varázslatokban. *Ethnographia* 49. 32–46.

Szendrey Zsigmond, Szendrey Ákos 1937. Betegség, gyógyítás. In: *A magyarság néprajza II. kiadás,* 4. köt. 229–244.

Szilády Áron 1873. Néhány ráolvasás. *Nyr*: 2. 304–309.

Szlatky Mária 1977. Pettényi Borbély Márton kéziratos orvosló könyve (1683–1701). *Orvostörténeti Közlemények* 82. 27–49.

Szűcs Erzsébet 1966. Népies gyógymódok Vajdacskán. In Bodgál Ferenc (szerk.): *Borsod megye népi hagyományai*. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai; Miskolc. 4..374–386.

Szűcs Sándor 1936. Sárréti javasok. *Debreceni Szemle* 10. 61–63.

Takács György 2001. *Aranykertbe' aranyfa*. Szent István Társulat, Budapest.

Tálasi István 1936. A Kiskunság népi állattartása. *Néprajzi füzetek.* Budapest. 151.

Tarján Jenő 1965. *Öngyógyítók*. Medicina, Budapest.

Tóth István 1906. Kiskunfélegyháza-vidéki néphiedelmek. *Ethnographia* 17. 229–32.

Tóth Károly 1970. *The epidemiology of dental caries in Hungary.* Akadémiai, Budapest.

Tömörkény István 1904. Tanyai orvosságok. A *Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője* 8. 238–45.

Török János 1867. A gömörmegyei népies gyógymódok. In: Hunfalvy János (szerk.): *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása*. Emich Kiadó, Pest, 170–184. Trogmayer Ottó 1960/62 X–XII. századi magyar temető Békésen. In: *MFMÉ*. 9–38.

Újváry Zoltán 1960. Balszerencsés napok jegyzéke egy kéziratos könyvben. *Ethnographia* 71. 107–9.

Vajda László 1942. Varjas Béla: XVI. századi magyar orvosi könyv. *Ethnographia* 53. 256–259.

Vajkai Aurél 1938. Az ősi javasember. *Ethnographia* 49. 346–373.

Vajkai Aurél 1940. A csatkai búcsú. *Ethnographia* 51. 50–73.

Vajkai Aurél 1941. A gyűjtögető gazdálkodás Cserszegtomajon. In: *Néprajzi Múzeum Értesítője* 33. 231–258.

Vajkai Aurél 1942. Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken. *Magyarságtudomány 1*. 116–139.

Vajkai Aurél 1943. *Népi orvoslás a Borsa völgyében*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.

Vajkai Aurél 1948a. A magyar népi orvoslás kutatása, In: *A Magyar Népkutatás Kézikönyve*. Budapest. 12–45.

Vajkai Aurél 1948b. *Népünk természetismerete. Néptudományi Intézet*, Budapest.

Vajkai Aurél 1975. Egy kéziratos orvosló könyv. *Orvostörténeti Közlemények Supplementum* 7–8. 245–249.

Vajkai Aurél 1987. *Szentgál. Egy bakonyi falu folklórja.* Budapest, Akadémiai Kiadó 159–160.

Vajkai Aurél 2003. *Népi gyógyászat*. Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest. IV. 37–71.

Vajkai–Wagenhuber Aurél 1937a. A magyar népi orvoslás vallásos és egyházi vonatkozásai. *Új élet. Az ifjú katolicizmus szociális és világnézeti folyóirata*. Kassa. VI. 29–36.

Vajkai–Wagenhuber Aurél 1937b. Adatok a Felföld népi orvoslásához. *Ethnographia* 48. 140–154.

Vajkai–Wagenhuber Aurél 1937c. Falusi foghúzók. *Ethnographia* 48. 42–45.

Vámbéry Ármin 1966. *Dervisruhában Közép-Ázsián át*. Gondolat, Budapest.

Vasas Samu 1985. *Népi gyógyászat*. Kalotaszegi gyűjtés, Kritérion, Bukarest. 75–77.

Vasas Samu 2009. *Népi gyógyászat*. Kalotaszegi gyűjtés. Kráter, Pomáz.

Veres Samu 1892. A nép hajdani orvosi tudománya. *Ethnographia* 3. 60–64.

Vértes O. András 1960. Ismeretlen XVI. századi magyar orvosságos följegyzések. Az *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* (ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica) 17. 169–184.

Vida Mária 1994. *Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon*. Magyar Képek Kiadó, Budapest.

Vida Tivadar 1973. *A szerzetesrendek szerepe a magyar orvostörténelemben* 1000–1301-ig. (Hittudományi doktori értekezés. Kézirat.) Semmelweis Orvostörténeti Múzeum. Adattár. No. 371.

Viski Károly 1932. Adalékok Udvarszékhely néprajzához. *Ethnographia* 43. 112–127.

Vitálisné Lilahy Lídia 1989–1990. A monori orvoslók. In: *Orvostörténeti Közlemények* 95–100.

Voigt Vilmos 1986. Zur Kulturgeschichte des ungarischen Ethnomedizin. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 10. 481–491.

Voigt Vilmos 1988. Művelődéstörténeti rétegek és kérdések a magyar hagyományos gyógyításban. *Létünk* XVIII. (5) 585–592.

Voigt Vilmos 2010. A magyar *beteg*, a „javak összeszedője", meg az *orvos*. In: Pócs Éva (szerk.) 2010. 669–676.

Wertner Mór 1882. Csodahit, mystika s népgyógyászat In: *Államorvos* 14. 141, 15. 172 és 1883. In: *Orvos-régészeti tanulmányok* 40–47.

Wieder Gyula 1890. Paraszt házi orvosságok (Csíksomlyón). *Egészség* 126–133.

Wlislocki Henrik 1894. Fákra aggatott rongyok a magyar néphitben. *Ethnographia* 5. 320–6.

Wlislockiné Dörfler Fanni 1892. A kalotaszegi néphit köréből. *Ethnographia* 3. 362–367.

Wlislockiné Dörfler Fanni 1895. Kakas, tyúk és tojás a magyar néphitben. *Ethnographia* 6. 205–212.

Wolfgang, Arnold 2005. *Múlt-kortörténelmi portál* augusztus 1.

Zemplényi Imre dr. bányaorvos 1927. Palóc kuruzsló babonák. *Orvosi Hetilap* 18. 507– 509.

Zimmer, Heinrich 1879. *Altindisches Leben: Die Kultur der vedischen Arier. Nach dem Samhita dargestellt.* Berlin. Weidmannische Buchhandlung.

19. Mutatók

Fogalmi és tárgymutató

abrazív hatás 5
agy, agyvelő 96, 97, 98, 162
ágylepedő 210
ajakhasadék 39, 169, 174
ajtófélfa 75
ajtókilincs 168, 170
ájulás 99
akasztófa(töve) 108
áldás 167
áldozócsütörtök 108
áll, állcsont, állkapocs 74, 97, 113, 128, 138, 143, 149, 157, 219
álom (foggal álmodni) 193, 212
alveolus ’fogmeder’ 86
alvókúra 73, 196
amulett 70, 77, 112, 129, 196, 209
analógiás gyógymód 124–127, 164, 193, 194–196, 209, 233, 238, 241
aphta ’fehér, fájdalmas nyálkahártya-elváltozás’ 73, 175, 181, 182, 188
Apollónia-kultusz 199, 204–205
apostolok oszlás 108
arc 142–143
árokpart 108–109, 229
átadás, átragasztás 75, 167, 173, 193, 196–197, 227–228, 238, 241
átok, átkozás 81, 102, 241
(betegség) átvitele 75, 104, 167, 173, 193, 206, 229, 238, 241
avasodik a fog 100
A-vitamin-hiány 100
áztatás 144, 225
baba ’pokolvar’ 242
bába 17, 94, 159, 162, 163, 167–168, 170
babona 12, 16, 21, 29, 39, 52, 54–57, 66, 87, 92, 93, 95, 108, 112, 113, 128, 161, 188, 192, 193, 237
bagó 113, 114, 115
bájoló imák 202–204
baktériumok 101
beásni 173, 196
béka (betegség) 14, 31, 39, 145, 174, 217–220
béka a néphitben (a babonákban) 8, 73, 127, 173, 196
beleharapás (az ételbe) 159, 227
bemetszés 185
beöntés (l. még lágyító allövések) 66, 106, 157, 159, 166, 238
betegségszellem 174
Biblia 6
bokor 204, 208
borbély 11, 24, 41, 42, 45, 60, 84–87, 90–91, 94, 147–149, 151–152, 155, 162, 165, 219
borogatás 10, 73, 103, 121, 128, 129, 130, 133, 134, 135, 142–144, 189, 242
borotva 218
borsöprő 166
boszorkány 56, 81, 84, 160, 162
böjt másnapja 108
böjt (mint betegségok), böjtölés 70, 108, 214, 223
bölcső 210
buba, bábóka 173, 228
buta olló, olló 162
bútor alja 169
büdös száj (l. még szájbűz) 28, 29, 31, 39, 72, 107, 211, 223–266, 232, 242
céh 85, 87, 147–149
cérna 152, 168–169
colier 168
cura interna 89
cura externa 89–90
csizma 200
csomó 179, 183, 198, 201
csontfog 169–170
csontrakó, csonttörő 67, 81, 86, 87, 148
csorba fog 164, 168, 170, 210
csorba bába 167, 170
csődör 162
csukló 14, 77, 106, 138–139, 141, 157, 199, 210
csürhe 173, 197, 228
daganat 66, 85, 99, 106, 119, 145, 175–179, 212, 217–219, 243
dajka (dajka teje) 39, 163, 171
démonok 67, 80, 81, 84, 116, 129, 206, 208, 211, 240
diéta 158, 190, 238
diszkrázia 71, 96
dohányzás 100, 105, 226, 232
dörzsölés, dörzsölőszer 72, 73, 131, 136, 145, 146, 164–167, 172, 173, 180, 188, 190, 218, 219, 221–222, 235, 238, 243
dunsztkötés, dunsztolás 106, 114, 130, 192, 244
dupla fogsor 80, 159
ebéd előtt 109
édes, édesség káros hatás 97, 98, 102, 221, 244, 169
egérlyuk, egérlyukba hajítás 169–170
egészségügyi rendelet 89, 90

égetés 11, 77, 84–85, 104, 133, 173, 154–156, 158, 211, 222, 233, 234, 238, 242, 244
égitest 193, 206, 208
Egyetemi Fogászati Intézet 94
elásás 167
elküldés (betegség elküldése) 73, 75, 193, 194, 198, 199, 201, 204, 207, 208, 228, 229, 240, 241
eltávolítás (betegség eltávolítása) 164, 167, 169, 173, 193, 197, 198, 229, 243
ér 139
érlelés 52, 73, 154, 218, 242
erőltetés 101
érösszehúzó 133, 140, 244
érvágás 66, 72, 77, 84, 89, 96, 104, 154–156, 166, 185, 190, 218, 229, 230, 238
esze nélkül beszél 99
étkezés (helytelen, mértéktelen) 71, 97, 99, 171
eves, evesség 171
évő nedvesség 99
exogén tényezők 98
extázis 81
fa szilánkja 193, 205, 208
fájdalomcsillapítás (fájdalommentes, fájdalom nélkül) 13, 68, 88, 93, 110, 112, 118, 127, 131, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 165, 197, 205, 211, 212, 243, 244
fakadék (fokadék) 171, 175, 176, 178, 181, 185, 242
fakaszt 131
falat (Papfalat) 181, 183, 201, 227–229, 242
falusi foghúzók 11, 58, 86, 150, 151, 237
falusi gyógyítók 11, 41, 88, 92, 94, 150, 237
fának adás 173, 193, 199, 242
fehérítés73, 221
fehér ló 213
fej 5, 39, 42, 43, 116, 118, 120, 121, 123, 124, 135, 139, 151, 152, 158, 163, 164, 165, 169, 170, 173, 189, 239
fej mögé hajítás 169
fejsze 119, 241
fekély 52, 97, 110, 170, 171, 173, 175, 176, 179–181, 242
fekete epe 71
fekete fog 73, 221–222
felcser 91
felhevülés 101
felvágás, felszaggatás 166, 245
fene 59, 70, 80, 110, 175, 179–180, 188–189, 212
festék (mint betegségok) 100, 133
figyelemelterelés 151–151
feszület 167
fin(g)kő 181, 227–228
fisztula 82, 179
flastrom 73, 106, 133, 139, 142, 155, 157, 219, 230, 242
fluxus 103
fog 21, 33, 39, 50, 67–68, 70, 72–73, 76–78, 81, 98, 100, 101, 106, 115–116, 124, 125, 138, 155, 179–181, 194, 195, 211, 238, 241
fog- és szájbetegségek elnevezése 174–181, 242
fog- és szájpanaszok megelőzése 31–236
fog kihullása 5, 52, 82, 116, 118, 120, 127, 147, 159, 167, 169, 213, 231, 235, 243
fog mint szimbólum 70, 72
fogadalmi tárgyak (offerek) 193, 206
fogadás 196
fogak a frazeológiában 7–8
fogak a történelmi eseményekben 6–7
fogápolás, fogmosás 4, 213, 223, 231, 234
fogász(mester) 50, 78, 92–95
fogáttörés, fogzás 38, 40, 53, 124, 159, 163–168, 171, 196, 198, 209
fogcsikorgatás 6
fogeltávolítás húzás nélkül 50, 118, 120, 145–147
fogfájás 4, 11, 14, 27, 28, 31, 39, 40, 42, 47–53, 67, 68, 71–75, 81, 85, 93–159, 170, 182, 196–200, 201–212, 232, 235, 236, 238–239, 242
fogfájás oka 40, 47, 50, 71, 73, 81, 96–101, 103, 138, 238, 239
fogfehérítés 221
fogféreg 21, 33, 39, 50, 67–68, 70, 72–73, 76–78, 81, 98, 100, 101, 106, 115–116, 124, 125, 138, 155, 179–181, 194, 211, 238, 241
fogfrász 163
fogfúró 74, 102
foggal született gyermek 39, 159–162
foggyökér 71, 74, 244
foggyöngy 167, 196
foghiány 4, 70, 82, 100, 147
foghús tágítása 110
foghúzás 7, 11, 14, 40, 66, 68, 71, 73, 75, 77, 82, 85, 93, 110, 144–154, 170, 213, 225, 244
foghúzó(k) 7, 11, 12, 58, 74, 85–89, 92, 94, 95, 121, 148–153, 237
fogkefe 231, 234
fogkő 83, 214, 233
fogmosás 215, 234
foglazulás, foglazítás 39, 71, 77, 214–215
fogó, foghúzó eszköz 73, 74, 145, 150–152
fogreszelő 74
fogpiszkáló, fogpiszkálás 100, 102, 232
fogpótlás 4, 70, 71, 74, 92, 93, 110
forró ételek 183
forró levegő 102

fogszuvasodás 4, 11, 14, 67, 82, 83, 98, 100, 102, 113, 115, 234, 241
fogtisztítás 70, 72, 74, 82, 96, 100, 222, 231–236, 244
fogtisztító por 72, 222
fogtörő (csonttörő, Zahnbrecher) 148, 150
fogváltás 14, 159, 163, 168–170
forrás 196
forrózás (láz)99
forró levegő 102
fúrás 68, 69, 102, 108, 183, 199
fúró 74, 108, 174, 184
főrangú hölgyek (gyógyítók) 9, 17, 92, 104, 265
fül 14, 27, 77, 107, 112, 114, 120, 134, 136, 139–141, 156, 189, 199, 197, 209, 212, 231, 235
fürdő 10, 14, 70, 81, 84, 98, 118, 158, 161, 185, 190, 190, 238
fürdős 11, 84, 87, 147, 157, 158
fürösztés 190
fürösztővíz 228
füst, füstölés 49, 52, 56, 66, 73, 76, 77, 81, 82, 110, 112, 115–121, 126, 127, 136, 170, 184, 193, 194, 195, 205–206, 211, 214, 234, 238
füves 17, 60, 67, 81, 86, 87, 92, 95, 104, 111
füveskönyv 13, 16, 22, 35, 37, 39, 47, 48, 63, 144, 175, 184, 221, 224, 237
ganéj 39, 45, 128,–130, 191, 193, 211, 219, 245
ganéjterápia 77, 128–130, 193, 211, 245
garabonciás 159–161
genny(es) 52, 68, 73, 129, 132, 133, 150, 154, 180, 181, 218
görcs 163–164, 167, 198
gőz, gőzölés, gőzfürdő 70, 73, 98, 106, 110, 115–121, 126, 136, 158, 170, 211, 221, 223
guta 80
gyapot 110, 113, 119, 122, 133, 145, 244
gyomor gőze 98
György napja 108
haj 27, 85, 112, 191, 235
hamu (hamulúg) 115, 120, 125, 130, 133, 135, 144, 194, 222, 233, 234, 240
hányás, hánytató 103, 166
harmat 69, 108, 164
hashajtás (hashajtó) 73, 103, 158
hát mögé hajítás 151, 169
havibaj 172
házi mindentudók, házi patika 17, 24, 25, 27, 87, 88, 91, 184, 211, 237
hévség 178, 184
hideg (hatása) 7, 47, 71, 97–104, 122, 134, 136, 143, 146, 221, 231, 232, 238, 243
hideglelés 48, 166, 198
hiedelem 9, 33, 39, 50, 54–56, 62, 64, 97, 102, 110, 113, 127, 168, 169, 192–194, 196, 211, 235, 240
himlő ’kiütés’ 123, 171, 175
hóhér 89, 206
hold (újhold, telehold) 61, 73, 108, 172, 193, 208–209, 201
holló 129
homeopatiás gyógyítás 124
homlok 142, 143, 157
hólyaghúzás 113, 143, 157, 230, 155
hőkezelés 40
hőmérséklet (változás) 50, 101
humorális 96, 100, 101
humoralpathológia 39, 40, 71, 96, 98, 100, 113, 114
húsvét napja 109
huzat 101, 147
hüvelykujj 71, 137, 228
ideg kiölése 133, 241–242
igézés 14, 31, 62, 81
ima (imádság) 62, 66, 70, 75, 85, 193, 199–205, 207, 211, 240
inggomb 14, 1
inhalálás 70
illatosító pasztillák 223
ideg kiölése 154, 155, 241–242
igézés 16, 31, 62, 81
ing (levétele, letépése) 109, 142, 164, 172, 198, 207–208
ingó fog (l. még lógó fog) 14, 39, 71, 73, 74, 97, 110, 160, 164, 166, 210, 211, 214–216, 242, 163
inhaláció 44, 70
íny meghasítása 109, 142, 164–165, 172, 198, 205, 207–208
ínygyulladás 4, 14, 28, 29, 39, 44, 49, 67–73, 83, 96, 100, 118, 121, 135, 177, 175–191, 194, 197, 207, 215, 216, 224, 243, 227, 242
ínysorvadás 68, 70, 179, 181, 191, 216
ínyvérzés 183, 191
Isten 27, 45, 66–68, 70, 75, 81, 84, 89, 95, 102, 107, 109, 116, 127, 141, 162, 167, 199, 202, 204, 205, 209, 211, 240, 245, 142, 167, 171, 173, 184, 197–199, 202–203, 209, 212, 240, 246
Iván hava 108
Iván napja 108
íz 27, 59, 80, 100, 108, 115, 172, 175, 179–180, 188, 202–203, 242
izzasztás 73, 103, 158, 159
izzó (kő, parázs, szén, vas) 70, 73, 76, 117, 119, 155
János napja 57, 58, 108
javas 37, 56, 87, 94, 95

julep 106, 170
kar 137, 138, 139
karácsonyi méz 206
karácsonyi morzsa 206
kataplazma 73
kelevény, kelés 99, 106, 114, 131, 164, 170, 178, 184, 185, 234, 243
kemence 6, 106, 169–170, 229, 235, 241
kemény ennivaló káros hatása 106, 108, 183
kenés, kenő 54, 81, 96, 106, 108, 111, 114, 141, 186, 238
kenőcs 106, 131, 186, 242
kerekít, kerekítés 193, 198, 207–208
kereszt 110, 149, 167, 173, 198, 199, 204, 207, 209, 229
kereszt(y)én(y) 48, 75, 83, 84, 188, 193–194, 197, 199, 200–202
keresztút 109, 188, 228
két asszony köze 208
kézkibékülés 167
kicsapongó életmód 101
kiégetés (fog) 11, 77, 84, 85, 155–158, 166, 238
kihull, kiesik, kiperdül a fog, kivonzza a gyógyszer a fogat 118, 127, 145, 146, 170
kihűlés 101
kilincs 170, 210
kinyomás 190
kirurgus 85
kisujj 72, 167
kivágás, kiszaggatás 218
klistély 84, 166, 230
kommendálás 193, 211, 240
koponya 31, 33, 66, 68, 69, 82, 83, 196, 239
koporsó 5, 205
koproterápia 39
kovács 11, 111, 151–153
kő 6, 70, 74, 89, 102, 120
könyök 128, 138, 139, 141, 144, 193
köpet, köpés 183, 228, 229
köpölyözés 14, 60, 66, 96, 104, 154, 104, 154, 155–157, 158, 189, 230, 238
körmenet 205
köszvény 99
kötés (megkötés) 28, 117, 118, 127
kuckó 169–170
kulcs 151, 164, 167
kuruzsló (kuruzslás 10, 12, 52, 54, 55, 57, 87–90, 92–95, 112, 148, 158, 237
küszöb 109, 210
lábáztatás, lábmosás 130, 136, 143, 144, 157, 159, 157–159, 190, 200, 206
lágyító allövések (l. még beöntés) 158–159
lehúzás, elhúzás 127, 191, 193, 198, 207, 229
lepra 71
levelezés útján történő gyógyítás 63, 86, 88
lógó fog 168, 215
lokális, helyi, külső alkalmazása a gyógyszerrek 106
mágikus (elemek) 6, 8, 14, 28, 53, 62, 70, 72–73, 77, 78, 104, 112, 123, 124, 127, 128, 167, 170, 173, 174, 186, 191, 192–214, 201, 210, 235, 240–241, 245
mágikus-kozmikus erőtér 193
mágikus kör 206–207
mágikus számokok
három 28, 68, 72, 103, 106, 107, 109, 110, 114, 121, 1431, 142, 157, 165, 170, 171, 173, 185, 191, 192, 198, 225, 228, 229, 231, 193, 197, 202, 205, 207–209, 239
hét 97, 98, 106, 122, 170, 193, 240
kilenc 28, 106, 107, 110, 129, 162, 170, 171, 173, 174, 185, 186, 192, 197, 198, 209, 228, 229, 207, 240
négy 70, 71
huszonhét 207
mágnes 197
május elseje 108, március 108, 171, 184
más testrészre helyezett orvosság 14, 52, 77, 112, 113, 114, 120, 128, 137–143, 189, 199, 200, 210, 241
masszírozás 96
meghűlés 97, 101
medián ér 138
medve 81, 123, 124
meghasít, megvág 155, 156, 165, 167, 216, 218, 229
megkerítés 193, 207–208
megköpés, köpés 69, 73, 110, 114, 183, 201, 227, 228, 229
megkötés 127
megveszése (szájnak) 179, 175–176, 182, 188, 223
meleg (étel, idő) rossz hatása 98, 99, 102, 103, 232, 238, 243
mennykő ütötte fa 56, 193, 206, 208, 231, 232
mértékek 241
meszes fal 229
metélés 219
mosás 5, 28, 167, 168, 172, 180, 221, 218, 219, 221, 225, 235, 243
mosogatórongy 191
mozsárágyú 198, 205
múmia 70
műfog 70
nadály (l. még pióca) 111, 123, 132
Nagyboldogasszony 108
nap (mint égitest) 193, 198
napkőte előtt 109
nedvkórtan 40, 50, 71, 76, 96, 97, 101, 111–113
nehéz lehellés 224

népi és tudományos orvoslás viszonya 8–12, 17, 18, 21, 25, 31, 33, 37
nervus 97, 236–238
nevetlen ujj 107, 141
nézés, néző 81, 198, 207, 243
nyak 142, 157, 198
nyál 7, 71, 99, 114, 129, 131, 165, 168, 175–179, 190, 232, 234
nyálmirigy (nyálcső) 175, 178–179, 217
nyavalya 80, 114, 116, 175–176, 243
nyelvfék (l. még zabolácska) letapadása 145, 162–164, 245
nyelvgyulladás 29, 227–230
nyers étel 5, 110, 112–113, 115, 122, 169, 185
nyitott szájpad 161
nyúlszáj (nyúlajak) 39, 160, 162, 178, 243
offer 193, 206, 212
olejkár 56, 88–90, 122
ólom 68, 73, 74, 145
oltár 205
omlása (szájnak) 178, 181, 242
ón 158
orr 121, 142
öblögetés 73, 113, 115, 119, 125, 131, 135, 136, 137, 142, 143, 144, 153, 169, 189, 215, 215, 226, 233, 234, 238, 239, 243, 244
panacea jellgű gyógymód 193
pap 17, 22, 27, 48, 50, 57, 67, 70, 72, 77, 80, 84, 87, 92, 104, 167, 199
papfalat (l. még falat) 201, 227, 230, 242
papné 201, 228, 229
párolás, pára 66, 73, 106, 116–121, 142, 189, 238, 244
patikaszer, patikai orvosság 10, 11, 47, 185
patkó 164
péntek 108, 109
phlegma 99
pióca (l. még nadály 60, 77, 96, 111, 123, 132–133, 142, 174, 184, 189, 238
pipabagó (pipamocsok 115, 119
pipázás, pipafüst 104, 121, 171, 232
pletyka 227
pneumatizálás 115, 128, 193, 211–213
pogácsa 107, 128, 138, 183, 221, 241
pokolvar 176, 179, 208, 242
polgári sebész 91
pondró 117, 125, 194
pszichoterápia 27, 52, 107, 144, 193, 211, 213, 242
pulpa ’fogbél’ 74
pulpitis ’fogbélgyulladás’ 69
pulzus 99, 110, 137, 138
purgáció 189, 225, 230, 238
pünkösd, pünkösd hava 28, 108, 130, 172, 185
rángatózás, rángógörcs 166–167
ranula 39, 145, 175, 179, 217
ráolvasás 25, 55, 62, 66–67, 83, 192, 194, 198, 199, 200–202, 207–209, 228–229, 238, 241, 245
receptek szerkezte 27–28, 69
repedezett száj 39
reumatikus fogfájás 98, 144
révülés 81
rontás 81, 213, 124, 197, 210, 213, 242
rossz emésztés, rossz gyomor 50, 97, 98, 101, 171
rossz nedvek (vér) 71, 96
rossz szellemek 80, 124, 208–209
rothadás (szájnak) 31, 39, 84, 124, 154, 175, 178, 179, 181, 185, 187, 189, 211–212, 223, 243
ruha letépés 166–167
sámán, sámánizmus 57, 59, 67, 80–81, 84, 124, 154, 159, 166–167, 206, 209, 254
sárga epe 71
sarló 195, 199
savanyú káros hatása 70, 97, 98, 101, 103, 190, 238, 243
sebész, seborvos 11, 12, 14, 41, 48, 66, 67, 71, 74, 75, 77–79, 84, 85, 86–94, 145, 147–150, 155, 157, 192, 215
sebészképzés 79, 91, 93–94
selyem, selyemszál 122, 134, 156, 167
serapium kenet 108, 111
sír fn 5, 74, 83, 108
sínezés 74
skorbut 48, 214
sós nedvesség 97
sut 168
süly 39, 127, 176, 178, 181, 182, 189, 212, 214, 242
szájbűz (l. még büdös száj) 14, 107, 223–226
szájhigiéne, cserepezése 39, 110, 175, 179–180
szájpadhasadék 39, 162
szájpenész 171, 173, 179, 180, 189, 208, 243
számszimbolika, számmisztika 106, 193, 210, 241
szeg 205
széklet 128–130, 211, 239, 244
szél mint betegségok 47, 101
szellem 66, 67, 80, 81, 100, 124, 173, 180, 197, 199, 211, 206, 240
szélnek adás 193, 198, 241
szemfog 71, 144
szemmel verés, szemverés 53, 167, 235
Szent Antal tüze 204
Szent Apollónia 75, 76, 204–205
Szent Erzsébet 85–86
Szent György és pünkösd között 185
Szent György hava 28, 108

Szent György napja 127, 146
szent kút 167, 205
szentelmények (szentelt bor, víz stb 14, 56, 167, 193, 266, 205–206, 241
szentelt tömjén 205
szentelt víz 167, 205
szépítőszer mint betegségok 100
szerzetesek 71, 84–85
szisztémás alkalmazás 106
szomszéd 95
szőr 97, 125, 194, 195, 231, 231, 239, 261
szuvas, szuvasodás 4, 11, 40, 66, 67, 82, 83, 85, 86, 87, 100, 102, 113, 131, 231, 234, 241
takony 'nedv' 104
táltos 80–81, 84, 159, 160, 161, 162, 163, 206
tályog 66, 68, 69, 73, 83, 144, 145, 147, 154, 175, 179, 189, 201
tapasz 106, 143, 144, 157, 242
táplálkozás hatása 101, 183
tarkó 144
tejfog 83, 152, 159, 163, 167–170
telehold 73, 108
temető 5, 82–83, 102, 103, 108, 109, 167, 198
tisztító kúra 96
tömés 40, 74, 111, 158, 243
trágyadomb, 129, 167, 171
trepanáció 80
tur 99
tükör 161, 164
tüzesedés 'gyulladás' 99
tűzhely 109
tyúkmony (lásd: tojás)
újhold 108, 209
ujjszopás 167
Úr napja 108
ütőér 137, 141
vakond, vakondláb 128, 164
váll 73, 110, 158, 170, 230
vándor(ló) foghúzók 7, 86, 88–89, 92, 151–152, 148
vándorsebész 12, 85, 88, 148–149
varázslás (varázslat, varázserő) 56, 62, 67, 70, 81, 95, 104, 129, 218
vas 218
vas csikorgása 98
vasfog 168–170
vatta 113, 115, 121
vegyszeres maratás 40
veleszületett fog 152, 159–162
verébszar 125, 195
verésterápia 158
vér, vér megromlása 71, 96, 101, 238
vérzés csillapítása 244, 153–154, 244
viaszfigurák 206
vihar 47, 208
villámsújtotta fa 193, 208
viselős 100
visszájáról végzett cselekvés 68, 107, 137, 140, 141, 193, 199–200
visszavarázsolás 202
vizelet 128–130, 172, 239
víznek adás 193, 198–199, 241
zabola 190–191, 227
zabolátska (l. még nyelvfék) 39, 162, 190, 227
zsébre (zsebre, szájzsébre) 52–53, 171, 173, 181, 203, 204, 197, 227–228, 242

Növénymutató

Agrimonium = apróbojtorján) (agrimonia eupatoria) 185, 190
akác(méz) (Robinia pseudoacacia) 172
alma (Malus domestica) 111
almabüzü = kamilla = orvosi székfű (Matricharia chamomilla) 173
aloe (Aloe) 71, 76, 111, 183, 225, 238
angelikagyökér (Angelica silvestris) 28, 111, 146, 225
ánizs (Pimpinella anisum) 224, 225
apiom mag = zeller (apium graveolens) 107, 142
árpa (Hordeum vulgare) 185, 186, 219, 221, 224, 225
árvacsalán (Lamium) 121, 143, 164, 189
atracélgyökér (Anchusa officinalis) 113
babakalács = disznótövis (Carlina acaulis) 111
babliszt 218
bakfű (Stachys officinalis) 105, 110, 111
bakszarvfű (Astragalus tragacantha) 183, 217
barack (Prunus armeniaca Lam) 110, 111, 225
barkóca (Sorbus torminalis) 214
bazsalikom (Ocimum basilicum) 111, 230
bazsarózsa = bazsálvirág (Paeonia) 119, 167, 196
békavirág = boglárvirág (Ranuculus acer) 111
beléndek (Hyoscyamus niger) 27, 49, 72, 73, 77, 105, 110–111, 114, 115, 116-121, 136, 145, 146, 185, 214, 238, 245
benedekfű (Cnicus benedictus) 173, 186
berkenye (Sorbus domestica) 214
birsalma (Cydonia oblonga) 166, 172, 225
bodza (Sambucus nigra) 108, 110, 111, 113, 166, 185, 203, 224
bogáncs (Carduus acanthoides) 111, 125, 184, 187, 194, 198

boglárvirág (Ranuculus acer) 111, 146
bojtorján (Arctium lappa) 173, 184, 186
bolhafű (Pulicaria vurgalis)) 111, 196
bolondító csalmatok = beléndek (Hyoscyamus niger) 49
borostyán (Hedera helix) 110, 111, 140, 143, 199
bors (Piper nigrum) 28, 71, 72, 107, 110–111, 113–115, 119, 125, 126, 130, 136, 143, 145, 155, 171, 183, 184, 186, 195, 198, 214, 216, 219, 221, 223, 225, 238, 244
borsocska fű (Thlaspi arvense) 205
borzafa (bodzafa régi neve) gombája = júdásfülegomba 218
bulastra olaj 146
burján (Chenopodium album) 198, 205, 206
búza (Triticum) 106, 110, 111, 155, 210, 242
bükk (Fagus) 76, 184
bürök (Conium maculatum) 52, 172
bűzaszt, valószínűleg elírás? 52
cédrus (Cedrus) 184
cékla (Beta vulgaris convar) 111, 112, 142
cickafark = egérfarkkóró (Achillea millefolium) 173, 186, 244
cikória (Cichorium intybus var foliosum) 111, 140
ciprusfa (Cupressus sempervirens) 214, 224
cirok (Sorghum) 234
citrom (Citrus, citrom leve 122, 170, 171, 221, 224, 225
citromfű (Melissa officinalis) 173, 186
cubebe (Piper cubeba) 225
curare (Chondrodendron tomentosum) 103
czinadonia 113, 118
csalán (Urtica dioica) 111, 121, 164, 189
cser (Ulmus rubra) 105, 111, 115, 154, 184, 224
cseresznye (Prunus avium) 183
csipkebogyó (Rosa canina) 111, 125, 184, 194, 198
csombor (Thymus serpyllum) 114, 183, 224
datolya (Phoenix dactylifera) 69
derinmag 115
dinnye (görög) (Citrullus lanatus) 184, 188
dió (Juglans nigra) 111, 172, 183, 218, 227, 232, 242
diptamus = nagy ezerjófű (Dictamnus albus) 184
disznófű = porcsinfű (Portulaca grandiflora) 120
disznókenyér vagy disznórépa = ciklámen (Cyclamen Europaeum) 143, 221
disznóperje = porcsinfű (Portulaca grandiflora) 111
disznósaláta (Lactuca virosa) 121
dohány, dohányzás (Nicotiana tabacum) 100, 105, 116, 119, 121, 166, 221, 222, 225, 226, 232, 239
ebszőlő = csucsor = temondádfű (Solanum dulcamara) 111, 142, 183
ebtejfű (Euphorbia cyparissias) 110, 111
édesgyökér (Glycyrrhiza glabra) 166
egérfarkkóró = cickafark (Achillea millefolium) 111, 183
egres (Ribes uva-crispa) 183
eper,eperfa (Fragaria X ananassa) 105, 110, 111, 171, 183–185, 214, 215
erdei pajzsika (Dryopteris filix-mas) 166
erdei tök (Sylvestris cucurbita) 110–111, 145
ezerjófű (Erythraea centaurium) 120, 173, 186
fagyal (Ligustrum vulgare) 108, 110, 111, 183, 186, 215
fahéj (Cinnamomum verum) 111, 113, 122, 183, 222, 225, 231
farkasalma = farkasgégevirág (Aristolochia clematitis) 105, 111, 189
farkasbogyó (Lycium chinense) 114
farkasgégevirág = farkasalma (Aristolochia clematitis) 207
fecskefű (vérehulló fecskefű) = celodonia (Chelidonium majus) 111
fehér árvacsalán (Lamium album) 164
fehéréremgyökér 115
fehér liliom olaj (Lilium candidum) 121
fehértövis = galagonya (Crataegus monogyma) 111, 171
fekete nadály (Symphytum officinale) 111, 142, 157, 174, 184
fenyő (mag, toboz, viasz) (Pinopsida) 109, 111–113, 115, 121, 122, 135, 158, 215, 224, 233, 235, 244
fenyőolaj (Pinus silvestris) 110, 112, 121, 122, 224
fenyősás 111
fodormenta (Mentha spicata) 183, 224
fokhagyma (Allium sativum) 50, 52, 71, 105, 107, 110–115, 128, 130, 136, 137, 138-141, 144, 157, 188, 198, 206, 209, 210, 215, 224, 235, 238, 244
föld epéje = ezerjófű (Erythraea centaurium) 183, 217
földfüst = földi füstfű (Fumaria officinalis) 184
fű 182
füge (Ficus carica) 73, 110-112, 131, 183, 185, 218, 229
fülfű (Sempervivum tectorum) 111, 142, 172, 229
fürdőfű, inkább gyógymódra utalhat és nem fajnév 111
fűzfa (Salix) 205

galagonya = fehértövis (Crataegus monogyma) 111
galanga (kínai gyömbér) gyökere 225
galganum fű (Ferula galbaniflua gyantája) 224, 226
gledícsia (Gleditsia triacanthos) 205
gólyabugy (Dipsacus laciniatus) 125, 195
gubacs (Galla cecidium) – rendellenes sejtszaporulat 72, 73, 125, 194
gyanta 52, 72, 112, 121, 158, 218, 223, 233–235
gyapot(ra harapás) (Gossypium) 110, 113, 119, 122, 133, 145, 244
gyopár (sárga) (Helichrysum arenarium) 116, 184
gyopár (fekete) (Symphytum officinale) 111, 117, 126, 140, 183, 195, 218, 222, 224, 229, 230
gyömbér (Zingiber officinale) 71, 72, 105, 111, 125, 126, 135, 145, 146, 181, 183, 188, 214, 218, 224, 225, 230, 238, 244
gyűrűvirág = körömvirág (Calendula officinalis) 111
hagyma (Allium cepa) 52, 69, 114, 138, 141, 238
harangvirág (Campanula latifolia) 165
hazuglevél 186
herba; talán: herba agrimoniae = a közönséges párlófű = apróbojtorján (Agrimonia eupatoria) 107, 225
hunyor (fekete hunyor) (Helleborus niger) 27, 111, 140, 214
iglice (tövises iglice) (Ononis spinosa vagy Ononis vulgaris) 111
istenfája (Artemisia abrotanum) 184
istenátkozta tüske = tövises iglice (Ononis vulgaris), máshol ördögszekér (Eryngium campestre), máshol vadrózsa (Rosa canina) – különböző szúros növények neve 125, 194
izsóp (Hyssopus officinalis) 106, 108, 110, 111, 140, 171, 183, 189, 215, 219, 224–225, 238
jalappa = csodatölcsér (Mirabilis jalapa gyökere) 170
jávorfa = hegyi juhar (Acer pseudoplatanus) 111
káka (Schoenoplectus lacustris) 184
kakukkfű (Thymus vulgaris) 28, 111, 185, 188, 224, 244
kaláris fű 108
kamilla = székfű (Matricharia chamomilla) 50, 115, 118, 121, 153, 172, 173, 186, 189, 215, 244, 245
kapor (Anethum graveolens) 110, 111, 121, 164, 171, 183
káposzta (vörös) (Brassica oleracea L) 110, 112, 145, 146
katángkóró (Cichorium intybus) 111, 115
kávé (Coffea arabica) 99, 168
kendermag (Cannabis sativa) 111, 121
keserűfű (Polygonum lapathifolium) 27, 111, 143, 231
keserűgomba (Lactarius piperatus) 183
keszőce = 1. cibere, savanyú levesféle 2. híg lekvár 109, 184
kígyófű (Triglochin L) esetleg (Calla palustris) 111
kígyóhagyma (Allium scorodoprasum) 111
kígyótrang (Dracunculus vulgaris Schott) 111, 184
kocsord (Peucedanum arenarium) 110, 111
komló (Humulus lupulus) 111, 113
konkoly vadóc (Lolium tenulentum) 110, 111
kopornya = talán kapor (Anethum graveolens)? 184
koriander (Coriandrum sativum) 183
korpa(fű) (Lycopodium clavatum) 111, 143, 221
kovász – a kenyértészta lazítására használják (liszt, víz, élesztő) 130, 138, 144, 183, 188, 191, 198, 234
kökény (Prunus spinosa) 108, 111, 114, 143, 171, 183
köldökfű = kerti varjúháj (Sedum fabaroa Koch) (Perfoliata?) 184
kömény (Nigella sativa) 69, 105, 110, 111, 121, 183, 224
kőris (Fraxinus ornus) 120, 164, 183
körömvirág = gyűrűvirág (Calendula officinalis) 186
kőrontófű (Saxifraga) 110, 111
kutyafű, kutyatej (czinadona) (Euphorbia cyparissias) 111, 113, 118
laca gumma = gumigyanta? (Ferula galbaniflua) 170
lapu (Lappa major) 52, 110, 111, 244
laurus mag = babér magja (Laurus nobilis) 28, 110, 111, 183
lebenye (Lebesdikon) talán lestyán = Levestikon (Levisticum officinale) 107, 225
len, lenmag, lenolaj (Linum usitatissimum) 52, 111, 143, 166, 189
lencse (Lens culinaris) 72, 111, 171, 183, 215
levendula (Lavandula officinalis) 105, 111
liliom (Lilium) 111, 112, 121, 184, 221, 224, 225
limbusolaj = cirbolyafenyő (Pinus cembra olaja) 121
liszt 73, 107, 110, 113, 143, 144, 157
lómenta (Mentha longifolia) 140

lúdpázsit (Argentina vagy Potentilla anserina) 111
macskanádra 198
macskatövis = varjútövis (Rhamnus cathartica) 121
madársóska (Rumex Acetosella) 111
mák (Papaver somniferum), máktej 72, 73, 110, 111, 121, 184, 185, 233
mandragóra (Mandragora officinalis) 69, 72
mandula, mandulaolaj (Prunus amygdalus) 111, 151, 166, 184, 242
maszalárica = fogburjány (Hyosciamus niger) 118, 221, 222, 231
maszlag = maszlagos csodafa (Datura stramonium) 220
mastix a Földközi-tenger észak-keleti partvidékén honos mastixfa (Mastichodendron) törzséből nyert gyantatartalmú anyag, kenőcsök, borogatás alapanyaga 71, 72, 133, 184, 185, 188, 212, 225, 226
mályva – fehér mályva (Malva silvestris) 52, 105, 111, 112, 172, 180, 183, 184, 186, 221, 225
méhfű (Melittis grandiflora Sm) 224, 225
menta (Menta piperita) 72, 111, 188, 224
mirha (Commiphora abyssinia) 73, 74, 76, 77, 110, 111, 174, 183, 184, 185, 187, 214, 218, 222, 223, 225, 231
mogyoró (Corylus avellana) 113, 119, 122, 227, 232, 242
momordika = keserű dinnye (Momordica Charantia) 28, 109
morzsika (Pyrethrum) 183
must 107, 224
mustár (Sinapis alba) 72, 73, 110–112, 138, 142, 184, 229
nád (Phragmites communis), nádméz 76, 98, 100, 111, 165, 166, 183–184, 186, 222
nadálygyökér (fekete nadály) (Symphytum officinale) 111, 142, 157, 174, 184
nadragulya (Atropa belladonna) 110, 111
napraforgó (Helianthus annuus) 111, 112, 120
narancs = narancsalma (Citrus aurantium) 153, 172, 183, 186, 189, 214, 224, 225
naspolya (Mespilus germanica L) 214
nyárfa (Populus nigra L) 183
nyírfa (Betula pendula Roth) 108, 111, 115, 184
nyolc latos fű 108
nyúlárnyék (Asparagus) 147
olivaolaj (olajfa) (Olea europaea) 121, 215
ópium (Papaver somniferum) 69, 73, 111, 131, 170, 224, 238
orgona (Syringa vulgaris) 143
ökörfark (Verbascum thapsus) 111, 189
ökörszem (Buphthalmum salicifolium) 184
ördögoldalfű (1. Ornothopus sativus vagy 2. Carlina acaulis vagy 3. Glycyrrhiza glabra vagy 4. Glycyrrhiza echinata) 143
örménygyökér (Inula helenium) 225
örvénygyökér (örvényfű) (Helenium adans) 109, 111, 113
östör 183
ötlevelű fű (Potentilla anserina) 110, 111
palotafű 154
pápafű = benedekfű (Cnicus benedictus) 111, 131, 214
papmonya = zsidócseresznye (Physalis alkekengi) 110, 111, 116
paprika (Capsicum) 113, 115
pásztortáska (Capsella bursa-pastoris) 173, 186
pemetefű (Marrubium vulgare) 173, 186
petrezselyem (petroselinum crispum) 107, 111, 125, 142, 183, 184, 194, 195, 225
pimpinella 215
pipacs (Papaver rhoeas) 108
pipiskefű (a kamilla *v.* székfű népies neve) esetleg Pipitér (Anthemis) 214
póla (pólé) (Teucrium polium) 111, 120
pomagránát = gránátalma (Punica granatum) 111, 140, 183, 184, 185, 199, 215, 229, 230
porcsinfű (Portulaca grandiflora) 103, 110, 111, 173, 183, 184, 186, 215, 229
póréhagyma (Allium ampeloprasum var porrum) 71, 117, 229
propolis vagy méhszurok (olyan gyantás, ragacsos anyag, amelyet a méhek a kaptár védelmére, a betolakodó baktériumok és egyéb kórokozók ellen gyűjtenek) 215
puszpáng (Buxus sempervirens) 110, 111
rágógyökér, inkább a terápiás megoldásra utal és nem fajt jelöl 72
rebarbara (Rheum rhabarbarum) 170
redőszirom (Datura metel) 49
répa, répaolaj (Beta vulgaris L) 98, 126, 170, 172
retek (Raphanus sativus) 111, 196
réti fű 112
római kömény (Cuminum cyminum) 69
rozmaring (Rosmarinus officinalis) 112, 113, 121, 183, 224, 225, 231, 232
rozs (Secale cereale) 112, 183, 184, 186, 222, 224, 225
rózsa (Rosa) 73, 103, 112, 125, 183–184, 194, 219, 221
rózsaecet 171, 185, 190
rózsaméz 112, 154, 165, 166, 171, 172, 183–185, 215, 218, 229
rózsaolaj 121, 122, 136, 140, 190, 199, 224
rózsapogácsa 183, 221

rózsavíz 27, 28, 107, 143, 185, 186, 193, 196, 198, 218-220, 224, 225
ruta (Ruta graveolens) 28, 112, 140, 154, 183, 188, 189, 225
sáfrány = krókusz (Crocus sativus) 109, 112, 113, 126, 139, 142, 183, 195
saláta (Lactuca sativa) 184, 229, 230
sarkantyúfű (Delphinium) 112
sárkerep lucerna (Medicago falcata) 164, 171, 183
sás (Carex) 184
somfa (Cornus mas) 112
somkóró 112
sonkoly (olajos magvak csurgatása, sajtolása, préselése után visszamaradó rész) 120
sóska (Rumex acetosa) 112, 183, 186, 230
spárga (Asparagus officinalis) 110–112, 145, 146
strophantin 103
szalmiák (Ammonium-klorid) 219, 230
szamáruborka = (Momordica elaterium) 140, 217
szamóca (Fragaria) 221
szaporafű = pásztortáska (Capsella bursa-pastoris) 110, 112
szeder (Rubus) 110, 112, 183–185, 215, 218, 230
szegfű (Dianthus) 112, 184
szegfűszeg, szegfűolaj (Syzygium aromaticum) 50, 72, 112-115, 118, 121, 122, 171, 225, 238, 244
székfű = kamilla (Matricharia chamomilla) 105, 108, 110, 112, 152, 164, 170-172, 181, 183, 185, 224, 238, 244
Szent György virága = tavaszi kankalin (Primula veris) 120, 142
szerecsendió (Myristica fragrans); magja: (Nux mochata) 112, 126, 181, 183-186, 222, 195, 224
szénamurva (a mezőn lekaszált, megszáradt széna lehulló levelének és virágának a törmeléke) 119
szilva (Prunus domestica) 111, 173, 183, 184, 198, 201, 204, 230
szilvapálinka 115
szkompia = cserszömörce (RhCoggygra Scop) 133, 188, 238
szömörk(fa) = szemerke = luc (Picea) 112
szőlő (Vitis vinifera) 71, 105, 110, 112, 183
szurokfű = oregáno (Origanum vulgare) 112, 120, 218, 230
takácsmácsonya (Dipsacus sativus) 125
tanacetum (Tanacetum parthenium) 185
tarkafű = cifrasás, tarkanád (Baldingera picta) 112
tárkony (Artemisia dracunculus) 112, 113, 184, 212, 214, 215, 218, 230
temondádfű = piros ebszőlő (Solanum Dulcamara), de máshol a koriander népies neve 112
tengeri = törökbúza = kukorica (Zea mays) 183
tengeri hagyma (Urginea maritima) 214, 224
tengeri tajték, tengeri hab, tengeri növények (Pilae marinae, Spuma maris, Zostera marina L és mások) leveleiből képződött gomolyok 214, 226
tetomodo = madárkeserűfű (Polygonum aviculare) 143
terjék ’állati méreg ellen használt vagy ópiumot tartalmazó szer’ (Theriacum) 112, 128, 138, 141
torma (Armoracia rusticana) 56, 105, 107, 112, 113, 115, 139, 140, 143, 157, 226, 238
tormentilla = vérfű (Tormentilla officinalis vagy Potentilla erecta) 106, 112, 226
tök (Cucurbita pepo) 112
tökmag (Cucurbita papo magja) 215
tölgyfa (levele, makkja) (Quercus conferta) 4, 105, 112, 135, 184, 185
tömjén (Olibanum) 69, 72, 110, 112-115, 117, 119, 120, 134, 135, 146, 147, 152, 165, 183, 184, 185, 187, 205, 214, 238, 244, 245
törökbúza = tengeri = kukorica (Zea mays) 112, 183
tüdőfű (Pulmonaria officinalis) 112
útifű (Plantago Lanceolata) 110, 112, 171-173, 183, 185, 186, 218, 224, 230
útilapu (Plantago Major) 52
üröm (fehér vagy fekete) 111, 112, 117, 121, 171, 184, 225
üszög (gomba okozta, fekete duzzanatként megjelenő gabonabetegség) 112, 126, 195
vargánya (Boletus edulis) 116
viola (Viola cyanea) 110-112, 121, 166, 171, 172, 184, 225
vizitök = tavirózsa (Nuphar lutea) 170
zászpa (Veratrum album) 112, 146
zsálya (Salvia officinalis) 114, 119, 120, 121, 133, 140, 143, 154, 171-173, 183, 185, 186, 188, 199, 200, 202, 209, 215, 224, 231, 232, 238
zsidócseresznye = piros papmonya (Physalis alkekengi) 120

Egyéb gyógyításra használt szerek

aegyptiacum 185
agyag 133, 222, 244
alabástrom 221
alkohol 69, 105, 106, 114, 115, 239
amerikai csepp 240
ammóniákum, ammónia 72, 133, 188
arany 71, 72, 74
árpaliszt 185, 186, 219, 221, 225
ártányháj 123, 165, 239
asszonyi tej 188
A-vitamin 100
bagó, pipabagó 113, 114, 115, 134, 228
bárány faggya 31, 123
báránygané 129
béka (állat), béka epéje, zsírja mint gyógyszer 8, 39, 73, 123, 127, 146, 223, 235, 239
bor 28, 70, 73, 99, 100, 103, 105, 106, 110, 113, 125, 126, 131, 135, 138, 139, 140, 142, 155, 172, 174, 180, 184, 185, 186, 187, 189, 195, 206, 215, 225, 218, 230, 231, 234, 238, 242, 48, 71, 127, 139, 219, 222, 224, 229, 238
borecet 225
borjúfog 71
borjúláb, velővel 39, 166, 239
borkő 126, 133
borszesz 155
borz 111
bulastraolaj 146
büdöskőolaj 133, 185, 188, 218, 233
cukor, cukros víz, cukorpor 119, 120, 155, 173, 186
cserdugasz 153
csigapor 39, 123, 165, 239
csiga teknője 124
csigere 105
csikó foga 239
csirke lába körme 239
csontpor, csontreszelék 74, 124, 222
csukafog 120, 123–126, 186, 195, 239, 241
denaturált szesz 114–115, 215, 240
dohány 238
dictamus 181
disznóürülék 130
disznó zsírja 239
drót 207
eb feje 127
eb teje 239
ebszar, fehér ebszar 28, 129, 130, 186, 188
ecet 27, 28, 50, 70, 72, 73, 105–108, 110, 113, 118, 120, 121, 124, 134, 142, 143, 145, 146, 154, 159, 170, 185, 186, 188, 190, 197, 211, 215, 216, 218, 221, 222, 224–226, 238
egér, egérfej 72, 73, 169, 170, 123, 129, 183
éhnyál 239
eleven rák 166, 123, 186, 197, 239
ember foga 67, 127, 196, 239
ember vizelete 239
emberi széklet, gané 129, 130
faggyú 52, 123
fahamu 23, 234
fákra aggatás 208
faolaj 123, 140, 171
farkas 206-207, 210
farkas állcsontja 187, 188, 189, 239
farkasfog 123, 165, 186, 187, 188, 197, 239
farkasszar 130, 136
faszilánk 198
féreg 125, 187, 194, 195, 198, 239
föld 116, 198, 202
fülzsír 188, 228, 239
galambgané 129
gálickő 134, 173, 185, 188, 189
galles 111, 133, 142, 172, 184, 189, 218, 222
gelét 153
giliszta 124, 125, 194, 239
grisp 133, 181
gubacs 125
gumi 133, 222
gyantarágás 223, 233–234
gyöngy 102, 205
gyufafej 135
hamu, hamulúg 115, 120, 125, 130, 133, 150, 144, 222, 233, 234, 239
hangyaboly 197
házalap 196
hernyó 124, 145, 194
hipermangán 133, 135
holló ganéja 129
holt ember foga, koponyája 33, 56, 127, 196, 237, 239
hugyos szalma 191, 229
hüvelyváladék 228
jegesmedve epéje és szíve 123
jérce hája) 239
jódtinktúra 239
juh feje 239
juhtej 186, 239
kakas 124
kakastaréj vére 31, 39, 165, 166, 124, 268, 239
kályhapúder 130, 136, 189, 239
kámfor 111, 133, 134, 135, 141, 142, 170, 174, 189, 218, 222, 239
kappanzsír 165
karácsonyi méz 199

karácsonyi morzsa 199, 120
kávé 119, 100
kecske 116
kecskebak hája 218
kecske epéje 123
kecske foga 127
kecsketej 164, 165, 186, 239
kecskeszarv 221, 239
kékkő 21, 133, 135, 190, 191, 228
kéneső ’higany’ 134
kénkő 133, 194, 195, 199
kenyérhéj, kenyérdarab 28, 164, 166, 181, 183, 185, 197, 206, 222, 224, 228, 231, 233, 235
kerékagyolaj (kerékkútolaj) 130, 134, 126, 239
kígyó bőre 124, 206, 209, 239
kloroform 141
koromolaj 134, 135, 151, 239
kovász 130, 138, 145, 183, 191, 198, 207
kölni(víz) 115, 226, 238
kőrisbogár 50, 125, 194, 239
köröm 7, 71, 99, 235, 138, 234, 236, 239
krokodil bélsara 129
kukac 50, 117, 125, 194, 239
kutya (szőre, kutyaszar) 8, 98, 125, 127, 130, 162, 188, 197, 228, 229, 239
küszöb alja 196
lép 70
leveli béka zsírja 39, 127
liszt 73, 107, 143, 144, 157
ló foga 123, 126, 195, 239
lóháj 131, 239
ló koponyája 239
ló patája 126, 239
ló zablája 228
lógané 39, 130, 188
lúcsepp = koromolaj 134, 136, 152, 219
lúdgané 31, 219
lúd hája 239
macska farka 191, 228
mágneskő 207
majomfej 123
marhacsont 233
márvány 72
mész, meszes fal 4, 129, 134, 135, 144, 239
méz 29, 39, 52, 74, 98, 125, 164, 166, 172, 173, 105, 110, 113, 115, 130, 181, 173, 183–186, 188, 189, 195, 199, 215, 218, 219, 221, 222, 224–226, 228, 209
mézga 223
must 107, 226
napféreg 125, 194, 239
nyál 129, 131, 240, 165
nyúl 111
nyúl epéje 123–124
nyúl feje (velővel) 39, 72, 164–165, 166, 239
oleum carpathicum v hungaricum 88, 122
olivaolaj (olajfa) (Olea europaea) 122, 215
osztrigahéj 74
ökör epéje 123
ökörfog 71, 72
pálinka 106, 113–115, 118, 130, 133, 141, 142, 144, 153, 166, 185, 234, 239
pállott száj 202
papiros 27, 52, 115, 120, 134, 137
penészbogár 125, 194
petróleum 107
pipamocsok 119
pipázás 104, 121
pókháló 128, 138, 239
politúros vatta 135
pondró 125
por, poroz 127, 128, 215, 219
pulver rhei 167
puskapor 135, 188, 239
rák 165, 185, 187, 239
réce 165
réz 71, 150, 201
rézeleje 134, 135, 166, 239
rézgálic 134, 135, 239
róka 111
rum 114, 115, 118
rongy 68
salétromsav 74, 113, 122, 133, 134, 135, 157, 172, 222, 229
sárga agyag 134
sárga por 166, 172
selyemszál 122, 134, 157, 167
serapium enet 108
sertésgané 129
skorpió vagy gyíkolaj 121
só 27, 50, 71, 98, 99, 104, 114, 133–135, 137, 144, 145, 155, 157, 172, 182, 183, 188, 215, 218, 221, 222, 224, 226, 229, 231, 233–235, 238, 239, 244
sósborszesz 116, 238, 239
spiritusz 134, 185, 188, 239
szalicil 115, 134–135, 239
szalmiák 218, 219
szappan 189
szarvas szarva 31, 72, 123–126, 186, 195, 197, 204, 210, 215, 221, 239, 240
széklet 127, 130, 212, 239, 243, 244
szemkőolaj 122
szén (izzó szén) 49, 76, 110, 116, 119, 134, 136, 199, 210
szénsalak 103, 121, 136
szirup 106, 116, 170, 173
szivarvég(szivarhamu) 114, 233
szkompia (= vargák vegyszere) 134, 188, 238
szódabikarbóna 100, 120, 193, 234, 235

szódaporos víz 173
szög 75
szurok 111, 133, 134, 135, 1432, 189, 234, 235
tampon (vérzésre) 244
téglapor 134, 188, 222
tehénganéj 130, 144, 191
tehéntej 69
tej 39, 69, 105, 110, 113, 114, 117, 120, 129, 131, 142, 143, 164, 165, 169, 172, 185–186, 188, 191, 196, 204–205, 209, 239
terpent 17, 121, 122, 134, 164, 172, 234
tészta 48, 71, 127, 138
timsó 29, 72, 125, 131, 133–135, 142, 153, 172, 180, 181, 183, 185, 186, 188–190, 195, 214, 216, 218, 219, 222, 225, 226, 228, 239, 244
tinta 219
tojás (l. még tyukmony) 39, 55, 74, 110, 124, 131, 143, 153, 187–188, 191
tojás széke 174
trágya, trágyakötés 128, 130
tyúk 55, 165, 166, 120, 123, 124, 268
tyúkháj 164, 172
(l. még tojás) 131, 154, 185, 187
üvegpor 134
vaj 164, 165, 166, 125, 186, 216, 164
vakondláb 124, 164, 128, 205
választóvíz 134, 157, 239
varas béka 127
vargafesték 134
vas, vaspor 134
veres olaj 121
viasz 52, 74, 127, 171, 111, 116, 121, 215, 235
viperafej 164, 190
vitriol 133, 288, 225, 239, 244
viperafej 164, 190
vitriol 118, 202, 239, 244
víz 73, 82, 105, 109, 111, 120, 135, 136, 137, 172, 173, 174, 175, 177, 186, 189, 190, 192, 208, 226, 232
vizelet 128-130, 173, 239
vörös kaláris pora (corallum rubrum) 128, 131, 145, 147, 188, 239, 244
záptojás 131